INLEIDING TOT DE

GALLO-ROMEINSCHE ARCHEOLOGIE DER NEDERLANDEN

DOOR

PROF. DR. H. VAN DE WEERD
hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Gent, lid der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België.

1944
N. V. STANDAARD-BOEKHANDEL — ANTWERPEN

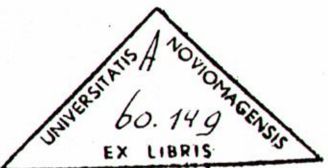
INLEIDING TOT DE GALLO-ROMEINSCHE ARCHEOLOGIE DER NEDERLANDEN

DOOR

PROF. DR. H. VAN DE WEERD
hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Gent, lid der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België.

1944
N. V. STANDAARD-BOEKHANDEL — ANTWERPEN

VOORWOORD

De steeds groeiende belangstelling, welke in breede kringen voor de oudheidkunde in het algemeen en voor het verleden van eigen volk betoond wordt, heeft ons in de eerste plaats aangespoord dit boek te schrijven. Het was trouwens noodzakelijk geworden, omdat de resultaten van het archeologisch onderzoek, zoowel die der opgravingen als die der geleerde studies, over zooveel publicaties en tijdschriften van allerlei aard verspreid liggen dat slechts weinigen nog in staat zijn er zich een overzichtelijk beeld van te vormen.

Het woord « Archeologie » wordt hier in zijn breede beteekenis opgevat, dat wil zeggen dat ook de munten en de inscripties zullen besproken worden, al is de studie van deze twee bronnen ook tot twee zelfstandige hulpdisciplines uitgegroeid, te weten de numismatiek en de epigraphie of opschriftenkunde. Wij behandelen ze omdat de munten en de inscripties zoowel als de overige oudheden met de spade uit den grond werden gedolven. De literaire teksten daarentegen worden uitgesloten, omdat deze met de spade niets te maken hebben. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de archeoloog de literaire teksten niet hoeft te kennen, wel integendeel, maar zij behoeven in dit boek niet te worden behandeld. Men vindt ze vereenigd in twee practische handboeken, te weten : A. W. BIJVANCK, *Excerpta romana, eerste deel* : *Teksten*, 's Gravenhage, 1931, en in A. RIESE, *Das Rheinische Germanien in den antiken Literatur*, Leipzig, 1892.

De Gallo-Romeinsche oudheidkunde is slechts het derde deel van de nationale oudheidkunde. Wij durven de hoop koesteren dat ons voorbeeld door andere specialisten zal nagevolgd worden en dat wij weldra over een volledig stel van handboeken zullen beschikken waarin ook het praehistorisch en het Frankisch materiaal zal verwerkt worden.

Uit den titel blijkt dat onze aandacht hoofdzakelijk op de Belgische en de Nederlandsche oudheden is gericht geweest. Dientengevolge is dit boek niet alleen een « Inleiding tot de Gallo-Romeinsche archeologie » maar het geeft daarenboven een vrij volledig overzicht van de materieele beschaving welke in onze gewesten gebloeid heeft, toen de Romeinen hier meester waren.

Wij zeggen materieele beschaving. Immers de archeologie houdt zich voornamelijk bezig met de studie der stoffelijke overblijfselen van vroegere tijden, met de wegen, de gebouwen, de graven en de grafvelden, de wij- en de grafmonumenten, de voorwerpen van dagelijksch gebruik uit brons, glas en gebakken aarde en zoo meer. Zij leert ons weinig of niets over de inrichting van de maatschappij en over het familieleven, over het geestelijk en zedelijk leven, en wat wij over den godsdienst en over het geloof aan het toekomend leven er uit vernemen, moeten wij moeizaam en voorzichtig weten af te lezen van de plastische voorstellingen en afleiden uit de magere teksten der graf- en wij-inscripties.

Een overzicht van den inhoud vindt men op het einde van het boek, waar een uitgebreide tafel gegeven wordt. Een inleidend hoofdstuk hadden wij aan het land, de bevolking en haar indeelingen en aan het staats-, provincie- en stadsbestuur kunnen wijden. Wij hebben het achterwege gelaten om het boek niet boven mate aan te dikken.

De bibliographie wordt in den regel op het einde van ieder hoofdstuk gegeven. Waar van dezen regel afgeweken wordt, gebeurde dit om de taak van den lezer te vergemakkelijken en werd zij in den tekst geschoven onmiddellijk achter het behandelde onderwerp of in voetnota geplaatst.

De archeologische voorwerpen zijn geschiedkundige bronnen en zij werden als dusdanig behandeld. Geschiedkundige bronnen nu hebben maar volle waarde, wanneer ze gedateerd zijn ten minste bij benadering. Daarom werd bijzonder nadruk gelegd op de dateering en de dateeringsmiddelen, en wat de ceramiek, het bronzen vaatwerk, de fibulae en het glas betreft, op den vorm. Wij zijn trouwens ook door de omstandigheden verplicht geweest onze aandacht hoofdzakelijk op den vorm en de vormontwikkeling te concentreeren, omdat wij bijna uitsluitend op teekeningen aangewezen waren en wij de oorigineele stukken niet onder de oogen van den lezer konden brengen. Het spreekt echter van zelf dat bij de dateering en de identificeering der oudheden ook rekening dient gehouden te worden met een aantal andere bijzonderheden als de soort, de kleur en de zuiverheid van de klei, het glazuur, het vernis, de samenstelling van het brons, de patina, de kleur en doorzichtigheid van het glas, de technische uitvoering en nog meer andere dingen welke men alleen door de practijk en het lange verkeer met de voorwerpen zelf kan aanleeren.

Wij betuigen onzen oprechten dank aan al degenen die ons bij het schrijven van dit boek behulpzaam zijn geweest en vooral aan den heer Cl. Trefois en aan onzen zoon Henri, die het

boek met teekeningen opgeluisterd hebben, aan de conservatoren der musea, die ons bereidwillig cliché's in bruikleen afgestaan hebben, aan Dr. J. Breuer, die zoo goed geweest is ons handschrift na te lezen en uit wiens raadgevingen wij meer dan eens nut getrokken hebben en, ten slotte, aan de firma « Standaard Boekhandel », die ondanks de ongunstige tijdsomstandigheden een keurige en rijk geillustreerde uitgave heeft weten te bezorgen.

Dr. S. De Laet, die de drukproeven nagelezen heeft, vinde hier ook de betuiging van onze erkentelijkheid.

Moge deze « Inleiding » de studie der Gallo-Romeinsche oudheden en beschaving bevorderen en in ruimen kring belangstelling wekken voor de musea en hun inhoud, die tot dusver te veel verwaarloosd werden, alsmede voor de opdelvingen, die deze oudheden aan het licht brengen en duister gebleven geschiedkundige problemen zoeken op te lossen.

Gent, September 1942.

HOOFDSTUK I

WEGEN EN STATIONS

Toen de Romeinen onze landen veroverden, troffen zij er een groot aantal van oudsher bestaande wegen aan en zij bouwden er nieuwe met strategische en economische doeleinden.

De bestaande werden niet buiten gebruik gesteld, sommige werden zelfs verbeterd of recht getrokken, terwijl andere integendeel een deel van hun vroeger belang inboetten wegens de mededinging welke zij van wege de nieuw gebouwde, die beter en doelmatiger waren, ondervonden. De voor-Romeinsche wegen werden tweederangswegen, die voornamelijk voor het burgerlijk verkeer dienden. De meeste waren daarenboven locale wegen, die kleine huizengroepen of hoeven onder malkaar verbonden, maar er waren ook grootere, die de betrekkingen tusschen de pagi en de civitates mogelijk maakten. Sommige dezer laatste kunnen ook wel op tijd en stond door de Romeinen voor militaire operaties gebruikt zijn geworden.

Naast deze wegen bevonden zich afspanningen en herbergen ten dienste van den voorbijtrekkenden man en handelaar evenals winkels en kleine werkhuizen en hier en daar hadden zich langzamerhand kleine huizengroepen en dorpjes gevormd. Deze banen worden in de Romeinsche documenten natuurlijk niet vermeld. Alleen de archeologie is in staat ons daarover inlichtingen te verschaffen.

Over de wegen door de Romeinen zelf gebouwd bezitten wij meer gegevens, omdat zij in meerdere documenten beschreven worden en omdat zij zich van de voor-Romeinsche onderscheiden door hun loop en hun constructie. Zij verbinden zooveel mogelijk in rechte lijn de Romeinsche legerplaatsen en de belangrijke burgerlijke nederzettingen ten einde zoowel het militair vervoer als het burgerlijk verkeer te bevorderen. Zij hebben in het nieuwe wingewest dezelfde rol vervuld en denzelfden invloed uitgeoefend als de groote banen en autostraden welke door de moderne staten in de kolonies worden aangelegd.

Langs deze wegen had het Romeinsch staatsbestuur op min of meer geregelde afstanden *stationes*, *mansiones* en *mutationes* laten oprichten ten gerieve der reizende ambtenaren en hoog-

waardigheidsbekleeders, die er nachtverblijf, voedsel en wisselpaarden konden vinden. Rond en bij deze stations groeiden ook weldra kleine dorpen (baandorpen) en huizengroepeeringen. De ligging van deze stations laat toe den algemeenen loop van een bepaalden weg vast te stellen (1).

Het wegenonderzoek is verre van voltooid. Systematisch werd het nooit aangevat. Wij bezitten zelfs geen werk, dat een algemeen overzicht van de thans verkregen resultaten geeft, want de verouderde boeken van Van Dessel en van Gauchez kunnen dezen dienst niet meer bewijzen. Het hoeft wel geen betoog dat dit een groote leemte beteekent, vermits het wegennet nauw verband houdt met het verdedigingssysteem door de Romeinen hier te lande ingevoerd en het invloed moet uitgeoefend hebben op de economische ontwikkeling van Noord-Gallië en bijzonder op die van den handel en de nijverheid, alsmede op de richting en de uitbreiding der vreemde invallen en inzonderheid op die der Franken en op de verspreiding van hun nederzettingen.

Wij beschikken wel over een vrij aanzienlijk aantal speciale publicaties, aan dezen of genen weg gewijd, maar de meeste zijn verouderd of te weinig wetenschappelijk zoodat ook op het gebied van het speciaal onderzoek nog schier alles te doen is.

Wij ontveinzen ons de moeilijkheden niet welke het systematisch onderzoek zou opleveren en wellicht is de taak te zwaar voor één persoon. Het zou dan ook wenschelijk wezen dat een vast organisme de zaak ter hand zou nemen.

Bij het wegenonderzoek zal men de volgende vragen trachten op te lossen:

1) Welk was de nauwkeurige loop der verschillende oude wegen, te bepalen met behulp van alle mogelijke middelen welke heden ten dage ten dienste van dit onderzoek staan ?

2) Welke wegen zijn van voor-Romeinschen, Romeinschen en middeleeuwschen oorsprong ?

3) Welke van deze wegen waren in den Romeinschen tijd in gebruik ?

4) Welke van deze wegen hebben tijdelijk of altijd een militair karakter gehad, welke andere waren voor het burgerlijk verkeer bestemd ?

5) Wat leert ons het wegennet over het Romeinsch verdedigingssysteem van Noord-Gallië en welken invloed is er van

(1) Het onderscheid tusschen statio en mansio is niet duidelijk. In de mutationes waren wisselpaarden voorhanden, maar men kon er niet vernachten. In de stationes en de mansiones vond men wisselpaarden en nachtverblijf. Van de mutationes is niets weer gevonden.

uitgegaan op het economisch leven en op de Frankische invallen en nederzettingen ?

Voor het wegenonderzoek staan de volgende middelen tot onze beschikking: letterkundige bronnen, epigraphische documenten, de toponymie, de archeologische vondsten en het bodemonderzoek.

LETTERKUNDIGE BRONNEN

Wij kunnen de letterkundige bronnen in drie groepen indeelen: de itinerariën, dwz. reisboeken of reiskaarten, het aardrijkskundig werk van den geograaf Claudius Ptolemaeus en de overige schrijvers van de oudheid en de vroege middeleeuwen.

A. ITINERARIA. Wij bezitten het *Itinerarium Antonini*, dat een reisboek is, en de *Tabula Peutingeriana*, die een reiskaart is.

Het *Itinerarium Antonini* werd onder Keizer Diocletianus, tusschen de jaren 280 en 290 afgeschreven van een kaart, die waarschijnlijk uit den tijd van Keizer Caracalla (198-217) dateerde en aansloot bij de beroemde kaart, welke door Agrippa en door Keizer Augustus was ontworpen en opgeteekend werd op de wanden van de Porticus Vipsania te Rome (PLINIUS, *Nat. Hist.*, III, 17).

De voornaamste wegen van het Romeinsche Keizerrijk zijn er in aangeteekend. Telkens worden de plaatsen genoemd, welke langs den beschreven weg liggen, en de afstanden aangegeven welke deze plaatsen van elkaar scheiden. Deze afstanden worden voor Noord-Gallië in leugae (= lieues = 2,222 M.) opgegeven. Deze reisgids is echter vrij onvolledig en talrijke fouten, gedeeltelijk te wijten aan de kopisten, komen voor in de schrijfwijze der plaatsnamen en in de getallen (1).

I. ITIN. ANTON. pp. 368-370: *weg die den linkeroever van den Rijn volgt, van Lugdunum Batavorum aan de Noordzee (ergens bij Katwijk) naar Keulen en verder naar Straatsburg.*

A Lugduno, Caput Germaniarum, Argentoràto. (2)

Albanianis	m.p. X	— Alfen bij den Rijn.
Traiecto	m.p. XVII	— Utrecht.

(1) UITGAVEN. *Vetera Romanorum Itineraria* ed. WESSELING, Amsterdam, 1735 (naar deze uitgave wordt hier verwezen.); G. PARTHEY en M. PINDER, Berlijn, 1848; O. CUNTZ, *Itineraria Romana*, I, Leipzig, 1929; Cfr. E. DESJARDINS, *Géographie de la Gaule* en *La Table de Peutinger*, Parijs, 1869-1874.

BIBL. in A. W. BIJVANCK, *Excerpta Romana*, I, pp. 535. Uittreksels in CIL, XIII; K. MILLER, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916; A. RIESE, *Das Rheinische Germanien in der antiken Literatur*, Leipzig, 1892, pp. 387 vv.; A. W. BIJVANCK, o.c. pp. 534 vv.

(2) Meer uitleg voor de aangehaalde plaatsen in het appendix met archeologische en historische aanteekeningen.

Mannaricio	m.p. XV	— onbekend, misschien Maurik.
Carvone	m.p. XXII	— waarschijnlijk Kesteren.
Harenatio	m.p. XXII	— waarschijnlijk Rinderen bij Kleef.
Burginatio	m.p. VI	— op het Bornsche Feld, ten N.W. van Kalkar.
Colonia Traiana	m.p. V	— Xanten.
Veteribus	m.p. ∞	— Op den Furstenberg bij Birten, ten Z. van Xanten.
Calone	m.p. XVIII	— Onbekende plaats.
Novesiae	m.p. XVIII	— Neuss.
Colonia Agrippina	m.p. XVI	— Keulen.

II. pp. 375-376: *Weg van Xanten naar Heerlen en Keulen.*

Item a Colonia Traiana Coloniam Agrippinensem m.p. LXXI.

Mediolano	m.p. VIII	— wellicht Hochfeld te Pont bij Gelderen.
Sablonibus	m.p. VIII	— waarschijnlijk Leut.
Mederiacum	m.p. X	— waarschijnlijk Melik.
Teudurum	m.p. VIII	— Tuddern bij Sittard.
Coriovallum	m.p. VII	— Heerlen.
Juliaco	m.p. XII	— Gulik.
Tiberiacum	m.p. VIII	— wellicht Zieverich
Colonia Agrippina	m.p. X	— Keulen.

III. pp. 376-377: *Weg van Boulogne a.z. naar Bavay, over Doornik.*

Item a Portu Gesoriaco Bagacum usque m.p. LXXXIII.

Tarvenna	m.p. XVIII	— Terwaan.
Castello	m.p. VIIII	— Cassel, hoofdplaats der Menapii.
Viroviacum	m.p. XVI	— waarschijnlijk Wervik.
Turnacum	m.p. XVI	— Doornik.
Ponte Scaldis	m.p. XII	— Escaupont.
Bagacum	m.p. XII	— Bavay, hoofdplaats der Nervii.

IV. pp. 377: *Weg van Cassel met een omweg naar Doornik.*

A Castello per Compendium Turnacum usque m.p. XXXVIII.

Minariacum	m.p. XI	— Merville.
Turnacum	m.p. XXVII	— Doornik.

Kaart I. Kaart van Peutinger (fragment).

NOORDZEE

DUITSCHLAND

BELGIË

Katwyk, Valkenburg, Leiden, Alfen, Zwammerdam, 'S Gravenhage, Voorburg, Woerden, Vechten, Wyk b Duurstede, Maurik, Kesteren, Linge, Haalderen, Nymegen, Beek, Rinderen, Kleef, Rotterdam, Oude Maas, Dordrecht, Zuilichem, Rossum, Kuik, Boksmeer, Vierlingsbeek, Geisteren, Wel, Celkar, Udem, Xanten, Birten, Weeze, Niers, Gelder, Meurs, Pont, Stralen, Blerik, Gellep, Halen, Horn, Ittervoort, Melik, Neuss, Dormagen, Molheim, Tuddern, Brunsum, Rimburg, Gulik, Thorn, Keulen, Meersen, Maastricht, Wylre, Gulpen, Aken, Tongeren, Zülpich, Luik

Ryn, Ysel, Lek, Maas, Mark, Dommel, Oude Ysel, Brekel, Schipbeek, Lippe, Ruhr, Roer

Legend:
- Wegen, waarvan de loop bij benadering kan worden vastgesteld.
- Wegen, waarvan de loop niet bij benadering kan worden vastgesteld.
- Wegen die niet in de overlevering zijn vermeld.

Kaart II. Romeinsche wegen in Nederland.

V. p. 378: *Weg van Terwaan naar Doornik over Atrecht.*

Item a Tarvenna Turnacum m.p. XLVIIII:

Nemetacum	m.p. XXII	— Atrecht.
Turnacum	m.p. XXVII	— Doornik.

VI. pp. 377-378: *Weg van Cassel over Atrecht, Kamerijk, Bavay en Tongeren naar Keulen.* (Cfr. Tab. Peut.).

A Castello Colonia m.p. CLXXII.

Minariacum	m.p. XI	— Merville.
Nemetacum	m.p. XVIIII	— Atrecht.
Camaracum	m.p. XIIII	— Kamerijk.
Bagacum	m.p. XVIII	— Bavay.
Vodgoriacum	m.p. XII	— Waudrez.
Geminiacum	m.p. X	— Baudeset, bij Gembloers ?
Perniciacum	m.p. XXII	— Braives ?
Aduaca Tungrorum	m.p. XIIII	— Tongeren.
Coriovallum	m.p. XVI	— Heerlen.
Juliacum	m.p. XVIII	— Gulik.
Colonia	m.p. XVIII	— Keulen.

VII. p. 365: *Weg van Reims over Aarlen naar Trier.*

A Durocortoro Treveros usque leugas XCVIIII sic

Vungo vicus	leugas XXII	— onbekend.
Epoisso vicus	leugas XXII	— waarschijnlijk Yvois, thans Carignan.
Orolauno vicus	leugas XX	— Aarlen.
Andethannale vicus	leugas XX	— Anven (Lux.)
Treveros civitas	leugas XV	— Trier.

Tabula Peutingeriana (Kaart I). Deze kaart dankt haar naam aan den antiquair Conrad Peutinger van Augsburg, die ze in het begin der XVI[e] eeuw in zijn bezit had. Zij wordt thans in de nationale bibliotheek van Weenen bewaard. Elf van de twaalf bladen zijn behouden gebleven. Deze kaart was bestemd om op reis mede genomen te worden. Daarom had men haar niet den ronden of ovalen vorm der gewone kaarten gegeven, maar men had de wegen en de stationes op een lange, smalle strook perkament opgeteekend, die 21 voet lang en 1 voet breed is.

Deze reiskaart is een middeleeuwsche kopie van eèn wereldkaart uit de eerste helft der IIIe eeuw n.C., dezelfde waarvan ook het Itinerarium Antonini afgeschreven werd en die op haar beurt terug opklimt tot de beroemde kaart, welke door

Agrippa ontworpen en door Keizer Augustus voltooid werd. De afstanden zijn in leugae aangegeven (1). Fouten zijn niet zeldzaam zoowel in de plaatsnamen als in de cijfers en dit is niet van aard om de identificatie der stationes met hedendaagsche plaatsen te vergemakkelijken. (2)

I. *Weg van Lugdunum (ergens bij Katwijk) naar Nijmegen* (3) *over den linker oever van den Rijn.*

Lugduno – *II* – *Pretorium Agrippinae* – *III* – *Matilone* – *V* – *Albanianis* – *II* – *Nigropullo* – *V* – *Lauri* – *XII* – *Fletione* – *XVI* – *Levefano* – *VIII* – *Carvone* – *XIII* – *Castra Herculis* – *VIII* – *Noviomagi.*

Deze weg wordt ook beschreven in het Itin. Anton. (hierboven n. I). De cijfers van de Peutingersche kaart stemmen echter niet overeen met die van het Itin. Anton., wat moeilijkheden oplevert om de ligging der aangegeven plaatsen te bepalen.

Pretorium Agrippinae=misschien Valkenburg aan den Rijn; *Albanianae*=*Matilo*=misschien Roomburg, t.O. van Leiden; *Lau-*Alfen; *Nigropullo*=wellicht niet ver van Zwammerdam; *Fletio* moet *Fectio*=*rum*=tusschen Bodegraven en Woerden; *Carvo*=Kesteren; *Castra Herculis*=niet ver van Haalteren (Over Betuwe). Vechten zijn; *Levefanum*=Duurstede;

II. *Weg van de monding van den Rijn, ergens bij Katwijk langs de Waal naar Nijmegen:*

(1) F. KROON heeft beweerd dat de afstanden van de beide wegen, die van uit Nijmegen vertrekkend het land der Bataven van Oost naar West doorsneden, en de laatst genoemde stad met Lugdunum en Praetorium Agrippinae verbonden, in millia passuum zouden opgegeven zijn en H. HETTEMA is deze zienswijze bijgetreden voor wat betreft den weg Noviomagus- Praetorium Agrippinae, die den linker oever van de Waal heeft gevolgd, niet echter voor de meer noordelijke baan Noviomagus-Lugdunum, die op den linker oever van den Rijn te zoeken is..

(2) UITGAVEN: *Peutingeriana tabula geographica arte photographica expressa*, Weenen, 1888. Cfr. het gedeelte dat Gallië betreft in E. DESJARDINS, *Géographie de la Gaule romaine*, IV, 1893, pl. IX en *Revue des Etudes anc.*, XIV, 1912, pl. I-VIII; *Geschiedk. atlas van Nederland*, en A. W. BIJVANCK, *Excerpta rom.*, I (plaat achteraan in het boek); F. SCHEYB vervaardigde gravures van deze kaart, die in 1753 te Weenen uitgegeven werden. Cfr. naar deze gravures E. DESJARDINS, *La Table de Peutinger*, Parijs, 1869-1874 met onvoltooiden commentaar; K. MILLER, *Die Weltkarte des Castorius genannt die Peutinger Tafel*, Ravensburg, 1888. Bibliog. in A. W. BIJVANCK *o.c.* p. 542. Uittreksel in CIL XIII en in de hooger geciteerde werken van K. MILLER, A. RIESE, en A. W. BIJVANCK.

(3) De loop van een groot deel van dezen weg is vrij onzeker o.m. om de hooger aangegeven reden. De hierboven opgegeven identificaties zijn ontleend aan A. W. BIJVANCK, *Geschiedk. Atlas van Nederland*, bl. 34 vv. Voor meer inlichtingen verwijzen wij naar de aanteekeningen op het einde van dit hoofdstuk.

Lugduno – [......] – *Foro Hadriani* – *XII* – *Flenio* – *XVIII* – *Tablis* – *XII* – *Caspingio* – *XVIII* – *Grinnibus* – *V*[......] – *Ad duodecimum* – *XVIII* – *Noviomagi.*

Forum Hadriani, bij het kamp van Arentsburg, bij Voorburg; *Flenium*, wellicht bij Monster, aan den mond van de Maas; de ligging van *Tablae*, *Caspingium* en *Grinnes* is nog onbekend; *Ad duodecimum* zou Rossum zijn.

III. *Weg langs den linker oever van den Rijn van Nijmegen naar Keulen.*

Noviomagi – *X* – *Arenatio* – *VI* – *Burginatio* – *V* – *Colonia Traiana* – [......] – *Veteribus* – *XIII* – *Asciburgio* – *XIIII* – *Novesio* – *XVI* – *Agrippina.* Cfr. Itin. Anton. supra n. I.

Arenatium= Rindern bij Kleef; *Burginatium*=op het Bornsche veld bij Kalkar; *Colonia Traiana*=Xanten; *Vetera*=legioenskamp bij het hedendaagsche Birten; *Asciburgium*=Asberg in de buurt van Mörs; *Novesium*=Neuss; *Agrippina*=Keulen.

IV. *Weg van Nijmegen naar Tongeren over den linker Maasoever.*

Noviomagi – *III* – *Ceuclum* – *XXII* – *Blariaco* – *XII* – *Catualium* – *XIIII* – *Feresne* – *XVI* – *Atuaca.*

Ceuclum=Cuyck; *Blariacum*=Blerik, tegenover Venlo; *Catualium*=Heel bij Horn; *Feresne* (lees *Teresne*)=Dilsen (1); *Atuaca*=Tongeren.

V. *Weg van Tongeren naar Keulen:*

Atuaca – *XVI* – *Cortovallio* – *XII* – *Juliaco* – *XVIII* – *Agrippina.*

Cfr. Itin. Anton. supra n. VI.

VI. *Weg van Boulogne over Doornik en Bavay naar Tongeren:*

Gesoriaco quod nunc Bononia – *XXIIII* – *Castello Menapiorum* – *XII* – *Virovino* – *XI* – *Turnaco* – *XII* – *Ponte Scaldis* – *X* – *Bagaco Nerviorum* – *XII* – *Vogodorgiaco* – *XVI* – *Geminico vico* – *XIIII* – *Pernaco* – *XVI* – *Atuaca.*

Cfr. Itin. Anton. supra n. III en VI.

VII. *Weg van Reims naar Keulen.*

Durocortoro – *XII* – *Noviomagus* – *XXV* – *Mose* – *VIIII* – *Meduanto* – [......] – *Monerica* – *VI* – *Lindesina* – *XVI* – *Agrippina.*

Durocortorum (Remorum)=Reims; *Mose*=Mouzon (Warcq volgens Desjardins, *Géogr. de la Gaule*, IV, bl. 131 en Besnier R. E. *s.v.*); *Meduantium*=Moyen.

(1) Zie aanteekeningen hieronder *s.v.*

B. Claudius Ptolemaeus (1), mathematicus en astronoom van Alexandrië, leefde tusschen ± 100 en 174 n.C. Hij schreef een aardrijkskundig handboek in 8 deelen Γεωγραφικὴ ὑφήγησις

Het bevat tabellen met zeer vele namen van plaatsen, waarvan de geographische lengte en breedte worden aangegeven. Deze tabellen moesten dienen om landkaarten te maken. In boek II, 7-10 wordt Gallië beschreven. Ptolemaeus heeft zijn materiaal aan een ouderen tijdgenoot, Marinus van Tyrus, ontleend, die in het begin der IIe eeuw geleefd heeft. De opgegeven maten werden niet door mathematische berekeningen verkregen, maar steunen op inlichtingen, welke door reizigers en ambtenaren verstrekt werden.

De volgende plaatsen van Noord-Gallië worden door hem geciteerd :

II, 9, 1 : τῆς δὲ Βελγικῆς Γαλλίας ἡ μὲν ἀπὸ δύσεως πλευρὰ καὶ παρὰ τὴν Λουγδουνησίαν εἴρηται · ἡ δὲ ἀρκτικὴ καὶ παρὰ τὸν Βρεττανικὸν Ὠκεανὸν οὕτως ἔχει . Μετὰ τὰς τοῦ Σηκοάνα ποταμοῦ ἐκβολὰς

Φρούδιος ποταμοῦ ἐκβολαί	κα' λ'' δ''	νβ'' γ''
Ἴτιον ἄκρον	κβ' δ''	νγ' λ''
Μορινῶν Γησοριακὸν ἐπίνειον	κβ' λ''	νγ' λ''
Ταβούλα ποταμοῦ ἐκβολαί	κγ' λ''	νγ' λ''
Μόσα ποταμοῦ ἐκβολαί	κδ' γο''	νγ' λ''
Βαταύων Λουγόδεινον	κς' ς''	νγ' γ''
Ῥήνου ποταμοῦ τὸ δυσμικὸν στόμα	κς' λ''δ''	νγ' γ''
τὸ μέσον τοῦ ποταμοῦ στόμα	κζ'	νγ' ς''
τὸ ἀνατολικὸν τοῦ ποταμοῦ στόμα	κζ' γ''	νδ'

Hier wordt de noordelijke grens van Gallia Belgica, langs den Oceaan en de oostelijke grens, langs den Rijn, beschreven :

Φρούδιος — ἐκβολαί = de mond van de *Phrudis* (waarschijnlijk de Bresle of de Somme) : 21°45', 52°20'.

Ἴτιον ἄκρον = het voorgebergte *Itium* (Cap Griz-Nez ?) : 22°15', 53°30'.

Γησοριακὸν = *Gesoriacum* (Boulogne) : 22°30', 53°30'.

(1) Uitgaven : Een volledige uitgave werd bezorgd door C. E. A. Nobbe (Leipzig, 1843-1845) ; Boeken I tot V vindt men in C. Muller en C. Th. Fisher (Parijs, Didot 1883-1901). Cfr. O. Cuntz, *Die Geographe des Ptolemaeus : Galliae, Germania*, enz. (Berlijn, 1923) ; Commentaar bij E. Desjardins, *Géographie de la Gaule romaine III* (1885) bl. 346 vv. enz. Vgl. ook Gisinger, *Real-Encycl. Suppl. IV*, 654 vv. en Berthelot in *Revue des Etudes anc.*, 1933, bl. 293, 425 ; 1934, bl. 51 vv. enz.

Ταβούλα — ἐκβολαί = de mond van de *Tabula* (Schelde of Dijle) : 23°30', 53°30'.

Μόσα — ἐκβολαί = de mond van de Maas : 24°40', 53°30'.

Βαταύων Λουγόδεινον = *Lugdunum* der Bataven : 26°10', 53°20' ; vgl. *Itin. Anton.* bl. 368 (Wess.) en *Tab. Peut.*

Ῥήνου — ἐκβολαί = de drie monden van den Rijn :
26°45', 53°20' ;
27°, 53°10' ;
27°20', 54°.

II, 9, 4-6 :

Μεθ' οὓς (Ἀμβιανοὺς) οἱ Μορινοί, ὧν πόλις μεσόγειος Ταρουάννα κγ'γ'' νβ' λ'' γ''

Εἶτα μετὰ τὸν Ταβούλαν ποταμὸν Τοῦνγροι καὶ πόλις αὐτῶν Ἀτουάτουκον κδ' λ'' νβ' λ'' γ''

Εἶτα μετὰ τὸν Μόσαν ποταμὸν Μενάπιοι καὶ πόλις αὐτῶν Κάστελλον κε' νβ'δ''

Ὑπὸ δὲ τὰ εἰρημένα ἔθνη παροικοῦσιν ἀρκτικώτατοι μὲν Νερούιοι, ὧν πόλις Βάγακον κε'δ'' να' γο''

Civitates van *Gallia Belgica* :

Ταρουάννα = *Tarvanna*, Terwaan, Thérouanne : 23°20', 52°50'.

Ἀτουάτουκον = *Atuatuca*, Tongeren : 24°30', 52°50'.

Μενάπιοι : Ptolemæus heeft waarschijnlijk hun woonplaats willen bepalen naar Cæsar, *de bel. Gall.* IV, 4 en Strabo IV, 3, 4. c 194. Plinius, *Nat. hist.* IV, 106, bepaalde hun woonplaats reeds anders. De ligging van hun gebied in later tijd blijkt uit de Tabula Peutingeriana.

Κάστελλον = *Castellum Menapiorum*, Cassel : 25°, 52°15'.

Βάγακον = *Bagacum Nerviorum*, Bavay : 25°15', 51°40'.

In boek II, 9, 8 somt Ptolemæus de steden van *Germania inferior* op en daartusschen bevindt zich

Βαταυόδουρον κζ' δ'' νβ' ς''

Batavodurum moet bij Nijmegen gezocht worden. De opgegeven lengte en breedte zijn : 27°15', 52°10'.

In II, 11, 12-14 citeert hij bij vergissing tusschen de steden van *Germania magna* twee stations van den weg, die *Colonia Traiana* (Xanten) met *Coriovallum* (Heerlen) verbond, t.w. Mediolanium en Teuderium : cfr. *Itin. Anton.* p. 375 (Wess.) : *Mediolanum* en *Teudurum.* Deze laatste statio is Tuddern, bij Sittard.

Μεδιολάνιον κη' ς' νγ' λ'' δ'' = 28°10', 53°45'
Τευδέριον λ' νδ' = 30°, 54°
Λεύφανα λδ' δ'', νε' γο'' = *Leufana* 34°15', 55°40' wordt door Ptolemæus eveneens in *Germania magna* geplaatst, terwijl de *Tab. Peut. Levefanum* aan den weg van Lugdunum, ergens bij Katwijk, naar Nijmegen, dus op den linker oever van den Rijn, situeert.

C. De overige schrijvers der oudheid en der vroege Middeleeuwen kunnen ook gegevens verstrekken die bij het onderzoek der wegen van pas komen.

Wanneer b.v. Florus II, 30, 21 zegt dat Drusus Claudius Nero rond 15 v.C. een vijftigtal versterkingen gebouwd heeft langsheen den Rijn, dan mag men daaruit besluiten dat deze castella door een weg verbonden waren of werden, dat bijgevolg rond 15 v.C. een aanvang was gemaakt met het bouwen van de heerbaan, die den linker oever van den Rijn volgt.

Tacitus, *Hist.*, IV, 61 en 79 verhaalt dat Civilis van uit Keulen doorheen het grondgebied der Sunuci opgetrokken is tot aan de Maas, ergens bij Maastricht, en dat Fabius Priscus het XIVe legioen, dat hij uit Groot-Britannië overgebracht had, *terrestri itinere...... in Nervios Tungrosque duxit.* Hieruit blijkt dat de baan Keulen-Maastricht eenerzijds, Boulogne-Bavay-Tongeren anderzijds, die het land der Nervii en der Tungri dwars doorsneed, in de jaren 68-70 voltooid moet zijn geweest.

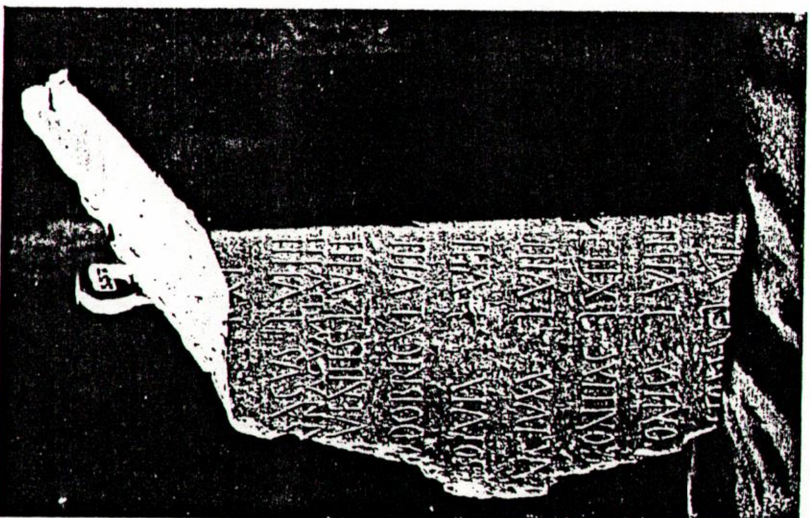
Wat de Middeleeuwsche schrijvers betreft kunnen de peregrinaties der eerste missionarissen, de reizen van bisschoppen en prinsen, de overbrenging van relikwieën, de vermelding van oude bedevaartplaatsen en kapellen en meer andere gegevens nuttige aanwijzingen geven nopens het bestaan van bepaalde wegen. In de vroege Middeleeuwen werden geen wegen gebouwd, zoodat de vermelde desgevallend tot den Romeinschen tijd zouden opklimmen.

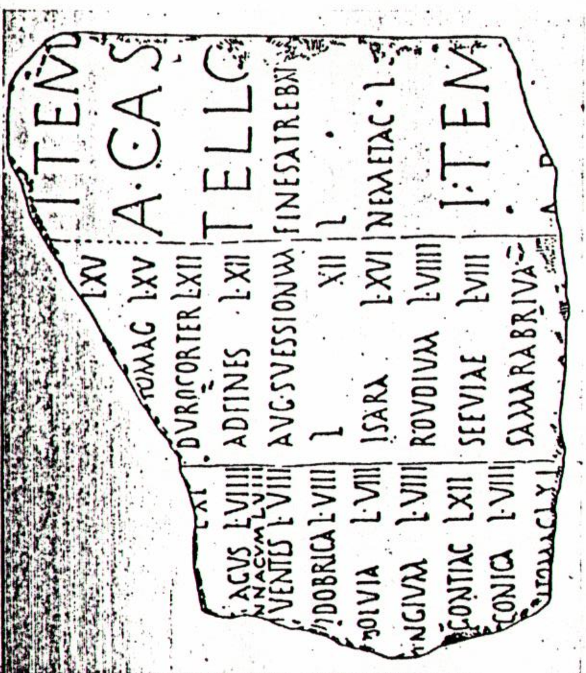
EPIGRAPHISCHE BRONNEN.

Deze zijn van drieërlei soort, de itineraria, de mijlpalen en de overige inscripties.

A) Langs de wegen werden wegwijzers en mijlpalen opgesteld ten gerieve der reizigers en der inwoners. Beide waren in steen gebeiteld.

De *itineraria* gaven de voornaamste wegen van een heele streek op alsmede de stationes waar de reizigers eet- en slaapgelegenheid konden vinden en ze duidden de afstanden aan welke deze stationes van elkaar scheidden. De *itineraria* zijn

Pl. I. — Itinerarium van Tongeren.

dus regionale wegwijzers. Er werden er gevonden te Autun, Junglinster en Tongeren. Dit laatste moeten wij hier beschrijven.

Het itinerarium van Tongeren is uit zwarten (Naamschen) steen (Pl. 1). Oorspronkelijk is hij achtkantig en kegelvormig geweest. Slechts een brokstuk werd er van weergevonden in 1817 bij het aanleggen van den steenweg van Tongeren naar Sint Truiden, even buiten de stad, op de plaats waar thans het Casino gebouwd is. Het wordt thans in de Kon. musea voor kunst en geschiedenis te Brussel (Jubelpark) bewaard.

Drie van de acht kanten zijn gedeeltelijk bewaard gebleven en de volgende wegen staan er op vermeld : 1) de weg van Keulen naar Worms, die den linker oever van den Rijn volgt. Deze baan wordt ook in het Itinerarium Antonini en op de kaart van Peutinger beschreven, zoodat de drie documenten onderling kunnen vergeleken worden. De afstanden welke door het itinerarium van Tongeren opgegeven worden stemmen beter overeen met die van de kaart van Peutinger dan met die van het Itinerarium Antonini.

2) een weg, die van een onbekende plaats vertrok en Reims met Soissons en Amiens verbond.

3) een baan, die van Cassel naar Atrecht leidde en

4) een baan die uit Bavay vertrok.

De twee laatste wegen staan op éénzelfde zijde van den steen opgegeven.

De afstanden zijn in Gallische leugae van 2222 M. aangegeven.

Renier en Desjardins dateeren den steen uit den tijd van Keizer Diocletianus. H. Schuermans schrijft hem aan de regeering van Septimius Severus toe en situeert hem rond 200 n.C. (1)

Hier volgt de tekst :

Links : *Item a Castello fines Atrebatium l(eugas) XIII. Nemetac(um) l(eugas)...... Item a B[agaco]......*
Midden : ...... *l(eugas) XV. [Nov]iomag(us) l(eugas) XV. Durocorter l(eugas) XII. Ad fines (leugas) XII. Aug(usta) Suessionum l(eugas) XII. Isara l(eugas) XVI. Roudium l(eugas) VIIII. Sefulae (leugas) VIII. Samarabriva [leugas]......*

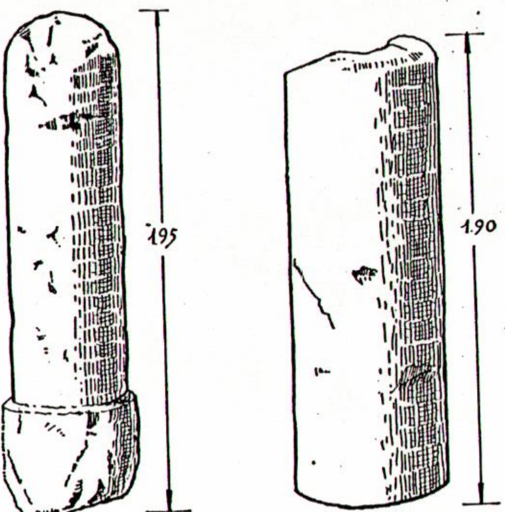
(1) ***L'Age de la colonne itinéraire de Tongres, Congrès Fédér. histor. et archéol. de Belgique***, Tongeren, 1901. Volgens A. GRENIER, *Manuel II*, 1 bl. 101 zouden de leugae op het einde van de IIIe eeuw overal in Gallië zijn ingevoerd.

Rechts : [*Bonn*]*a (leugas) XI.* [*Rigo*]*magus l(eugas) VIIII.* [*Antu*]*nnacum (leugas) VIII* ; [*Confl*]*uentes l(eugas) VIII.* [*Ba*]*udobriga (leugas) VIII.* [*Vo*]*solvia l(eugas) VIII.* [*Bin*]*gium (leugas) VIII.* [*Mo*]*gontiac(um) leugas XII.* [*Buc*]*onica (leugas) VIIII.* [*Borb*]*itomagus (leugas) XI.*

Wij vertalen :

item van af Cassel tot de grens der Atrebaten l. XIII. Tot Arras l...... Item van af B(avay)......
...... l. XV, La Neuville l. XV, Reims l. XII, Fines l. XII, Soissons l. XII, l'Oise l. XVI, Roye l. VIIII, Sefulae l. VIII, Amiens......

Bonn l. XI, Remagen l. VIIII, Andernach l. VIII, Koblentz l. VIII, Boppart l. VIII, Ober-Wesel l. VIII, Bingen l. VIII, Mainz l. XII, Oppenheim l. VIIII, Worms l. XI (1).

Afb. 1. — Mijlpalen.

B) De meeste *mijlpalen* (afb. 1) zijn ronde zuilen zonder kapiteel voorzien van een zwaren vierkanten voet, die bestemd was om den paal in den grond te bevestigen. De gemiddelde hoogte bedraagt 1 ½ M. tot 3 M. en de doorsnede 0,40 tot 0,50 M. De inscriptie is steeds in hoofdletters gebeiteld en

(1) CIL. XIII, 9158 en bibl. aldaar. Bij te voegen F. CUMONT, *Catalogue etc. du musée du Cinquantenaire*, bl. 235 n. 196 met afb. ; A. GRENIER, *Manuel II*, 1, bl. 108 en A. DE LOË, *Belgique anc., III* bl. 51 met afb.

bevindt zich op de bovenste helft van de zuil. Onder Augustus en Tiberius volgt de inscriptie de curve van den steen. Onder Claudius wordt ze vaak aangebracht in een uitgediept vierkant. Onder Hadrianus staat ze op een vierkant bordje dat op de zuil ligt.

Mijlpalen zonder inscriptie komen ook voor.

De inscriptie vermeldt den naam en de titels van den regeerenden keizer, den afstand, welke de plaats waar de paal stond van de hoofdplaats der provincie of van een andere belangrijke stad scheidde of (en) de herstellingswerken, welke aan de baan uitgevoerd werden (1)

Een vijftal mijlpalen werden in onze streken gevonden, te weten CIL. XIII, 9165, 9162, 9157, 9156 en H. FINCKE, *XVII Bericht der Röm. Germ. Kommission*, 1929, bl. 106 n. 320. (2)

De authenticiteit van den eersten mijlpaal (CIL. XIII, 9165), die te Monster gevonden werd, op den weg van Nijmegen naar Lugdunum (ergens bij Katwijk), wordt betwist (3), maar daar de bewaarde tekst volkomen overeenstemt met die van een authentieken mijlpaal, die te Remagen aan het licht kwam (CIL. XIII, 9153), kunnen wij hem hier als voorbeeld gebruiken. De vier andere mijlpalen zijn sterk gehavend.

CIL. XIII, 9165=BIJVANCK, *Exc.*, II, 377 en 1590. Monster. *Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aurel(io) Antonino Aug(usto), pont(ifici) max(imo), tr(ibunicia) pot(estate) XVI, Co(n)s(uli) XIII et Imp(eratori) Caes(ari) L(ucio) Aurel (io) Vero Aug(usto) tr(ibunicia) pot(estate) II, co(n)s(uli) II. A M A E C M P XII.*

De inscriptie werd gebeiteld ter eere van Keizer Marcus Aurelius en zijn broeder Lucius Verus, toen de eerste voor de 16e maal en de tweede voor de 2e maal met de tribunicia potestas bekleed waren. Dat is in 162 n.C.

De laatste letters kunnen op velerlei wijze geïnterpreteerd worden : *a M(osa) a(d) e(xtremos) C(aninefates)*=VAN LOON. De meeste veranderen E in F en lezen : *a m(are) of a m(unicipio) a(d) f(orum) of a(d) f(undum) C(onstitutum)*=SCRIVERIUS ; *a(d) M(osam) a f(oro) C......*=ALTING ; *a m(ari) of a M(osa) a(d) f(ossam) C(orbulonis)*=D'ANVILLE ; *a*

(1) Een mijlpaal staat afgebeeld op het bekende monument van Igel : H. DRAGENDORFF-E. KRUEGER, *Das Grabmal von Igel*, Trier, 1924 bl. 80, pl. 12, i. Op den steen kan men LIIII lezen d.w.z. leugae IIII of 8,880 m. van Trier.

(2) Cfr. A. W. BIJVANCK, *Excerpta II*, 1590=377, 1592=126, 1595 en 1596 ; A. RIESE, *Das Rhein. Germanien in d. antiken Inschriften*, Leipzig, 1914, n. 135, a, 85 en 137.

(3) Status quaestionis in A. W. BIJVANCK, *l.c.*

M(atilone) a(d) f(ines) C(aninefatium)=CANNEGIETER ; *a M(osa) a(d) f(orum) C(aninefatium)*=BIJVANCK. (1)

De vier overige mijlpalen werden gevonden te Beek onder Ubbergen, bij Nijmegen, op den weg van deze stad naar Keulen ; te Baesweiler op de baan van Tongeren naar Keulen ; te Tetz op dezelfde baan en te Buzenol (prov. Luxemburg), bij den weg van Reims naar Trier (2).

C) De overige inscripties kunnen ook nuttige gegevens verstrekken voor de studie van het Romeinsche wegennet. Laten wij enkele voorbeelden aanhalen. Wij weten b.v. dat de Gallo-Romeinen de gewoonte hadden de grafschriften en de wijinscripties langs de openbare wegen op te stellen, liefst onmiddellijk buiten de bewoonde kom der vici en municipia, opdat ze voor de medeburgers getuigenis zouden afleggen van hun devotie voor de goden en van hun gehechtheid aan de overleden familieleden. Graf- en wijinscripties kunnen bijgevolg den loop van een bepaalden weg aangeven. De inscripties waarin melding gemaakt wordt van een vicus of van vicani, bewijzen dat op de vindplaats of ten minste in de buurt een belangrijke huizengroep gelegen heeft en deze is natuurlijk ontstaan bij een weg en meerendeels bij een kruispunt van banen. De godinnen *biviae, triviae* en *quadriviae* waren de beschermsters van zulke kruispunten. (3) De *beneficiarii* waren belast met de landelijke

(1) De letters tusschen ( ) staan niet op den steen ; zij werden door ons bijgevoegd. De letters tusschen [ ] hadden op den steen moeten staan, maar zijn er van verdwenen.

(2) CIL. XIII, 9162. Beek, onder Ubbergen, bij Nijmegen.
[I]mp(eratori) Cae(sari) Ne[r]va(e) Traia[no] Aug(usto) Ger(manico), po[nt(ifici)] max(imo), trib(unicia) [pot(estate)], p(atri) p(atriae), Co(n)s(uli)...
Traianus nam den bijnaam *Germanicus* aan in October-November van het jaar 97 n.C. en dien van Dacicus in 102. Daar deze bijnaam ontbreekt, dagteekent de mijlpaal uit de jaren 98-102.
CIL. XIII, 9157, Baesweiler.
Imp(eratori) [Caes(ari)].... Pio [....], *pon[t(ifici)] max(imo), ... est* [....] *et n*[....] *no*[....].
CIL. XII, 9156, Tetz.
[....] *L(ucio) Ve[ro.... A]ug(usti) fil(io). A Co[l(onia) Ag]r(ippinensium) m(ilia) p(assuum) III.*
Het is ook mogelijk dat men a *Cor(iovallo)* lezen moet. L. Verus is Augustus geweest in de jaren 161-169 n.C.
H. FINCKE, XVII. *Bericht R. G. K.*, 1929, bl. 106, n. 320, Buzenol.
[Ti Claudius Dr]us(i) [f(ilius) Caesar] Aug(ustus) Ger(manicus), [pont(ifex) max(imus)] trib(unicia) [pot(estate) II]II, [im]p(erator VIII, C[o(n)s(ul)] desig(natus) IIII, p(ater) p(atriae). [A Col](onia) Aug(usta) m(ilia) p(assuum) ....II.
Colonia Augusta is Trier, Cfr. CIL. XIII, 9133. Claudius ontving de tribunicia potestas voor de 8e maal in Januari 44 n.C. De mijlpaal dagteekent uit dit jaar.

(3) Volgens een inscriptie uit Groot-Brittannië waren de wegen ingedeeld in *viae* en *semitae* (CIL. VII, 271) d.w.z. rijkswegen en locale wegen of buurtwegen. De *biviae*

politie en met het toezicht over de wegen. Daarom hielden zij de wacht op de kruiswegen en op andere belangrijke plaatsen. Hun graf- en wijinscripties wijzen bijgevolg den loop der wegen aan.

TOPONYMIE

Door hun duurzame constructie, hun rechtlijnigen loop doorheen moerassen en over waterloopen, door de menigvuldige stations, die er langsheen op geregelde afstanden gebouwd werden en de vici, huizengroepen en markten die bij de bifurcaties en de kruiswegen ontstonden, door de mijlpalen, de graf- en wijmonumenten die er naast opgesteld werden en den invloed welke ze uitoefenden op den handel en de nijverheid moeten de Romeinsche wegen diepen indruk op de eenvoudige inwoners der eerste decennia van het keizerrijk gemaakt hebben, die slechts aarden wegen en kronkelende paden kenden en ze moeten daarom menigvuldige sporen in de toponymie hebben nagelaten. Wij zijn dan ook een beetje verwonderd dat de toponymische oogst in België en Nederland, wat de wegen betreft, eerder schraal is.

Uitdrukkingen als *oude weg* of *baan, steenstraat, steenweg, katzij, Romeinsche katzij, heerbaan, helleweg* enz. en in het Waalsch gedeelte van België als *chaussée, vieille chaussée, chaussée romaine, chaussée Brunehaut, chaussée du diable, cauchie, vi 't chemin, li vi paveie, Strée, Streel* (beide van strata) en nog andere wijzen zeker oude banen aan, die van Romeinschen oorsprong kunnen zijn of in den Romeinschen tijd in gebruik kunnen geweest zijn, te meer dat soortgelijke uitdrukkingen reeds in de Karolingische documenten voorkomen b.v. *via publica, strata publica, platea publica, strata imperialis, hohastrazza, herisstrazza, steinstrate, stenwege, helweg (helvius sive strata publica)*. Om zekerheid dienaangaande te verkrijgen moet echter het getuigenis der vondsten ingeroepen worden of de spade ter hand genomen. Deze benamingen zijn niets meer dan vingerwijzigingen.

Twee plaatsen danken hun ontstaan aan de overvaart over een rivier en hebben hun naam aan dit feit ontleend, te weten Maastricht *(Mosae trajectus)* en Utrecht *(trajectus)*.

Daarenboven zijn verschillende namen van stations tot op heden bewaard gebleven. Dit is onder meer het geval met

zijn de plaatsen, waar *semitae* aansluiten bij *viae* ; plaatsen waar een baan zich in tweeën splitst en een gaffel vormt heeten *triviae* ; plaatsen waar twee wegen malkaar doorsnijden zijn *quadriviae*.

Noviomagus=Nijmegen, Turnacum=Doornik, Orolaunum (vicus)=Aarlen, Ceuclum=Kuik, Blariacum=Blerik, Atuatuca Tungrorum, later Tungri=Tongeren (1).

Deze namen zijn doorzichtig en de identificatie van de Romeinsche stations met de hedendaagsche plaatsen kan niet betwijfeld worden te meer dat ze door de vondsten bevestigd zijn geworden

Andere namen zijn echter minder doorzichtig en van sommige stations is nog geen spoor in de toponymie ontdekt. Dat Coriovallum te Heerlen gelegen heeft, blijkt meer uit de vondsten en uit de aangegeven afstanden dan wel uit den naam. Catualium kan Heel zijn en Vodgoriacum Waudrez, Viroviacum Wervik, Meduantum Moyen en Albanianae Alfen, maar men zou deze identificaties toch door de vondsten willen geconfirmeerd zien. Staat Geminiacum in verband met het huidige Gembloers ? Van Perniciacum en van bijna al de stations van het land der Bataven werd nog geen duidelijk spoor in de toponymie gevonden.

Zij kan ons echter nog wel meer dan een verrassing brengen. Wij willen in dit verband hier even herinneren aan een mooie vondst van J. Vannérus. Langen tijd heeft men gezocht naar een toponymisch relikt van de statio Feresne, die volgens de Peutinger kaart op de baan Tongeren-Nijmegen, dus op den linker Maasoever, gelegen was op XVI leugae afstand van de eerste stad. Nu is het J. Vannérus opgevallen dat het dorp Dilsen in de XIe eeuw Thilesna heette en dat deze naam van Teresne, niet echter van Feresne, kan afstammen. Dientetengevolge gelooft hij dat de schrijfwijze van de Peutinger kaart foutief is en Feresne in Teresne moet veranderd worden. Deze verklaring lijkt zeer aannemelijk. (2)

De plaatsnamen Etalle en Stave worden door de toponymisten afgeleid van *stabulum*, dat stal of herberg beteekent, terwijl

(1) Cfr. *Colonia Agrippina*=Keulen ; *Novaesium*=Neuss ; *Teudurum*=Tuddern ; *Juliacum*=Gulik ; *Castellum (Menapiorum)*=Cassel ; *Bagacum*=Bavay, enz.

(2) *Deux stations de la route romaine de Nimègue à Tongres : Catualium et Feresne, Bull. Acad. roy. Belg., cl. d. lettres*, 1939, bl. 141 vv. De statio heeft daarom niet op het grondgebied van het hedendaagsch dorp Dilsen gelegen, waar trouwens geen resten van Romeinsche gebouwen ontbloot werden. Dilsen is een der oudste parochies van de streek. Haar gebied was zeer uitgestrekt en omvatte het grondgebied van verschillende naburige dorpen van vandaag o.m. ook dat van het tegenwoordige Mulheim, gehucht van Lanklaar, waar wel overblijfselen van Romeinsche gebouwen ontdekt werden en waar men tot hiertoe de statio heeft gesitueerd. De naam van de statio zou op de oudste parochie zijn over gegaan.

Een andere werkwaardige vondst van denzelfden auteur is de identificatie geweest van Ricciacus en Caranusca met Dalheim en een plaats bij de Kieselbach, op den linker oever van de Moezel (*Ricciacus et Caranusca, Publ. Sect. hist. Inst. de Luxemb.*, LXII, 1926, pp. 3-31 en *Note complémentaire, ibid.* LXV, 1929).

Tavier, Taviers, en Taviet hun oorsprong aan een *taberna* of herberg zouden te danken hebben.

Quartes (Henegouwen) bewaart blijkbaar de herinnering aan den vierden mijlsteen *(ad quartum lapidem)* die er ergens op den weg geplaatst was. Cfr. *ad duodecimum*, naam van een statio in de buurt van Nijmegen.

Geminiacum, Geminicus vicus dankt zeer waarschijnlijk zijn naam aan een bifurcatie (*geminus*) (A. Carnoy, *Dictionn. étym. des noms des Communes de Belgique, s.v.*).

De tumuli, de groote grafheuvels van Haspengouw, hebben veel sporen in de toponymie nagelaten onder den vorm van tom, tomme, tombe, tomveld, tomakker, enz. (1).

Over de Caster, Kester, Chastre-namen handelen wij in het volgend hoofdstuk.

Zoo zijn wij eindelijk aangekomen bij de voornaamste bronnen van het wegenonderzoek :

DE VONDSTEN EN HET BODEMONDERZOEK

Dit laatste kan weer onderverdeeld worden in het onderzoek van het terrein aan de oppervlakte en het onderzoek van den ondergrond. De archeoloog heeft dus nog een driedubbel werk te verrichten.

Vooreerst moet hij alle vondsten van den voor-Romeinschen, den Romeinschen en den Frankischen tijd zorgvuldig opteekenen, situeeren, dateeren en op kaart brengen. Immers wanneer naast een te bestudeeren weg een zeker aantal vici, stationes, castella, villa's, tumuli, graven of grafvelden, inscripties, reliefs, vaatwerk, munten, enz. gevonden werden, dan mag men daaruit besluiten dat deze weg in den Romeinschen tijd in gebruik was. Wij drukken er op dat de voor-Romeinsche, de Frankische en de vroeg-middeleeuwsche oudheden niet over het hoofd mogen gezien worden. Immers wegen die in den voor-Romeinschen tijd begaan werden, bleven in dienst in den Romeinschen en in den Frankischen tijd, en in den vroege middeleeuwen werden geen nieuwe wegen gebouwd.

Wanneer aldus de vermoedelijke loop van een weg is vastgesteld, moet de archeoloog de baan over haar geheele lengte op het terrein zelf volgen om alle bijzonderheden ter plaatse op te schrijven en de baan op de kaart zoo nauwkeurig als mogelijk is op te teekenen. Hij zal aanduiden waar de weg nog bestaat en hoe hij er uit ziet, waar hij verdwenen is en waar hij zich vermoedelijk zou kunnen bevinden. Hij zal de inwoners,

(1) A. Vincent, *Les Noms de lieux de la Belgique*, Brussel, 1927, passim.

bij voorkeur de ouderen van dagen, ondervragen nopens vroeger gedane vondsten, nopens wijzigingen aan het landschap en den weg, en de oorzaken daarvan en zoo meer.

Van Dessel en Gauchez in België en J. Habets in Nederland hebben zich destijds op dit gebied verdienstelijk gemaakt (1).

Eindelijk zal de archeoloog beroep moeten doen op de spade om den twijfel betreffende den juisten loop van een bepaalde baan uit den weg te ruimen, om de constructie en het gebruikte materiaal te onderzoeken, om de ligging van nog niet gedetermineerde stations vast te stellen en desgevallend versterkingen op te sporen. Tot hiertoe werd de spade te weinig en te weinig systematisch gebruikt bij het onderzoek dër wegen. Dit onderzoek is trouwens tot hiertoe te weinig wetenschappelijk gebeurd zonder vast plan en zonder methode. Het onderwerp verdient nochtans een betere behandeling niet alleen omdat de studie van het wegennet een belangrijk onderwerp is op zichzelf maar ook omdat een aantal andere problemen er mee verband houden b.v. de ontwikkeling van den handel en de nijverheid, de vreemde invallen van den Romeinschen en den Frankischen tijd, de verspreiding der nederzettingen enz.

(1) Ook nog Van den Rit, Roulez, De Loë, Maertens en a.

RESULTATEN

Uitleg bij de kaarten II en III.

Om den loop der belangrijkste wegen en de approximatieve ligging der stations voor den lezer te verduidelijken, werden in het boek twee kaarten afgedrukt, één van België en één van Nederland.

De eerste (kaart III tegenover blz. 116) is ontleend aan het werk van R. De Maeyer, *De Romeinsche villa's in België*, Antwerpen, 1937. Er valt bij aan te merken dat sommige der aangegeven wegen — zij worden hieronder opgesomd — slechts in vogelvlucht bekend zijn. Zij werden nog niet op het terrein gevolgd. De Maeyer heeft hun bestaan afgeleid uit het bouwmateriaal dat in de villa's verwerkt was.

De tweede (kaart II, tegenover blz. 13) is ontleend aan den Geschiedkundigen Atlas van Nederland van P. J. Blok en A. W. Bijvanck, 's Gravenhage, 1929. Wij hebben er onze keus op laten vallen, omdat Bijvanck's identificaties de waarheid het dichtst schijnen te benaderen, althans volgens onze meening. (1)

Er bestaat veel meeningsverschil over den loop der wegen, die van uit Noviomagus (Nijmegen) het land der Bataven in westelijke richting doorsneden en over de ligging der stations. De oppervlakte van het deltagebied is sedert den Romeinschen tijd sterk veranderd ten gevolge der overstroomingen, aanslibbingen en verplaatsingen der rivierbeddingen, zoodat men alleen op de vondsten en op de afstanden van het Itin. Anton. en van de kaart van Peutinger aangewezen is. Over den gebezigden maatstaf is men het echter niet eens. Gewoonlijk wordt aangenomen dat de afstanden in Gallische leugæ van 2,222 M. aangegeven zijn, maar F. Kroon gelooft dat er met millia passuum van ca. 1.500 M. gerekend werd en H. Hettema is deze zienswijze bijgetreden wat de meest zuidelijken weg betreft, echter niet wat den weg aangaat, die den linker oever van den Rijn gevolgd heeft. Daar komt dan nog bij, dat de ligging der twee westelijke eindpunten van deze wegen, Prætorium Agrippinæ en Lugdunum, niet met zekerheid gekend is en dat een paar der opgegeven

(1) Wij hebben één weg bijgevoegd op den rechter Maasoever volgens H. J. Beckers en G. A. J. Beckers, *Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg*, Maastricht, 1940, bl. 293.

afstanden b.v. het cijfer III tusschen Ceuclum (Kuik) en Noviomagus (Nijmegen) op de kaart van Peutinger zeker onjuist zijn, wat aanleiding heeft gegeven tot andere wijzigingen aan de cijfers, wanneer deze met een voorgestelde identificatie niet klopten. (1)

Er is dan ook rondom deze wegen een heele literatuur ontstaan, die men in de bibliographie zal aantreffen. Het gaat niet op hier de verschillende zienswijzen en identificaties met de aangevoerde argumenten ook maar in het kort uiteen te zetten. Wie zich op de hoogte van het vraagstuk stellen wil, moet de artikels der verschillende auteurs kritisch onder de oogen nemen.

Wij verwijzen ook naar de aanteekeningen van het einde van dit hoofdstuk.

De volgende wegen zijn :

A) vermeld in het Itin. Anton. en op de kaart van Peutinger ;

1) Lugdunum Batavorum-Keulen over den linker Rijnoever :
2) Lugdunum-Nijmegen over den linker oever van de Waal ;
3) Nijmegen-Tongeren over den linker oever van de Maas ;
4) Xanten (Vetera)-Keulen over Heerlen ;
5) Bavay-Tongeren-Keulen ;
6) Bavay-Doornik-Boulogne ;
7) Cassel-Doornik ;
8) Terwaan-Doornik over Atrecht ;
9) Reims-Trier over Aarlen ;
10) Reims-Keulen doorheen de Ardennen.

B) bekend door de vondsten :

1) Tongeren-Tienen-Assche ;
2) Tongeren naar de omgeving van Luik ;
3) Tongeren over Hasselt naar de Kempen en verder ;
4) Tongeren-Aarlen over Hoei ;
5) Haulchin-Buizingen-Anderlecht-Elewijt ;
6) Bavay-Bergen-Assche ;
7) Bavay-Gent ;
8) Bavay-Dinant-Aarlen-Trier ;
9) Bavay-Dinant-Keulen ;
10) De via mansuerisca : Maastricht (?) naar Trier ;
11) Braives-Tienen ;
12) Aarlen-Virton-St. Mard-Torgny ;

(1) Slechts op éene plaats werd een stuk van den weg, die den linker Rijnoever gevolgd heeft, weergevonden nl. te Kesteren.

13) Aarlen-Messancy-Longwy ;
14) Froidfontaine-Jemelle-Waha-Hotton ;
15) Namen-Villers-lez-Heest-Liernu-Perwez ;
16) Perwez-Tourinnes St. Lambert-Corroy-le-Grand-Basse-Wavre-St. Agatha-Rhode ;
17) Gembloers-Basse-Wavre ;
18) Havay-Harmignies-St. Symphorien-Havré ;
19) Weg over den rechter oever van de Maas van Bunde over Geulle-Elsloo-Stein-Urmond-Obbicht en Grevenbicht ;
20) Maastricht-Aken ;
21) Heerlen-Aken ;
22) Halen-Melik ;
23) Blerik in de richting van Leut ;
24) Weg tegenover Geistingen naar Kalkar over Uden ;
25) Weg over den linker Maasoever tusschen Maastricht en Luik ?

C) volgens het bouwmateriaal der villa's :

1) Weg van Landen naar Luik over Walsbetz, Montenaken Kortys, Vorsen, Borgworm naar Ans ;

2) Weg van Landen naar Basse-Wavre over Overwinden, Geldenaken, Boulez naar Dion-le-Mont ;

3) Weg van Waudrez over Houdeng-Goegnies naar Ecaussines en verder naar Buizingen en Anderlecht ;

4) Weg van Ligny naar Ways, Buizingen, Anderlecht en Assche ;

5) Weg van Waudrez over Fontaine-Valmont en Thuillies naar Rognée op de baan Bavay-Dinant ;

6) Weg van Gesves over Namen naar St. Marc en verder op naar Gembloers of Perwez ;

7) Weg van Gembloers over Ways en Genappe naar Buizingen ;

8) Weg van Monceau-sur-Sambre over Courcelles, Trazegnies, Pont-à-Celles en Buzet naar Nijvel en vandaar over Buizingen naar Anderlecht en Laken.

UITERLIJKE KENMERKEN

1) De wegen door de Romeinen gebouwd verbinden kampen en groote burgerlijke agglomeraties.

2) Zij volgen zooveel mogelijk een rechte lijn. Bochten zijn natuurlijk hier en daar niet te vermijden wegens den toestand van het terrein. Deze bochten beschrijven steeds een stompen hoek en de baanvakken tusschen deze bochten loopen weer in rechte lijn.

3) Zij volgen bij voorkeur de hoogten om geen last te hebben van het regenwater en de overstroomingen, die de baan zouden kunnen ondermijnen of het verkeer belemmeren. Ook voor de veiligheid was zulke baan aan te bevelen. Men kon immers heel de omgeving overschouwen.

4) Waar een baan onder het bodemoppervlak verborgen zit, teekent zij zich in het voorjaar af in de veldvruchten, die minder weelderig opschieten op de plaats waar de baan zich bevindt.

Materiaal

De Romeinsche ingenieurs gebruikten het materiaal, dat in de verschillende streken voorhanden was. Zij zagen niet op tegen het vervoer zelfs over groote afstanden. Men zal dus in de wegen allerhande steensoorten aantreffen b.v. silexsteenen, gerolde kiezel, schiefersteenen (lei), trachiet enz. en verder zand, kalk en tegelgruis. In de streken waar ijzerertsgroeven en smeltovens uitgebaat werden (Entre-Sambre-et-Meuse en Luxemburg) werd het oppervlak der banen somtijds met een laag ijzerslakken overdekt om het te verharden. Voor één der hoofdpoorten van de stad Tongeren werd een dergelijke laag uitgespreid om te beletten dat er een inzinking of gat zou ontstaan. Deze ijzerslakken moeten van ergens uit de provincie Luik of Namen zijn aangevoerd.

Constructie

Baan Keulen-Bavay. (1) Deze baan werd destijds zorgvuldig onderzocht te Gembloers door den heer X. Stainier, wiens verslag wij hier resumeeren. (afb. 2)

De weg is daar 1 M. tot 1,25 M. boven het omliggende landschap verheven. Hij is 6,50 M. breed en samengesteld uit de volgende lagen:

1) De onderste laag is een kunstmatige kleilaag van 0,35 M. dikte. De klei is afkomstig uit de omgeving.

2) Daarop volgt een kleilaag van ca. 0,20 M. dikte, die gemengd is met schiefersteenen (lei) van 0,10-0,03 M. dikte.

3) De derde laag is gevormd uit platen van denzelfden steen. Deze platen hebben de volgende afmetingen : 0,15 tot 0,20 × 0,05 M. en liggen op hun platte zijde vrij onregelmatig. De openingen er tusschen zijn met leem aangevuld. Deze laag is ca. 0,35 M. dik.

4) Laag van zand en gerolde kiezel van 0,03-0,05 M. dikte.

(1) X. Stainier, *L'infrastructure de la Chaussée de Tongres à Bavay dans la traverse de Gembloux, Ann. Soc. Arch. Brux.*, XXII, 1908, pp. 377 vv.

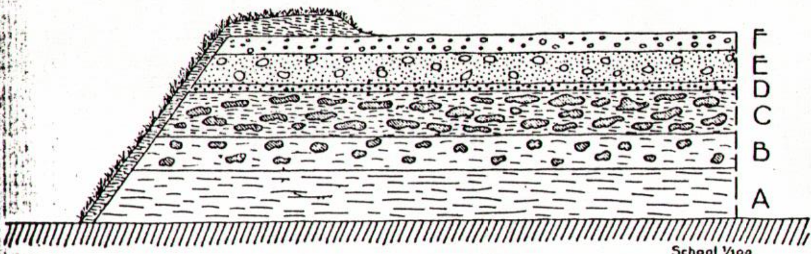
5) Laag uit steenen zoo dik als een vuist vermengd met zand en gebroken kiezel. Dikte ca. 0,20 M.

6) De bovenste laag van 0,10 M. dikte is gevormd uit gerolde kiezel.

De schuine bermen van den weg en ook een deel van den weg zelf waren met leem beplaasterd en met gras begroeid om den bouw te versterken en den vaarweg te beperken.

De bouwmaterialen zijn afkomstig uit drie centra, te weten uit de Maasvallei, tusschen Namen en Hoei, uit Henegouwen en uit de naburige vallei van de Orne.

De constructie beantwoordt aan alle eischen van den wegenbouw zoowel wat de duurzaamheid en de stabiliteit als de doordringbaarheid en de elasticiteit betreft.

Afb. 2. — Weg Bavay-Tongeren. Halve doorsnede bij Gembloers (Ann. Soc. Arch. Brux. XXII, 1908).

Grachten bestemd voor den afvoer van het regenwater werden niet geconstateerd.

De HH. Beckers hebben denzelfden weg aangesneden in de buurt van Maastricht, buiten de stad. (1) Hij lag twee meter beneden den beganen grond. « De paklaag was ongeveer 9 M. breed en opgebouwd uit drie lagen massieve steenen ; zij had een dikte van ongeveer 30 cm. en rustte op een minstens 12 M. breede en 30-40 cm. dikke laag van maasgrint. Deze dikke en breede onderlaag was noodzakelijk, omdat de weg blijkbaar over moerassigen bodem liep, zooals bleek uit den grondwaterspiegel, die reikte tot in de onderste lagen van de grintbedding. Deze grintbedding lag op blauw, kleiïg waterhoudend zand, bezinksel van stilstaand water. De bovengrond bestond uit een 30-35 cm. dikke wegverharding, waaronder een laag leem, vermengd met puin, die rustte op een 1,10-1,50 M. dikke, blauwe, kleiachtige zandlaag.

(1) In de Putsteeg, een zijweg loopend van den provincialen weg langs den Vroenhof naar Geulhem.

De weg was verdeeld in drie vakken, waarvan de middelste ter breedte van 2,50 M. 10 cm. lager lag, een minder soliede paklaag had, maar zorgvuldig met dun grint was opgevuld. Wat hiervan de beteekenis is, schijnt niet recht duidelijk... ». (1)

Baan Tongeren-Nijmegen. Wij hebben destijds zelf dezen weg laten doorsnijden eenige kilometer ten Noorden van Maaseik. Hij was 6-7 M. breed en had een dikte van ongeveer 60 cm. Op het Maasklei lagen verschillende lagen van dikke Maaskeien. De openingen er tusschen waren met zand opgevuld. Daarboven lag een tweede laag die gevormd was uit gerolde Maaskiezel gemengd met zand. Het bovenste deel van deze laag was zeer hard en de wagensporen waren duidelijk zichtbaar.

Buurtwegen. De gewone buurtwegen waren natuurlijk niet zoo solied gebouwd.

J.H. Holwerda beschrijft een weg bij Hout, gem. Oyen, vlak bij Kessel als volgt : « Op den vasten Maasklei volgde eerst een laagje opgespoeld of opgestoven zand, daarna twee lagen gemengde grond, onzuiver zand, blijkbaar kunstmatige ophoogingen, en vervolgens een laag kiezel, zooals die gewoonlijk o.a. in Zuid-Limburg op tal van plaatsen in Romeinsche wegen gevonden worden. ...Op deze kiezellaag lag een laag baksteengruis, die waarschijnlijk uit den Romeinschen tijd dagteekent ». (2)

De HH. Beckers hebben in de buurt van Maastricht een weg ontgraven, die er als volgt uitzag : hij was ongeveer 7 M. breed en opgebouwd uit 2-3 rijen boven elkaar gelegen zware keien, een 25 cm. dikke laag vormend. Daaronder lag een ongeveer 10 cm. dikke laag los grint, terwijl de openingen tusschen de keien opgevuld waren met fijn grint.

De stadsstraten van Tongeren zijn 60 cm. tot 1 M. dik en 5,50 M. breed. Op een dikke laag van silexsteenen zijn verschillende lagen van gerolde kiezel gemengd met zand en fijn grint uitgespreid. Aan de bovenste laag was waarschijnlijk een beetje kalk toegevoegd op ze te verharden.

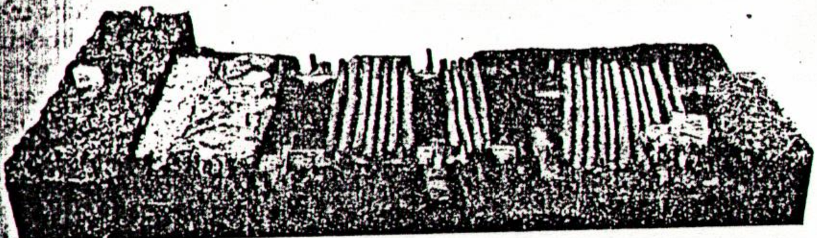
Het zal wel overbodig zijn nog verder over dit punt uit te weiden. Uit bovenstaande blijkt dat de constructie der wegen verschilt van streek tot streek en bijna van plaats tot plaats volgens den aard van de baan en het voorhanden materiaal. (3)

Knuppelwegen of veenbruggen. De best bekende knuppelweg van onze streken is de *via mansuerisca*, die de hooge venen van

(1) Voor de constructie van dezen weg op Duitsch grondgebied verwijzen wij naar het werk van J. Hagen, *Römerstrassen der Rheinprovinz*.
(2) *Oudh. Meded.*, 1936, bl. 47 en afb. 34.
(3) Voor Frankrijk zie A. Grenier, *Manuel*, II, 1.

de provincie Luik van Zuid naar Noord doorsneed en waarschijnlijk Trier met Maastricht verbond. Hij werd door E. H. Bastin op het grondgebied der gemeenten Membach en Jalhay onderzocht. De weg liep hier door een moerassig land over een lengte van zeven kilometer.

Op den moerassigen bodem waren twee rijen van dwarsbalken gelegd. De afstand tusschen twee opeenvolgende dwarsbalken bedraagt ongeveer 4 M. Aan den binnenkant raken de uiteinden der balken malkaar niet, terwijl de buiteneinden 40-60 cm. buiten den weg uitsteken en doorboord zijn met een vierkantig gat, waardoor houten bouten tot in den vasten grond gejaagd waren om de constructie te bevestigen en te beletten af te glijden. Andere balken zijn gelegd in de lengte van de baan, twee daarvan lagen op de voornoemde dwarsbalken, een derde rustte in het midden van den weg op den moerassigen bodem. Over deze tweede rij van balken waren dan dicht naast malkaar knuppels gelegd, waarover een laag van dikke kantige steenen was uitgespreid. Op sommige plaatsen, waar deze steenen minder dik zijn, waren de openingen er tusschen met leem opgevuld. De bovenste laag bestond uit keien en kiezel en vertoont nog de sporen der wagens. Voor meer bijzonderheden verwijzen wij naar het artikel van E. H. Bastin. (1) In het museum voor kunst en geschiedenis te Brussel (Jubelpark) bevindt zich een reconstructie (2) (cfr. afb. 3).

Afb. 3. — Reconstructie van de *via Mansuerisca* (cliché Mus. Jubelpark).

Een andere veenbrug werd tusschen Tuddern en Broek-Sittard weergevonden. Over dikke vierkante eikenstammen was een laag van aarde en kiezel uitgespreid, die zeer hard was. De lengte van de brug bedraagt 1250 M. (3)

(1) *La via mansuerisca*, *Antiquité classique*, III, 1934, bl. 163 vv. en afb. 16-23.
(2) J. Breuer, *Une maquette de la „ via mansuerisca " Bull. Musées roy. art et hist.*, 1935, bl. 70 vv. met afb.
(3) *Maasgouw*, 20, 1878, bl. 17 en J. Hagen, *Römerstrassen*, bl. 223.

Ongeveer dezelfde constructie werd aangetroffen in het gehucht Drievogels onder Kerkrade. (1)

Over de vondst van balken in de Peelmoerassen van Helden (Ned. Limb.), die tot een brug of een weg kunnen behoord hebben, zie : *Publications de la Soc. histor. et archéol. du duché du Limbourg*, Maastricht, XVIII, bl. 270-271.

In België werden boomstammen aangetroffen onder de baan Tongeren-Tienen, bij Terhove onder Widoye. (2)

Weg in de rotsen. Te Focqueu, bij Dinant, ziet men in een ravijn de wagensporen van een weg, die uit de rots gekapt zijn. De afstand tusschen de twee sporen bedraagt ongeveer 1,10 M. Sommigen gelooven dat deze weg van Romeinschen oorsprong zou zijn, maar dit is geenszins bewezen. (3)

STATIONES, MUTATIONES.

Langs de voornaamste wegen was de cursus publicus ingericht, dat is de staatspostdienst voor het snel vervoer der ambtenaren en der berichten, verslagen, bevelen en voorwerpen bestemd voor den staat. Dit vervoer geschiedde door boden die te paard of met wagens reisden.

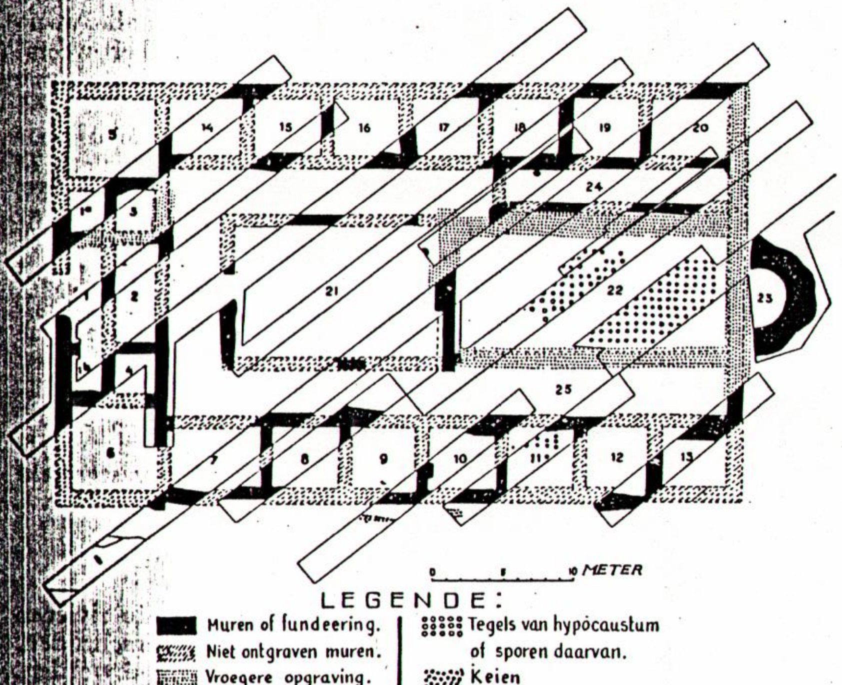
Mutationes waren stallingen met een twintigtal wisselpaarden en woningen voor een paar knechten, die onder het toezicht van een overste voor het onderhoud der paarden te zorgen hadden. Bij deze stallen bevonden zich daarenboven schuren voor het voeder en loodsen voor de rijtuigen. De mutationes werden bekostigd door de civitates op wier grondgebied zij lagen en van het noodige voorzien door de naburige grondbezitters, die op deze wijze een deel van hun belastingen in natura afbetaalden. Van deze mutationes is niets overgebleven althans niets dat kon geïdentificeerd worden. Zoo komt het dat wij niet weten hoever zij van malkaar afgelegen waren.

De stationes of mansiones lagen een dagrit van malkaar en waren van grooter belang. Er waren daar niet alleen stallingen voor een veertigtal paarden en muilezels en de noodige schuren, voor een veertigtal paarden en muilezels en de noodige schuren, loodsen en woningen voor het personeel, maar bovendien ook nog slaap- en eetgelegenheid voor de reizigers en hun gevolg. Zij werden bij voorkeur in een bestaande agglomeratie aangelegd om het den reizenden aangenaam te maken. Waar dit niet mogelijk

(1) A. W. BIJVANCK, *Oudh. Jaarboek*, V, 1936, bl. 103.
(2) FR. HUYBRIGTS, *Bull. Soc. Scient. et litt. Limbourg*, Tongeren, XXVIII, 1910, bl. 286.
(3) DE LOË et RAHIR, *Ann. Soc. arch. Bruxelles*, XXI, 1907, bl. 375 ; DE LOË, *Belg. anc.*, III, bl. 67 ; RAHIR, *Vingt-cinq Années* etc., bl. 85. J. BREUER, *Antiq. class.*, VII. 1938, bl. 348.

was, groeide de statio toch snel uit tot een kleine huizengroep, omdat allerhande neringdoeners, herbergiers, winkeliers, ambachtslieden enz. zich in de buurt kwamen vestigen. Bij de statio ontstond weldra een kleine markt, waar allerhande waar te koop aangeboden werd.

In lateren tijd, wanneer het verkeer onder militaire bewaking gesteld werd, omdat de veiligheid te wenschen overliet, waren de stationes aangewezen om versterkt te worden of door een castellum te worden beschermd.

Afb. 4. — Peristylvilla van Stein (Oudh. Med. 1928, bl. 4 vv.,).

Het voornaamste onderdeel van een statio was natuurlijk het gebouw dat voor het verblijf der gasten ingericht was. Er waren daar een of meer eetkamers, slaapzalen, hypocaustumverwarming, badinrichting en meer ander comfort. Volgens A. W. Byvanck zou de zoog. peristylvilla van Stein, bij de Maas (Nederl. Limb) het hoofdgebouw van een statio zijn geweest. Wij laten hier de beschrijving er van volgen (1) :

(1) *Oudh. Medel.*, 1928, bl. 4 vv.

« Het plan van dit gebouw is van een opvallende regelmatigheid. Het beslaat een rechthoek van 48 M. tot 30 M. De ingang bevindt zich aan de westelijke korte zijde. Hier zien wij een soort porticus of voorhal van 2,5 M. breedte en 14,50 M. lengte. In deze hal zien wij ter weerszijden van den ingang nog een uitspringend stuk muur. Het is mogelijk dat dit wijst op afzonderlijke vertrekjes 1, a en 1,b, aan de uiteinden van de voorhal gelegen.

Onmiddellijk achter de voorhal vinden we drie vertrekken 2, 3, 4. Zonder twijfel is ook 2 een hal geweest, waarlangs men onmiddellijk de centraal gelegen vertrekken van het gebouw bereiken kon. De kleine vertrekken 3 en 4 zijn naar alle waarschijnlijkheid voor portierdienst bestemd geweest. Ter weerszijde van den porticus en de genoemde vertrekken liggen twee groote hoekvertrekken van 6 bij 6 M.

Het midden gedeelte van het gebouw is ingenomen door een open plaats (21) aan drie zijden door een open galerij of peristyl omringd. Deze binnenplaats of hof is ruim 14 bij 10 M. groot. De gaanderij aan de voorzijde is 3,50 ,aan de beide zijkanten 3 M. breed.

Onmiddellijk achter het peristyl is een zeer groote zaal (22) gelegen eindigend in een ronden, absisvormigen uitbouw (23), die uit den oostgevel van het gebouw vooruitspringt. In deze zaal die ongeveer 9 à 10 M. bij 14 M. groot is, werden resten en sporen van hypocaustum-pijlers gevonden...

Ter weerszijde van de zaal 22 lagen twee gangen 24 en 25.

Ten slotte werden aan de twee lengtezijden van het heele gebouw een serie van vrijwel vierkante vertrekken vastgesteld van ongeveer 4,50 bij 4,50 M. (7 tot en met 20). »

Bruggen en rivierovergangen

De wegen konden niet altijd de waterloopen en de rivieren vermijden. Op vele plaatsen moesten ze deze overschrijden. Er moest dus ook voor bruggen en overvaarten gezorgd worden.

De meeste bruggen waren uit hout vervaardigd. Over twee rijen ingeheide palen werden dwarsbalken en boomstammen gelegd, zooals men dat heden ten dage nog doet. Waar groote, belangrijke banen een rivier of stroom oversteken moesten, werden steenen bruggen gebouwd, terwijl kleine waterloopen en ondiepe rivieren eenvoudigweg doorwaad werden. Op deze doorwaadbare plaatsen werd de rivierbedding met keien belegd. Op grootere rivieren zullen wel overzetdiensten bestaan hebben. De reizigers met hun gepak werden er bij middel van schuiten en de rijtuigen en de vrachtwagens door veerponten van den eenen oever naar den anderen gebracht.

Wanneer de oever moerassig was, werd een bruggehoofd gebouwd. Op een laag dikke steenen werden houten balken geplaatst en daarover werden grond en kiezel gelegd. Aldus konden de vaartuigen veilig den oever bereiken en er aanleggen. (1)

De brug van Montignies St. Christophe (Henegouwen), op de baan die van Bavay naar Trier werd langen tijd voor Romeinsch gehouden (afb. De Loë, *Belg. anc.*, III, f. 17 en 18). Thans neemt men eerder een afwachtende houding aan. De brug is 25 M. lang en slechts 2,65 M. breed. De weg sluit niet bij de brug aan, maar overschrijdt de rivier op een doorwaadbare plaats, die met keien belegd is. Dat stemt tot nadenken.

Uit den naam van de stad Maastricht *(Mosae trajectus)* en uit dien van Utrecht blijkt dat hier gedurende langen tijd geen brug bestaan heeft, maar een overzetdienst of een doorvaart. De brug waarvan Tacitus gewaagt in zijn verhaal van den opstand van Civilis der jaren 68-69 n.C. (*Hist.*, IV, 66) en die te Maastricht kan gelegen hebben, is wellicht maar van tijdelijken aard geweest. Gregorius van Tours (VIe eeuw) zegt in zijn *Gloria Confessorum*, dat de H. Servatius te Maastricht begraven werd « *juxta ipsum pontem aggeris publici* ». Dus heeft er in het latere keizerrijk zeker een brug bestaan, maar wij weten niet wanneer ze werd gebouwd.

(1) Een dergelijk bruggehoofd werd ontdekt in het dorpje Rimburg, onder Merkstein (Duitschland), op de plaats waar de baan Keulen-Maastricht het riviertje de Wurm oversteekt. De Wurm vormt daar de grens tusschen Nederland en Duitschland. Uit de steenlaag kwamen steenen met inscripties en overblijfselen van grafmonumenten te voorschijn Cfr. *Germania*, 1926, 160 ; 1927, 151 ; 1928, 190 ; 1929, 79 ; 1930, 101 ; *Bonn. Jahrbb.*, 1927, 283 ; 1928, 275 ; 1929, 157 ; 1930, 185 ; *Maasgouw*, 1927, 47 ; 1928, 10 ; J. Hagen, *Römerstrassen*, bl. 214-217.

BIBLIOGRAPHIE

V. Balter-Ch. Dubois, *La Chaussée romaine d'Arlon à Tongres, Ann. Inst. arch. Luxembourg* (Arlon), 51, 1920, 47 vv.

— *La chaussée romaine Reims-Cologne* etc., *Bull. trim. Inst. arch. Luxemb.*, 14, 1938, 1 ss.

J. Bastin, *La Via Mansuerisca, Antiquité classique*, III, 1939, 163, vv.

H. J. Beckers Sr. en G. A. J. Beckers Jr., *Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg*, Maastricht, 1940, bl. 283-84 en 293.

J. Breuer, *Le strade romane nel Belgio, Instituto studi romani*, Roma, 1938.

— *Maquette de la via Mansuerisca, Bull. Musées roy. d'art et d'histoire*, Brussel, 1935.

— *Routes romaines et Chéraux, Antiquité class.*, VII, 1938, pp. 348 ss.

J. Breuer-H. Van de Weerd, *Les fouilles de Tongres de 1934 et 1935, Antiquité class.*, IV, 1931, 489 vv.

A. W. Bijvanck, *De Tabula Peutingeriana en de Romeinsche wegen in Nederland, Geschiedkundige Atlas van Nederland* door P. J. De Blok en A. W. Bijvanck, 's Gravenhage, 1929.

— *Le strade romane nei Paesi Bassi, Instituto di studi rom.*, Roma, 1938 (dit werk kon niet ingezien worden).

F. Courtoy, *Une voie antique de l'Entre-Sambre-et-Meuse méridionale, Fédér. arch. et histor. de Belgique*, XXXI (Congrès de Namur) 1938.

Major Crousse, *Carte des voies romaines principales de la Gaule Belgique et des voies secondaires de l'ancien pays de Liége*, 1879.

Del Marmol, *Ann. Soc. arch. Namur*, XIII, 1883, 1 vv.

R. De Maeyer, *De Romeinsche villa's in België. Een archeologische studie*, Antwerpen, 1937, (Fac. Wijsb. en lett. Univ. Gent).

Ch. Dubois, *L'Influence des chaussées romaines sur la frontière linguistique de l'Est, Rev. belge de Philol et d'histoire*, 1930, pp. 455 ss.

— *La chaussée romaine de Bavai-Trèves, Ann. Inst. arch. Luxemb.* (Arlon), 68, 1937, p. 1 ss.

— *Chaussée romaine d'Arlon à Tongres, Ibid*, 70, 1939, p. 40 ss.

R. J. Forbes, *Notes on the History of ancient Roads and their construction*, Amsterdam, 1934.

V. Gauchez, *Topographie des voies romaines de la Belgique, Ann. Acad. archéol., Anvers*, 38, 1882, p. 1 ss.

A. Grenier, *Manuel d'archéologie Gallo-romaine*, t. II, 1 : *les routes*, Parijs, 1934.

J. Habets, *Publications de la Société histor. et archéol. de l'ancien Duché du Limbourg*, 2, 1865, p. 219 ss ; 18, 1881, p. 152 ss. en 32, 1895, p. 257 ss. *Verslagen d. Kon. Akad., afd. Lett.* 2e R., XI, 1882, p. 121 ss. ; *H. Schuermans, Westd. Zeitschr.*, 18, 1899, p. 424 ss.

J. Hagen, *Römerstrassen der Rheinprovinz*, 2e uitg. Bonn, 1931, waarin men ook bibliographie zal vinden over de wegen, die van de Rijnprovincie naar Nederland en België loopen.

H. Hardenberg, *Het Limburgsch gedeelte van de Rom. heerbaan Keulen-Tongeren, Maasgouw*, 1941, bl. 1-6 en 23-28.

C. R. Hermans, *Noordbrabants Oudheden*, 's Hertogenbosch, 1865, p. 16-29 : *de Romeinsche heirstraat in het land van Cuyk.*

H. Hettema, *Nog eens het Nederl. gedeelte der Tabula Peutingeriana, Tijdschr. v.h. Kon. Ned. Aardr. Genootsch.*, 1936, p. 668 ; *Naschrift, ibid.*, 1938, p. 717.

Fr. Huybrigts, *La voirie de la Belgique aux époques romaine et franque, Ann. Trav. publ. belges*, oct. 1913 en *Bull. Soc. scient. et litt. du Limbourg*, 30, 1912, p. 145 sq. (met voorzichtigheid te gebruiken).

F. Kroon, *Het Nederl. gedeelte der Tab. Peut' Tijdschr. v.h. Kon. Ned. Aardr. Gen.*, 1935, p. 319 ; *Naschrift, ibid.* 1936, p. 678 en 1938, p. 719 ; *Het Romeinsch Grensbewakings-systeem in ons land, Oudh. Jaarboek*, 1938, p. 33 vv.

Maasgouw, Orgaan voor Limburgsche Geschiedenis, Taal en Letterkunde, Maastricht, passim.

J. Maertens, *Identification de parties de la voie romaine d'Anvers vers la mer du Nord, Bull. Soc. d'Histoire et d'Archéol. de Gand.*, 1927.

P. Marchot, *Vestiges de chemins romains, Ann. Soc. arch. Lux.*, 1923.

R. Mueller, *Die Geographie der Peutingerschen Tafel in der Rheinprovinz, Holland und Belgien, Geogr. Anzeiger*, 1926.

— *Die Angaben der röm. Itinerare über die Heerstrasse Köln-Eifel-Reims, Festschr. P. Meyer* Münstereifel, 1933, Cfr. *Rev. Et. Anc.* 1934, p. 73.

Oudheidkundig Jaarboek, Utrecht, passim.

Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van oudheden te Leiden, passim.

A. Pierret, *Notes sur quelques vieux chemins de l'Ardenne, Namurcum*, 1933.

P. Rolland, *Bull. Soc. roy. Paléontol. et archéol. de Charleroi*, 1938 *(programme d'enquête)*.

J. Roulez, *Observations sur les voies romaines de la Belgique, Bull. Acad. Belgique* VII, 1860, p. 222 sq.

F. Rousseau, *Les chaussées romaines des environs de Mons*, Mons, 1928.

— *Le problème des routes dans l'ancienne Belgique*, 1er *Congrès intern. de géogr.*, Brussel, 1931, pp. 93 sq.

A. G. B. Schayes, *La Belgique et les Pays-Bas avant et pendant la domination romaine* etc., 3 dl. 1858-1860 *(archeol. statistiek* door Piot in deel III*)*.

J. Schoo, *De Wegen door het land der Bataven op de Kaart van Peutinger, Tijdschr. v.h. Kon. Ned. Aardr. Genootsch.*, 1937, pp. 649 sqq.

F. Soenen, *La voie romaine Tournai-Wervicq, Bull. Soc. d'études de la province de Cambrai*, 1935, p. 90-100 ss.

X. Stainier, *L'Infrastructure de la chaussée de Tongres à Bavai dans la traverse de Gembloux, Ann. Soc. arch. Bruxelles*, 22, 1908, pp. 277 sq.

B. H. Stolte, *De romeinsche wegen in het land der Bataven en de Tabula Peutingeriana, met naschrift van* H. Hettema *en* F. Kroon, *Tijdschr. Nederl. Aardr. Genootsch.*, 55, 1938, pp. 700 sq.

Van den Rit, *Les grandes chaussées de l'empire romain créées en Belgique*, Bruxelles, 1852. Cfr. *Rapport de* M. Roulez in *Bull. Acad. roy. Belgique*, 16, n. 11.

C. Van Dessel, *Topographie des voies romaines de la Belgique, statistique, archéologique et bibliographique*, Bruxelles, 1877 met kaart.

B. Van de Velde, *La grande voie du nord de la Gaule, Pro Nervia*, 5, 1930, pp. 102 sq.

J. Vannerus, *Confines advenarum Francorum, Handel. Kon. Commissie v. Toponymie*, 5, 1931, pp. 93 sq.

— *Ricciacus et Caranusca, Public. Sect. histor. Inst. Grand Ducal de Luxembourg*, 62, 1928, pp. 3 ss. en 65, 1929, pp. 1 sq.

— *Le terme luxembourgeois Kièm (Caminus), Handel. Kon. Comm. v. Topon.* 1936.

— *Le Luxembourgeois „ Kièm " et le liégeois „ tchin ", Bull. Comm. roy. Topon.*, 1937, pp. 31 sqq.

— *La reine Brunehaut dans la Toponymie et dans la légende, Bull. Acad. roy. Belgique*, cl. d. lettres 24, 1938, pp. 301 ss.

— *Les appellations régionales Pige et Pire (chemin empierré) en Belgique et en France, Extr. des Actes et mémoires du* 1er *Congrès intern. de toponymie et d'anthroponymie*, Paris, 1938.

— *Deux stations de la route romaine de Nimègue à Tongres : Catualium et Feresne, Bull. Acad. roy. Belgique*, cl. d. lettres, 1939, pp. 141 sq.

— *Toponymie et histoire, ibid*, 1941, pp. 116 sq.

H. J. L. TH. VAN RHEINECK-LEYSSIUS, *De Zuid-Hollandsche eilanden in den Romeinschen tijd en de zuidelijke route van de Peutinger kaart, Rotterdamsch Jaarboekje*, 4e, R., VIII, 1940. Rec. F. L. SCHLINGEMAN in *Tijdschrift van het Kon. Nederl. Aardr. Genootsch.*, 2e R., LVII, 1940, bl. 733-744. Wij hebben deze studie zelf niet kunnen raadplegen. Hij vereenzelvigt den zuidelijken weg van de Peutinger kaart met de middeleeuwsche Grave.

VON VEITH, *Die Römerstrassen Köln-Reims und Reims-Trier, Bonn. Jahrbb.* 1883. Cfr. *Congrès Fédér. Arch. et histor.*, Arlon, 1899, t. II, pp. 137 sq.

B. WIBIN, *A propos d'une route romaine (Tongres-Arlon), Chronique archéol. du Pays de Liége*, 1936, pp. 43 sq.

ADDENDA

A. W. BIJVANCK, *Nederland in den Romeinschen tijd*, deel II, Leiden, 1943. *Antiq. Class.*, 1943, 1 : Archeologie, over den weg Cassel-Oudenburg te Poperinghe.

APPENDIX

AANTEEKENINGEN BIJ DE PLAATSNAMEN

Ad duodecimum, statio op de baan, die den linker oever van de Waal volgt. Tusschen Noviomagus en deze statio staat op de kaart van Peutinger het cijfer XVIII. Indien de afstanden in Gallische leugae aangegeven zijn, wat gewoonlijk aangenomen wordt, dan lag de statio op ongeveer 40 KM van Nijmegen, d.w.z. te Rossum, waar een castellum bestaan heeft van af de Ie eeuw tot Constantinus blijkens de munten. Dit is de meening van A. W. BIJVANCK, *Geschiedk. Atlas*, bl. 18.

Maar het cijfer XVIII van de Peutinger kaart klopt niet met den naam van de statio, die blijkbaar ontleend werd aan den twaalfden leugae- of mijlpaal, welke zich in de buurt bevond. Vandaar dat anderen gelooven dat het cijfer der Peutinger kaart foutief is en in XII of VIII leugae(=12 mijlen) zou moeten veranderd worden. Dientengevolge plaatsen deze de statio op de hoogte van Woerd, bij Wamel enz. (F. KROON, H. HETTEMA). Volgens hen zou te Rossum de statio Grinnes gelegen hebben.

Men begrijpt onmiddellijk welken invloed dit twistpunt op de identificatie der overige stations van deze baan uitgeoefend heeft om niet eens te gewagen van de onzekerheid waarin wij verkeeren nopens de eigenlijke waarde van de cijfers der kaart van Peutinger, leugae van 2,222 M of milia passuum van ca. 1,500 M.

Albanianae moet Alfen zijn : a) de afstand tusschen het station en Traiectus is 15 leugae of 33,3 KM. ; de hedendaagsche afstand tusschen Alfen en Utrecht bedraagt 35 KM. b) er werden te Alfen fragmenten van Romeinsche voorwerpen, munten, overblijfselen van gebouwen en paalwerk, dat blijkbaar tot de fundeering van een muur gediend heeft, gevonden en een baksteen met den stempel van een legioen. De voorwerpen dateeren uit omstreeks 100 n.C. ; c) de overeenkomst tusschen de namen Alfen-Albanianae. Cfr. A. W. BIJVANCK, *Oudh. Jaarb.*, 1921, 38 vv. ; *Geschied Atlas*, bl. 34 ; *Excerpta*, I, 330-331 ; J. H. HOLWERDA, *XV. Ber. R. G. K.*, 1923-24, bl. 5-6 ; CIL. XIII, 12135 ; F. KROON, *Tijdschr. Ned. Aardr. Gen.* 1935, bl. 319 ; H. HETTEMA, *ibid.*, 1936, bl. 668 en *Nederl. Wateren*, bl. 62, enz. Maar SCHOO *l.c.* plaatst het te Roomburg.

Albiobola zie *Traiectus* (Utrecht)

Arenacum zie *Arenatium*.

Arenatium (Tab. Peut.), *Harenatium* (Itin. Ant.), *Arenacum* (TAC. *Hist.* V, 20), stad der Bataven tusschen Nijmegen en Vetera (Birten bij Xanten), op den weg van den linker Rijnoever. Ze lag waarschijnlijk te Rindern bij Kleef (A. W. BIJVANCK, *Geschied. Atlas*, bl. 38 ; *Excerpta*, I, bl. 546 ; B. H. STOLTE, *l.c.* plaatst ze te Kleef zelf. KERN, *Tijdschr. Aardr. Gen.*, 1904, bl. 778 en RAMAER, *ibid*, 1913, bl. 294, situeeren de plaats te Arnhem. MUELLER, *Die Geogr. der Peut. Tafel* enz. *Geogr. Anzeiger*, 1926, Heft 9-10 wil ze ten Westen van Qualburg, het oude ruiterskamp Quadriburgium, zoeken.

Arenacum kan samengesteld zijn uit *ad-*Ren-acum*=plaats bij den Rijn. De naam zou van Keltischen oorsprong zijn. *Real-Encycl. Supplbd.* III s.v.

Atuatuca (Tungrorum) Itin. Ant. schrijft *Aduaca*, de Tab. Peut. *Atuaca* en Ptolemæus II, 9, 5 : *Atouatoukon*. Bij Ammianus Marcellinus XV, II, 7 en XVII, 8, 3 (2e helft der IVe eeuw) en in de Notitia Galliarum VIII (begin der Ve eeuw) wordt ze *Civitas Tungrorum* genoemd ; bij Julius Honorius, *Cosmographia Occidentis*, 18-19 heet ze *Tungri oppidum*, terwijl de *Notitia dignitatum*, *Occ.* XLII kortweg *Tungri* schrijft. De beteekenis van den naam is nog duister.

Atuatuca heette de plaats waar Caesar zijn kamp opsloeg in het land der Eburonen en men vermoedt dat het Atuatuca der Tungri op dezelfde plaats heeft gelegen. De beschrijving, welke de Romeinsche veldheer van de plaats en de omgeving geeft, past in alle geval uitstekend op de stad en de streek van Tongeren.

Atuatuca was gelegen in het noorden van het zeer vruchtbare Haspengouw, op een heuvel en op een kruispunt van wegen. Het heeft zijn ontstaan en ontwikkeling te danken aan de marktdagen, die er gehouden werden van af het begin van het Principaat. (H. VAN DE WEERD, *L'Origine de la Ville de Tongres, Musée Belge*, XXXIII, 1929, bl. 17 vv.).

Het dambordschema der straten bewijst dat de stad door de Romeinen werd aangelegd, waarschijnlijk toen de baan Bavay-Keulen is gebouwd geworden en deze schijnt wel voltooid te zijn geweest rond het midden der I[e] eeuw (Claudius). Haar bloeitijdperk valt tusschen 50 en 250 n.C. (zie hoofdstuk III).

In den loop der II[e] eeuw werd ze door een stevigen muur van 4500 M. omtrek ingesloten.

In de jaren 275-276 werd ze door de Franken afgebrand maar kort daarop weer opgebouwd en met nog een geweldigeren muur ingesloten (zie hoofdstuk II).

De dooden werden in twee groote begraafplaatsen ter aarde besteld. Ontelbare voorwerpen werden er ontgraven. (Hoofdstuk V).

Van de magistraten der stad is alleen een *Aedil(is) C(ivitatis) T(ungrorum)* bekend (CIL. XIII, 3599), en een eere-decurio (CIL. III, 14416).

Rond het midden der IV[e] eeuw werd ze de zetel van het bisdom Tongeren, dat van het bisdom Keulen afgescheiden werd. De eerste bisschop was de H. Servatius, die te Maastricht gestorven is.

De fontein, waarvan Plinius, *Nat. Hist*, 31, 12, melding maakt, moet in de buurt van Atuatuca gezocht worden.

Over den ondergang der stad in de V[e] eeuw bezitten we geen gegevens.

BIBL. Teksten in RIESE, *Das Rhein. Germanien in den Antiken Literatur*, Leipzig, 1924 en A.W. BIJVANCK, *Excerpta romana*, I, Den Haag, 1931.

Inscripties in CIL, XIII, 3591 vv; RIESE, *Das Rhein. Germanien in den Antiken Inschriften*, Leipzig, 1914 en A. W. BIJVANCK, *Excerpta*, II, Den Haag, 1935. Stempels in CIL XIII 10001, 10002, 10009 vv.

Beeldhouwwerk in C. ESPÉRANDIEU, *Les Bas-reliefs de la Gaule romaine*, passim en H. VAN DE WEERD, *Sculptures romaines inédites de Tongres, Musée belge*, XXXII, 1928, bl. 5-18 en 11 afb.

Terrakotten : H. VAN DE WEERD, *Romeinsche terracotta-beeldjes van Tongeren, Antiquité classique* I, 1932, bl. 277-301 en II, 1933, bl. 377-378 en de bibliogr. aldaar aangegeven.

Allerhande voorwerpen : *Bull. Soc. Scient. et litt. du Limbourg* (Tongres), passim.

Opgravingen : J. BREUER en H. VAN DE WEERD, *Antiquité classique* I, 1932, pp. 345 ss., IV, 1936, pp. 489 ss. Algemeene bibl. in J. PAQUAY, *Tongeren voorheen, Jaarboek van het Limburgsch Geschied- en Oudheidk. Genootsch.*, 1934, bl. 27 vv. Algemeen overzicht in H. VAN DE WEERD, *De Civitas Tungrorum*, Antwerpen, 1914 en *Geschiedenis van Vlaanderen*, deel I, bl. 83 vv.

Batavodurum, sterkte door Civilis ingenomen in 70 n.C. Over de voorgestelde identificaties met een hedendaagsche plaats zie H. HETTEMA, *Nederl. Wateren*, bl. 57 vv. Tegenwoordig zoekt men het in alle geval bij Nijmegen. Alleen Sebus, *Tijdschr. Aardr. Gen.*, 1923, bl. 32 maakt uitzondering en stelt de vraag of het niet bij Zuilichem zou kunnen gelegen hebben.

Blariacum is Blerik, tegenover Venlo, op den linker Maasoever en op de baan Nijmegen-Tongeren. Volgens de Tab. Peut. bedroeg de afstand tusschen Noviomagus en dit station XXV leugae of 55,5 KM. en tusschen Blariacum en Atuatuca, XLII leugae of 93,2 KM. De tegenwoordige afstanden zijn 62 en 86 KM. Misschien is het cijfer III, dat den afstand tusschen Noviomagus en Ceuclum aangeeft, te wijzigen in VI, zooals A. W. BIJVANCK, *Geschiedk. Atlas*, bl. 30 het suggereert.

Over dezen weg, die Noviomagus met Atuatuca verbindt, zie J. HABETS, *Publications de l'ancien duché du Limbourg* XVIII, 1881, bl. 152 vv. en *Verslagen der Kon. Nederl. Akad., afd. lett.* 2e R. XI, 1882, bl. 121 vv. ; C. R. HERMANS, *Noord-Brabants Oudheden*, 's Hertogenbosch, 1865, bl. 16-29 : *De Romeinsche heirstraat in het land van Cuyk.*

Carvo, plaats op den weg die Lugdunum met Nijmegen verbond en den linker Rijnoever volgde. De ligging is nog niet met zekerheid gekend. A. W. BIJVANCK, *Geschiedk. Atlas*, bl. 35 en *Excerpta*, I, n. 282 en 283 heeft aan Kesteren gedacht, waar veel Romeinsche oudheden en een stuk van een Romeinschen weg ontgraven werden (J. H. HOLWERDA, *Oudh. Meded.*, 1921 bl. XLVI). Stolte en Schoo *l.c.* hebben zich o.m. bij de meening van Bijvanck aangesloten.

Voor enkele jaren werd te Herwen in de Over-Betuwe, een steen met inscriptie uit den Rijn gebaggerd. De inscriptie is het grafschrift van een soldaat van het I[e] legioen en dagteekent uit de I[e] helft der I[e] eeuw. De soldaat werd begraven *Carvio ad molem*. Carvium kan Herwen zijn, zooals J. Vannerus het waarschijnlijk heeft gemaakt. (Cfr. Coriovallum=Heerlen). Maar is het Carvium der inscriptie wel het Carvo der Peutinger kaart ? Sommigen meenen van neen. Holwerda meent integendeel van wel en moet dientengevolge aannemen dat de steen versleept werd. In alle geval het Carvo der Peutinger kaart kan Herwen niet zijn. C. W. VOLLGRAFF, *De Dijk van Drusus en de moles van Drusus, Meded. Kon. Acad. Wetensch. Amsterdam, afd. lett.*, 1938, bl. 555 en 576 ; 1939, bl. 141-143 ; *Id., De Waterwerken van Drusus in Nederland, Bijdr. en Meded. der Vereeniging „Gelre"*, XLII, 1939 ; *Id., Les Travaux de Drusus dans la Germanie infér., Rev. Etud. anc.*, 1940, bl. 686 *(Mélanges Radet)* ; J. H. HOLWERDA, *De Moles Drusi in „Socius", Maandblad v. Leidse Gymnasiasten*, 1938, bl. 5-7 ; *Id., Zwei neue Inschriften aus Holland, Germania*, 1939, 31-33 ; J. VANNERUS, *Deux Stations de la route romaine de Nimègue à Tongres : Catualium et Feresne, Bull. Acad. roy. Belgique*, 1939, bl. 141 vv.

Caspingium, plaats op de baan, die den linker oever van de Waal volgde, tusschen Lugdunum en Noviomagus. De ligging is nog volkomen onbekend. A. W. BIJVANCK, *Geschiedk. Atlas*, bl. 17, 36 en 39 en H. HETTEMA, *Nederl. Wateren*, bl. 76, vestigen de aandacht op Dordrecht. J. SCHOO *l.c.* vermoedt dat het gelegen zou hebben op de plaats waar de weg de Lek overstak.

Castra Herculis zou in de Over-Betuwe, bij de Linge, te zoeken zijn niet ver van Haalteren, meent A. W. BIJVANCK, *Geschiedk. Atlas*, bl. 36 en wel op een plaats, waar in de oudheid zich een weg in de richting van Nijmegen van den hoofdweg afscheidde (Cfr. J. H. HOLWERDA, *Oudh. Meded.*, 1921, bl. XLV). Castra Herculis wordt door Ammianus Marcellinus XVIII, 2, 4 genoemd tusschen de zeven steden, welke door keizer Julianus bezet werden Cfr. LIBANIUS, 'Επιτάφιος ἐπ' 'Ιουλιανῷ p. 550.

B. H. STOLTE *l.c.* zou deze castra echter op het Valkhof bij Nijmegen willen plaatsen. F. KROON in *Nijhoff's Bijdragen* 1937, bl. 217 heeft ze eerst op den Hunnerberg bij Nijmegen gezocht, maar heeft zich daarna bij de meening van Stolte aangesloten in het naschrift op dezes artikel. Cfr. de argumenten welke tegen deze hypothese pleiten in H. HETTEMA, *Nederl. Wateren*, bl. 50 vv.

J. SCHOO *l.c.* meent integendeel dat deze castra zouden gelegen hebben bij het verdeelpunt van Rijn en IJssel in de nabijheid van Elden.

Catualium. Verschillende identificaties werden voorgesteld t.w. Kessel bij Roermond (Cluverius, d'Anville, Cramer, Holder) ; Beegden (Commissie v.d. Kaart van Gallië, Gauchez, Holder) ; Horn (Wastelain, Walckenaer, Leemans, Schayes) ; Weert (Lapie) ; Haelen (Uckert, Jansen, K. Miller) ; Kessenich (J. Habets, Van Dessel) ; Heel (J. Habets) ; Melenborg, bij Haelen, tegenover Roermond (Bijvanck).

Onze voorkeur gaat naar Heel, omdat aldaar zeer veel Romeinsche voorwerpen ontdekt werden (J. HABETS, *Publications... de l'ancien duché du Limbourg*, XVIII, 1881, p. 152 vv ; *Verslagen d. Kon. Nederl. Akad., afd. lett.* 1882, bl. 133 vv.) en omdat de naam Heel van Catualium kan afstammen volgens J. VANNERUS, *Deux stations de la route romaine de Nimègue à Tongres : Catualium et Feresne, Bull. Acad. roy. Belgique, cl. d. lettres*, XXV, 1939, bl. 147 vv. In dit artikel vindt men ook de oudere bibliographie.

Ceuclum=Kuik op den weg Nijmegen-Tongeren, die den linker oever van de Maas

volgt. Bibl. over dezen weg zie onder Blariacum. Stempels op aarden vaatwerk in CIL. XIII, 10001, 10006, 10010. A. W. BIJVANCK, *Excerpta* II, n. 87, 88, 89. Uitgestrekte grafvelden. De plaats kan dus wel een grootere beteekenis gehad hebben dan een gewoon station. Zij was vermoedelijk bewoond tot in de IVe eeuw. J.H. HOLWERDA, *XV. Bericht d. R. G. K.*, 1923-1924, bl. 7; *Nederl. Vroegste Geschied.*, bl. 204. Zie over de laatste opgravingen het « Handelsblad » van 17 October 1937 en VAN GIFFEN, *Handel. Gen. N. Brabant*, 1933-37, bl. 99 vv.

Coriovallum (Itin. Ant.), *Cortovallium* (Tab. Peut.), wordt algemeen met Heerlen geïdentifieerd. Burgerlijke nederzetting beschermd door twee, misschien wel door drie opeenvolgende castella, gelegen op een kruispunt van vier wegen, waarlangs zich de grafvelden bevinden Over de castella, zie hoofdstuk II. Er werden Romeinsche voorwerpen ontdekt van de I^e tot het begin der IVe eeuw. Merkwaardige grafvondsten geraakten in het Museum van Leiden. Verschillende pottenbakkersovens werden ontgraven. Ze leverden aan de villa's van het zuiden van Nederlandsch Limburg. J. HABETS, *Bull. Comm. roy. art et arch.*, XV, 1876, 308 vv.; J.H. HOLWERDA, *Oudh. Meded.*, 1920, bl. XXXVIII, 1930, bl. 1 vv; *XV. Bericht R. G. K.*, 1923-24, bl. 8; A. W. BIJVANCK, *Oudh. Jaarboek*, I, 1921, 36; V, 1925, 135; *Geschiedk. Atlas*, bl. 28 en bijzonder P. PETERS in *Maasgouw*, 1924, vv. Inscripties en stempels in CIL. XIII, 8711, 10009, 10010, 10021, 10025; A. W. BIJVANCK, *Excerpta*, II, 44-49.

Plan in A. W. BIJVANCK, *Nederland in den Rom. tijd, II*, bl. 329, fig. 14.

Fectio is Vechten op den Rijn. Daaraan kan geen twijfel bestaan sedert de ontdekking aldaar van de inscriptie CIL. XIII, 8115 = BIJVANCK, *Excerpta*, II, 297 .... *[civ]es Tungri [et] nautae [qu]i Fectione [c]onsistunt*.... In de handschriften staat Fictione. In de Middeleeuwen heette de plaats Fechna. Vechten was een belangrijke haven en een vlootbasis op den Rijn. Daarenboven werden er de overblijfselen van drie versterkingen gevonden (zie volgend hoofdstuk). Met de ontgraving van de burgerlijke nederzetting werd in 1938 een aanvang gemaakt.

De statio Fectio wordt echter noch op de kaart van Peutinger noch in het Itin. Anton. genoemd. Wel vindt men op de Peutinger kaart Fletione aangegeven. Gewoonlijk neemt men aan dat Fletione een fout is van den kopist en dat er Fectione moet gelezen worden. Cluverius destijds en J. Schoo thans *l.c.* deelen deze meening niet en situeeren Fletione bij Vleuten. Zij laten zich leiden door de overeenkomst tusschen de twee benamingen.

A. R. REMOUCHAMPS, *Vechten, Werken van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap*, 1926; J. H. HOLWERDA, *XV. Ber. R. G. K.*, 1923-1924, 4-5; A. W. BIJVANCK, *Oudh. Jaarb.*, III, 1923, bl. 46-47; W. C. BRAAT, *Oudh. Meded.*, XX, 1939, bl. 47-65; A. W. BIJVANCK, *Mnemosune*, XLVI, 1926, bl. 98-99.

Over de geciteerde inscriptie cfr. H. WAGENVOORT, *Mnemosune*, VIII, 1939, bl. 58-64; A. G. ROOS, *ibid.*, VIII, 1940, bl. 250.

Inscripties en stempels in CIL. XIII, 8810 vv., 10001 vv, 12086 vv; BIJVANCK, *Exc.* II, n. 289 vv.

Feresne. De Tab. Peut. geeft de volgende afstanden op: Atuatuca-Feresne: 16 leugae of 35,5 KM.; Feresne-Catualium: 14 leugae of 31 KM. Wanneer men op een hedendaagsche kaart van uit Atuatuca (Tongeren) begint te meten, dan komt Feresne op 1 KM. ten Z. van Lanklaar te liggen of 6 KM. ten N. van Mechelen. Wanneer men echter den afstand Catualium (Heel)-Feresne meet, dan komt Feresne te Mechelen te liggen. Dus een verschil van 6 KM. Tot hiertoe werd Feresne gewoonlijk te Mulheim, gem. Lanklaar, geplaatst omdat daar resten van een Romeinsch gebouw aan het licht kwamen en de afstand Mulheim-Tongeren ongeveer overeenstemt met die welke door de Tab. Peut. aangegeven wordt voor Feresne-Atuatuca.

De naam Feresne was tot voor korten tijd een onopgelost raadsel. J. VANNERUS, *Bull. Acad. roy. Belgique, cl. d. lettres*, XXV, 1939, bl. 147 vv: *Deux stations de la route romaine de Nimègue à Tongres: Catualium et Ferèsne*, heeft voorgesteld de lezing Feresne te wijzigen in *Teresne*. Dit Teresne zouden we dan terugvinden in *Thilesna* dat de naam van het tegenwoordige dorp Dilsen was in de XIe eeuw. Dilsen ligt eenige KM. ten N. van Lanklaar. Dit belet niet dat wij zouden voortgaan met de Ro-

meinsche statio te Mulheim te plaatsen. In de hedendaagsche gemeente Dilsen werden naar ons weten geen Romeinsche substructies noch andere voorwerpen gevonden. De moeder-parochie Dilsen strekte zich in de vroege middeleeuwen uit over het grondgebied der tegenwoordige gemeenten Dilsen, Stokheim, Lanklaar (Mulheim inbegrepen) Rotem en misschien ook Meeswijk. De naam van de Romeinsche statio zou op de oudste parochie zijn overgedragen.

Over de oudheden gevonden te Mulheim zie: J. HABETS, *Publications ... de l'ancien duché du Limbourg*, XVIII, 1881, bl. 152 en *Verslagen der Kon. Nederl. Akad., afd. lett.* XI, 1882, bl. 121 vv.

Flenium, was een station op den weg langs de Waal tusschen Lugdunum en Noviomagus. Volgens A. W. Bijvanck zou het bij Monster aan den mond van de Maas gelegen hebben (*Geschiedk. Atlas*, bl. 17, 36, 39). H. Brunsting, *Mnemosune*, 1936, bl. 292 vv. heeft Flenio in Elenio verbeterd en Elenio zou voor Helinio (van Helinium) staan. De beginletter H zou weggevallen zijn zooals in Forum Adriani voor Hadriani, Ermupolis voor Hermupolis enz. en de i zou veranderd zijn in e zooals in Fectione = Fictione. De Maasmond nu heette in den Romeinschen tijd Helinium. Deze conjectuur is eenvoudig en waarschijnlijk juist. Zij confirmeert de meening van Bijvanck. H. Hettema, *Nederl. Wateren*, bl. 76 en 81 wil Flenium te Vlaardingen situeeren, terwijl F. Kroon het te Arentsburg plaatst (*Tijdschr. Aardr. Genootsch.*, 1935, bl. 319 vv.) J. Schoo *l.c.* daarentegen meent dat Flenium verschreven is voor Fletium, dat de Vliet zou beteekenen.

Fletium zie hooger Fectio.

Flevo-eiland = eiland in de Zuiderzee: Cfr. H. HETTEMA, *Wateren*, bl. 190 vv.

Flevo-meer = Zuiderzee: Cfr. H. HETTEMA, *Wateren*, bl. 183 vv.

Flevo-rivier verbond het Flevo-meer met de Noordzee, waarschijnlijk de Oude Vlie.

Flevum, Romeinsch fort in het land der Friezen. Het wordt geciteerd door Tacitus, *Ann.*, IV, 72, Plinius, *Nat. Hist.*, IV, 101 en Ptolemaeus, II, 11, 12. Volgens A. W. Bijvanck, *Geschiedk. Atlas*, bl. 21 en 39 en *Excerpta*, I, bl. 318 zou het bij de Vlie gelegen hebben. J. H. Holwerda, *Nederl. vroegste Geschied.*, en H. Hettema, *Tijdschr. v. Geschied.*, 1934, bl. 56 en *Tijdschr. Aardr. Genoot.*, 1935 bl. 508 en *Nederl. Wateren*, bl. 114 willen het te Vechten situeeren. Fectio zou de naam van de burgerlijke nederzetting geweest zijn en Flevum de naam van de vesting. J. Schoo *l.c.* meent dat het castellum bij het Amelander Gat, ten W. van het eiland Ameland, zou gelegen hebben, omdat Tacitus het castellum op de kust van de Noordzee situeert. Om dezelfde reden en wegens de maten door Ptolemaeus opgegeven verkiest E. Janssens, *Latomus*, 1939, bl. 101 vv. het bij Schiermonnikoog te plaatsen. Bezwaren tegen Schoo's meening in Hettema, *Wateren*, bl. 116 vv.

Forum Hadriani. A. W. Bijvanck heeft in *Mnemosune* 1918, bl. 83-100 ernstige argumenten laten gelden voor de identificatie van Forum Hadriani met Arentsburg bij Voorburg. Door Forum Hadriani wordt dan de burgerlijke nederzetting niet de vesting bedoeld. Deze identificatie is vrij algemeen aanvaard geworden behalve door J. H. Holwerda (*Arentsburg. Een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*, Leiden, 1923, bl. 157.)

F. Kroon, *Tijdschr. Aardr. Gen.*, 1935, bl. 319 wil het bij Torenvliet plaatsen.

Cfr. nog A. W. Bijvanck, *Geschiedk. Atlas*, bl. 37; *Real-Encycl.*, *s.v.* en *Supplbd.* III *s.v.*; CIL. XIII, 2, 2 bl. 637 en 4, bl. 645.

Geminiacum (Itin. Ant.), *Geminico vico* (Tab. Peut.). Uit deze laatste benaming blijkt dat zich een huizengroep of dorp in de buurt van de statio gevormd had. Volgens het Itin. Ant. lag ze op 22 leugae van Bavay en op 36 van Tongeren (Atuatuca), terwijl de Tab. Peut. 28 en 30 leugae opgeeft. Deze oneenigheid heeft de identificatie van de Romeinsche plaats met een hedendaagsche heel wat bemoeilijkt. Men heeft o.m. gedacht aan Liberchies (Van der Maelen), waar een Romeinsche castellum der IVe eeuw ontgraven werd (J. BREUER, *Le Fort romain de Brunehaut-Liberchies*, *Bull. Mus. roy. d'art et d'hist.*, 1931, pp. 98-103; H. VAN DE WEERD en R. DE MAEYER, *Les fouilles de Brunehaut-Liberchies*, *Revue belge de numismatique*, LXXXIII, 1931, pp. 15-26) en

waar vele Romeinsche oudheden gevonden werden op de plaats „Les bons Villers" (zie hoofdstuk III). DESJARDINS, *Géogr. de la Gaule* IV, p. 58 heeft het te Viesville gesitueerd en Schayes te Gembloers, maar de meening van dezen laatsten steunt op onvaste gronden (Cfr. CIL. XIII, bl. 574). Onlangs heeft J. BREUER, *Le Strade romane nel Belgio, Instit de studi Romani*, 1938, de aandacht gevestigd op Baudeset, bij Gemblcers, waar Romeinsche voorwerpen gevonden werden. Opgravingen zijn wenschelijk.

De *notitia dignitatum, Occ.*, V, 97 vermeldt *Geminiacenses* tusschen de *legiones Comitatenses*, die in Gallië in garnizoen lagen. Deze legio moet haar oorsprong danken aan een troep, die te Geminiacum gelegerd heeft of er werd gelicht (Cfr. *Turnacenses, Cortoriacenses, Tungrecani*). A. CARNOY, *Dict. étym. des noms des Communes de Belgique, s. v.* leidt den naam van de statio af van *geminus* en meent dat ze bij een bifurcatie gelegen heeft.

Geminicus vicus zie *Geminiacum*.

Grinnes, station op den weg langs de Waal tusschen Lugdunum en Noviomagus. Het wordt door de Peutinger kaart vermeld en de naam komt reeds voor bij Tacitus, *Hist.*, V, 20: *Grinnes cohortium alarumque castra*, zoodat er reeds in 68-69 een Romeinsch kamp bestaan heeft. Nu werden belangrijke Romeinsche oudheden ontdekt te Rossum (C. LEEMANS, *Romeinsche oudheden te Rossum*, 1842) en daarom heeft men Grinnes te Rossum gesitueerd. Maar de afstand door de kaart opgegeven tusschen Noviomagus en Grinnes stemt niet overeen met den afstand Nijmegen-Rossum, wel met die van Nijmegen-Ad duodecimum. Om deze reden plaatsen anderen dit station te Rossum en schuiven Grinnes meer Westwaarts op b.v. tot tegenover Gorkum (A. W. BIJVANCK, *Geschied. atlas*, bl. 39). J. SCHOO *l.c.* plaatst het te Zuilichem, maar daar werden geen Romeinsche oudheden gevonden, slechts de overblijfselen van een oude brug, waarvan niet bewezen is dat ze Romeinsch zijn.

Het is best mogelijk dat er een fout geslopen is in de cijfers van de Peutinger kaart. Zie hierboven onder Ad duodecimum.

Cfr. ook H. HETTEMA, *Wateren*, bl. 71-72.

Harenatium zie Arenatium.

Laurum is te zoeken bij Woerden of Bekenes, in de buurt, volgens A. W. Bijvanck, *Geschiedk. Atlas*, bl. 35, K. Miller, *Itin. Roman.*, bl. 41 en kaart n. 14, F. Kroon en B. H. Stolte *l.c.*; J. Schoo plaatst het bij Zwammerdam (Hoogeburgh).

Levefanum komt voor op de Peutinger kaart en in Ptolemaeus, II, 2, 27 (Leufana) en ook bij den Geogr. Ravenn. waar Evitano voor Levitano te lezen staat. Volgens Cramer, *Real-Enc.*, *s.v.* zou Levefanum met Dodewaard, bij Arnhem, te vereenzelvigen zijn, omdat aldaar een inscriptie van de ala Afrorum (CIL. XIII, 8806) gevonden werd. A. W. Bijvanck, *Geschiedk. Atlas*, bl. 36 opineert voor Wijk bij Duurstede (Dorestad in de vroege Middeleeuwen), waar vele Romeinsche voorwerpen ontdekt werden. B. H. Stolte enz. hebben zich bij deze meening aangesloten.

Het tweede deel van den naam, *fanum*, is waarschijnlijk het latijnsche woord dat heiligdom of tempel beteekent. Het eerste deel, *Leve* of *Levae*, is dan de naam van een vereerde godheid in den genitief. Deze zou een brongodin kunnen zijn en Cramer herinnert aan de rivier de Lieve, die zich te Gent in de Schelde werpt.

J. Schoo *l.c.* wil het station in de nabijheid van Maurik situeeren.

Lugdunum (Itin. Ant. en Tab. Peut.), *Lugdunum Batavorum* bij Ptolem. II, 8. Lugdunum of Lugudunum is een veel voorkomende Gallo-Keltische plaatsnaam. Het Itin. Ant. heet de plaats *Caput Germaniarum*, wat beteekenen zou dat de afstanden van daaruit berekend werden (K. MILLER, *Itin. Rom.*, 41). J. H. Holwerda (IV. *Bericht d. R. G. K.*, 1908 9 vv.) plaatst Lugdunum in de buurt van Den Haag. De puinen ervan zouden onder het duinzand begraven liggen. Maar volgens Ptolemaeus lag het een weinig ten Z.-W. van den mond van den Rijn, ergens bij Katwijk (A.W. BIJVANCK, *Geschiedk. Atlas*, bl., 34). Daar werden voorwerpen van de Ie eeuw en twee baksteenstempels gevonden met de letters *C(lassis) G(ermanica) p(ia) f(idelis)* en C.E.C. (J.H. HOLWERDA, *XV. Bericht d. R. G. K.* 1923-24, 6) en onlangs ook overblijfselen van een belangrijke Romeinsche nederzetting (A. W. BIJVANCK, *Oudh. Jaarb.* V, 1936, 113). H. Hettema, *Nederl. Wateren*, bl. 62 en anderen hebben deze zienswijze aanvaard.

Dat Lugdunum niet te Leiden kan gelegen hebben heeft Dr. J. H. Holwerda door zijn opgravingen bewezen (*Oudheidk. Meded.*, 1924, 51-52 en uitvoeriger in het *Leidsch Jaarboekje*, 1923-1924).

Volgens F. Kroon *l.c.* was Lugdunum Valkenburg, terwijl H. Hardenberg, Die Haghe, 1942, bl. 111-193 Lugdunum in de omgeving van Elsberg, bij Arentsburg, wil plaatsen.

Mannaritium. Volgens A. W. Bijvanck, *Geschiedk. Atlas*, bl. 36, die den weg langs de Linge laat loopen, lag dit station ergens in de buurt van Maurik (Lienden), waar Romeinsche voorwerpen aan het licht kwamen (J. H. HOLWERDA, *XVI. Ber. R. G. K.* 1925, bl. 133). Anderen plaatsen het te Rossum (MILLER, *Itin. Roman.*, 40, 41; J. H. HOLWERDA, *IV. Ber. R. G. K.*, 1908 bl. 85). Volgens den *Dictionn. archéol. de la Gaule*, II, 143 zou ook Woudenberg (prov. Utrecht) in aanmerking komen. J. Schoo *l.c.* plaatst het station te Wijk bij Duurstede, waar Bijvanck Levefanum situeert. Men zal zich ook herinneren dat sommige geleerden te Rossum ofwel Grinnes ofwel Ad duodecimum situeeren. Het is een echte warboel geworden, waar alleen de opgravingen klaarheid in kunnen brengen.

Matilo op 5 leugae van Lugdunum is Roomburg, indien Lugdunum Katwijk is. Roomburg ligt tusschen Leiden en Leiderdorp. J. H. HOLWERDA, *Oudh. Meded.*, VIII, 1927, bl. 60-64; A. W. BIJVANCK, *Geschiedk. Atlas*, bl. 35; H. HETTEMA, *Tijdschr. aard. Gen.*, 1936, b. 668, *Nederl. Wateren*, bl. 62.

F. Kroon, *l.c.* plaatst het te Groenendijk.

Mederiacum is een station op den weg van Xanten (Vetera) naar Heerlen (Coriovallum). Men vermoedt dat het te Melik bij Roermond gelegen heeft (A. W. BIJVANCK, *l.c.*, bl. 40).

Meduantum op de baan Reims-Keulen wordt geplaatst te Moyen, gehucht van Chinq op de Semoisrivier. M. HOTTRAND, *Ann. Fédér. arch. et histor. Belgique*, II, 1899, bl. 137; *Ann. Inst. arch. Lux*, (Aarlen), 1901, bl. 36; V. BALTER et CH. DUBOIS, *La chaussée romaine Reims-Cologne, Bull. trim. Inst. arch. Lux.* (Aarlen), 14, 1938, 1 vv.

Nigropullus moet bij Zwammerdam, op den Hoogeburgh, tusschen Alfen en Zwammerdam, gezocht worden, meent A. W. Bijvanck, *Geschiedk. Atlas*, bl. 35. Daar werden fragmenten van vaatwerk en fundeeringen gevonden, welke echter eerder aan een Bataafsche nederzetting dan aan een Romeinsch castellum doen denken, volgens Holwerda, *Nederl. vroegste Geschied.*, bl. 189. Volgens F. Kroon *l.c.*, die met millia passuum rekent, zou deze statio zich bij het Goudscherijpad bevonden hebben. Maar daar werden geen Romeinsche oudheden ontdekt.

De naam is waarschijnlijk ontleend aan het uithangbord van een afspanning „In het zwart kieken".

Noviomagus (Batavorum) = Nijmegen (Pl. V), van *Novio* = nieuw en *magus* = markt, Romeinsche stad op den zuidelijken oever van de Waal (Vahalis). Haar bloeitijdperk is te plaatsen tusschen Vespasianus-Traianus en den eersten grooten inval der Franken in 259-260.

Het is niet zeker dat de plaats reeds in den voor-Romeinschen tijd bewoond is geweest. Het is mogelijk, maar niet bewezen dat er een Drususcastellum gelegen heeft op het Valkhof. Overblijfselen van een versterkte Bataafsche nederzetting werden op den Kopschen Plateau gevonden. Beschrijving infra in hoofdstuk III. Of deze burcht vereenzelvigd moet worden met het Oppidum Batavorum, waarvan Tacitus, *Hist.*, V, 19, spreekt, is een vraag die vooralsnog onbeantwoord moet blijven.

Het oppidum Batavorum, dat door Ptolemaeus II, 9, 8 en door Tacitus, *Hist.*, V, 20 geciteerd wordt, moet ergens in de buurt van Nijmegen gelegen hebben.

In den tijd der Flavische Keizers tot in het begin der IIe eeuw kampeerde er het Xe legioen Gemina. Zijn legerplaats bevond zich op den Hunnerberg, ten W. van de Bataafsche nederzetting. Over plan en constructie zie hoofdstuk II. In de buurt van het kamp moet een marketenterdorp (canabae) gelegen hebben. Het heeft slechts geringe sporen nagelaten, omdat de woningen, winkels en werkhuizen uit hout en klei opgetrokken waren.

Te Holdeurn, een vijftal Kilom. ten Z.O. van het kamp lagen de belangrijke bak-

steenfabrieken, die *Officinae Noviomagenses* en *Tegulariae Transrhendnae* genoemd worden. Zij werden door het leger uitgebaat en hebben de bezettingstroepen van den Nederrijn tot in de III[e] eeuw van bouwmaterialen voorzien.

Vanaf Traianus heet de stad Ulpia Noviomagus. Of ze colonia geweest is, zooals het naburige Vetera, weten we niet. Dit Ulpia Noviomagus lag bij den ingang der Nijmeegsche vlakte, zooals uit de vondsten blijkt. Het was niet versterkt. Het werd door de Franken afgebrand in 259-260 n.C.

Noviomagus is zonder twijfel een belangrijke haven en stapelplaats geweest, die zoowel door het leger als door de burgerlijke bevolking benuttigd werd. Vier hoofdwegen verbonden de stad met de zeekust, Keulen en Tongeren.

Vondsten : allerhande oudheden. Interessant zijn bijzonder het Bataafsch en het Nijmeegsch aardewerk, verder de fundeering van een dubbelen Gallo-Romeinschen tempel, enz.

Inscripties : CIL. XIII, 1320 vv. ; 9162 vv. ; A. W. BIJVANCK, *Excerpta*, II, 102-151 ; F. J. DE WAELE, *Ulpia Noviomagus, Romeinsche Nijmegen, Bouwsteenen*, I, 1931.

Beeldhouwwerk in ESPÉRANDIEU, *Bas-reliefs*.

Bibl. : F. J. DE WAELE, *o.c.* en R. E. : *s.v.* ; W. G. J. R. VERMEULEN, *Een Romeinsche grafveld op den Hunnerberg bij Nijmegen, Bouwsteenen*, II, 1932 ; J. BREUER, *Les objets antiques découverts à Ubbergen près Nimègue, Oudh. Meded.*, XII, 1931 en *Antiquité classique*, 1934, 385 vv. ; H. BRUNSTING, *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen*, Amsterdam, 1937 ; H. J. H. VAN BUCHEM, *De Fibulæ van Nijmegen, Inleiding en Kataloog*, Nijmegen, 1941 ; M. A. EVELEIN, *Gids van het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen*, 's Gravenhage, 1931. Verder verslagen in de tijdschriften. Terracotta : A. ~~EVELEIN~~, *Bull. bevord. ant. besch.*, III-IV.

Orolaunum vicus (Aarlen). De naam komt voor in het Itin. Ant. en in een inscriptie (J. BREUER en J. VANNERUS, *Bull. Acad. roy. Belgique*, 1938, 136 vv.). De naam is Keltisch, maar zijn beteekenis is nog niet opgeklaard. *Are* (Cfr. *Aremorici*) zou „voor" of „ten oosten van" kunnen beteekenen en *launo-lano* (Cfr. *Mediolanum*), vlakte-laagte. Feitelijk ligt Aarlen ten O. van de plaats waar de rivier, de Semois, ontspringt. Of aldaar reeds een Keltische nederzetting bestaan heeft is archeologisch nog niet bewezen. In den Romeinschen tijd was Aarlen een marktplaats op het kruispunt van de wegen Trier-Reims en Tongeren-Metz. Zij werd na Trier de belangrijkste stad der Trevieren. Het centrum van Romeinsch Aarlen moet dus aan den voet van den heuvel, waar dit kruispunt zich bevond, gelegen hebben. Het oudste archeologisch document is een Arretijnsche kelk uit het begin van onze tijdrekening, maar A. Bertrang (*Le Musée Luxembourgeois*, 1935, bl. 60) houdt hem voor een plaatselijk namaaksel. Op het einde van de IIIe eeuw of in het begin der IVe werd Aarlen van een castellum voorzien. De heuveltop, waarop het hedendaagsch Aarlen gebouwd is, werd met een zwaren ringmuur omgeven (omtrek : 300 × 200 M. ; dikte : 4-5 M. ; hoogte ca. 10 M.), uit wiens fundeeringen op verschillende tijdstippen talrijke inscripties en gebeeldhouwde steenen te voorschijn gehaald werden. De heirbaan Reims-Trier doorsneed dit castellum niet. Een groot deel der nederzetting moet buiten het castellum gelegen hebben. In latere documenten wordt Aarlen castellum of oppidum geheeten. De omheining bleef lang voortbestaan in de middeleeuwen. Over den loop der straten en over de plattegronden der gebouwen bezitten we geen gegevens.

In de buurt van de oude St. Martinuskerk, ten Z.O. van de stad en buiten den ringmuur, werden overblijfselen van Romeinsche thermen gevonden (CIL. XIII, 11342) evenals de oudste sporen van het plaatselijk Christendom te midden van Frankische graven uit de 7e en 8e eeuwen.

In de grondvesten van de thermen werden twee grafsteenen gevonden (ESPÉRANDIEU, 4101, 4103, cfr. 4024), waaruit schijnt te blijken dat deze thermen van laten tijd zijn, uit den tijd waarin de versterkingsmuur is gebouwd geworden.

BIBL. Men vindt een goed overzicht in R.E. *s.v.* van P. Goessler. Voor de oudere bibl. verwijs ik naar dit artikel. Hier moeten geciteerd worden : J. P. WALTZING, *Orolaunum vicus, Inscriptions latines de la ville d'Arlon, Musée belge VIII*, 1904, 21-63 ; 289-328 ; SIBENALER eenige artikels in *Annales Inst. arch. Lux., passim* en *Bulletin*

trimestr., passim ; J. VANNERUS, *Trois villes d'origine romaine dans l'ancien Pays de Luxembourg : Arlon, Bitbourg, et Yvois, Bull. Acad. roy. Belgique*, XXI, 1935, pp. 163 ss. ; A. GEUBEL, *Les fouilles d'Arlon en 1936, Antiquité class.*, VI, 1937, 303 vv. ; J. BREUER, *Le nom d'Arlon à l'époque romaine, Bull. Acad. roy. Belgique*, 1938, pp. 136 ss. ; A. BERTRANG, *Le musée Luxembourgeois*, Arlon, 1935.

Inscripties in CIL. XIII, 3180-4027 ; 11341-43 en p. 628 vv. ; stempels in CIL. XIII, 10001 vv. Beeldhouwwerk in ESPÉRANDIEU, V, passim en IX, 7224 vv.

Pernaco (Tab. Peut.) zie *Perniciacum*.

Perniciacum (Itin. Ant.), *Pernaco* (Tab Peut.), was op 14 (Itin.) of 16 (Peut.) leugae van Atuatuca (Tongeren) gelegen. Van der Maelen heeft deze statio te Perwez geplaatst, Schayes, te Taviers en J. Breuer denkt aan Braives (CIL. XIII, p. 574 ; J. BREUER, *Le strade romane*, 1938).

Praetorium Agrippinae ; Drie meeningen staan weer tegenover malkaar. A. W. Bijvanck, *Geschiedk. Atlas*, bl. 40, die Lugdunum bij Katwijk situeert, plaatst P.A. onder Valkenburg, op den Woerd bij Torenvliet, waar Romeinsche oudheden en het profiel van een vestingsgracht gevonden werden. Hettema en Stolte sluiten zich bij deze situeering aan.

J. H. Holwerda, *IV. Ber. R. G. K.*, 1908, bl. 89 v. en *Nederl. vr. Geschied.*, bl. 203 gesteund door J. Schoo *l.c.*, plaatsen deze statio te Arentsburg, de Romeinsche havenvesting aan de Vliet (*fossa Corbulonis*).

F. Kroon, *l.c.*, die zooals men weet met millia passuum rekent, moet ze te Roomburg zoeken.

BIBL. Buiten de reeds geciteerde publicaties zie nog A.E. VAN GIFFEN, *Verslagen Geol.-Mijnbouwk. Genootschap*, II, bl. 176 vv. ; A. W. BIJVANCK, *Oudh. Jaarboek*, III, 1923, bl. 47-49 ; J. H. HOLWERDA, *XV. Ber. R. G. K.*, 1923-24, bl. 6 ; A. E. REMOUCHAMPS, *Oudh. Meded.*, IX, 1928, bl. 51-57.

Tablae was een plaats aan den weg van Lugdunum naar Noviomagus op den linker oever van de Waal. Volgens A. W. Bijvanck, *Geschiedk. Atlas*, bl. 40 zou ze ergens op de Zuid-Hollandsche eilanden gelegen hebben, terwijl H. Hettema, *Nederl. Wateren*, bl. 76 ze bij Oud-Ablas situeert.

H. Brunsting brengt Tablae in verband met Taboula van Ptolemaeus II, 9, 5 en met de Zuid-Hollandsche riviernamen Dubbel en Ablas.

Teudurum = Tuddern (Duitschland) vlak bij de grens. Zeuss, *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, bl. 762, heeft het vermoeden uitgesproken dat het Touderion, dat door Ptolemaeus II, 11, 13 in het Vrije Germanië geplaatst wordt, identisch zou wezen met het Teudurum van het Itin. Ant.

Traiectus is Utrecht.

Drie opeenvolgende Romeinsche versterkingen werden er ontdekt. Zie hierover en over de gevonden voorwerpen het volgende hoofdstuk, gewijd aan de versterkingen. Men vindt daar ook de bibliographie.

Overblijfselen van de burgerlijke nederzetting : A. W. BIJVANCK, *Oudh. Jaarboek*, V, 1936, bl. 112.

Over den dubbelen brand der castra : L. A. W. C. VENMANS, *De incendio castrorum Roman. quae fuerint in media urbe Traiecto ad Rhenum, Mnemosune*, 1936, bl. 83-87.

Over de inscripties : C. W. VOLLGRAFF, *Meded. Kon. Acad. Wetensch. Amsterdam*, 1930 en 1935. Vollgraff's lezing en interpretatie worden echter sterk betwist. Cfr. A. W. BIJVANCK, *Mnemosune*, II, 1934-1935, bl. 310.

Volgens Vollgraff lag op of in den omtrek van het Domplein de nederzetting, die den naam Colonia Albiobola Batavorum droeg. Traiectus zou de naar de overzijde van den Rijn verplaatste wijk beteekenen. Albiobola zou dus aan de eene zijde van den stroom en het ietwat jongere Traiectus aan de andere zijde gelegen hebben.

Zie verder nog J. DE GROOT, *Festschr. Oxé*, 1938, bl. 210 vv. en BRANDT, *Utrecht als Stichting der Romeinen. Ann. Fédér. arch. et histor. de Belgique*, XXXIe congrès, Namen, 1938, bl. 35.

Volgens J. Schoo *l.c.* zou Traiectus bij Harmelen moeten gezocht worden, omdat

daar een brug zou bestaan hebben. Het is echter niet bewezen dat deze brug van Romeinschen oorsprong is en er werden daar ook geen Romeinsche oudheden gevonden. Schoo's hypothese mist derhalve allen grond.

Turnacum (Doornik), statio op den weg Bavay-Cassel over Wervik. Ze was daarenboven het eindpunt van twee andere wegen die Doornik verbonden met Cassel over Minariacum (Merville) en met Terwaan over Atrecht. De statio lag dus op een belangrijk knooppunt van verkeerswegen. De oudste terra sigillata-stempels dateeren uit den Flavischen tijd (Meddillus, Romanus); andere zijn uit de IIe eeuw (Januaris, Anaillus, Andecarus, Albinus). Munten van Quintillus (a. 270) werden er ook gevonden. In de *Notitia dignitatum, Occ.*, XXVIII, 15 (begin Ve eeuw) wordt een *numerus Turnacensium* geciteerd. Deze troep heeft zijn naam te danken ofwel aan het feit dat het eerste contingent in de streek van Doornik gelicht werd, ofwel dat de troep een tijd lang deze stad verdedigd heeft. Dezelfde bron plaatst er een staatsweverij (*Occ.* XI, 67), die wel niet in een onbeschermde plaats zal zijn opgericht geweest. Daarenboven maakt Gregorius van Tours († 594) *Hist. Franc.*, V, 60) gewag van de versterkingsmuren der stad. Uit dit alles blijkt dat op zeker oogenblik de statio versterkt is geworden of althans door een castellum beschermd werd.

De meening van P. Rolland *o.c.* over den loop van de versterkingsmuren berust op onvoldoende gronden. Op dit oogenblik (1943) zijn opgravingen aan den gang. Tot hiertoe werd nog geen spoor van den Romeinschen versterkingsmuur ontdekt.

In de Notitia Galliarum VI, 7, van het begin der Ve eeuw, wordt de Civitas Menapiorum niet meer vermeld, wel echter de Civitas Turnacensium. Hieruit blijkt dat Doornik op een zeker oogenblik Cassel vervangen heeft als hoofdstad der Menapiërs.

CIL. XIII, 3665 citeert een aarden pot met het opschrift: *genio Turnacensium*. De vindplaats ervan is onbekend. CIL. XIII, 3666 maakt melding van een grafschrift.

Cfr. CIL. XIII, p. 567; VERCAUTEREN, *Etude sur les civitates de la Belgique seconde*, Brussel, 1934, pp. 233 vv., waar men meer bibliographie aantreft; P. ROLLAND, *La Topographie tournaisienne gallo-romaine et franque, Ann. Acad. roy. arch. Belgique*, 75, 1929, pp. 77 vv.; J. BREUER, *Le strade romane nel Belgio*, p. 26. Volgens de laatste vondsten was de plek reeds bewoond in de 1e helft der Ie eeuw n.C.: M. AMAND, *Antiq. Class.*, 1942, bl. 243; 1943, bl. 93 vv.

Vada wordt alleen geciteerd door Tacitus, *Hist.*, V, 20 en 21. De plaats lag op den zuidelijken oever van de Waal en niet ver van Grinnes af, vermits beide plaatsen te gelijker tijd ontzet werden door Cerialis' ruiterbende. A. W. Bijvanck, *Geschiedk. Atlas*, bl. 40 situeert ze in de buurt van Dordrecht. Volgens C. W. Vollgraff zou de naam van dit castellum ook voorkomen in de bekende inscripties van Utrecht, waarvan de lezing echter betwist wordt.

Viroviacum (Itin. Ant), *Virovino*(Peut.) was gelegen op 11 leugae (Itin. Ant.) of op 16 leugae (Peut.) van Turnacum (Doornik). Men plaatst gewoonlijk deze statio in de buurt van Wervik, wegens den naam. Overblijfselen ervan werden nog niet gevonden.

Virovino zie *Viroviacum*.

Vodgoriacum (Itin. Ant.), *Vogodorgiacum* (Peut.) lag op 12 leugae van Bavay. Men is het eens om deze statio te Waudrez te plaatsen, eveneens wegens den naam en den opgegeven afstand. Overblijfselen van de statio werden er evenmin ontdekt als te Wervik.

Vogodorgiacum zie *Vodgoriacum*.

ADDENDUM.

Zie over de stations van Nederland thans ook A. W. BIJVANCK, *Nederland in den Rom. tijd*, II, bl. 313 vv.

HOOFDSTUK II

VERSTERKINGEN EN MILITAIRE WERKEN

Het verdedigingsstelsel van de Noordgrens van het Romeinsche rijk werd ingevoerd door Augustus en zijn schoonzoon Agrippa en door hun opvolgers geleidelijk verbeterd en aangevuld. Het bleek bestand tegen den druk der opdringende Germanen tot rond het midden der IIIe eeuw. Dan werd het herhaalde malen op verschillende plaatsen doorbroken en het bleek noodig er veranderingen aan toe te brengen. Dit is het werk geweest van de keizers Diocletianus (284-305) en Constantinus (306-327). Wij moeten bijgevolg dit hoofdstuk in twee paragraphen indeelen nl. het Principaat en het Dominaat of latere keizerrijk.

HET PRINCIPAAT

Gedurende de twee eerste eeuwen van onze tijdrekening werd het rijk verdedigd door een dunnen gordel van castra en castella, welke langsheen de rijksgrens gebouwd waren en waarin legioenen en hulptroepen waren ondergebracht.

In het binnenland, dat van de *pax romana* genoot, lagen geen troepen. Wanneer er onlusten uitbraken, werden eenige troepenkorpsen van het naburig grensleger haastig er naar toe gezonden om de rust te herstellen, wat gewoonlijk op korten tijd bereikt werd. Troepenverschuivingen hadden eveneens plaats, wanneer de grensverdediging op de eene of andere plaats bedreigd of doorbroken werd.

Onder het Principaat was het leger bijgevolg, wat onze landen betreft, aan den Rijn opgesteld en moeten wij dus daar de castra en de castella zoeken.

Tot hiertoe werd noch in België noch in Nederland eenig spoor ontdekt van de kampen, welke door de troepen van Caesar gedurende zijn veldtochten betrokken werden. Wellicht moet het kamp, dat hij te Atuatuca (Tongeren) opsloeg, gezocht worden ergens op de helling, welke van het tegenwoordig stadscentrum naar de Jeker of naar de zoog. « Motten » afdaalt. Op het hooger gelegen gedeelte van dit terrein is de grond echter tot op een diepte van verschillende meter door latere

herbouwingen volledig omgewoeld en het lager gedeelte werd aanmerkelijk opgehoogd en is doordrenkt door het water van den Jekerarm, die thans de stad besproeid en die in den Romeinschen tijd niet bestond. Wij zullen dus wel nooit eenige zekerheid verkrijgen nopens de juiste ligging van dit kamp en zijn constructie. (1)

Volgens Florus, II, 30 heeft Drusus Claudius Nero in de jaren 15-13 v.C. ruim vijftig versterkingen langs den Rijn gebouwd. Het waren aarden castella, omgeven met aarden walmuren, versterkt met houten palissadewerk. Enkele van deze versterkingen zullen wel aan den benedenloop van den Rijn gelegen hebben, maar tot op heden werd van geen enkel een zeker spoor ontdekt.

Wat het verdedigingssysteem van den benedenloop van den Rijn in de volgende jaren betreft, weten we dat de grensbewaking hoofdzakelijk aan hulptroepen toevertrouwd geweest is. Slechts tusschen de jaren 70 (onderdrukking van den opstand van Civilis) en ca. 105 (Dakische oorlogen van Keizer Traianus) is te Nijmegen het X^e^ legioen Gemina ingekwartierd geweest.

De voornaamste verdedigingslinie was langsheen den Rijn opgesteld. Volgens J. H. Holwerda en W. C. Braat (2) werden de volgende castella ontgraven of geconstateerd of mogen met groote waarschijnlijkheid aangenomen worden : Vechten, Utrecht, De Meern, Woerden, Bodegraven, Zwammerdam, Alfen, Rijnenburg, Rodenburg (vlak ten O. van Leiden), Valkenburg aan den Rijn en Katwijk.

Andere castella zullen wel meer landinwaarts gelegen hebben. Of de Waal als tweede verdedigingslinie ingericht geweest is, weten wij nog niet. Wel blijkt uit Tacitus, Hist. 20-21, dat in de jaren 68-69, gedurende den opstand van Civilis, deze rivier niet zonder verdediging geweest is. Immers Civilis belegerde op denzelfden dag, *uno die*, vier legerplaatsen, Arenacum, Batavodurum, Grinnes en Vada. Van deze vier plaatsen nu hebben er zeker drie op den zuidelijken oever van de Waal gelegen nl. Arenacum, Batavodurum en Grinnes en Vada moet in de buurt van Grinnes gezocht worden.

Vechten is tot dusverre de meest Oostelijk gelegen sterkte, die gekend is. Wij stellen dus vast dat de militaire verdediging van de Rijngrens van af Fectio of zoo men wil van af Wijk bij Duurstede tot aan de zee betrekkelijk goed bekend is en

(1) Over de constructie der kampen van Caesar zie A. Grenier, *Manuel*, I, bl. 187 vv.

(2) *Ned. Vr. Geschied.*, bl. 189 ; *Oudh. Meded.*, 1939, bl. 63. Cfr. F. Kroon, *Oudh. Jaarboek*, 1938, bl. 33-37.

dat verder oostwaarts deze verdediging vermoedelijk aan de bevriende Bataven was toevertrouwd. Natuurlijk heeft hier en daar in dit gebied nog wel een castellum gelegen.

Op den Rijn kruiste de vloot van Nedergermanië, die haar basis te Altenburg bij Keulen had en hier en daar beschikte over aanlegplaatsen b.v. te Vechten, in den tijd van Germanicus' expeditie tegen de Germanen (a. 16 n.C.) en later ook nog, te Arentsburg bij Voorburg, van af de Flaviërs tot rond het midden der IIe eeuw, en waarschijnlijk ook te Rumpst bij de samenvloeiïng van Dijle en Nethe, op de Rupel. De zeekust werd bewaakt door de classis Britannica, die te Boulogne voor anker lag.

volgen varia nu!!

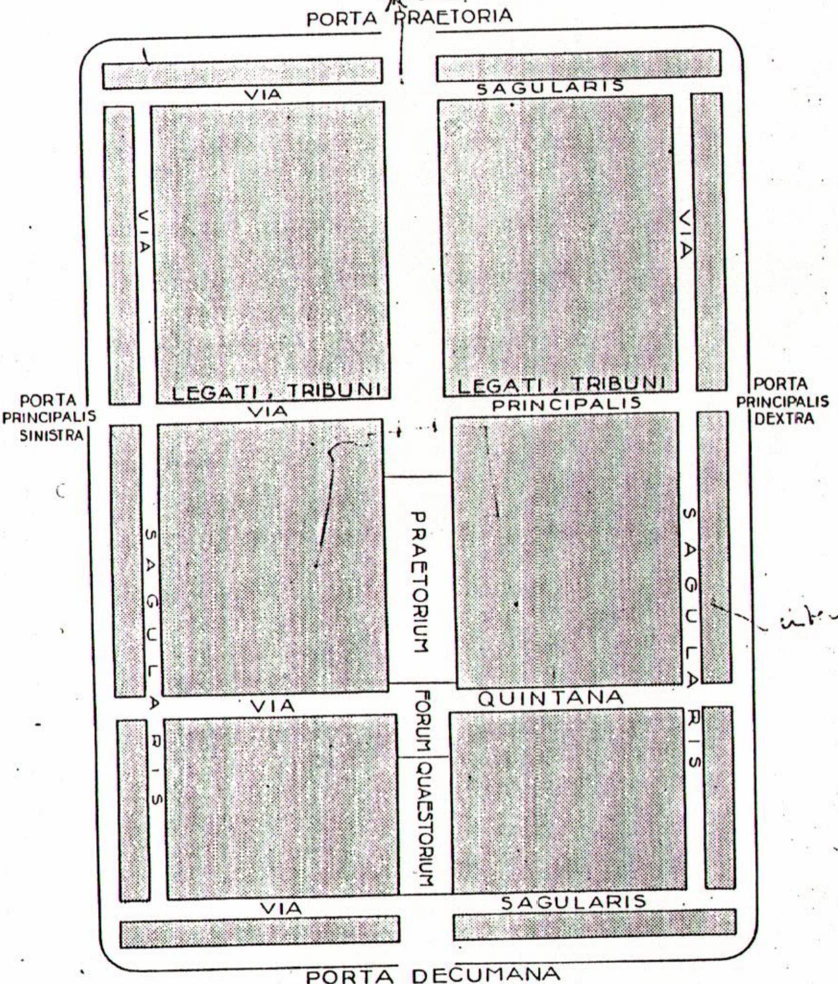
De troepen kazerneerden in kampen. Er werden geen garnizoenen in de steden gelegd. Deze moesten voor hun eigen veiligheid zorgen. Sommige steden hebben dan ook waarschijnlijk op eigen kosten maar misschien wel met de hulp van het leger versterkingsmuren laten bouwen. Deze hadden voor doel de inwoners zoowel tegen binnenlandsche vijanden in tijden van oproer als tegen buitenlandsche vijanden in geval van vreemde invallen te beschermen. Keulen en Tongeren werden aldus onder het Principaat door geweldige versterkingsmuren verdedigd.

Het kamp van het Xe Legioen te Nijmegen

De Romeinsche kampen uit den tijd van het Principaat zijn overal volgens hetzelfde plan gebouwd. Hyginus, een schrijver uit de eerste helft der IIe eeuw n.C., heeft er een goede beschrijving van gegeven (afb. 5) en de opgravingen hebben ze bevestigd. Wel vertoonen zich hier en daar lichte afwijkingen, die aan bijzondere omstandigheden te wijten zijn, maar de groote lijnen van zijn schema zijn gebleken juist te zijn.

De Romeinsche kampen, de castella zoowel als de castra, hebben steeds den vorm van een langgerekt vierkant, waarvan de hoeken afgerond zijn. De groote kampen, die een legioen onderdak verschaften, maten in ronde cijfers 900 × 600 M. en hadden een oppervlakte van ongeveer 60 Ha. In het midden van de voorzijde, die naar den vijand gekeerd was, bevond zich de *porta praetoria* en er tegenover, in de achterzijde, de *porta decumana*. Zij waren verbonden door een grooten weg, die *decumanus maximus* of *via praetoria* heette. Twee zijpoorten, de *porta dextra* en de *porta sinistra*, waren niet juist in het midden van de lange zijden geplaatst, maar waren dichter naar den voorkant toegeschoven tot op 1/3^e^ van de lengte van de zijkanten. Deze twee poorten zijn door de voornaamste en breedste

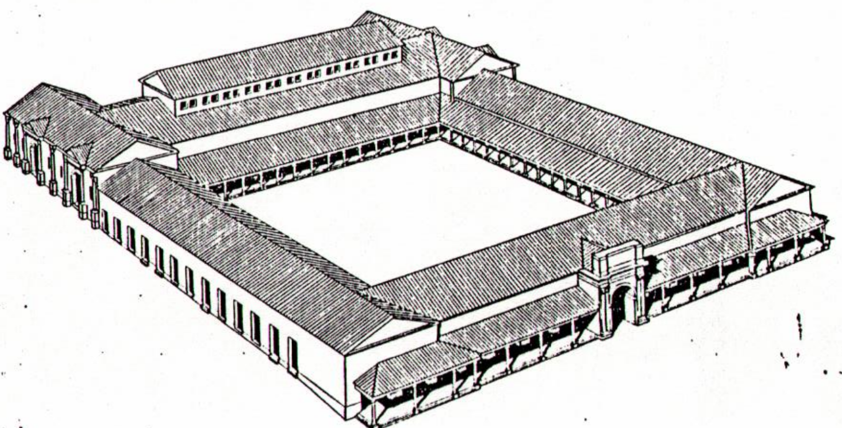
baan van het kamp, de *via principalis*, verbonden. Tusschen dezen weg en den achterkant van het kamp loopt nog een tweede parallele straat, die smaller is, de *via quintana*. De twee hoofdwegen verdeelen het terrein van het kamp volgens het schema

Afb. 5. — Romeinsch kamp volgens Hyginus (Cagnat-Chapot, Manuel d'Arch. rom. I).

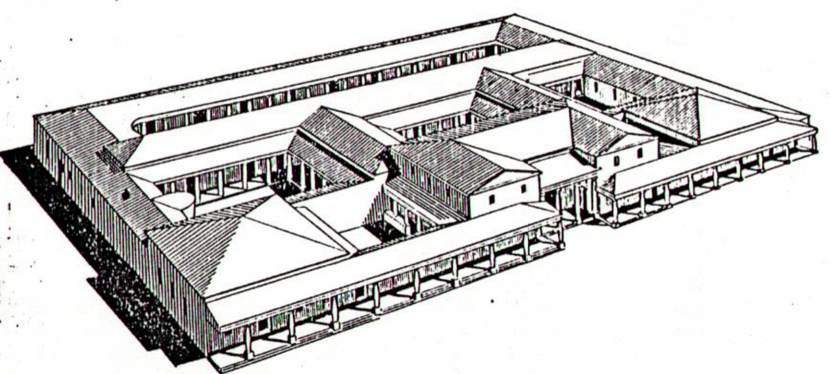
van het latijnsch kruis. Het kamp is door een wal omgeven en daarenboven nog beschermd door één of twee spitse grachten van diverse breedte en diepte. Aan de binnenzijde van den

walmuur bevindt zich het *intervallum*, d.w.z. een breede strook gronds, die onbezet is en van het bewoonde gedeelte gescheiden door een baan, welke rondom het kamp loopt, de *via sagularis*.

Afb. 6. — Prætorium van Vetera (Xanten) (Germ. Rom. pl. VIII, 2).

Bij de plaats waar de via principalis en de decumanus maximus mekaar kruisen, tegenover de porta praetoria, verheft zich het *praetorium* (afb. 6). Het geeft uit op de via principalis. Hierin zijn de bureelen van den staf ondergebracht. Het bestaat uit

Afb. 7. — Paleis van den bevelhebber in het kamp van Vetera (Xanten). (Germ. Rom. pl. VIII, 3)

een reeks vertrekken, die rond één of twee open plaatsen, omgeven met zuilengangen, geschaard zijn. Aan de achterzijde

van het praetorium bevindt zich de kapel, waarin de veldteekenen *(signa)* en de spaargelden der soldaten bewaard werden (1). Het *quaestorium*, bureelen van den quaestor of betaalmeester, en de woning van den bevelhebber (afb. 7) treft men in de buurt aan. Aan de overzijde van de via principalis, aan den kant der porta praetoria, liggen de vertrekken der tribuni. De overige ruimten tusschen de hoofdwegen en deze gebouwen eenerzijds en de via sagularis anderzijds worden ingenomen door de barakken van het krijgsvolk en door andere gebouwen als het valetudinarium of hospitaal, de werkhuizen, de magazijnen en zoo meer. De barakken der soldaten zijn langgerekte vierkante gebouwen door smalle gangen gescheiden.

Tot de Flaviërs was de walmuur uit aarde gemaakt en waren de gebouwen van het kamp grootendeels uit vergankelijk materiaal opgetrokken; zij bestonden uit paal- en vlechtwerk bestreken met klei en afgedekt met pannen. Gedurende den opstand van Civilis in de jaren 68-70 n.C. werden verschillende kampen de prooi der vlammen. Dientengevolge werd vanaf dien tijd het vergankelijk en licht ontvlambaar materiaal door duurzamer vervangen. De aarde omwallingen werden geleidelijk door steenen vervangen, de barakken en de gebouwen werden in baksteen opgetrokken en niet zelden werd getracht aan het praetorium een indrukwekkend en smaakvol uitzicht te geven.

De legerplaats van de legio X Gemina lag op den Hunnerberg te Nijmegen (Pl. II). Zij besloeg slechts een oppervlakte van 29 Ha. (688,5 × 429,25 M.). Zij was uit aarde en hout gebouwd en door een dubbelen gracht beschermd. Sommige gebouwen uit leem en vlechtwerk werden later vervangen door steenen constructies. J. Breuer *(Antiq. Class.*, 1934, 385 vv.) heeft de meening vooruitgezet dat het aarden kamp, beschermd door één enkelen gracht, in het jaar 70 door de legio II Adiutrix zou zijn aangelegd. Toen dit legioen kort daarop door het X^e^ vervangen werd, zou deze het aarden kamp in een steenen hebben omgebouwd en een tweeden verdedigingsgracht hebben aangelegd. Maar deze zienswijze wordt niet door iedereen gedeeld. (2)

Het kamp was volgens het hooger beschreven schema ge-

(1) Een der best bewaarde prætoria is dat van het kamp van Lambaesis (Africa); zie de beschrijving met plan in R. CAGNAT, *Armée rom. d'Afrique* en in DAREMBERG-SAGLIO-POTTIER, *Dict. d. Antiq.* s.v.

(2) Het 10e legioen Gemina werd slechts op het einde van den Batavenoorlog uit Spanje ter hulp geroepen en te Nijmegen in garnizoen gelegd, waar het de IIe Adiutrix verving. Het verbleef er tot ca. 105 n.C. Dan werd het ten gevolge van de veldtochten tegen de Dakiërs voor goed naar Pannonië overgeplaatst.

Castra legionis X geminae Noviomagi Batavorum

PLAAT II

0 — 100 METER

vermoedelijke grachtlijn volgens Holwerda.
vermoedelijke grachtlijn (opgr. 1930)

van het praetorium bevindt zich de kapel, waarin de veldteekenen *(signa)* en de spaargelden der soldaten bewaard werden (1). Het *quaestorium*, bureelen van den quaestor of betaalmeester, en de woning van den bevelhebber (afb. 7) treft men in de buurt aan. Aan de overzijde van de via principalis, aan den kant der porta praetoria, liggen de vertrekken der tribuni. De overige ruimten tusschen de hoofdwegen en deze gebouwen eenerzijds en de via sagularis anderzijds worden ingenomen door de barakken van het krijgsvolk en door andere gebouwen als het valetudinarium of hospitaal, de werkhuizen, de magazijnen en zoo meer. De barakken der soldaten zijn langgerekte vierkante gebouwen door smalle gangen gescheiden.

Tot de Flaviërs was de walmuur uit aarde gemaakt en waren de gebouwen van het kamp grootendeels uit vergankelijk materiaal opgetrokken; zij bestonden uit paal- en vlechtwerk bestreken met klei en afgedekt met pannen. Gedurende den opstand van Civilis in de jaren 68-70 n.C. werden verschillende kampen de prooi der vlammen. Dientengevolge werd vanaf dien tijd het vergankelijk en licht ontvlambaar materiaal door duurzamer vervangen. De aarde omwallingen werden geleidelijk door steenen vervangen, de barakken en de gebouwen werden in baksteen opgetrokken en niet zelden werd getracht aan het praetorium een indrukwekkend en smaakvol uitzicht te geven.

De legerplaats van de legio X Gemina lag op den Hunnerberg te Nijmegen (Pl. II). Zij besloeg slechts een oppervlakte van 29 Ha. (688,5 × 429,25 M.). Zij was uit aarde en hout gebouwd en door een dubbelen gracht beschermd. Sommige gebouwen uit leem en vlechtwerk werden later vervangen door steenen constructies. J. Breuer *(Antiq. Class.,* 1934, 385 vv.) heeft de meening vooruitgezet dat het aarden kamp, beschermd door één enkelen gracht, in het jaar 70 door de legio II Adiutrix zou zijn aangelegd. Toen dit legioen kort daarop door het X[e] vervangen werd, zou deze het aarden kamp in een steenen hebben omgebouwd en een tweeden verdedigingsgracht hebben aangelegd. Maar deze zienswijze wordt niet door iedereen gedeeld. (2)

Het kamp was volgens het hooger beschreven schema ge-

(1) Een der best bewaarde prætoria is dat van het kamp van Lambaesis (Africa); zie de beschrijving met plan in R. Cagnat, *Armée rom. d'Afrique* en in Daremberg-Saglio-Pottier, *Dict. d. Antiq.* s.v.

(2) Het 10e legioen Gemina werd slechts op het einde van den Batavenoorlog uit Spanje ter hulp geroepen en te Nijmegen in garnizoen gelegd, waar het de IIe Adiutrix verving. Het verbleef er tot ca. 105 n.C. Dan werd het ten gevolge van de veldtochten tegen de Dakiërs voor goed naar Pannonië overgeplaatst.

bouwd. Op het bijgevoegd plan kan men den loop van de grachten aan de Zuid-West- en Oostzijde volgen. Het praetorium en de porta praetoria werden weergevonden. Aldus was het mogelijk de porta decumana en de portae principales dextra en sinistra te situeeren.

Het kamp van Nijmegen was bezet tusschen de jaren 70 en ca. 105 n.C. In het begin van de IIe eeuw immers werd het X[e] legioen door Keizer Traianus naar den Donau geroepen om er deel te nemen aan den strijd tegen de Dakiërs en het keerde niet meer weer.

In de buurt van het kamp moet een marketenterdorp *(canabae)* gelegen hebben. Het heeft slechts geringe sporen nagelaten, omdat de woningen, de winkels en de werkhuizen uit hout en leem waren opgetrokken. (1)

CASTELLA

Door dit woord is men gewoon de kleinere kampen der hulptroepen, cohortes (voetvolk) en alae (ruiterij), aan te duiden. De cohortes telden 500 of 1000 man; de alae, 500. Deze castella hebben denzelfden vorm als de legerplaatsen der legioenen, maar hun afmetingen zijn geringer. De zijden hebben een gemiddelde lengte van 200 × 150 M. Vele castella van het Limesgebied (rechter oever van den Midden-Rijn) werden zorgvuldig onderzocht en beschreven. (2) Het castellum van den Saalburg werd volledig gereconstrueerd. (afb. 8)

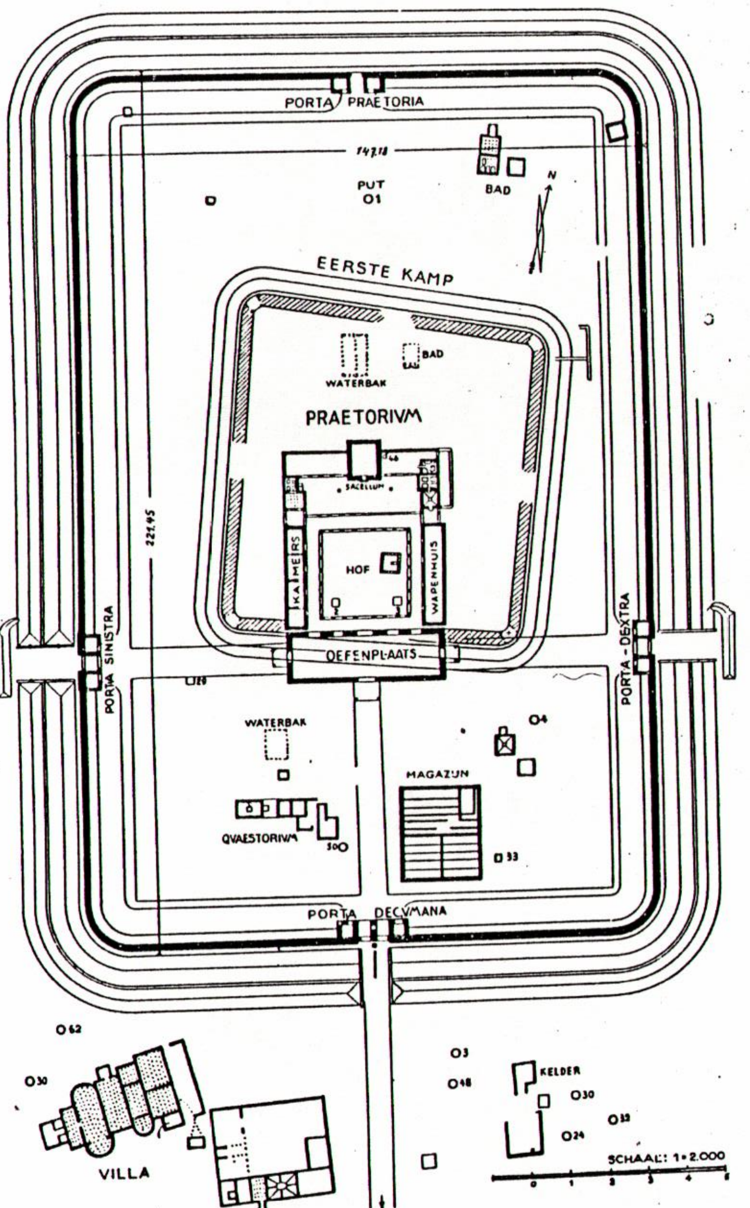
Over een paar van de hooger genoemde castella van den Nederlandschen limes, zooals men den verdedigingsgordel van Nederland noemen mag, past het hier een woord te zeggen.

Vechten (afb. 9). Er werden sporen van drie forten ontdekt. Het oudste, uit leem en hout, kon ongeveer een cohors herbergen en werd gebouwd op het einde van Augustus' regeering of kort na zijn dood. Een spitsgracht werd aan drie zijden geconstateerd. Overal langs den gracht werden paalgaten van de walpalissade weergevonden en op sommige plaatsen ook nog de greppel van de achterpalissade van den wal. De aarden dam was dus door een dubbele palissade ingesloten. Aan de zijde van den stroom werd geen gracht gevonden.

Vóór het kamp d.i. aan den kant van den Rijn was een aanlegsteiger of -kade gebouwd uit ingeheide palen, horizontaal lig-

(1) F. J. De Waele, R. E., *s.v. Noviomagus* en zijn boek *Noviomagus Batavorum, Bouwsteenen*, I, Nijmegen, 1931, bl. 123 vv.; J. H. Holwerda, *Oudh. Meded.* vanaf 1917 en *Nederland's Vroegste Geschied.*, 1925, bl. 172 vv.

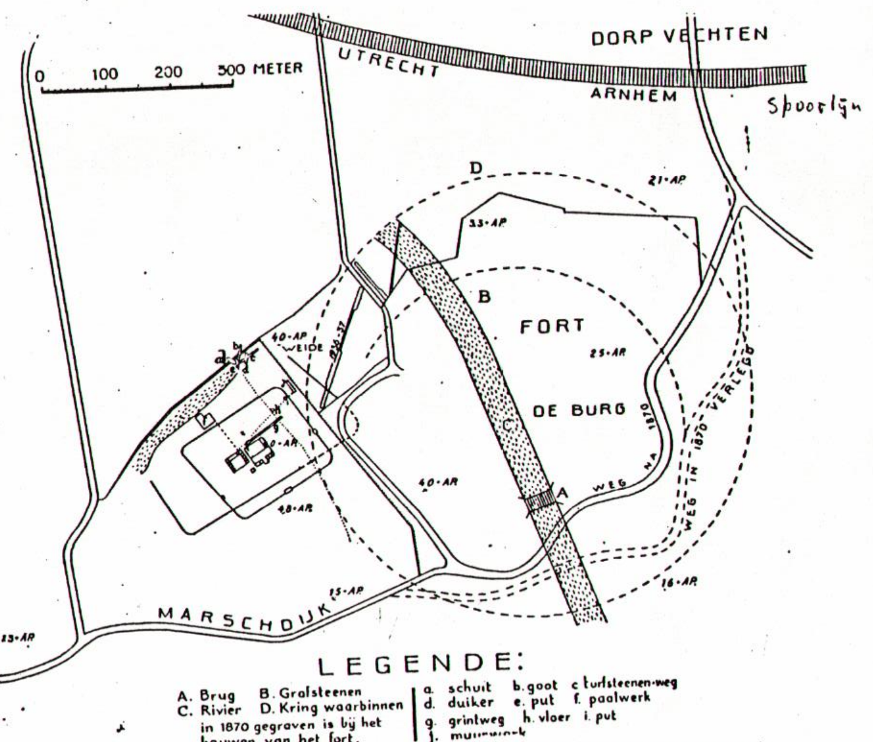
(2) In de uitgaven van de *Obergermanische-Raetische Limes* (O. R. L.).

Afb. 8. — Saalburg.
(*Germania Romana*, Taf. XII)

gende balken, rijshout en aarde. « Het doel er van is duidelijk... Wij moeten ons de gedaante voorstellen van een rivier zonder dijken langs haar oevers, haar weg zoekend door een laag, moerassig land. De vaargeul was van den eigenlijken rivieroever gescheiden door een breede strook drassig land, dat alleen bij hoog water geheel onderliep » (1).

Een dergelijke aanleg werd ook bij het oevercastellum van Haltern (Westfalen) aangetroffen (2). Ook Xanten (Colonia Ulpia Traiana) bezat een aanlegplaats uit het begin der II[e] eeuw.

Afb. 9. — Plattegrond van de Rom. vesting te Vechten (Oudh. Med. 1939).

Dit kamp van Vechten werd door brand vernield tijdens den opstand van Civilis in 70 n. C. Zijn aanleg houdt waarschijnlijk verband met de expeditie van Germanicus tegen de Germanen in 16 n. C.

(1) W. C. Braat, *Oudh. Meded.*, 1939, bl. 57.
(2) *Mitt. d. Altertumskomm. f. Westfalen*, IV, 1905.

De beide latere castella waren kleiner en hebben den gewonen vierkanten vorm. Hun lange zijde is naar den stroom gekeerd.

Vooraleer het tweede fort gebouwd werd, is het terrein vooraf ruim 2 M. opgehoogd geworden om te beletten dat het kamp in tijden van vloed zou onderloopen. De walmuur van dit castellum was ook uit aarde en hout gemaakt. Het werd gebouwd na Vespasianus.

Het derde castellum is een steenen fort, dat ontstaan is uit de herbouwing van het tweede in vaster materiaal. Baksteenen met stempels van de legio I Minervia Antoniniana leveren het bewijs dat er onder Keizer Caracalla (198-217) nog aan gewerkt werd. De uitgebroken fundamenten van twee der vier poorten werden weergevonden evenals de fundeeringen van het prætorium, waarvan het grondplan met zekerheid kon worden vastgesteld. Aan het prætorium paalde een ander gebouw, waarin de ontgravers de woning van den bevelhebber zien. Overblijfselen van de barakken der soldaten werden ook gevonden (1).

Utrecht. De resultaten der opgravingen, welke te Utrecht op het Domplein zijn uitgevoerd geworden onder de leiding van A. E. Van Giffen, H. C. W. Vollgraff en G. Van Hoorn en die tot de ontdekking van drie op elkaar volgende Romeinsche versterkingen geleid hebben, werden tot hiertoe in vier verslagen bekend gemaakt : *Opgravingen op het Domplein te Utrecht* I-IV, uitgegeven door het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, Haarlem 1934-1938. 41-54

(1) De oudste versterking werd onder Keizer Claudius gebouwd, kort vóór het midden der I[e] eeuw, op een kunstmatig opgeworpen verhooging van het terrein. Zij was uit aarde en hout opgetrokken.

« De aarden ringwal was met hout versterkt. Om dezen wal te bouwen heeft men eerst een greppel van rechthoekige doorsnede gegraven van 3m40 breed tot op eene diepte van 1m25 + N.A.P., d.w.z. tot in den vasten grond van de zanderige klei. In deze greppel heeft men in de breedte dunne boomstammen gevlijd, die bewaard zijn gebleven en daaroverheen gelegd twee of drie lagen rechthoekig afgestoken zoden, te zamen hoog om50... Vervolgens komt weder een laag hout waarbij evenwel is op te merken, dat op deze hoogte, in plaats van boomstammen van de vereischte lengte, slechts aan den buitenkant liggende, 1m20 lange, aan het eene uiteinde gepunte schanspalen zijn aangetroffen... Op een tweede dubbele laag zoden volgt ten slotte een derde laag in de geheele breedte gelegde boomstammen... De gemiddelde doorsnede van de stammen is om06... (1). Het bovenvlak der bovenste laag hout lag op 2m20 + N.A.P., d.w.z. minstens om25 boven den beganen grond binnen de legerplaats...

Op den aarden wal hebben de Romeinen te eeniger tijd een vierkanten toren (3,50 M. × 3,40 M.) opgericht, die aan de hoeken rustte op vier rechthoekige houten palen van 0,27 M. × 0,27 M.... Tusschen de groote palen in vinden wij er ook enkele kleinere. Dergelijke houten torens zullen waarschijnlijk op een onderlingen afstand van een pijlschot op den geheelen wal hebben gestaan, althans aan de meest bedreigde zijde van het kamp. »

Aan den binnenkant van den wal was een intervallum.

Ten Z. van den wal liep een spitsgracht. « Hij begint op 1,50 M. afstand van den voet van den wal, en is 1,75 M. (6 voet) breed, en 0,75 M. (2 ½ voet) diep. Op een afstand van 1,35 M. verder naar het Z. begint een tweede, iets diepere gracht met gekartelden bodem, die zich uitstrekt over een breedte van 2,90 M.... Het is bekend, dat dergelijke verdedigingswerken waren bestemd om door aanvulling met puntige takken of doornstruiken tot moeilijk te overkomen hindernissen voor den aanvaller te worden ingericht » (2).

Overblijfselen van de barakken uit vlechtwerk en leem en van geschilderde klei, waarmede de wanden bezet waren, werden ook weergevonden.

Dit kamp werd in 69 n. C., tijdens den opstand der Bataven, door brand vernield.

(2) Kort na 70 werd op dezelfde plaats een nieuw kamp gebouwd, wederom uit hout en aarde. Het bestaan van deze vesting, waarvan weinig overgebleven is, wordt niet alleen door vondsten van aardewerk en andere voorwerpen bewezen, maar ook door overblijfselen van het kamp zelf. Tusschen den brand van 69 en den bouw van het tweede kamp werd de plaats door de rivier overstroomd.

(3) Het derde castellum, dat een steenen fort is, werd rond het midden der II[e] eeuw aangelegd. Overblijfselen van den zuidelijken, noordelijken en westelijken ringmuur werden blootgelegd. De fundeering van den zuidelijken muur bestaat uit brokken bergsteen van onregelmatigen vorm gevat in kalk. Hij rustte op ingeheide palen van 0,06 tot 0,08 M. middellijn van zeer ver-

(1) J. H. Holwerda, *Verslagen van het Prov. Utrechtsch Genootschap*, 1915, 1920, 1921; *Röm. Germ. Korresp. bl.*, 1915, bl. 57 vv.; *Germania*, 1921, bl. 229; *XV. Bericht d. R. G. K.*, 1923-24, bl. 4-5 ; A. E. Remouchamps, *Prov. Utrechtsch Genootschap*, 1928 ; W. C. Braat, *Oudh. Meded.*, 1939, bl. 47 vv. — Plan thans in A. W. Bijvanck, *Nederland in den Rom. tijd*, II bl. 411, fig. 27.

(1) Dezelfde constructie werd geconstateerd bij het vallum van de tweede legerplaats van den Saalburg (Grenier, *Archéol. gallo-rom.*, I, 1931, p. 264).

(2) De zinsneden tusschen haakjes zijn ontleend aan *Opgravingen op het Domplein te Utrecht*, III, p. 97 vv.

schillende lengte. Een vrij groot aantal is minstens 1,30 M. lang. De gracht, die komvormig is, is zes voet diep. De breedte kon niet vastgesteld worden.

Aan den noordkant is niet alleen de fundeering maar ook een groot deel van den ringmuur zelf bewaard gebleven. Hier is de fundeering 1,75 M. (zes voet) dik en 0,90 M. hoog, bestaande uit brokken bergsteen en mortel. Van ingeheide palen wordt hier geen melding gemaakt. Op deze fundeering verheft zich met aanmerkelijke versnijding aan beide kanten een gemetselde muur uit tufsteen, die naar boven toe verjongt en nog 2,40 M. hoog is. Het metselwerk is tamelijk regelmatig. De dikte van den muur bedraagt bovenaan 0,78 M.

Aan den noordkant bestond geen gracht, omdat de vesting daar aan de rivier grensde.

Het intervallum was 25 M. breed.

Het derde steenen castellum werd rond 260 of kort daarna door de Romeinen prijs gegeven en niet meer bezet.

Tegulæ van verschillende troepenkorpsen en van den exercitus Germaniæ inferioris werden er ontdekt.

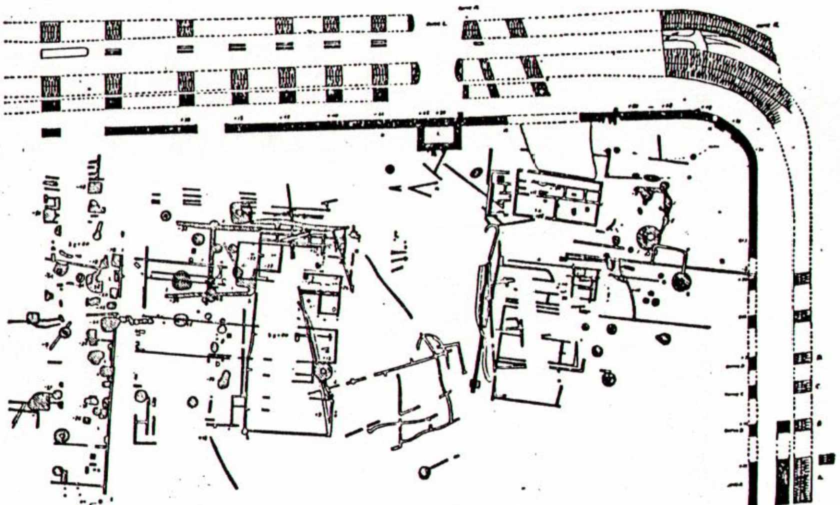
Van de overige hooger genoemde castella van de Rijngrens is weinig overgebleven. Op sommige plaatsen bv. te Roomburg (1), vlak bij Leiden, te Valkenburg (2) aan den Rijn, zijn spitsgrachten ontdekt ; elders bv. te Kesteren, Wijk bij Duurstede, De Meern, Katwijk (3) werden baksteenen met legerstempels ontgraven, terwijl op andere plaatsen overblijfselen gevonden werden, die het vermoeden wettigen dat er een Romeinsche vesting gelegen heeft. Over de constructie en het grondplan van deze forten weten wij echter nog niets.

Arentsburg (afb. 10), bij Voorburg, aan de tegenwoordige Vliet, die beschouwd wordt als de gracht van Corbulo (4). Hier lag een Romeinsch castellum, dat een cohors huisvesten kon en dat voor doel had een aanlegplaats van de classis Germaniæ inferioris te verdedigen. Het kamp was beschermd door een zwaren steenen ringmuur van 1,30 M. dikte, waarvan sommige gedeelten op 1 M. lange heipalen gefundeerd waren. Voor den vestingsmuur liepen twee spitse grachten. Overblijfselen van de poorten en de kazernen werden bloot gelegd. Blijkens een aantal vondsten is het niet onwaarschijnlijk dat er reeds een aarden vesting bestaan heeft voor het jaar 70 onzer tijdrekening. De steenen vesting

(1) J. H. Holwerda, *Oudh. Med.*, 1927, bl. 60 vv.
(2) Id. *Ber. R. G. K.*, 1923-24, bl. 6 en *Oudh. Med.*, 1928, bl. 51-57.
(3) F. Kroon, *Het Romeinsche Grensbewakings-systeem in ons land*, *Oudh. Jaarboek*, 1938, bl. 36 ; *Tijdschr. aardr. Gen.*, 1940, bl. 772 (De Meern).
(4) Gegraven onder Keizer Claudius om de Rijn-en Maasmondingen te verbinden.

werd maar gebouwd in de laatste jaren van den Flavischen tijd. Herstellingen werden uitgevoerd rond het midden der II[e] eeuw en omstreeks 200. De vesting werd voor goed verlaten rond 250 n. C.

Tusschen het kamp en de Vliet bevond zich de aanlegplaats. Hier sloot « een langzaam afloopende naar de Vliet toe dieper wordende waterbedding aan, eerst een met een laag aangeslibde klei bedekt strand, spoedig een bepaald water ; zelfs meenen wij daarin meerdere flinke diepe vaargeulen te moeten onderscheiden, die in de richting Noord-Zuid van af de vesting naar de Vliet toeliepen. Ter bescherming van het strand en deze vaar-

Afb. 10. — Arentsburg. Een deel van de grondsporen (Holwerda, Arentsburg).

geulen strekte zich de westmuur tot bijna aan de tegenwoordige Vliet uit, thans geen vestingsmuur meer, doch een soort pier op een fundeering van heipalen in den slappen, drassigen bodem gebouwd » (1). Hier werden ook overblijfselen van gebouwen uit verschillenden tijd gevonden, maar hun bestemming kon niet bepaald worden. Gestempelde baksteenen van de legiones XVI, X Gemina, XXX Ulpia Victrix, I Minervia en van den exer-

(1) J. H. Holwerda, *Arentsburg. Een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*, Leiden, 1923. Cfr. F. Kroon, *De beteekenis van het Castellum Arentsburg*, *Bijdr. v. Vaderl. Geschied.*, 1938, bl. 107-116.

citus Germaniæ inferioris helpen mede om de verschillende bouwperioden te onderscheiden.

Heerlen (Coriovallum). Burgerlijke nederzetting (statio) door castellum beschermd. De opgravingen worden hier zeer bemoeilijkt door het feit dat het te onderzoeken terrein volledig overbouwd is. De heer P. Peters heeft zich des te verdienstelijker gemaakt door de uitgevoerde bouw- en grondwerken zorgvuldig na te gaan en zijn bevindingen te publiceeren. Het spreekt van zelf dat de verkregen resultaten niet denzelfden graad van zekerheid hebben als die welke bij middel van systematische opdelvingen verkregen worden. Wij vatten hier kort te zamen de gegevens, welke door den heer P. Peters verstrekt werden.

Hij onderscheidt drie versterkingen. De oudste vormt ongeveer een rechthoek van 300×250 M. en was versterkt door een kalksteenen ringmuur van ca. 1,50 M. dikte en door een spitsgracht, die boven 7 M. breed was. Het prætorium, de woning van den bevelhebber, een hypocaustum waarschijnlijk van de badinrichting en kazernen werden weergevonden. De burgerlijke nederzetting lag vlak buiten dit castellum, van waaruit vier groote wegen vertrokken, waarlangs de grafvelden zich bevinden. Binnen het terrein door den ringmuur van dit eerste castellum omsloten kwam een pottenbakkersoven aan het licht, zoodat we moeten aannemen dat op een zeker oogenblik dit gedeelte van het terrein buiten het kamp is komen te liggen.

Het fort van de 2e periode was wat kleiner dan het voorgaande, vermits het slechts 300×200 M. mat. Het bedekte ongeveer het terrein dat door het eerste ingenomen werd. Het was eveneens versterkt met een kalksteenen ringmuur en een spitsgracht.

Over de dateering drukt P. Peters zich als volgt uit : de dateering van de 1e en 2e periode afzonderlijk is moeilijk. Samen hebben ze vermoedelijk geduurd van 't einde der Ie tot de tweede helft der IIIe eeuw.

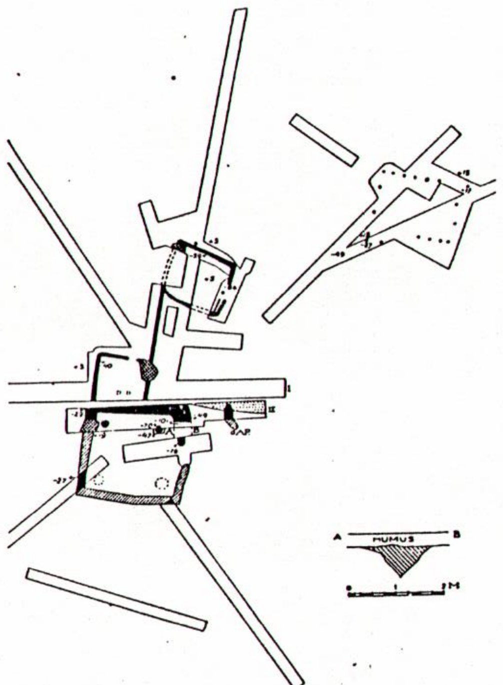
Het bestaan van een derde kamp, veel kleiner dan het tweede en dateerend uit de tweede helft der IVe eeuw, is nog niet met zekerheid bewezen.

Interessant is dat wij hier een castellum naast de burgerlijke nederzetting vinden en geen versterkten vicus (2).

(1) J. H. Holwerda, *Oudh. Meded.*, 1926, bl. XXXVIII, 1930, bl. 1 vv. (merkwaardige grafvondsten) ; P. Peters, *Maasgouw*, 1924, en volgende.

(2) De opgravingen worden voortgezet. Op het oogenblik dat we deze regels schrijven ontbloot men de grondvesten van een groot militair gebouw, waarschijnlijk de badinrichting. Zie plan der vesting in A. W. Bijvanck, *Nederland in den Rom. tijd*, II, bl. 329, fig. 14.

Veldhoven (N. B.), bij Eindhoven (afb. 11). Hier werd een kleine wachttoren ontgraven. Een gracht met spits toeloopend profiel sloot een vierkant terrein van ca 7×7 M. in. Binnen de gracht werden twee zware paalgaten van de hoekpalen van den wachttoren gevonden, op 4,50 M. van elkaar, wat overeenstemt

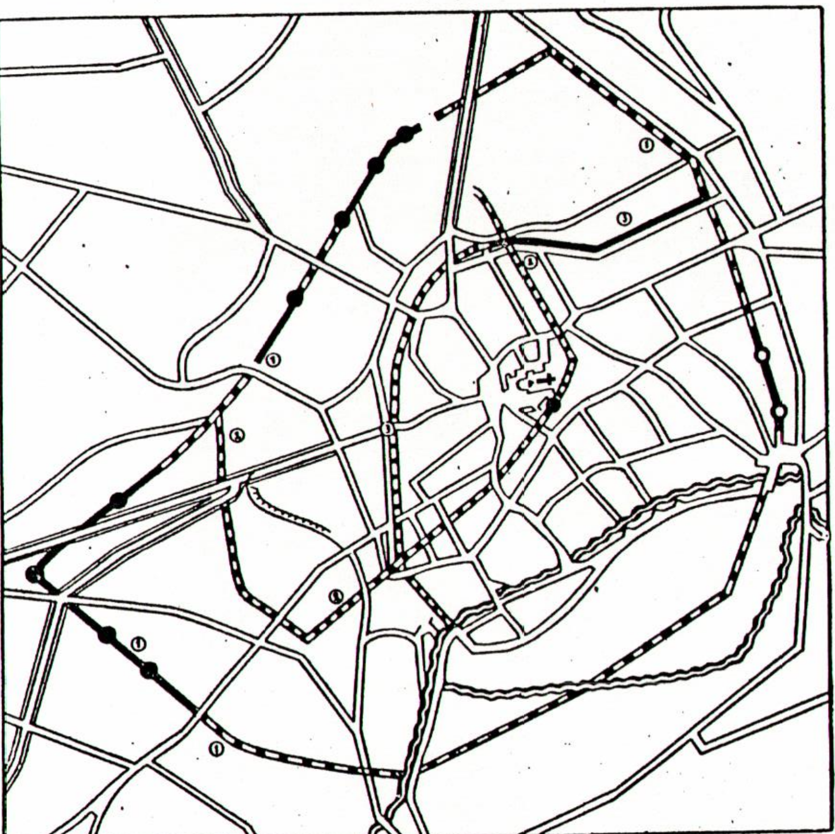
Afb. 11. — Romeinsche Wachttoren bij Veldhoven (N.-Brab.) (Oudh. Med. 1931 blz. 23 afb. 27).

met de afmetingen van de limestorens in Duitschland. Blijkens de vondsten was deze plaats bezet in de eerste helft der IIe eeuw. Heeft hij deel uitgemaakt van een grooter complex of grenslinie ? Tot nu toe staat hij volkomen alleen (1).

(1) W. C. Braat, *Oudh. Meded.*, 1931, bl. 21 en afb. 27.

DE VERSTERKTE STAD ATUATUCA (TONGEREN)
(Afb. 12 en Pl. III).

In den loop der IIe eeuw n. C. werd Atuatuca (Tongeren) met een geweldigen ringmuur omgeven. De juiste datum kon nog niet worden bepaald en dientengevolge tasten we nog in het duistere wat betreft de oorzaak van dit kostelijk werk.

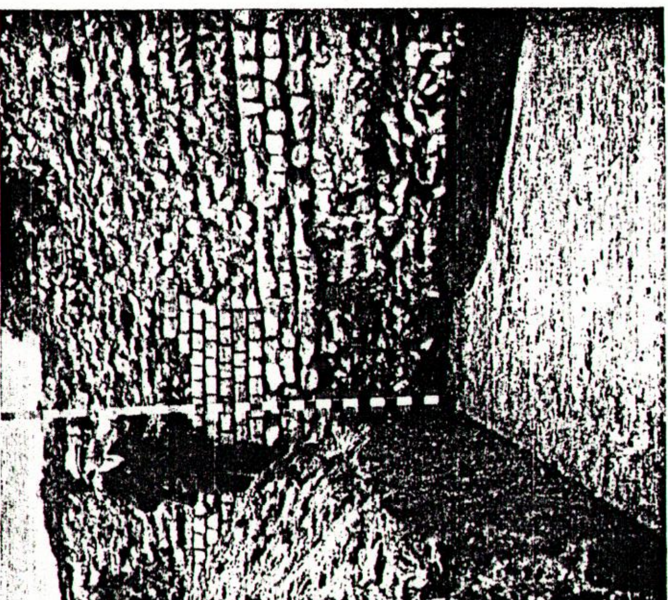

Afb. 12. — Plan van Tongeren.
1. — Eerste omheining (IIe-IIIe eeuw) ; 2. — Tweede ringmuur (IVe eeuw) ; 3. — Middeleeuwsche muur.

De grootste omheining welke men op onze afbeelding ziet is de oudste, en dagteekent uit de IIe eeuw. Men zal opmerken dat haar loop vrij onregelmatig is en op een paar plaatsen een scherpen

b
Groote omheining gebouwd op ingeheide palen.
op z'n kop

a
Pl. III. — Groote omheining op drogen grond.

bocht beschrijft. Dit is waarschijnlijk te wijten aan de natuur van den bodem. De inwoners hebben zooveel mogelijk partij getrokken uit de voordeelen, welke het terrein bood. Zoo volgt de muur aan den kant van Hasselt (N-W) een nog al scherpe helling en hij wordt er bovendien beschermd door de moerassige gronden van « Het Broek ». Aan den tegenovergestelden kant, in de zoog.« Motten », was hij eveneens beveiligd door een moeras, dat wij weergevonden hebben en dat zijn ontstaan te danken heeft gehad aan de doorsijpelingen van het grondwater en aan de overstroomingen van den Ouden Jeker, de eenige arm van deze rivier, welke in den Romeinschen tijd bestond. De omtrek van deze omwalling bedraagt ongeveer 4.500 M.

Op den drogen grond was de muur gebouwd als volgt. Een fundeeringsgleuf van 2,10 M. breedte en 0,60 tot 1,20 M. diepte werd tot op de onberoerde aarde uitgegraven. Daar waar de gleuf een afvalsgroeve uit vroegeren tijd doorsneed, werd deze leeggehaald, zoodat op deze plaatsen de gleuf een zakvormige uitdieping vertoont. In deze gleuf werd daarna een droge fundeering gelegd bestaande uit lagen onbekapte silexsteenen en aarde d.w.z. dat de openingen tusschen de steenen opgevuld werden met den grond, welke uit de sleuf was gehaald.

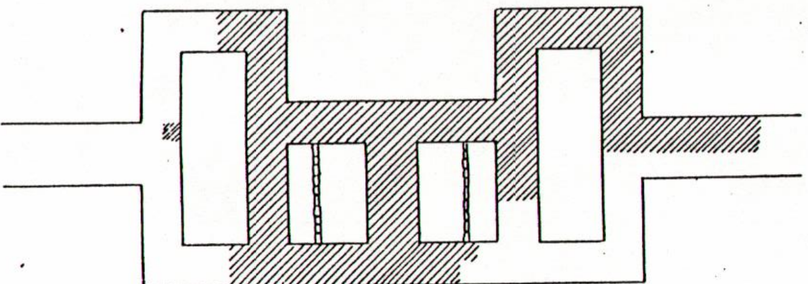
Op deze droge fundeering werd dan de eigenlijke muur gemetseld. De kern van dezen is weer gevormd uit ruwe silexsteenen maar nu door sterke mortel verbonden. De bekleeding bestaat, aan den voet, uit drie tot twaalf rijen vierkantig gekapte silexsteenen en daarboven uit regelmatig vierkantig gekapte grèssteenen. De achterkant der paramentsteenen is spits toegehouwen om beter in de versche mortel te dringen. De muur heeft een dikte van zeven Romeinsche voet d.i. 2,0741 M. De hoogte kan bij benadering worden uitgerekend. De bovenkant moet voorzien zijn geweest van kanteelen, waarachter de weergang liep. Aan de binnenzijde moeten trappen bestaan hebben, waarlangs de wachters en de verdedigers den weergang bereiken konden. (Plaat III, a)

Op ongelijke afstanden waren holle torens van ca. 9 M. doorsnede in den muur gebouwd. Aan den binnenkant waren zij voorzien van een spuigat, dat uit twee imbrices gemaakt was. Hieruit schijnt te blijken dat de torens onbedekt zijn geweest ; zij werden niet als ammunitieopslagplaatsen gebezigd, vermits aan de binnenzijde geen deur tot de torens toegang verleent.

Vóór den muur, aan den buitenkant, waren twee droge spitsgrachten uitgegraven. Zij hebben noch dezelfde breedte noch dezelfde diepte. De buitenste gracht is dieper en breeder dan de binnengracht, en dat hoort ook zoo, vermits de verdedigers, die op den muur plaats genomen hadden, tot op den bodem van

beide grachten moesten kunnen zien. Deze droge grachten hadden voor doel den aanvoer van oorlogstuig bv. van stormrammen tot aan den voet van den muur te belemmeren.

Een deel van den muur volgde den rand van een moeras nl. in de « Motten », aan den kant van Luik. Hier kon de gewone bouwtechniek niet aangewend worden en moesten de Romeinsche ingenieurs naar andere middelen uitzien. Dikke eikenhouten palen van ca. 5 M. lengte en 0,25 tot 0,30 M. doorsnee werden doorheen de moerassige laag tot in den vasten ondergrond geheid. Zij staan op rijen van vier en wel drie rijen per loopenden meter. Op de koppen dezer balken ligt een dikke laag van fijne silexsteenen vermengd met kalk en daarop bevinden zich vierkant gekapte kalksteenen van de volgende afmetingen : 1,40×0,70 × 0,60 M. Zij zijn beurtelings in de lengte en in de breedte van den muur geplaatst. Wanneer ze in de lengte van den muur gelegd zijn liggen twee steenen naast elkaar. (Plaat III, b)

Afb. 13. — Plattegrond van een der hoofdpoorten van Tongeren.

Op deze soliede fundeering was de eigenlijke muur gemetseld. Er is niets van overgebleven dan de sporen van de mortel. Aan dezen kant was de omheiningsmuur dus slechts 1,40 M. dik. Grachten waren hier overbodig. Torens hebben wij niet kunnen constateeren ofschoon het bijna zeker is dat er hebben bestaan.

De stad lag op een kruispunt van twee groote verkeerswegen. De heirbaan Bavay-Keulen werd er rechthoekig doorsneden door een weg die de streek van Luik met de Kempen over Hasselt verbond. Verschillende andere wegen van minder belang vertrokken daarenboven uit Atuatuca. Dientengevolge moest de omheiningsmuur voorzien worden van vier groote poorten en van enkele kleinere. Twee hoofdpoorten en een drietal kleinere poorten zijn kunnen gesitueerd worden. Wij voegen hierbij de plattegrond van één der poorten die de heirbaan Bavay-Keulen overwelfde (afb. 13).

De hoofdpoort is 20 M. breed. Er is een dubbele ingang,

gescheiden door een steunpijler en van weerszijden door een vierkanten toren geflankeerd. In iedere ingang is een bekiezelde vaarweg en een onbekiezeld voetpad voorzien. Vóór den ingang was een dikke laag van ijzerslakken aangebracht om te beletten dat er zich een inzinking zou vormen. Deze laag was ijzerhard. Deze poort vertoont niets monumentaals. Zij gelijkt sterk op de poorten der legerkampen (1).

De kleine poorten hebben maar een ingang ; zij waren aan de buitenzijde beschermd door twee vooruitspringende en lichtjes naar binnen gebogen muurvleugels.

Deze omheiningsmuur werd gebouwd tusschen de jaren ± 100 en 275-76 n. C. Immers uit de fundeering van één der torens kwamen een paar stukjes van terra sigillata te voorschijn, die volgens de klei en de versiering uit Oost-Gallische fabrieken stammen. Deze nu zijn maar beginnen te werken op het einde van de Ie eeuw. De muur is ouder dan 275-76, omdat èn de omvang èn de constructie op den tijd van het Principaat wijzen en hij ouder moet zijn dan de tweede omheiningsmuur, die hieronder zal beschreven worden en kort na de verwoesting der stad door de Franken (a. 275-276) moet zijn tot stand gekomen.

Over het doel van deze geweldige en uitgestrekte omwalling kunnen wij maar gissingen maken. Van het eigenlijk verdedigingssysteem der rijksgrens maakte ze geen deel uit. Daarvoor ligt ze te ver landinwaarts. Onder het Principaat werden geen garnizoenen in de steden gelegd, zelfs niet in de steden van de grens. De soldaten werden in kampen ondergebracht. Wellicht is de omwalling een voorzorgsmaatregel geweest zoowel van het burgerlijk als van het militair bestuur, die voor doel had het belangrijk knooppunt van verkeerswegen, dat Atuatuca was, stevig in handen te houden. De burgerlijke bevolking kon er in tijden van gevaar een veilig onderkomen vinden en de plaats verdedigen totdat er hulp vanwege het leger van den Rijn opdaagde. Ze was daarenboven uitstekend geschikt om als operatiebasis te dienen in geval van oproer of vreemden inval.

(1) Over de stadspoorten zie R. Schultze, *Die röm. Stadttore, Bonn. Jahrbb.*, 118, 1909, bl. 280 vv. ; A. Grenier, *Manuel* I, bl. 282 vv.

HET LATERE KEIZERRIJK

Rond 260 of kort daarna ging heel het gebied van den Neder-Rijn voor de Romeinen verloren en viel het in de handen der Franken. Nijmegen werd toen afgebrand, Utrecht, Vechten en de andere forten van den Nederlandschen limes werden voor goed door de Romeinen verlaten. Er moest dus een nieuwe verdedigingsgordel in het noorden ingericht worden. Dat is voornamelijk het werk geweest van de keizers, Diocletianus en Constantinus, die ook diepgaande militaire en administratieve hervormingen hebben doorgevoerd.

De civitas der Tungri, welke voorheen van Belgica deel uitmaakte, werd bij het gebied van Germania inferior gevoegd en dit gebied heette nu Germania secunda. De hoofdstad was zooals vroeger Keulen en de tweede grootste stad was Tongeren. De voormalige provincie Belgica werd in Belgica prima en Belgica secunda gesplitst en ieder kreeg een afzonderlijken gouverneur. De hoofdsteden waren Trier voor Belgica prima en Reims voor Belgica secunda. De westelijke helft van het tegenwoordige België behoorde tot deze laatste provincie.

Onder het Principaat waren de gouverneurs der keizerlijke provincies, waarin troepen gelegerd waren, met militaire en bestuurlijke bevoegdheden bekleed. Zij waren opperbevelhebbers van het provinciale leger en hoofd van het civiele bestuur. Onder het latere keizerrijk heeft de gouverneur nog slechts bestuurlijke bevoegdheid. Het leger staat onder het bevel van een dux, die rechtstreeks van den keizer afhangt.

Het leger bestaat nu uit een staande grensleger van limitanei en uit een mobiel of reserveleger dat achter de grenslinie, in Gallië, opgesteld is, gereed om naar de bedreigde punten te snellen. De limitanei ontvangen hun soldij in natura onder vorm van een stuk land in ruil waarvoor zij de grens te verdedigen hebben. In het mobiele leger speelt de lichte en de zware ruiterij, geharnast van kop tot teen, en de boogschutters, sagittarii, een steeds belangrijker wordende rol. De Middeleeuwen zijn in aantocht.

De voornaamste steden van Gallië, die nog niet door ringmuren beschermd waren, haastten zich er te bouwen, want de Frankische invallen der jaren 260-280 hebben hun geleerd dat het achterland niet meer veilig was, en de groote walmuren, die

zooals die van Tongeren te omvangrijk waren om doelmatig verdedigd te worden, werden verkleind. Langsheen de voornaamste wegen werden sperforten en wachttorens gebouwd, minder met het doel de invallende benden tegen te houden dan wel om hun opmarsch te stuiten totdat het mobiele leger ingrijpen kon, en om steunpunten in handen te houden van waaruit de plunderende groepen konden bestookt en vernietigd worden. Langs de baan Keulen-Bavay zijn thans de volgende versterkingen bekend : Keulen (versterkte stad), Gross Königsdorf (Heidenburg) bij Keulen, (wachttoren of burgus), Gulik (castellum), Heerlen (castellum), Valkenburg (castellum), Rondebosch bij Valkenburg (burgus), Goudsberg bij Hulsberg (burgus), Maastricht (castellum), Tongeren (versterkte stad), Brunehaut-Liberchies (castellum), Morlanwelz (burgus), Bavay (versterkte stad).

Verder werd de baan Tongeren-Nijmegen, die den linker oever van de Maas volgt, beschermd door de forten van Maastricht, reeds genoemd, van Neerhaeren, gebouwd op het puin van een romeinsche villa, van Kuik (onuitgegeven) en wellicht nog door andere, terwijl te Melenborg en te Heumensoord bij Nijmegen zich wachttorens of burgi bevonden.

Germaansche læti werden in de grensstreken gevestigd. Zij hadden voor opdracht de rijksgrens te helpen verdedigen en ontvingen daarvoor een stuk land in bruikleen. Zij stonden onder het toezicht van militaire præfecti, maar maakten geen deel uit van het geregeld leger. De Notitia dignitatum citeert læti Nervii te Famars, læti Batavi Nemetacenses bij Atrecht, læti Batavi Contraginenses bij Noyon, læti gentiles in de streek van Reims en Senlis, Sarmatæ gentiles op de grens tusschen de Remi en de Ambiani en ten slotte læti Lagenses in de buurt van Tongeren (*prope Tungros*).

De tweede ringmuur der stad Tongeren.

Tongeren werd in de tweede helft der IIIe eeuw n. C. door brand vernield. Deze moet aan de Franken toegeschreven worden, die misschien reeds een eerste maal in 268, zeker in de jaren 275-276 geweldig huis hebben gehouden in geheel Gallië. Volgens de oude schrijvers deden zij niet minder dan zestig Gallische steden in de vlammen opgaan. Daaronder waren o.m. Nijmegen en Tongeren. Nijmegen werd niet meer heropgebouwd, omdat het gevaar er te groot geworden was, Tongeren wel en de nieuwe, merkelijk verkleinde stad werd door een nieuwen nog geweldigeren muur dan den voorgaanden ingesloten.

Men kan den loop van dezen tweeden muur volgen op het

plan afb. 12. Men merke op : a) dat een deel van den eersten muur, tusschen den Beukenberg en de Bilser poort, in gebruik gebleven is. Daar deze tweede muur met veel meer torens versterkt was dan de eerste, is het niet onmogelijk dat tusschen den Beukenberg en de Bilser Poort halve torens voor den eersten muur zijn aangebouwd geworden in de IVe eeuw ; b) dat de vroegere oppervlakte der stad met ongeveer 2/3 verminderd werd ; c) dat deze tweede versterkingsmuur de tegenwoordige stad in het midden doorsnijdt en zóó aangelegd is dat het Romeinsch stadscentrum binnen de nieuwe omwalling kwam te liggen. De tweede omheiningsmuur van het latere keizerrijk heeft nog een omvang van ruim 2.000 M.

Van dezen muur is schier niets overgebleven. Alles wat geschikt bleek voor bouwmateriaal is in lateren tijd weggehaald. Slechts de onbruikbare afval is ter plaatse gebleven en heeft toegelaten zijn loop te volgen. Op een paar plaatsen werden gelukkig eenige muurbrokken weergevonden, die ons over de bouwtechniek inlichten. Bij de O. L. Vrouwekerk nl. werd de substructie van een toren met twee aansluitende muurbrokken onderzocht en naderhand overwelfd, zoodat hij door de belangstellenden bezocht kan worden (Plaat IV).

De fundeering reikt niet tot de onberoerde aarde, omdat de te doorsnijden afvalslaag te dik was. Hoe deze fundeering er eigenlijk uitgezien heeft, kunnen wij niet meer zeggen, vermits ze overal verdwenen is zelfs onder de bewaarde substructies van den toren. De muur heeft een dikte van 11 Romeinsche voet (= 3,2593 M.) en was met vele ronde, holle torens versterkt. Op een bepaalde plaats werden twee torens geconstateerd, die niet meer dan 20 M. van elkaar verwijderd waren. Het metselwerk bestaat uit een kern gevormd uit silexsteenen en afval van vroegere gebouwen gevat in mortel, die nog al zandig is en wit of witgeel van kleur. De mortel der bekleeding is daarentegen roodachtig, vermengd met gemalen baksteen, en zeer hard. Het parament bestaat uit regelmatig gekapte vierkante steenen van allerlei soort. De achterkant is puntig. De binnenzijde van den muur en van den toren vertoont een effen verticale lijn ; de buitenwand is daarentegen voorzien van een voet die vijf-en-twintig centimeter uitspringt. Boven den voet ligt een dubbele rij van groote tegulæ, horizontaal.

De torens waren hol en aan de binnenzijde voorzien van een deuropening. Zij werden gebruikt om ammunitie voor het geschut en oorlogstuig te bewaren. Men ziet op de afbeelding in de deuropening een steen met hartvormige versiering voortkomende van een vroeger gebouw, waarschijnlijk van een zoldering met « caissons ».

Pl. IV. — Toren van de tweede omheining van Tongeren (Vrijthof). Cfr. Gesched. van Vlaanderen.

Het plan van geen enkele poort is kunnen opgemaakt worden. Verdedigingsgrachten blijken niet te hebben bestaan.

Op een bepaalde plaats werd geconstateerd dat de fundeering dezer tweede omheining een dikke afvalslaag doorsneed, die van een geweldigen brand getuigt. Sporen van denzelfden brand werden over heel de uitgestrektheid van de oude stad aangetroffen. De muur is bijgevolg jonger dan deze afvalslaag. Blijkens potscherven, welke onder de afvalslaag werden gevonden, dateert de brand uit de III[e] eeuw en wel eerder uit de tweede dan uit de eerste helft. Wij mogen bijgevolg den brand en de verwoesting der stad aan de Franken toeschrijven, die, zooals reeds gezegd werd, ca. 275-276 geweldig hebben huis gehouden in ons land. Tongeren is aan deze ramp niet ontsnapt.

BIBL. A. BLANCHET, *Les Enceintes romaines de la Gaule*, Parijs, 1907, p. 135 ; H. VAN DE WEERD, *Les récents progrès de l'Archéologie nationale, Antiquité class.*, I, 1932, p. 350 vv. ; J. BREUER et H. VAN DE WEERD, *Les fouilles de Tongres de 1934 et 1935, ibid.*, IV, 1936, p. 489 vv. ; G. DE SCHAETZEN, *Découvertes romaines à Tongres en 1937 ibid.* 1943, pp. 37 ss.

CASTELLA

Heerlen (Coriovallum). Deze belangrijke statio op de baan Keulen-Maastricht moet zeker door een castellum beschermd zijn geweest in de IVe eeuw. Sporen werden ervan ontdekt, maar men weet nog niets over den vorm en de constructie. Zie hooger : Principaat.

Valkenburg (Z. L.). Het castellum van Valkenburg was gelegen op de plaats « de Woerd », op 800 M. ten Z. van de stad, op de baan Keulen-Maastricht. Het had den vorm van een langwerpig vierkant van 180 × 120 M. Van den ringmuur werd niets meer weergevonden, maar de spitsgracht kon over heel de lengte gevolgd worden. Binnen de omheining werden taltrijke resten van huttenleem en dakpannen alsook paalgaten gevonden. Hier hebben dus houten gebouwen, waarschijnlijk kazernen gestaan. Het vrij aanzienlijk schervenmateriaal werd niet uitgegeven, en de ontgraver laat ons ook in het onzekere over den juisten datum der bezetting (1).

Maastricht. Het fort van Maastricht lag op den linker oever van de Maas en vormde een langgerekt vierkant, waarvan de juiste afmetingen nog niet gekend zijn. De lange zijden liepen parallel met de Maas. Het lag in het oudste stadsgedeelte op een

(1) A. E. REMOUCHAMPS, *Het romeinsche Castellum te Valkenburg* (Z. L.) *Oudh. Meded.*, 1928, bl. 51 vv. met plan.

terrein dat ten O. door de Maas, ten W. door het O. L. V. plein, ten Z. door den overkant der O. L. V.straat en ten N. door de Smedenstraat begrensd wordt (1). De ringmuur had een dikte van 1,60 M. en was met holle ronde torens van 8 tot 9 M. doorsnede versterkt. Sommige deelen van het bouwwerk rustten op houten palen, die in den moerassigen bodem geheid waren. Een gracht werd niet geconstateerd.

Op den anderen oever van de Maas, tegenover de sterkte van Maastricht, nl. te Wijk, heeft misschien een tweede bruggehoofd gelegen. Er werden daar overblijfselen van zwaar muurwerk geconstateerd.

BIBL. W. GOOSSENS, *Oudh. Meded.*, 1923, 139 vv.; 1925, 37 vv.; 1927, 55 vv.; *De monumenten van de Gemeente Maastricht*, in de *Beschrijving der Nederl. Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 1926, bl. 26-53; *Public... de l'ancien duché du Limbourg*, 69, 1933, 7 vv.; J. H. HOLWERDA, *IV.* en *XV. Bericht d. R. G. K.*, (1908 en 1923-24), *Nederl. Vroegste Geschied.*, bl. 223; EDM. NIJST, *Maasgouw*, 1930, 8, 59, 70; 1932, 18-19; 1933, 72; 1935, 61-64; A. W. BIJVANCK, *Oudh. Jaarboek*, 1925, 134-35; 1936, 101.

Brunehaut-Liberchies. Het sperfort dat hier door J. Breuer onderzocht werd was op een hoogte gelegen, waarvan twee zijden door een moeras beschermd waren. De afmetingen waren 56,50×45 M. De vier hoeken waren versterkt door ronde torens. De buitenmuur had een dikte van 2,80 M. De kern ervan bestond uit allerlei steensoorten en uit overblijfsels van vroegere gebouwen. De mortel was geel-bruin. De binnen- en buitenwanden waren bekleed met vierkantige grèssteenen, waarvan de achterkant puntig was gemaakt (cfr. Tongeren). De mortel van het parament was roodachtig (cfr. Tongeren). De twee zijden, welke niet door het moeras beschermd waren, waren beschut door een gracht (spitsgracht ?). De binnenmuren waren grootendeels verdwenen, zoodat wij ons geen gedacht meer kunnen vormen van de inwendige verdeeling.

Vlak naast het castellum, binnen het beschermd terrein, werden de grondvesten van een absisvormig gebouw blootgelegd, dat misschien als badinrichting kan dienst gedaan hebben. In de fundeering, onder het metselwerk, lag het levensgroote beeld van een godin, dat uit de II[e] of III[e] eeuw moet dateeren volgens den stijl. Het werd hierheen gesleept uit den naburigen vicus, waarover in het volgend hoofdstuk zal gehandeld worden.

(1) De westelijke muur van het castellum is sedert lang bekend. Een verdedigingstoren werd in 1910 bij herstellingswerken aan de O.L.V. Kerk ontdekt. De overblijfselen ervan zijn thans nog bewaard in den kloosterhof en zijn nog zichtbaar. Meer naar het noorden toe werd een deel van den vestingmuur blootgelegd en in 1932 vond men onder de drukkerij van het dagblad „De Limburger Koerier", bij het aansluitingspunt van Haven- en Moorstraten een deel van den noordelijken ringmuur weer. De oostelijke muur liep natuurlijk parallel met den westelijken, ergens aan den kant van de Maas. W. GOOSSENS, *Oudh. Meded.*, 1923, bl. 51.

Een verminkte en nog niet ontcijferde inscriptie kwam uit een der torens te voorschijn.

Blijkens de munten was dit castellum bezet in de tweede helft der IV[e] eeuw. De laatste munt dateert uit de regeering van keizer Gratianus (367-383). De bezetting werd misschien tijdelijk onderbroken rond 350 (1).

Doornik. Dat Doornik in den laat-Romeinschen tijd versterkt is geweest, is zeker. Gregorius van Tours, *Hist. Franc.*, IV, 50 en nog een paar andere schrijvers vermelden de muren van de stad (2). Doornik verving Cassel als hoofdplaats der Menapiërs, vermits hun civitas in de Notitia Galliarum VI, 7 *Civitas Turnacensium* geheeten wordt. Deze stad zal dan ook wel in den lateren keizerstijd versterkt zijn geworden, zooals alle andere hoofdplaatsen van civitates. Ten tijde der Notitia dignitatum, Occ., XI, 57, dat is omstreeks 400 n. C., bevond zich te Doornik een staatsweverij, die voor het leger werkte. Men kan moeilijk aannemen dat een dergelijke staatsfabriek in een onbeschermde plaats zou gevestigd zijn geweest. Maar van den Romeinschen ringmuur is tot op heden geen zeker spoor ontdekt ook nog niet gedurende de laatste opgravingen van 1940-1942. Over den loop en de constructie weten we dus nog niets.

BIBL. A. BLANCHET, *Les Enceintes* etc. p. 112. P. ROLLAND, *Topographie tournaisienne gallo-romaine et franque*, *Ann. Acad. roy. d'Archéologie de Belgique*, LXXV, 2 série t. V., 1929, pp. 777 vv.; J. BREUER, *Le Strade romane*, p. 26. De loop door P. ROLLAND o.c. aangegeven houdt geen steek. Dit blijkt alvast duidelijk uit de laatste onderzoekingen van J. Breuer.

Aarlen (Orolaunum vicus). Op het kruispunt van de wegen Reims-Trier en Tongeren-Metz vormde zich reeds vroeg een huizengroep, die weldra tot een vicus uitgroeide en na Trier de belangrijkste plaats van de civitas der Trevieren werd. Het centrum van den vicus lag natuurlijk bij dit kruispunt d.i. in de laagte aan den voet van den heuvel, waarop zich nu het oudste en belangrijkste deel van het tegenwoordige Aarlen bevindt. Toen het noodig bleek, na den grooten Frankischen inval der jaren 275-276, de inwoners met hun have en goed tegen de Germanen te beschermen, werd niet het centrum der nederzetting met een ringmuur omgeven, maar men bouwde een

(1) *Documents et rapports... de Charleroi*, II, 1868, bl. 28-30; J. BREUER, *Le Fort romain de Brunehaut-Liberchies*, *Bull. Musées roy. art et hist.*, Brussel, 1931, bl. 98-103; H. VAN DE WEERD-R. DE MAEYER, *Les fouilles de Br-Lib.*, *Revue belge de Numismatique*, 83, 1931, bl. 15-26.

(2) Nl. de monnik Milo in zijn Carmen de Sancto Amando geschreven tusschen 845 en 855 *(Mon. Germ. hist.*, III, p. 589) en een diploma van Karel den Eenvoudige van 888. Cfr. P. Rolland hierboven geciteerd.

castellum op den kop van den heuvel. De vesting heeft een omtrek van 300×200 M. De muren zijn 4-5 M. dik en 10 M. hoog (1). De heerbaan Trier-Reims doorsneed deze vesting niet, maar liep aan haar voet voorbij. In de fundeering werden vele steenen met inscripties en beeldhouwwerk gevonden, die den trots van het archeologisch museum uitmaken. Op deze zware en droge fundeering was de ringmuur gevestigd, die bestond uit een kern van velerlei steensoorten en gebruikt materiaal gebed in mortel. Het parament bestond uit vierkante grèssteenen. Deelen van den vestingsmuur werden blootgelegd in 1671, 1805, 1809, 1844, 1847, 1854, 1856, 1862, 1869, 1870 totdat ten slotte in 1936 de ringmuur zorgvuldig onderzocht werd door J. Breuer.

A. Blanchet, *Les Enceintes romaines de la Gaule*, p. 97 ; J. Vannerus, *Trois Villes d'origine romaine dans l'ancien pays de Luxembourg-Chiny*, *Bull. Acad. roy. Belgique*, 21, 1935, pp. 163 vv.; A. Geubel, *Les fouilles d'Arlon* en 1936, *Antiq. Class.* 6, 1937, pp. 303 vv.; J. Breuer, *Le strade romane*, pp. 21 vv.; P. Goessler, *R. E. s.v. Orolaunum*, kol. 1144 vv.; A. Bertrang, *Le musée Luxembourgeois*, Aarlen, 1935.

Maasforten. Ammianus Marcellinus spreekt tweemaal van vestingen op de Maas. Een eerste maal verhaalt hij hoe keizer Julianus in 357 de Franken uit twee Romeinsche castella verdreven heeft. Dit gebeurde toen Julianus van Keulen naar Reims optrok (2). Nu kon hij deze laatste stad langs twee wegen bereiken ofwel over Maastricht-Tongeren enz., ofwel doorheen de Ardennen. Over 't algemeen gelooft men dat de keizer den eersten weg gevolgd heeft en dientengevolge meent men dat Maastricht één der bedoelde versterkingen geweest is (3). De tweede zou dan meer stroomafwaarts te zoeken zijn. Dr R. De Maeyer heeft de aandacht op Neerhaeren gevestigd, waar sporen van een versterking te midden van de puinen van een romeinsche villa gevonden werden (4).

De tweede tekst gewaagt van drie forten welke op één lijn op hoogten langs de Maas gelegen waren (5). Wegens het woord *supercilia*, dat in den tekst voorkomt, moeten deze forten eerder ten Z. van Maastricht gezocht worden dan ten Noorden. F. Cumont heeft aan Herstal, Namen en Ombret gedacht (6). C.

(1) De muur „ contournait au nord la hauteur des Capucins, passait au-dessus de l'Athénée et de l'hôtel de Ville, se poursuivait entre la Grand'rue et le marché au beurre, longeait la Grand'Place pour traverser la rue des Capucins et aboutir à la rue des Remparts, endroit d'où nous sommes partis ". Aldus A. Bertrang, *Le Musée Luxembourgeois*, p. 26.

(2) XVII, 2, 2.

(3) C. Jullian, *Hist. de la Gaule*, VII, p. 197, n. 4.

(4) *Overblijfselen der Rom. villa's in België*, *s.v.*

(5) XVII, 9, 1.

(6) *Revue des Etudes anc.*, 1923, p. 381.

Jullian gelooft eveneens dat deze forten drie overgangen over de rivier moeten verdedigd hebben (1).

Burgi. Wachttorens.

Deze burgi zijn wachtposten, die langsheen de voornaamste wegen opgericht werden om deze te bewaken en het verkeer te beveiligen. Ze zijn alle volgens hetzelfde plan gebouwd. Een vierkant terrein van ca. 25-40 M. doorsnede is met een gepalissadeerden aarden wal en met één of twee grachten omgeven. In sommige streken komen ook steenen walmuren voor. Op dit terrein bevonden zich een houten of steenen uitkijktoren en de barakken van de wacht. Aan den limes in Raetia en op de kust van Yorkshire (Groot Brit.) werden meerdere dergelijke burgi ontgraven.

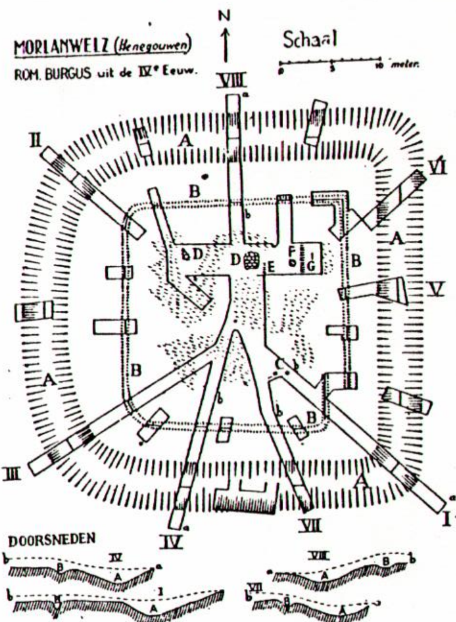
Binnen het gebied dat hier bestudeerd wordt werden reeds een vijftal wachttorens van het latere keizerrijk ontdekt (2), maar er hebben er zeker veel meer bestaan. Drie lagen bij de heerbaan die van Keulen naar Bavay voert t.w. één op den Goudsberg bij Hulsberg (N. Limb.), één te Rondebosch bij Valkenburg (N. L.) en het derde te Morlanwelz in Henegouwen (België). De twee andere bewaakten den weg Tongeren-Nijmegen. Zij werden te Melenburg (gem. Haelen) en te Heumesoord bij Nijmegen, tegenover Kuik, gevonden. De burgus van den *Goudsberg* in het Geuldal, ten O. van Valkenburg, wordt door Dr J. H. Holwerda als volgt beschreven : « Hier... ligt, omgeven door een nauw waarneembaren wal en een gracht, een terrein van ongeveer 40 M. in het vierkant, binnen hetwelk wij een gebouw ontgroeven, ongeveer 8,80 bij 12,20 M. groot, rondom omgeven door een muur ter dikte van 90 à 100 cm., welke slechts zeer ondiep op een laag kiezelsteenen in de leem gefundeerd was. Deze muur vertoonde het type van een z.g. « gevulden muur ». Binnen- en buitenzijde waren uit regelmatig behouwen, goed gemetselde en gevoegde steenblokken van kunrader-steen, uit de buurt, opgetrokken en de tusschenruimte tusschen beide was aangevuld met een « opus incertum » van verschillende ruwe steenen en kalk ; ook eenige panstukken waren daaronder. Sommige van die steenen vertoonden de sporen van brand. Dit bijna geheel door dien muur omsloten gebouw, ontving slechts licht door de op het Zuiden openende deuren, en waarschijnlijk door een enkel glasvenstertje... Grove pannen van het

(1) *o.c.* VII, p. 200, n. 3.

(2) Over den wachtpost van Veldhoven bij Eindhoven uit den tijd van het Principaat, zie hooger. Elders werden ook wachtposten uit het Principaat weergevonden bv. in Africa, in Raetia, enz.

bekende type, doch van ruw, laat fabricaat, vormden de dakbedekking. Beter dan door zijn eigen overblijfselen zelf, werd de aard van dit gebouw gekenmerkt door zijn omgeving. Immers de omwalling, waarbinnen het ligt, bleek niets anders te zijn als het overblijfsel van een bouwwerk uit leem en hout. De gaten der houten palen en het spoor der liggende balken teekenden ons nog, in de harde leem, het duidelijke schema af van een muur, gelijk die bij Romeinsche militaire versterkingen gebruikelijk was. Bovendien werd ook, aan den buitenkant van deze omwalling, het zeer duidelijke profiel van een spitse gracht, dien karakteristieken vorm voor een Romeinschen aanleg, in den bodem weergevonden. Het hier verkregen beeld, deze langwerpig vierkante steenen bouw, door houten muur en gracht omgeven, is ons niet onbekend. Het is de Romeinsche « burgus », het miniatuur-castellum, uit den lateren Romeinschen keizertijd...(1).

Rondebosch, eveneens bij Valkenburg, ligt eenige kilometers meer westwaarts. Daar ontdekte J. H. Holwerda een burgus te midden van de puinen van een Romeinsche villa. Hij schijnt in den tijd van Diocletianus bezet te zijn geweest. Holwerda herinnert bij deze gelegenheid aan de grenspolitiek van dezen keizer, zooals ze blijkt uit een tekst van Zosimos II, 34 (2).

Afb. 14. — Plan van den wachttoren van Morlanwelz. (De Loë, *Belgique ancienne* III, p. 335).

De wachttoren van *Morlanwelz* is gelegen in het bosch van Mariemont. Het terrein, dat een doorsnede van ongeveer 40 M. had, was beschermd door een gracht en een palissade. Binnen deze houten omheining moeten barakken en een toren gestaan hebben, maar vroegere opgravingen zonder voldoende zorg uitgevoerd, hebben er alle sporen van doen verdwijnen. Een paar munten en terra sigillata met het radje versierd bewijzen dat deze burgus in de IVe eeuw bezet is geweest (Plattegrond in het Museum te Brussel, afb. 14) (1).

De hoogte van *Melenborg* ligt aan een oude Maasbedding, waarboven zij ongeveer 12 M. uitsteekt. Daar werden de overblijfselen van een gebouwtje van ca. 9,50×7,50 M. gevonden. De muren waren gebouwd op een fundeering die wel 1,10 M. in den vasten bodem gegraven was. Deze bijzonderheid is aanleiding geweest dat de ontgravers, W. Goossens en J. H. Holwerda, onmiddellijk aan een wachttoren gedacht hebben (2).

Te *Heumesoord* werd het vierkant terrein aan drie zijden met twee spitse grachten met afgeronde hoeken ingesloten. Aan den N-W. kant, waar de brug moet gelegen hebben, liepen de grachten in mekaar. De aarden wal was door twee palissaden versterkt. Het midden van het terrein was ingenomen door een lichten vierkanten bouw : paalgaten en een laag volkomen verbrand hout kwamen daar te voorschijn. Blijkens de scherven- en muntvondsten heeft deze burgus dienst gedaan in de IVe eeuw en eerder in de tweede helft dan in de eerste. Daar nu heel het gebied van den Beneden-Rijn omstreeks de jaren 260-270 door de Romeinen verlaten is geworden, moet de bouw van dezen wachttoren waarschijnlijk in verband gesteld worden met de krijgsoperaties van keizer Julianus en de toenmalige versterking van de Maasoevers (3).

Marschkampen.

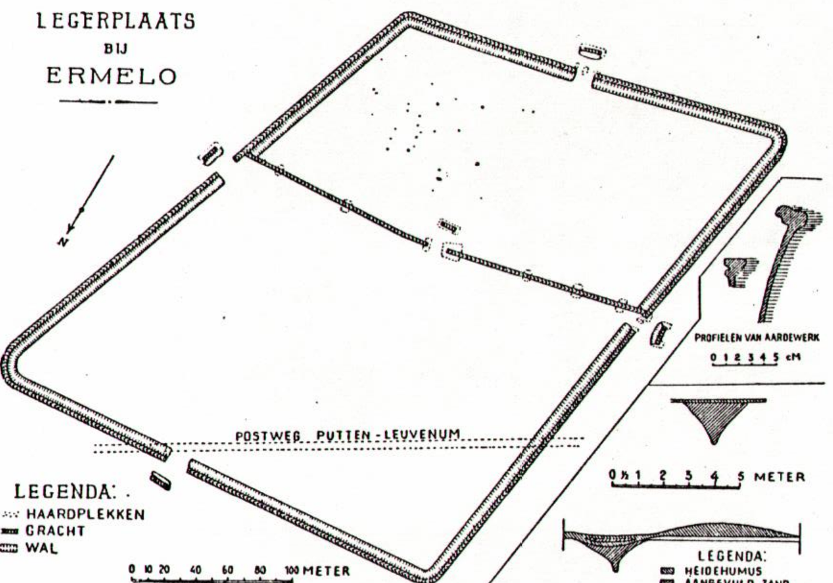
Er zijn hier en daar overblijfselen van zulke legerplaatsen ontdekt, die maar gedurende één nacht of in alle geval gedurende zeer korten tijd door een oprukkenden troep zijn bezet geweest. Zij hebben den vorm der gewone kampen. Zij zijn dus langwerpig vierkant, zijn voorzien van vier ingangen, en omsloten door een aarden wal die door een gracht beschermd was. Binnen de legerplaats worden somtijds eenige scherven of sporen van haarden aangetroffen. Zij moeten aan den laat-Romeinschen tijd worden toegeschreven. Drie zijn er ons bekend nl. deze van Ermelo (Veluwe), Eysden (Belgisch Limburg) en Poperinghe (West-Vlaanderen) (afb. 15).

(1) J. H. Holwerda, *Nederland's vroegste Geschiedenis*, Amsterdam, 1925, bl. 219-220, met afb. 72 ; *XV. Bericht d. R. G. K.*, 1923-24, bl. 9.
(2) *Ibid.* en *Oudh. Meded.*, N. R. IV.

(1) J. Breuer, *Bull. Musée roy. art et hist.*, Brussel, 1930, bl. 110-111 ; *Premier congrès intern. de géogr. histor.*, Brussel, 1930, t. I, bl. 56-57.
(2) *Oudh. Meded.*, 1920, bl. 27.
(3) J. H. Holwerda, *Oudh. Meded.*, 1933, bl. 11 ; F. J. De Waele, R. E. *s.v. Noviomagus*.

KASTER, KESTER, CASTRE, CHASTRE, CHESSION.

Er wordt nog altijd veel te veel belang aan deze plaatsnamen gehecht, die men met Romeinsche versterkingen in betrekking wil stellen. Heeft A. Grenier in zijn Manuel, I bl. 383 vv. niet een rij van sperforten uit de IVe eeuw verondersteld op de lijn Kortrijk, Oudenaarde, Ronse, Assche, Maastricht, op grond van de Kaster en Kesternamen ? Voorzichtigheid is hier geboden. De toestand ziet er als volgt uit :

Afb. 15. — Marschkamp van Ermelo (Oudh. Med. 1923, pl. 20).

1) Dat sommige dezer plaatsnamen hun oorsprong aan een Romeinsche vesting te danken hebben is mogelijk, maar nog niet bewezen.

2) Alle Kaster enz.-namen gaan zeker niet op een Romeinsche vesting terug. Dit is onder meer het geval met de Kaster- en Kesternamen van de Kempen en de talrijke Chessions van het zuiden van België, waar geen sperforten gelegen hebben.

3) Wat de overige plaatsnamen van deze soort betreft neme men een afwachtende houding aan totdat de opgravingen zekerheid dienaangaande zullen gebracht hebben.

4) Op de lijn Kortrijk, Oudenaarde, Ronse, Assche, Maastricht

werd tot op heden geen enkel spoor van zulke Romeinsche versterking ontdekt (1).

* * *

Sommige archeologen meenen dat enkele protohistorische vluchtoorden van het zuiden van België in den laat-Romeinschen tijd door de bevolking gebruikt zijn geworden om zich tegen de Germaansche invallen te beveiligen. Dit is natuurlijk zeer goed mogelijk, ofschoon stellige bewijzen nog ontbreken. In alle geval hebben deze vluchtoorden een privaat karakter gehad en maken ze geen deel uit van het verdedigingssysteem van het rijk.

(1) Indien er vestingen geweest zijn, zijn de sporen er van zeker niet heelemaal uit den grond verdwenen. Vergeten wij niet dat de vestingsmuren der IVe eeuw zeer dik waren. Die van het kleine fort van Brunehaut-Liberchies hebben een doorsnede van 2,80 M. J. BREUER, *Fédér. arch. et hist. de Belgique, congrès de Bruges*, 1925, bl. 99, vv.; F. PETRI, *Volkserbe*, I bl., 23 en 25 en H. ZEISS, *Germania*, 19, 1925, bl. 81 nemen ook een terughoudende meening aan.

DE KRIJGSVLOTEN EN DE WATERWERKEN VAN DRUSUS EN CORBULO

In de vorige bladzijden werd het verdedigingsstelsel te land beschreven. Wij moeten nu nog een oogenblik verwijlen bij de krijgsvloten, die belast waren met de bescherming van de scheepvaart op den Rijn, in de Noordzee en in het Kanaal en met de waterwerken welke in Nederland uitgevoerd zijn geworden om de scheepvaart te bevoordeeligen en het laag gelegen land tegen de overstroomingen te beveiligen.

De krijgsvloten

Er zijn er drie geweest : de *classis germanica*, de *classis britannica* en de *classis sambrica*.

De *classis Augusta germanica* werd opgericht door Drusus in het jaar 12 v. C. en zij had toen haar voornaamste steunpunt te Bonn. Later, zeker vóór 14 n. C., werd ze naar Altenburg bij Keulen verplaatst (Tac. *Ann.*, 1,45) en deze plaats bleef haar voornaamste basis. Zij wordt in verschillende inscripties vermeld en haar naam komt ook voor op gestempelde baksteenen. Blijkens deze inscripties en baksteenen heeft zij aanlegplaatsen of stations gehad bij Andernach of Brohl, bij Neuss, Xanten, Arentsburg, Vechten, Voorburg, Domburg, Katwijk aan zee, te Rumpst, waar de Dijle en de Nethe zich vereenigen om de Rupel te vormen, en misschien ook bij Aken of Wesweiler op de Roer. In de IVe eeuw had ze een station bij Speyer (Symmachus, *Or.*, 2,28). Van keizer Domitianus ontving ze in het jaar 96 den eeretitel *Domitiana pia fidelis*, welke na zijn dood en damnatio memoriæ gewijzigd werd in *pia fidelis* (zonder den naam van den vervloekten keizer). Zij wordt voor de laatste maal genoemd in 370 door Symmachus *l.c.*, want in de Notitia dignitatum, die in het begin der V^e eeuw werd opgesteld, komt ze niet meer voor. In dien tijd hadden de Romeinen sedert lang de streek van den Neder-Rijn verlaten en ze aan de Germanen prijs gegeven (1).

Haar stempels zijn de volgende :

(1) A. W. Bijvanck, *Excerpta*, II bl. 402 ; Riese, *Das Rhein. Germ. in den antiken Inschr.*, n. 1807 vv. ; CIL. XIII passim en XVI bl. 135. Over Rumpst cfr. De Loë, *Belg. anc.*, bl. 305. Men heeft er overblijfselen van een nederzetting, een grafveld, een Sabazioshand en een baksteen gestempeld C G P F gevonden.

C A G = *c(lassis) A(ugustae) g(ermanicae)*
C G P F = *c(lassis) g(ermanicæ) p(iæ) f(idelis)* (na 96 n. C.).

De *classis britannica* werd opgericht door keizer Claudius in 43 n. C., bij gelegenheid van de verovering van Groot-Britannië. Zij had verschillende stations in dit land, maar haar basis was te Boulogne-aan-zee, waar meerdere inscripties van matrozen gevonden werden (CIL.XIII, 3540-3548). Boulogne bleef haar basis tot onder Cæsar Julianus, die de vloot in 343 naar Groot-Britannië verplaatste. Zij was voornamelijk belast met de bescherming van de scheepvaart tusschen Groot-Britannië en het noordelijk deel van Gallië.

Haar baksteenen dragen de volgende stempels :
CL BR = *cl(assis) br(itannicae)*
CLAS BRI = *clas(sis) bri(tannicae)*
CLASS BRIT = *Class(is) brit(annicae)*.

In de Notitia dignitatum wordt ze niet meer genoemd, maar wij vinden er wel (*Occ.*, XXXVIII, 8) de *Classis Sambrica, in loco Hornensi sive Quartensi*. Geruimen tijd heeft men gemeend dat hier een vloot bedoeld was, die op de Samber zou gevaren hebben en de locus Quartensis werd met Quartes vereenzelvigd, een localiteit die tegenover Pont-sur-Sambre, op vier leugæ ten zuiden van Bavay gelegen is, op de plaats waar de baan Bavay-Reims de Samber oversteekt. De locus Hornensis zou Hargnies geweest zijn, tusschen Bavay en Quartes, ofwel Marchiennes, dat zich bevindt waar de Hour of Heur in de Samber uitmondt. Men steunde natuurlijk op de overeenkomst tusschen de antieke en de moderne benamingen. Deze meening is tegenwoordig verlaten, omdat men te Etaples, bij den mond van de Canche, een twintigtal Kilometer ten zuiden van Boulogne, een baksteen gevonden heeft die den stempel CL SAM draagt = *cl(assis) Sam(bricae)* of *cl(assis) Sam(arae)*. Men gelooft dus dat de cl. Sam... naar de Somme genoemd werd, die bij de Romeinen Samara heette. Sambrica zou de Somme beteekenen ofwel zou in de Notitia Sambrica voor Samara verschreven zijn.

De locus Hornensis zou dan de kaap Hornu zijn en de locus Quartensis zou men terug vinden in den plaatsnaam Quentowic, die de oude naam is van een wijk van Etaples, maar dit klinkt minder overtuigend.

Waar de portus Aepatiacus ergens gelegen heeft, welke ook door de Notitia dignitatum geciteerd wordt, weten wij niet. Men heeft gedacht aan Le Tréport, Etaples, Oudenburg en Blankenberge (1).

(1) A. Grenier, *Manuel*, I, bl. 389 vv. CIL. XIII, bl. 560 vv. en CIL. XVI, bl. 135.

De Drusugracht of -grachten

Wij bezitten twee teksten, die over deze(n) gracht(en) handelen. Suetonius, *Claudius*, 1, zegt dat Drusus aan de overzijde van den Rijn grachten *(fossae)* liet graven, die veel arbeid hadden gekost.

Tacitus, *Ann.*, II, 8 spreekt maar van één enkelen gracht *(fossam)*, die door Drusus gegraven werd en die in 16 n. C. door Germanicus' vloot als vaarkanaal gebruikt werd, toen hij zijn veldtocht tegen de Germanen begon. Dit kanaal verbond den Rijn met het meer Flevo, dat is de Zuiderzee, en zoo met de Noordzee.

De meeste Nederlandsche geleerden zijn van oordeel dat Drusus slechts één kanaal gegraven heeft en zij beschouwen het meervoud door Suetonius gebruikt als een soort pluralis majestatis. Men kan echter ook aannemen dat hij meer dan één kanaal heeft laten aanleggen en dat Tacitus maar van één spreekt, omdat hij speciaal het scheepvaartkanaal door Germanicus gebezigd op het oog had.

De geleerden, die slechts één kanaal aannemen, hebben zich in twee kampen verdeeld, toen het er op aankwam de plaats aan te duiden waar dit kanaal gelegen heeft. Ritterling (1), Holwerda (2), e.a. beschouwen de gekanaliseerde Vecht als het Drususkanaal. J. C. Ramaer (3) en C. W. Vollgraff (4) en anderen houden de Nieuwe IJsel, van Westervoort tot Doesburg, voor de gracht van Drusus. Beide meeningen leveren voor- en nadeelen op, wat H. Hettema (5) er toe aangespoord heeft meer dan één Drususkanaal aan te nemen en wel kanalen van verschillende soort nl. een afvoerkanaal van Westervoort tot Doesburg, dat diende om het overtollige water van den Neder-Rijn af te voeren, en één of twee scheepvaartkanalen te weten de Utrechtsche Vecht en (of) de Boven-Linge ; Hettema geeft de voorkeur aan de Linge.

Onlangs heeft F. R. Leyden (6) een nieuwe hypothese uitgesproken. Hij verwerpt de Vecht zoowel als de Nieuwe IJsel en

(1) *Bonn. Jahrbb.*, 1906, bl. 173 ; *Korrbl. Westd. Zeitschr.*, 1907, bl. 11.
(2) *Ned. Vroegste Gesch.*, bl. 184 vv.
(3) *Het Hart van Nederland, Tijdschr. aardr. Gen.*, 1913 ; *Het Nederl. Alluvium in den Rom. tijd, ibid.*, 1928.
(4) *Meded. Kon. Acad. Wetensch. Amsterdam, afd. Lett.*, 1938, bl. 555 en 576 en 1939, bl. 141-143, en *Bijdr. Vereen. „Gelre"* 42, 1939. Zie ook *Les Travaux de Drusus dans la Germanie inférieure* in *Revue des Etudes anc.*, 1940, bl. 186 vv. (*Mél. Radet*).
(5) *Nederl. Wateren en Plaatsen in den Rom. tijd*, 's Gravenhage, 1938, bl. 64 vv. Men vindt hier ook een goed overzicht van den status quaestionis.
(6) *De Drusugracht en de voormalige Meanders van Rijn en IJsel, Tijdschr. aardr. Gen.*, 1939, bl. 617 vv.

stelt dan de vraag : « Zou het niet de meest waarschijnlijke oplossing zijn, dat Drusus in de buurt van Zevenaar (tusschen Zevenaar en Giesbeek) door de zachte zandgronden heen een gracht van Zuid naar Noord deed bouwen? » Maar, vragen wij ons af, wat is er dan wel van dit kanaal overgebleven en waar zijn de Romeinsche vondsten, die toch niet heelemaal kunnen ontbreken, als dit kanaal voor de scheepvaart gediend heeft, zooals uit Tacitus' tekst blijkt.

De Drususdam

Weer beschikken wij over twee teksten, — ditmaal zijn ze alle beide van Tacitus — die niet heelemaal met elkaar schijnen overeen te stemmen. In zijn *Ann.*, XIII, 53 spreekt hij van een *agger*, die door Drusus gebouwd werd, terwijl hij in zijn *Hist.*, V, 19, het woord *moles* gebruikt. Wordt hier éénzelfde werk of worden twee verschillende werken bedoeld ?

Geruimen tijd heeft men aangenomen dat Tacitus met de twee termen slechts één werk bedoeld heeft nl. een dijk. Daarenboven zou hij door zijn *agger* of *moles* of door allebeide de waterverdeeling tusschen Rijn en Waal beïnvloed hebben : hij zou water aan de Waal ontnomen hebben om er meer naar den Neder-Rijn toe te voeren.

Hennig (1) is wel zoo ver gegaan dat hij door Drusus de Waal volledig heeft laten afdammen en J. C. Ramaer (2) is deze meening bijgetreden in zijn eerste artikel van 1913. Men zag daarbij over het hoofd dat deze afdamming de Waal zou droog gelegd hebben en Noviomagus van water beroofd, wat moeilijk aan te nemen is.

In 1919 heeft J. H. Sebus (3) met deze afdamming voor goed opgeruimd. Volgens hem is Tacitus een accurate schrijver geweest, die zijn woorden wikte en woog. Derhalve kan *moles* niet hetzelfde beteekenen als *agger*. Door *moles* dient men een krib of pier d.i. een dam *in het water* te verstaan, terwijl *agger* een dijk *op vasten grond* beteekent. Dientengevolge heeft Drusus twee verschillende werken laten uitvoeren nl. een krib bij het splitsingpunt en een dijk. Ramaer is deze zienswijze bijgetreden in zijn tweede artikel van 1928 (4) en hij heeft daarin het volgende verband gelegd tusschen de verschillende werken van Drusus.

De krib, welke bij het splitsingpunt van Rijn en Waal gebouwd werd, had voor doel meer water naar den Neder-Rijn op te

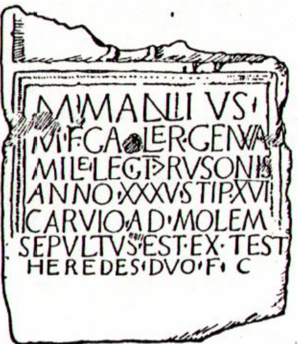
agger = dam
moles = pier

(1) *Bonn. Jahrbb.*, 1924, bl. 180 vv.
(2) *Het Hart van Nederland, Tijdschr. aardr. Gen.*, 1913.
(3) *De Drususdam en zijn verband met de Drusugracht, Ibid.*, 1919.
(4) *Het Ned. Alluvium in den Rom. tijd, Tijdschr. aardr. Gen.*, 1928.

stuwen en minder naar de Waal door te laten om de scheepvaart op den Neder-Rijn te bevorderen en meer water af te voeren naar de nieuw gegraven gracht tusschen Westervoort en Doesburg.

Van het splitsingpunt tot aan Westervoort zou het water, vooraleer de gracht te bereiken, kunnen afvloeien door de laagten en kreken, zoodat Drusus verplicht was ook nog een dijk links van den Rijn van het splitsingpunt tot aan Westervoort te bouwen om het eiland der Bataven (de Betuwe) tegen overstrooming te beschutten en water bijeen te houden voor de Drusus gracht. Ramaer heeft den loop van zijn dijk op een kaartje opgeteekend.

Onlangs nu werden te Herwen, een zestiental Kilom. boven Nijmegen, een paar steenen met inscripties uit den Rijn opgebaggerd. Een dezer is het grafschrift van een soldaat van het eerste legioen, dateerend uit de eerste helft der I[e] eeuw n. C., die begraven werd. *Carvio ad molem.* C. W. Vollgraff heeft onmiddellijk het belang van deze vondst doen uitschijnen in de hooger aangehaalde studies (1) en er een schitterende bevestiging van Ramaer's meening in gezien. Immers, indien het Carvium van den grafsteen identisch is met het hedendaagsche Herwen, waar het monument gevonden werd, en dat kan (2), dan liep de dijk van Drusus voorbij Herwen zooals Ramaer hem ook op zijn kaart heeft aangegeven (3).

Afb. 16. — Grafsteen van Herwen (Vollgraff., Med. Kon. Acad Amsterdam, 1938).

J. H. Holwerda, die steeds een voorstander van de Linge geweest is, heeft zich bij de zienswijze van Ramaer, gesteund door Vollgraff, niet kunnen aansluiten (4).

Hij heeft laten opmerken dat de steenen van Herwen beschadigd zijn, waaruit blijkt dat zij in lateren tijd voor andere

(1) bl. 84 nota 4.

(2) J. Vannérus, *Deux Stations de la route rom. de Nimègue à Tongres : Catualium. et Feresne, Bull. Acad. roy. Belg.* (cl. lett.), 1939, bl. 141.

(3) In de tweede lezing van de Ned. Acad. gaat Vollgraff een stap verder. Hier spreekt hij de overtuiging uit dat Carvium aan de bovenbedoelde krib van Drusus lag, zoodat bij Herwen het splitsingpunt van Rijn en Waal zou gevonden zijn. Dat er hierover ook oneenigheid tusschen de Nederlandsche geleerden bestaat zal wel niemand verwonderen die deze uiteenzetting gevolgd heeft. Reeds in 1940 heeft J. F. Schönfeld, *Tijdschr. aardr. Gen.*, 1940, bl. 549 vv. zich als technicus tegen deze hypothese verzet.

(4) *De Moles Drusi*, in *Sccius, Maandblad voor Leidse Gymnasiasten*, Kerstnummer, 1938, bl. 5-7 en *Germania*, 1939, bl. 31-33 en *Ned. Vr. Gesch.*

doeleinden kunnen gebruikt zijn. Men moet dus rekening houden met de mogelijkheid dat de steenen versleept zijn geworden. Vervolgens meent Holwerda dat uit de woorden *Carvio ad molem sepultus est* kan afgeleid worden dat de steen deel uitgemaakt heeft van een cenotaaph, waarin de lijkasch van den overleden persoon niet is bijgezet geworden. De woorden *Carvio ad molem sepultus est* zouden beteekenen dat deze cenotaaph elders dan in Carvium stond. Holwerda meent dat Carvium ad molem de statio Carvo van de Peutinger kaart is, die ten W. van Nijmegen moet gezocht worden, terwijl Herwen in rechte lijn 16 KM. boven Nijmegen ligt. De vernuftige uitleg van Holwerda vertoont echter te veel zwakke kanten om te overtuigen.

Wij zegden het reeds dat Holwerda steeds den dijk van Drusus bij de Linge heeft gezocht, waar vele Romeinsche overblijfselen zijn gevonden (1). Onlangs heeft Hettema de meening uitgesproken dat de Linge wel het scheepvaartkanaal of een der scheepvaartkanalen van Drusus zou kunnen geweest zijn. Een Romeinsche nederzetting te Herwen zou uitstekend in dit kader passen, vermits Herwen practisch in één lijn ligt met de vindplaatsen van de Linge (2).

De gracht van Corbulo

Hierover bestaat eensgezindheid. Hij werd in 47 n. C. onder de regeering van Claudius gegraven door den toenmaligen *legatus pro praetore* van Neder-Germanië, Corbulo, wiens naam hij draagt. Hij werd aangelegd om de wateren van den Rijn met die van de Maas te verbinden kort bij hun mondingen ten einde de schepen te onttrekken aan de gevaren van de kustvaart, welke ten gevolge van de inlijving van Groot-Britannië geroepen was om groote diensten te bewijzen en steeds grootere uitbreiding te nemen. Het kanaal had een lengte van 23 Romeinsche mijlen(3). De hedendaagsche Vliet is er een overblijfsel van. De heer Beekmans heeft het herhaalde malen bestudeerd. Het zou langs de Roomburger Wetering en de Vliet tot aan de Hoornbrug geloopen hebben en dan verder door het Westland ten O. van Naaldwijk tot in den mond van de Lee (4).

(1) Cfr. *De Linge, Oudh. Meded.* 1921, bl. 182.

(2) Men vindt een goed overzicht in J.F. Schönfeld, *Tijdschr. aardr. Gen.*, 1940, bl. 549 vv.

(3) *Tac. Ann.*, XI, 20 ; *Dio Cassius*, LX, 30, 4-6.

(4) A. W. Bijvanck, *Oudh. Jaarboek*, 1936, bl. 113.

HOOFDSTUK III

DE BURGERLIJKE NEDERZETTINGEN

Wij zijn minder goed ingelicht over de burgerlijke nederzettingen dan over de kampen. Vele plaatsen, waar in den Romeinschen tijd steden en dorpen gelegen hebben, zijn in lateren tijd en niet zelden tot op heden bewoond gebleven. De vele herbouwingen door de eeuwen heen hebben de sporen der Romeinsche woningen geheel of gedeeltelijk vernietigd. Daarenboven zijn de gebouwen, die dit lot niet gedeeld hebben, door de Franken en de inwoners der vroege Middeleeuwen als steengroeven gebruikt, waar ze het kostbare bouwmateriaal voor het grijpen hadden. Het is dan ook niet gemakkelijk zich een juist beeld te vormen van wat een Romeinsche stad of dorp geweest is.

Wij moeten twee soorten van burgerlijke nederzettingen onderscheiden, de Romeinsche en de inheemsche. De eerste groep kan nog eens onderverdeeld worden in grootere groepeeringen, die men steden kan noemen, en in kleinere die meer een dorpskarakter vertoonen.

De agglomeraties van de grensstreek hebben meerendeels hun ontstaan te danken aan de marketentersdorpen, die in de buurt van de kampen zijn gegroeid. Deze van het binnenland danken hun oorsprong en (of) uitbreiding aan de markten, welke er werden gehouden. Zij liggen meestendeels op kruispunten van belangrijke verkeerswegen.

ROMEINSCHE STEDEN

Atuatuca (Tongeren)

Atuatuca (Tongeren) was gelegen op een heuvel, die vrij hoog boven het omliggende landschap uitsteekt. De arm van de rivier, de Jeker, die de hedendaagsche stad besproeit, bestond niet in den Romeinschen tijd. Hij werd slechts in de Middeleeuwen uitgegraven, waarschijnlijk om er molens op te bouwen. De Beukenberg buiten de St. Truider poort bestond al evenmin. Hij werd op het einde der Romeinsche overheersching of er na, aangelegd, zooals duidelijk gebleken is uit de Romeinsche cultuurlaag, welke aan den voet van den berg geconstateerd werd en er doorheen loopt.

Op den kop van dezen heuvel kruisten twee wegen malkaar t.w. de heerbaan Keulen-Bavay en een weg, die de streek van Luik met het Kempenland verbond. Een derde baan liep van Atuatuca in de richting van Hoei en verder op van Aarlen. Zij heet nu nog de Hooische baan. Een vierde baan richtte zich over Piringen, Jesseren, Borgloon naar St. Truiden, Tienen, enz. Op deze gunstig gelegen plek, die daarenboven in het noorden van het vruchtbare Haspengouw gelegen is, werd al zeer vroeg markt gehouden. De oudste potscherven zijn van Arretijnsch fabrikaat en klimmen op tot de laatste jaren vóór onze tijdrekening. Meer dan 300 inheemsche Avauciamunten, die in het begin van Tiberius' regeering, rond 25 n. C., uit den omloop verdwenen, werden er gevonden en kunnen maar verklaard worden door het bestaan ter plaatse van een druk bezochte markt.

Wegens deze gunstige omstandigheden besloot één der keizers er een stad aan te leggen volgens de regels van den Romeinschen stedebouw. Parallel met de heerbaan Keulen-Bavay en met den anderen hoofdweg, die de streek van Luik met de Kempen verbond, werden vijf of zes straten aangelegd, die het terrein in groote vierkanten (insulæ) verdeelden en er het uitzicht van een groot schaakbord aan gaven. De heerbaan, die hooger reeds beschreven werd, was 6,50 M. breed. De stadsstraten hebben een breedte van 5,50 M. en een dikte van 0,60 tot 1 M. Op een laag van onbekapte silexsteenen zijn verschillende andere lagen van gerolde kiezel gemengd met zand en fijne grint uitgespreid. Waarschijnlijk werd aan de bovenste laag ook nog een beetje kalk toegevoegd om ze te verharden. In de vierkantige ruimten door de straten begrensd, lagen de gebouwen, waarvan echter weinig is overgebleven. Het centrum der stad lag zonder twijfel in de buurt van de tegenwoordige Groote Markt en van de St. Truider-, Maastrichter- en Hasseltsche straten, vermits daar zeer vele overblijfselen van Romeinsche gebouwen gevonden werden. Daar verdrongen zich dan de gasthoven, de herbergen, de winkels en de werkhuizen der ambachtslieden, smeden, bakkers, lederbewerkers, pottenbakkers, schrijnwerkers enz. De woningen der voorname burgers met hun uitgestrekte hovingen lagen veeleer in de buitenwijken. Alle insulæ zijn echter niet bebouwd geweest, verre van daar. De stad schijnt niet beantwoord te hebben aan de grootsche verwachtingen, welke haar stichter gekoesterd had.

Wij weten niet met zekerheid wie deze stichter geweest is. Het lijkt echter waarschijnlijk dat de aanleg der stadsstraten en de bouw der heerbaan te gelijker tijd geschied zijn, vermits het werk in éene moeite doorging. Er zijn verschillende aanduidingen

die er op wijzen dat de heerbaan onder de regeering van keizer Claudius (41-54) voltooid was (1).

Over de versterkingsmuren van Tongeren werd hooger reeds gesproken.

Vlak buiten de twee voornaamste poorten strekten zich twee groote begraafplaatsen uit, die een oppervlakte van ca. 100 Ha. beslaan. Daar prijkten de grafmonumenten en de grafinscripties, waarvan er enkele zijn bewaard gebleven.

Wij weten niet waar het forum der stad gelegen heeft. Dat er een geweest is, kan niet betwijfeld worden, vermits alle provinciesteden van eenige beteekenis er een gehad hebben, zooals blijkt uit de opgravingen welke elders zijn uitgevoerd geworden. Steunend op hetgeen in Groot-Britannië aan het licht kwam, kunnen we ons het forum ongeveer als volgt voorstellen. Het was een langwerpig vierkante plaats, gedeeltelijk door een zuilengang omgeven. Achter deze gang lagen een zeker aantal vertrekken, waarvan sommige aan winkeliers verhuurd waren, terwijl in andere de bureelen van het stadsbestuur waren ingericht. Bij het forum lagen daarenboven de basilica en de voornaamste tempel der stad, gebouwd ter eere van den keizer of van een of andere officieele godheid. De basilica was een ruime zaal, gewoonlijk in drie beuken verdeeld door een dubbele zuilenrij. De middenbeuk eindigde op een apsis. Deze zaal diende tot gerechtshof en tot handelsbeurs (2).

Een openbare badinrichting was voor den Gallo-Romein haast zoo onmisbaar als het forum. De begoede inwoner, die over den noodigen tijd beschikte, nam minstens éénmaal per dag een bad, dat door passende lichaamsoefeningen gevolgd werd.

De badinrichting bestond uit een reeks vertrekken, welke op verschillende graden konden verwarmd worden. Gewoonlijk waren er drie : het *frigidarium* of koud bad, het *tepidarium* of lauw bad en het *caldarium* of warm bad. Verder trof men er nog

(1) Deze keizer stichtte te Keulen een veteranenkolonie, blijkbaar om het eindpunt van de heirbaan te verdedigen. Van denzelfden keizer werden in Gallië niet minder dan 14 mijlpalen gevonden, een bewijs dat hij bijzondere aandacht aan het wegennet van deze provincie gewijd heeft. Hij zal dan ook wel de heirbaan Keulen-Bavay hebben laten voltooien, indien ze nog niet gereed was. Claudius is in 43 n. C. begonnen met de verovering van Groot-Britannië, een onderneming welke hij wel niet zou aangedurfd hebben, indien de organisatie van Gallië haar beslag niet had gekregen en de wegen niet gereed waren, waarlangs het troepenvervoer moest geschieden. Wij constateeren daarenboven een sterke vermeerdering der terra sigillata uit Zuid-Gallië vanaf het midden der I[e] eeuw. Eindelijk blijkt uit Tacitus dat de baan voltooid moet zijn geweest in de jaren 70 n.C., vermits toen een legioen, dat uit Groot-Britannië kwam, dwars door het land der Nervii en der Tungri naar den Rijn kon oprukken.

(2) Cfr. de fora van Silchester, Wroxeter, Cirencester, Caerwent, Colchester in R. G. Collingwood *Archæology of Roman Britain*, bl. 99 vv.

kleedkamers, een *sudatorium* of zweetkamer en een reeks andere vertrekken aan. De verwarmde vertrekken waren op hypocausta of onderaardsche verwarmingskelders gebouwd. Het water werd buiten in een oven verwarmd en door middel van looden buizen naar de badkamers gevoerd.

Te Tongeren werd nog geen overblijfsel van de badinrichting weergevonden. Het is mogelijk dat de thermen van Aarlen, waarvan een deel is blootgelegd geworden en die ook in een inscriptie vermeld worden, openbare baden geweest zijn (1).

In het midden van de IV[e] eeuw werd Atuatuca, dat meer en meer met den naam van het volk der Tungri aangeduid werd, tot bisschopszetel verheven. De eerste bisschop was de H. Servatius, die te Maastricht is gaan sterven.

Hoe de stad in de V[e] eeuw is ten onder gegaan, weten we niet. Sporen van brand of geweldige verwoesting werden niet geconstateerd evenmin als overblijfselen van de Franken.

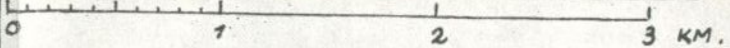
Ulpia noviomagus (Nijmegen)
(Pl. V)

Vóór den opstand van Civilis der jaren 68-70 n. C. bestond te Nijmegen op den « Kopschen plateau » een Bataafsche nederzetting, die in 70 in de vlammen opging en waarover hieronder nog gesproken zal worden. Het is geenszins bewezen, dat deze nederzetting, die men ook burcht zou kunnen noemen, het oppidum Batavorum van Tacitus, *Hist.*, II, 27 of het Batavodurum van Tacitus, *Hist.*, II, 33 en Ptolemæus II, 34 geweest is.

In den flavischen tijd bestond Noviomagus uit drie of zelfs uit vier groepeeringen : het legerkamp van het X[e] legioen, het kampdorp (*canabae*), de pannenbakkerijen van Holdeurn en het nieuwe Bataafsche dorp, dat zich ten W. van de huidige stad gevormd had. Wij weten niet hoe de verschillende burgerlijke wijken er uitgezien hebben.

Canabæ hebben bij alle bestendige legerplaatsen bestaan. De grootste hebben zich gevormd in de buurt van de kampen der legioenen, omdat deze meer manschappen telden dan de auxilia en er dus grooter winsten op te strijken waren. Verschillende steden van de Rijn- en Donaugrens hebben hun oorsprong aan zulk kampdorp of marketentersdorp te danken. In deze canabæ vestigden zich de handelaars en makelaars van allerlei slag, die het leger volgden, de winkeliers en ambachtlieden, de herbergiers en kroeghouders, die er op uit waren de verlangens en lusten van het krijgsvolk te bevredigen. Zij leefden er in houten barak-

(1) Zie aanteekeningen bij hoofdstuk I *s.v. Orolaunum vicus*. Bibl. over Tongeren *ibid.*, *s.v. Atuatuca* en hierboven hoofdstuk II.

Pl. V. — Plan van Nijmegen (F. J. De Waele, Noviomagus).

ken, die geleidelijk tot steenen woningen omgebouwd werden. Men vermoedt dat het kampdorp van Nijmegen zich uitgestrekt heeft ten W. van de legerplaats, beginnend ongeveer aan den Valkhof en een groot deel van de tegenwoordige oude stad bedekkend. Toen omstreeks 105 n. C. het legioen Nijmegen voor goed verliet, bleef het kampdorp voortbestaan, terwijl Noviomagus den eeretitel Ulpia ontving, misschien wel als vergoeding voor de geleden schade. Men weet echter niet of aan de bestuurlijke inrichting der stad iets gewijzigd werd, of ze municipium of colonia geweest is. In geen enkel document komen deze namen voor.

Dit Ulpia Noviomagus van de II[e] en III[e] eeuw lag niet in het gebied van de huidige oude stad, maar moet in de vlakte gezocht worden, die ongeveer aan de voormalige Hezelpoort begint en zich over een afstand van eenige honderden meters langs de Waal uitstrekt. Een groot deel van deze antieke nederzetting is echter door den stroom verzwolgen en door 's menschen handen vernietigd.

Ulpia Noviomagus was niet versterkt en werd dan ook in 260 of kort daarna een gemakkelijke prooi voor de Franken, die de stad plunderden en in brand staken.

Ulpia Noviomagus is ten slotte een belangrijke haven geweest van waaruit de producten der pannenbakkerijen van Holdeurn en der pottenfabrieken der plaats in vele richtingen verstuurd werden.

Voornaamste vondsten : overblijfselen van thermen, twee Gallo-Romeinsche tempels, grafmonumenten, inscripties en velerlei Romeinsche voorwerpen meestendeels voortkomend van de grafvelden en thans in de plaatselijke musea bewaard (1).

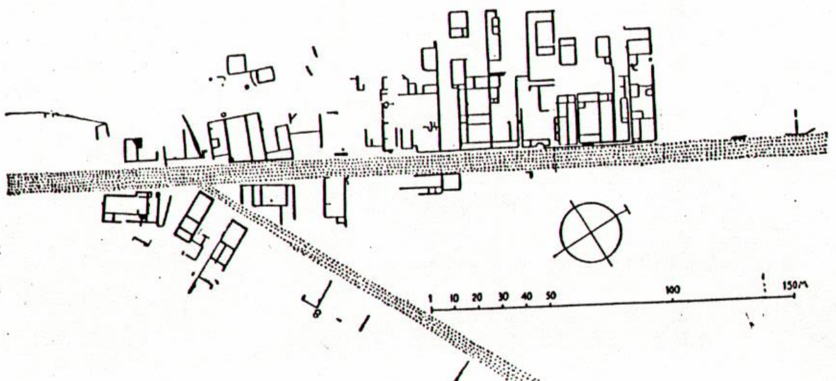
BAANDORPEN

F. Oelmann heeft een goed artikel over dit onderwerp geschreven (2). Wij ontleenen er den plattegrond en de beschrijving van *Belgica vicus* (Billig) aan (afb. 17 a en b).

Deze vicus lag op de heerbaan Keulen-Trier, bij biviæ. De canabæ of woningen liggen aan weerszijden van de banen in verspreide orde. Zij zijn met hun gevels naar den weg gekeerd en zijn rechthoekig van vorm, en onderverdeeld in verschillende vertrekken. Hun afmetingen zijn gering. Bij sommige bevindt zich een bijgebouwtje, wellicht een werkhuis of magazijn. De

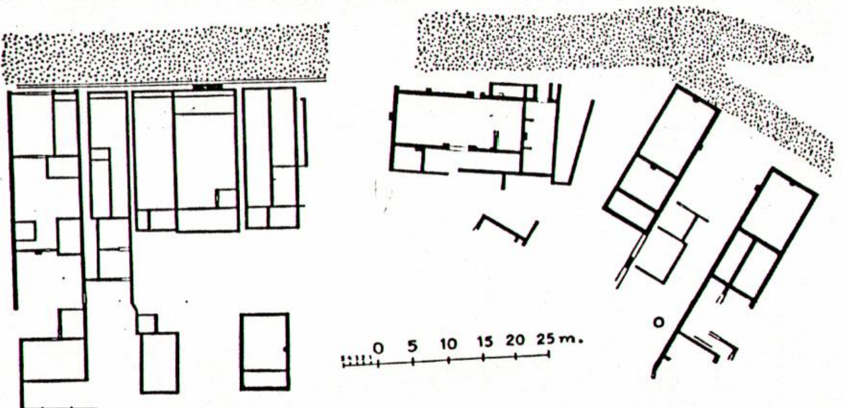
(1) F. J. De Waele, *Ulpia Noviomagus, Bouwsteenen*, I, en R. E. *s.v. Noviomagus.*
(2) *Gallo-röm. Strassensiedlungen und Kleinhausbauten, Bonn. Jahrbb.*, 128, 1923, bl. 77-97 en afb. 2 vv. Cfr. A. Grenier, *Manuel*, II, 2, bl. 719.

bewoners waren zonder twijfel kleine lieden, kooplieden en ambachtslieden, die leefden van den voorbijgaanden man en van de markten, die er op geregelde tijdstippen gehouden werden. Zulke baandorpen waren ook Brigantium (Bregenz) in Raetia,

Afb. 17a. — Baandorp, vicus Belgica (Oelmann, Bonn. Jahrb. 128, 1923, blz. 77 afb 2).

vicus Icorigium (Junkerath), Beda vicus (Bitburg) en Noviomagus (Neumagen) op de baan Keulen-Trier evenals Ricciacum (Dahlheim) op den weg Trier-Metz. Dergelijke canabæ treft men ook in Groot-Britannië aan b.v. te Calleva (Silchester) en te

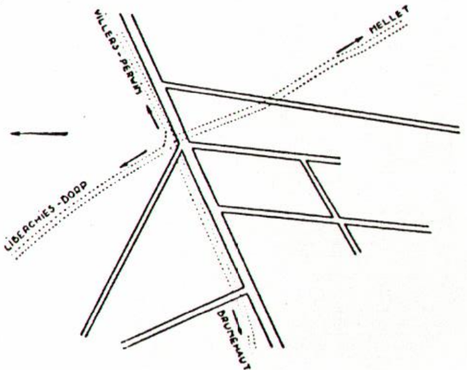

Afb. 17b. — Woningen van den vicus Belgica (ibid.).

Venta Silurum (Cærwent). Wij staan hier dus voor een algemeen verspreide bouwwijze.

Maar keeren we terug naar onze gewesten.

Brunehaut-Liberchies (afb. 18). Op de plaats « Les bons Villers », vlak naast de heerbaan Bavay-Tongeren en op een afstand van ongeveer 800 M. van het hooger besproken castellum van de IVe eeuw, heeft ten tijde van het Romeinsch Principaat een vicus bestaan. Dit blijkt duidelijk uit de vondsten. Men heeft er daarenboven verschillende wegen blootgelegd. Een dezer doorsnijdt de heerbaan, terwijl andere parallel loopende banen bij deze aansluiten. Zij worden op hun beurt doorsneden door een weg die parallel met de heerbaan loopt. De aanleg vertoont dus gelijkenis met het bekende ruitenschema. Langs deze wegen werden allerhande resten van gebouwen gevonden bv. muurbrokken, vloeren, een kelder, brokstukken van dakpannen, baksteenen, spijkers en huttenleem, verkoold hout, enz. Roulez heeft destijds een paar interessante bronzen voorwerpen beschreven, welke gedurende de opgravingen ontdekt werden bv. de handvat van een kistje met Cybele en Attis. De terra sigillatastempels beginnen in den flavischen tijd. Onder de fundeering van een apsisvormig gebouw, dat bij het castellum der IVe eeuw gevonden werd, ontdekte J. Breuer het levensgroote beeld uit steen van een Romeinsche godin. Het is natuurlijk afkomstig uit den vicus, want het dateert uit het einde der IIe of uit de IIIe eeuw. De muntenreeks bevat een Keltisch geldstuk, een denarius uit den tijd der republiek en vele munten van de keizers. Zij sluit met Tetricus II (a. 269-273). De vicus is bijgevolg de prooi der Franken geworden.

Afb. 18. — Liberchies : Les bons Villers (De Maeyer, Antiq. class. VII, 1938, blz. 297).

Sommige geleerden hebben den vicus van « Les bons Villers » willen identificeeren met de statio Geminiacum (Itin. Ant.), Geminicus vicus (Tab Peut.), ofschoon de opgegeven afstanden met de werkelijke niet strooken (1).

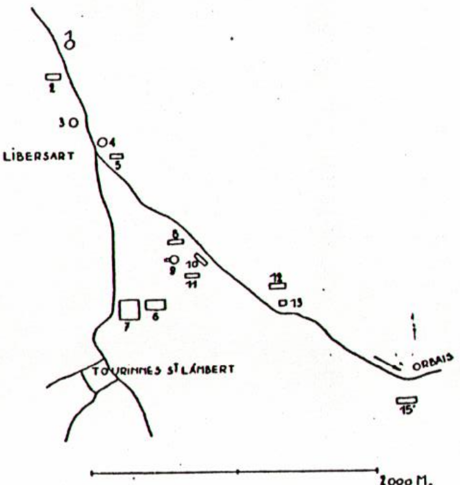
Plattegronden van de gebouwen werden jammer genoeg niet opgeteekend (2).

(1) Van der Maelen volgens CIL. XIII, p. 574.

(2) Kaisin, *Doc. et rapports d.l. Soc. arch. Charleroi*, XXV, 1901, pp. 223-286 ; Roulez, *Notice sur l'établissement romain de Brunehaut-Liberchies*, *Bull. Acad. roy. Belgique*, X, 1843, p. 17 vv. ; *Notice sur un buste en bronze trouvé à Brunehaut et relatif au culte de Cybèle*, *ibid.*, XII, 1845, pp. 405 vv ; R. De Maeyer, *Gebouwengroepen en verkeerscentra in Romeinsch België*, *Antiq. Class.* 1938.

Tourinnes St. Lambert (Brabant, België) : *La ville des Sarrasins.*

De nederzetting was gelegen in het tegenwoordig gehucht Libersart, aan beide zijden van de baan Gistoux-Orbais, over een afstand van ca. 3.200 M. De plaats heet in den volksmond « La ville des Sarrasins ». Volgens R. De Maeyer zag de nederzetting er als volgt uit (afb. 19) :

Afb. 19. — « La Ville des Sarrasins », Tourinnes-St.-Lambert (Antiq. Class., VII, 1938, blz. 308).

1, 3, 4 zijn geen tumuli, zooals de ontgravers meenden, maar stapels pottenbakkersleem ;
2, 5, 8, 10, 12, 14, 15 zijn woningen ; 14 staat op het plan niet, maar moet vermoedelijk tusschen 13 en 15 ingeschoven worden ;
6 = brandplaats voor lijkverbranding (*ustrina*) ;
7 = begraafplaats ;
9 = pottenbakkersoven ;
11 = badinrichting ;
13 = put.

Een grootbrons van Julia Domna (193-217), en een middelbrons van Traianus Decius werden er gevonden. Blijkens het schervenmateriaal hebben de pottenbakkers van Tourinnes St. Lambert vooral kruiken met één en twee ooren en kleine bekers, die op een punt eindigen, vervaardigd. Men heeft den indruk, bij het overzien der vondsten, dat de bewoners het niet breed gehad hebben en dat het bedrijf er niet lang werd uitgeoefend (1).

Morville, Bois des Dames. Deze gebouwengroep was gelegen op 2 Km. afstand van de villa van Anthée en bestond uit dertien gebouwen van verschillende afmetingen. Zij lagen gerangschikt op een lijn van af den weg Soulme-Anthée in westelijke richting over

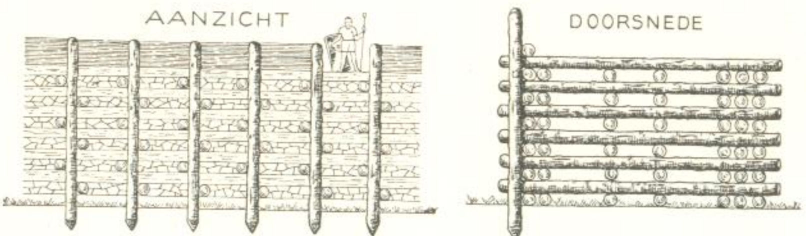
(1) Dens-Poils, *Ann. Soc. arch. Brux.* XXV, 1911, pp. 281-305 ; R. De Maeyer, *o.c.*

een afstand van ca. 800M. De plattegronden der gebouwen werden jammer genoeg niet opgeteekend. R. De Maeyer meent dat wij hier te doen hebben met een reeks werkhuizen, waarin een intense ijzernijverheid onmiskenbare sporen nagelaten heeft. In de nabijheid werden een zestal smeltovens aangetroffen. Over hun bodem lagen ijzerslakken en ijzererts verspreid. In een viertal der gebouwen vond men een haard, waarbij ijzer was gesmeed geworden. In andere ontdekte men putten en sleuven opgevuld met asch en houtskool en op hun bodem constateerde men afval van smeltovens, stukken ijzer, slijpsteenen, maalsteenfragmenten en potscherven. Het bedrijf hoorde waarschijnlijk toe aan den villabewoner van Anthée. De uitbating er van werd nog in den Romeinschen tijd onderbroken, vermits dertien brandgraven tusschen de gebouwen aangelegd werden. De Franken, die in 275-276 de villa van Anthée verwoestten, hebben ook een einde gesteld aan de ijzernijverheid van Morville (1).

GERMAANSCHE NEDERZETTINGEN

Verschillende Bataafsche nederzettingen van den Romeinschen tijd werden in Nederland onderzocht.

De Bataafsche vesting te Nijmegen lag op het « Kopsche plateau » (Plaat VIa en afb. 20 a en b). Zij heeft den vorm van een

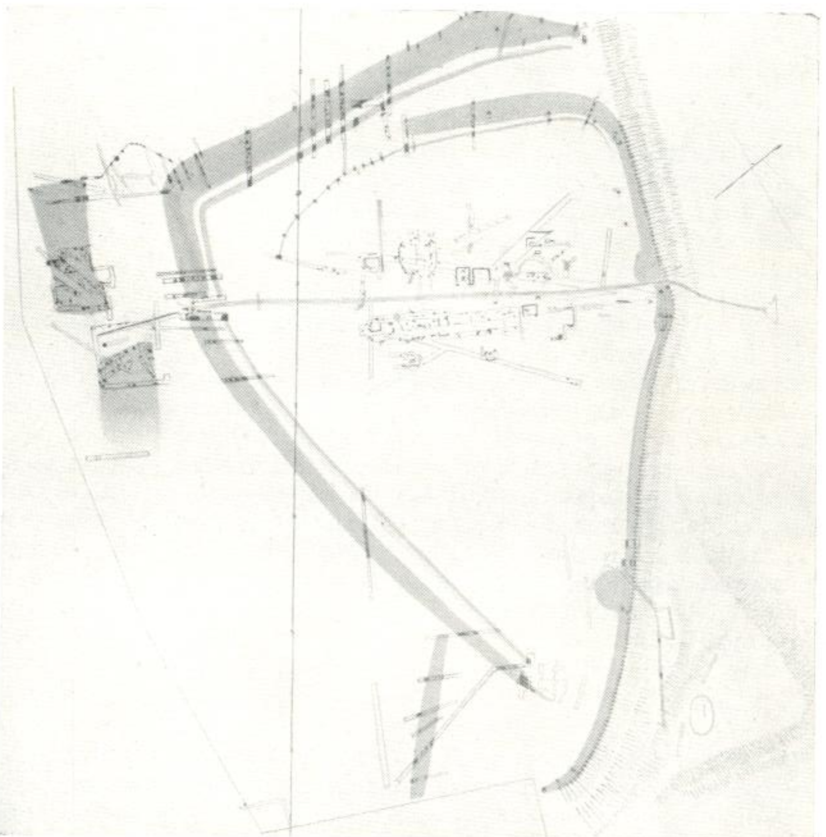

Afb. 20a. — Reconstructie van den walmuur van den Batavenburcht te Nijmegen (F. J. De Waele, Noviomagus, pl. 4, 5, 6).

Afb. 20b. — Doorsnede van den walmuur van den Batavenburcht te Nijmegen.

driehoek en een oppervlakte van ca. 4 Ha. Zij was rondom ingesloten door een dubbelen wal. die gebouwd was uit kruiselings over elkander gelegde balken. Deze balken vormen een soort vlechtwerk, dat aangevuld was met steenen en aarde. Aan de binnenzijde was de wal afgezet met een dubbele rij palen, die waarschijnlijk door vlechtwerk met elkander verbonden waren,

(1) Delmarmol, *Ann. Soc. arch. Namur.*, XV, 1881, bl. 220-224; R. De Maeyer, *o.c.*

Pl. VI. — a. Bataafsche burcht te Nijmegen (Holwerda, *Ned. vr. Gesch.* afb. 46)

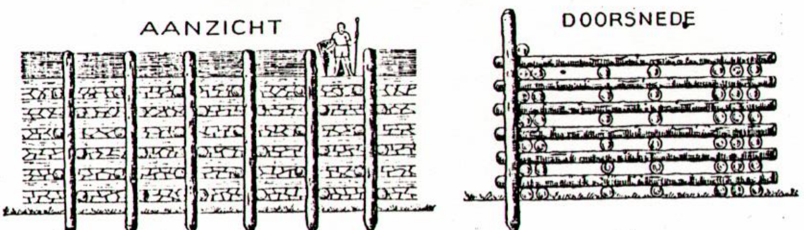
Pl. IV. — b. Tumuli van Tienen (cliché Mus. Jubelpark, Brussel).

een afstand van ca. 800M. De plattegronden der gebouwen werden jammer genoeg niet opgeteekend. R. De Maeyer meent dat wij hier te doen hebben met een reeks werkhuizen, waarin een intense ijzernijverheid onmiskenbare sporen nagelaten heeft. In de nabijheid werden een zestal smeltovens aangetroffen. Over hun bodem lagen ijzerslakken en ijzererts verspreid. In een viertal der gebouwen vond men een haard, waarbij ijzer was gesmeed geworden. In andere ontdekte men putten en sleuven opgevuld met asch en houtskool en op hun bodem constateerde men afval van smeltovens, stukken ijzer, slijpsteenen, maalsteenfragmenten en potscherven. Het bedrijf hoorde waarschijnlijk toe aan den villabewoner van Anthée. De uitbating er van werd nog in den Romeinschen tijd onderbroken, vermits dertien brandgraven tusschen de gebouwen aangelegd werden. De Franken, die in 275-276 de villa van Anthée verwoestten, hebben ook een einde gesteld aan de ijzernijverheid van Morville (1).

GERMAANSCHE NEDERZETTINGEN

Verschillende Bataafsche nederzettingen van den Romeinschen tijd werden in Nederland onderzocht.

De Bataafsche vesting te Nijmegen lag op het « Kopsche plateau » (Plaat VIa en afb. 20 a en b). Zij heeft den vorm van een

Afb. 20a. — Reconstructie van den walmuur van den Batavenburcht te Nijmegen (F. J. De Waele, Noviomagus, pl. 4, 5, 6).

Afb. 20b. — Doorsnede van den walmuur van den Batavenburcht te Nijmegen.

driehoek en een oppervlakte van ca. 4 Ha. Zij was rondom ingesloten door een dubbelen wal. die gebouwd was uit kruiselings over elkander gelegde balken. Deze balken vormen een soort vlechtwerk, dat aangevuld was met steenen en aarde. Aan de binnenzijde was de wal afgezet met een dubbele rij palen, die waarschijnlijk door vlechtwerk met elkander verbonden waren,

(1) Delmarmol, *Ann. Soc. arch. Namur.*, XV, 1881, bl. 220-224; R. De Maeyer, *o.c.*

en tusschen deze palissade en den wal liep een weergang. De buitenzijde van den wal was niet beschermd door een gracht. Wij hebben hier dus te doen met een inheemschen bouw, die overeenkomst vertoont met de Gallische muren welke door Cæsar, *B. G.* II, 6 beschreven worden. De walmuur is 7 tot 15-16 M. dik.

Er zijn slechts twee toegangen. De noorder toegang was verdedigd door twee bastions, die 12 M. breed en 6 M. dik waren, terwijl de zuider poort door een soort voorburg beschermd was.

Binnen de vesting was slechts één enkele weg van 2 M. breedte, die de twee toegangen verbindt en doorheen de versterkte plaats loopt. Slechts aan beide zijden van dezen weg werden overblijfselen van woningen gevonden. Deze hebben een ovaal of rechthoekig grondplan en de gevels zijn naar de straat gekeerd (1). Zij zijn te klein om boerderijen te zijn geweest en de akkergrond ontbrak er omheen. Zij zijn eerder bewoond geweest door winkeliers en ambachtslieden. De overeenkomst van deze Bataafsche nederzetting met den Belgica vicus, die hooger beschreven werd, en met andere baandorpen uit het Keltisch gebied is opvallend. Het is duidelijk dat de Germanen van den Neder-Rijn den invloed van de hooger staande Keltische cultuur ondergaan hebben.

De Bataafsche vesting was reeds onder Augustus bewoond en werd tijdens den opstand van Civilis afgebrand. Wij zegden het reeds hooger dat het geenszins bewezen is dat het oppidum Batavorum, waarvan Tacitus V, 19 spreekt met deze vesting identisch is (2).

Stein (Ned. Limb.). Een andere inheemsche nederzetting, die veel gelijkenis met de voorgaande vertoont, werd blootgelegd op het heuvelplateau ten N. van het dorp Stein, bij de Ur, in het Maasdal van Ned. Limburg. Eene zijde van de nederzetting was beschermd door een berg, de drie andere kanten waren ingesloten door een aarden walmuur versterkt door een palissadeering van palen en vlechtwerk. Sporen van een grintweg werden aangetroffen alsmede paalgaten van verschillende kleine eenigszins onregelmatig vierkante gebouwtjes. Een dezer heeft de volgende afmetingen : $\pm 4 \times 6$ M. Uit het grondplan, dat door D[r] Holwerda bij zijn beschrijving gevoegd is, blijkt dat de ligging der woningen te Stein veel onregelmatiger is dan in den Bataafschen burcht

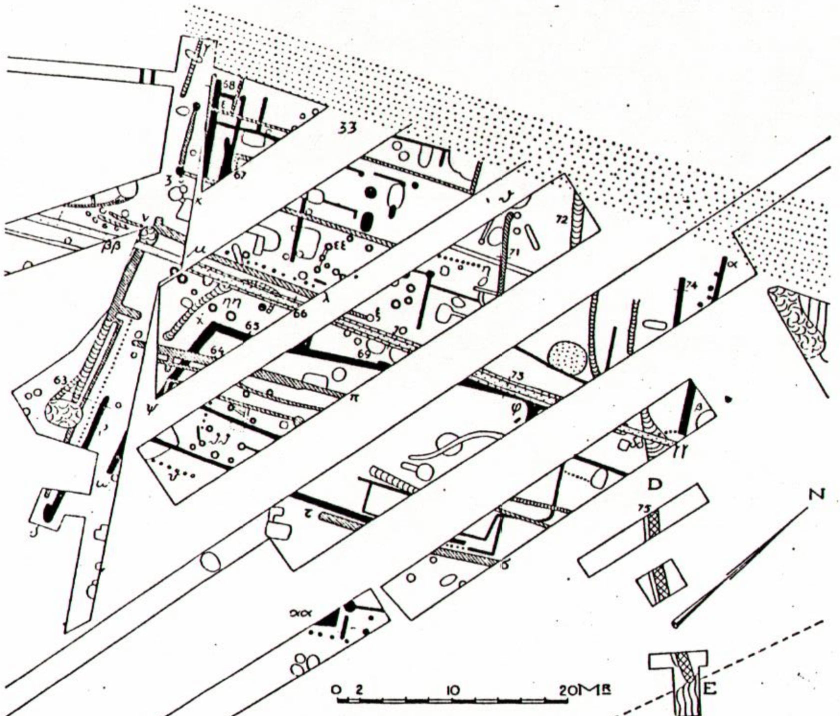
(1) F. Oelmann, *o.c.*, p. 94, n. 2 betwist het bestaan van ovale huisvormen. Ze komen echter ook elders voor.

(2) J. H. Holwerda, *Oudh. Meded.*, 1920, 1 vv.; 1922, 57 vv.; *Nederland's vroegste Geschied.* bl. 134 vv.; F. J. De Waele, *Noviomagus Batavorum, Bouwsteenen*, II, I, bl. 7 vv.; R. E. *s.v. Noviomagus*; F. Oelmann, *o.c.*

van Nijmegen (1). Wellicht hebben wij hier niet te doen met een markt- of baandorp, maar met een huizengroep, waarin de inheemsche arbeiders van een nabij gelegen hoeve gehuisvest waren.

Blijkens de schervenvondsten was deze nederzetting bewoond in de eerste eeuwen van onze jaartelling.

Ockenburgh bij den Haag (afb. 21). Hier werd een merkwaardige Bataafsche nederzetting door J. H. Holwerda ontgraven (2). « Zoo heeft hier dus... een betrekkelijk groote nederzetting

Afb. 21. — Ockenburg bij Den Haag. Deel van de oostelijke helft (HOLWERDA, Oudh. Med. 1938, pl. 2).

gelegen, die wel een bijzonder aanzien heeft gehad, nadat waarschijnlijk een korte periode vooraf was gegaan, waarin slechts

(1) *Oudh. Meded.*, 1928, bl. 15 vv.
(2) *Een Bataafsch dorp op Ockenburgh bij den Haag, Oudh. Meded.*, XIX, 1938, bl. 11 vv.

een aantal vrij groote ovale Germaansche huizen over het terrein verspreid lagen. Deze vroegste huizen herinneren ons sterk aan de typische ovale huizen, welke wij eerst in den Batavenburcht bij Nijmegen leerden kennen, waar zij naast andere van vierhoekigen vorm voorkomen. Die vierhoekige huizen in den Batavenburcht vertoonen verder ook gelijkenis met de vele vierhoekige woningen, welke in den lateren aanleg op Ockenburgh, meestal door een erf omsloten, te vinden zijn en ook op verschillende andere plaatsen, zooals op de Woerd van Maurik (zie *Bijdragen van Gelre*) en in Naaldwijk (*Oudh. Med.* XVII) werden aangetroffen. (Men verg. ook de onlangs door Braat ontgraven Woerd van Zetten, *Oudhk. Med.* XVIII). Ook de huizen, welke van Giffen (vgl. *Germania*, 1936 speciaal Taf. 10) in de terp van Ezinge vond, schijnen er mede verwant te zijn. Een bijzondere vorm vertoont op Ockenburgh het groote, binnen de palissade F. G. H. gelegen gebouw, dat immers over zijn geheele lengte door dwarswanden in eenige groote afdeelingen werd verdeeld, waarvan de middelste mogelijk als een open binnenplaats zal zijn te beschouwen, terzijde waarvan de vertrekken gegroepeerd lagen, terwijl een lange achterhal de geheele breedte van het gebouw innam, evenals dat b.v. bij een eenvoudige Romeinsche villa vaak het geval is... Zuidelijk van dit gebouw zagen wij een groep van merkwaardige langgerekte gebouwen, die wij misschien het best met de « lange huizen » der Germanen zouden kunnen vergelijken... en waarin wij mogelijk ook wel stallingen hebben te herkennen...

Wat evenwel onzen aanleg bijzonder merkwaardig maakt zijn de palissadeeringen, die de verschillende gedeelten beschermen en overal beschuttend om huizen en erven heenbuigen ; zij sluiten telkens weer op bepaalde punten aan de wanden dezer huizen aan en verbinden als 't ware de verschillende woninggroepen der nederzetting tot één geheel, dat dan naar de zijde van den meeroever toe open lag... Eenige analogie voor deze palissades, welke de huizen omsluiten, vinden wij in de eigenaardige palissades, welke ik ook op de Woerd van Maurik in aansluiting aan de woningen weervond. Enkele palissadegreppels vond ook Braat naast zijn huissporen in Zetten. Overigens meen ik voor zulk een typischen aanleg... vooral voorbeelden te vinden in den inheemschen dorpsaanleg in Romeinschen tijd in Engeland (vgl. R. G. COLLINGWOOD, *Archaeology of Roman Britain* bl. 153 en vv.). In het bijzonder is de Ewe Close te vermelden, waarvan de plattegrond reeds lang geleden door W. G. COLLINGWOOD, *Transactions of Cumberland and Westmorland ant. Society*, 1909, werd gepubliceerd. ».

Elders op het terrein werden dan nog kleine langwerpige

vierhoekige huisjes of hutten met daarbij behoorende keldergaten gevonden. Zij waren eveneens door palissadeeringen beschermd.

Wanneer wij het vondstenmateriaal overzien, bemerken wij dat in deze door-en-door inheemsche nederzetting bijna uitsluitend Romeinsche voorwerpen gebruikt werden, een verschijnsel dat oók in den Batavenburcht geconstateerd werd.

De nederzetting was bewoond tusschen de jaren 120 en 240 n. C.

HOOFDSTUK IV

VILLA'S

In het vorig hoofdstuk hebben wij de aandacht reeds gevestigd op de kleine stadswoningen en op de leemen hutten der inboorlingen. Aan de villa's der geromaniseerde grootgrondbezitters moet een afzonderlijk hoofdstuk gewijd worden niet alleen wegens hun bijzonderen aanleg en constructie maar ook wegens de belangrijke rol welke zij in het romanisatieproces van zuid-België en van het zuidelijk deel van Nederlandsch Limburg gespeeld hebben. Immers zij zijn in deze gewesten brandpunten van romanisatie geweest, van waaruit de Romeinsche beschavingsinvloeden op de omgeving uitstraalden en niet het minst op het ondergeschikt personeel van het bedrijf, op de pachters, de werklieden en de bedienden. In het zuiden van België en van Nederlandsch Limburg heeft de romanisatie dan ook een landelijk en burgerlijk karakter, terwijl zij in de grensgebieden veeleer een militair karakter draagt, omdat daar de legerplaatsen de groote brandpunten van Romeinsche beschaving geweest zijn.

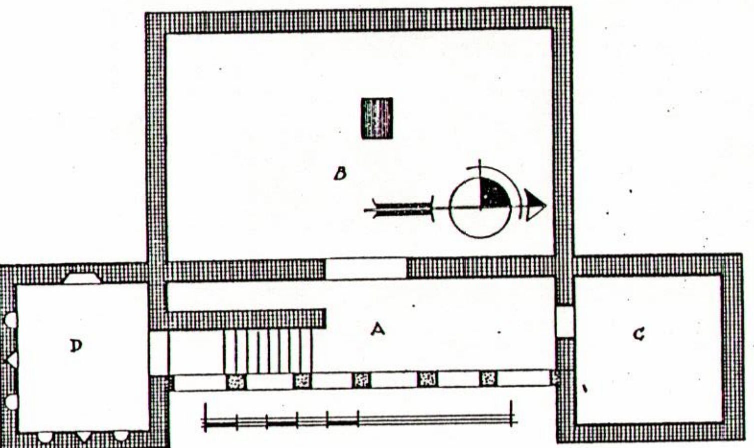
De Romeinsche villa is een heereboerderij, bestaande uit een hoeve met haar afhankelijkheden, uit de heerewoning en uit een min of meer uitgestrekt domein. De hoofdbezigheid van den villabewoner is de landbouw geweest in den breeden zin van het woord : akkerbouw, veeteelt, fruitteelt, tuinbouw en zoo meer. Tot het midden van de IIIe eeuw moet dit landbouwbedrijf zeer winstgevend zijn geweest, te oordeelen naar de degelijkheid en de uitgestrektheid der gebouwen en den welstand waarvan de daarin gevonden voorwerpen doorgaans getuigen. De voornaamste afnemers van hun landbouwproducten waren de talrijke handelaars, die zich inspanden om de kampen van de Rijnlegers en de daarbij gelegen burgerlijke nederzettingen van het noodige te voorzien.

Dit wil echter niet zeggen dat de villabewoners zich uitsluitend op den landbouw hebben toegelegd. Uit de vondsten is gebleken dat sommige ook nog het pottenbakkersbedrijf (Clavier, Theux, Houdeng-Goegnies, Vellereille-le-Brayeux, Waudrez, Andenne, Grand-Leez, Tourinnes-St-Lambert) of het brouwersbedrijf (Anthée, Maillen, Mettet) uitoefenden, terwijl de inwoners van de kalk-, steen- en ijzerertsstreken niet zelden kalkovens,

steengroeven en metaalnijverheid uitbaatten (steengroeven te Clavier, Landen, Neerlanden, Theux, 's Graven Voeren, Maisières, Mettet, Vielsalm, Martelange, Ben-Ahin, Maillen, Arquennes, Modave, Gesves; marmergroeven te Gerpinnes, Boussu-lez-Walcourt, Fontaine-Valmont, Dinant, Senzeille, Landelies ; kalkovens te Braives, Maisières, Girault, Fontaine-Valmont, Bauselenne, Harmignies, Tenneville, Autelbas ; metaalindustrie te Anthée, Rognée, Jemelle, Maillen (Ronchinne), Mettet, Senzeille, Thy-le-Bauduin, Chastrès-lez-Walcourt, Louvegnée, Ben-Ahin en Theux).

PLATTEGRONDEN

Als voorbeeld van een eenvoudige villa leggen wij den plattengrond der villa van Serville voor (afb. 22). Vóór een groote kamer, die 12,20 × 7,20 M. meet, is een porticus of gaanderij gebouwd.

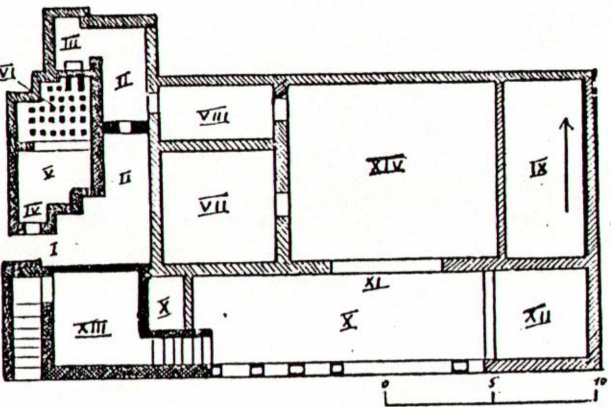
Afb. 22. — Plattegrond van de villa te Serville (De Maeyer, Rom. Villa's, afb. 1).

Deze is geflankeerd door twee hoekvertrekken, die als woonkamers dienst deden. De groote kamer zal het alledaagsch woonvertrek geweest zijn d.i. de keuken. De porticus rust op kleine zuilen. Zij is drie meter diep en heeft dezelfde breedte als de groote kamer die er achter ligt en waartoe een breede deur toegang verleent. Van uit de porticus kan men ook de hoekvertrekken bereiken evenals den kelder, die onder het linker hoekvertrek was aangelegd.

De plattegrond der villa van Sauvenière (afb. 23) geeft sterk den indruk dat de oorspronkelijke gebouwen achteraf zijn ver-

groot geworden door toevoeging, aan den westerkant, der vertrekken I, V en XIII, en van het hypocaustum VI. Immers wanneer men deze vertrekken van den plattegrond verwijdert, blijft nog een eenvoudige porticusvilla over, waarvan de groote kamer achter de porticus in vier kleine vertrekken is ingedeeld (VII, VIII, IX, XIV).

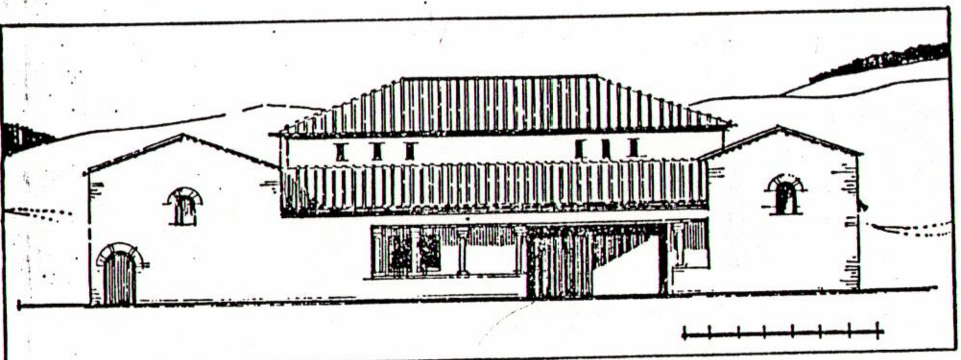
Zooals uit dezen plattegrond en uit meer andere blijkt werd

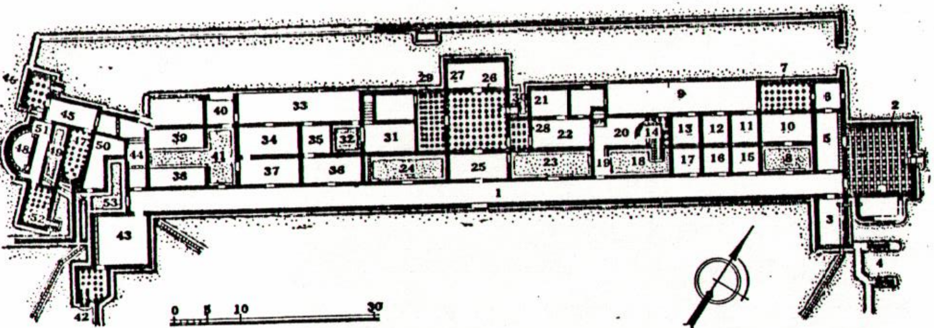
Afb. 23. — Plattegrond van de villa te Sauvenière (De Maeyer, ibid. afb. 8a).

zwarte lijnen : nieuwere muren ; gestreepte lijnen : oudere muren ; I, zijingang ; III, stookplaats ; IV, V, VI, badinrichting met hypocaustum ; X, porticus ; XI, hoofdingang; XII, XIII, hoekvertrekken met kelder en dubbele trap in XIII ; II, VII, VIII, IX, XIV, vertrekken

de bewoonbare oppervlakte eener villa eventueel vergroot door het aanbouwen van één of meer vertrekken aan den oorspronkelijken kernbouw.

Afb. 24. — Reconstructie van vorigen plattegrond.

Afb. 25. — Plattegrond van de villa te Basse-Wavre (DE MAEYER, afb. 16).
Porticus (1) met twee hoekvertrekken (3, 43). Lengte : 110 M. Hoofdingang in het midden van de porticus. Er achter kamers van de meesters en kleine binnenkoeren (8, 18, 23, 24, 30, 32, 41). In het midden van het gebouw de woonvertrekken o.m. een groote ontvangstzaal en kleinere vertrekken er naast, verwarmd door hypocaustum. Links en rechts keukens (20, 31). Linkervleugel : kamers voor het personeel en badinrichting. Half-cirkelvormig bad. Rechts : vertrekken voor de gasten o.m. groote verwarmde zaal, waarvan de vloer met mozaiek en de muren met marmeren platen bekleed waren.

De villa-architectuur is een mengsel van inlandsche en geïmporteerde elementen. Dit werd o.m. bewezen door de zorgvuldige ontgraving van de villa te Mayen (Rijnland). De groote kamer die achter de porticus gelegen is komt reeds voor in de voor-Romeinsche woningen. Daarentegen zijn de porticus met de hoekvertrekken, de kelder, de badinrichting en het hypocaustum uit het Zuiden ingevoerd.

Bij de meer uitgebreide villa's is de kernbouw dikwijls niet zoo heel gemakkelijk meer te onderscheiden. Sommige zijn tot echte luxe-residenties of kasteelen uitgegroeid b.v. de villa's van Jemelle, Ronchinne (Maillen), Bauselenne, Mettet, Rognée en vooral die van Basse-Wavre (afb. 25).

Bij de heerewoning behooren natuurlijk allerhande bijgebouwen als stallingen voor het rundvee, de paarden en de muilezels, schuren voor het graan, loodsen voor de wagens en het gereedschap en desgevallend werkhuizen voor het bijbedrijf. Niet zelden ligt de badinrichting ook op een afgezonderde plaats.

De bijgebouwen lagen meestal achter de woning. Zij waren met min of meer orde rondom een open plaats geschaard. Somtijds zijn de woning en de bijgebouwen veiligheidshalve omgeven door een houten afsluiting of door een steenen muur.

CONSTRUCTIE EN OPBOUW

De fundeeringsmuren hebben een gemiddelde dikte van 0,60 - 0,80 M. Zij bestaan uit dikke ruwe steenen, die op hun

smallen kant ofwel schuin geplaatst zijn en die gevat zijn in mortel van kalk, fijne kiezel en zand. De fundeeringsmuren rusten ofwel op den grond ofwel op een laag van ruwe steenen aangevuld met aarde zonder mortel.

De opgaande muren zijn gewoonlijk niet zoo dik als de fundeering. Het verschil bedraagt 0,05 - 0,10 M. Deze opgaande muren bestaan uit regelmatig gekapte bloksteenen van 8 tot 12 cm. doorsnede verbonden met sterke mortel. Somtijds is de kern ervan uit gietwerk gevormd (breuksteenen en mortel) ; dan zijn alleen de buitenwanden gemetseld zooals zooeven aangeduid werd. Tusschen de bloksteenen worden somtijds twee horizontale rijen van groote platte tegels ingeschoven om meer stevigheid aan het metselwerk te geven. De mortel zoowel als het kalkpleister kan met baksteengruis vermengd zijn om ze te verharden. Dit was o.m. bijzonder het geval waar men met water af te rekenen had, b.v. in de badvertrekken.

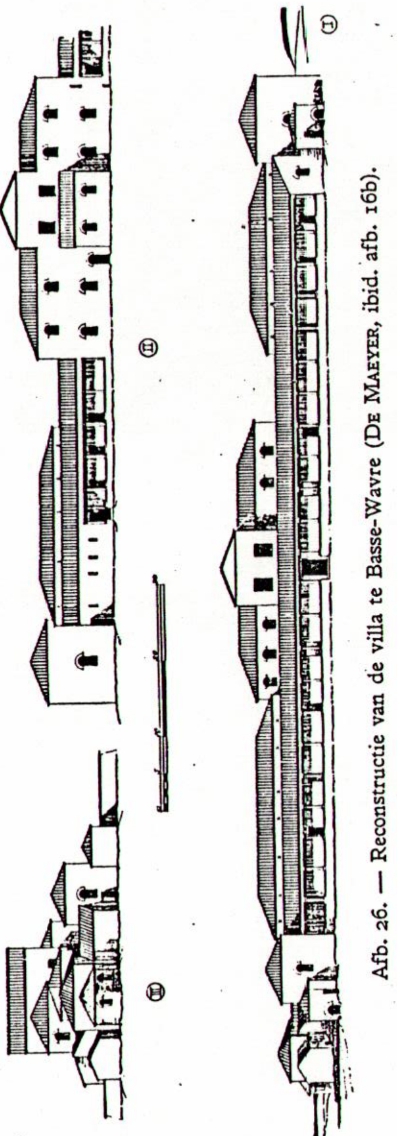
Van de meeste villa's was slechts een sokkel van ca. 1 M. hoogte in vast materiaal gebouwd. De overige deelen van de buiten- en binnenwanden waren gemaakt uit vlechtwerk bestreken met leem en kalkpleister. Het vlechtwerk werd door middel van houten balken opgehouden. Te Tongeren waren op een bepaalde plaats de paalgaten nog zichtbaar naast den cementen vloer eener kamer. Hier is zelfs geen vasten sokkel aanwezig geweest.

Over de deur- en vensteropeningen bezitten wij weinig gegevens. In een villa van Wurtemberg werden de deuropeningen gesloten bij middel van ingeschoven planken. Te Aiseau (België) werden deurhengsels aangetroffen, wat er op wijst dat aldaar de deuren zooals vandaag open en toe draaiden. Een zwaar ijzeren deurslot werd gevonden in den kelder der villa L'Hosté te Basse-Wavre. Men vindt er een photo en een reconstructie van in de Loë, Belg. anc. III, f. 90-91.

Over den vorm en de afmetingen der vensters zijn wij al even min ingelicht. Wel kunnen wij zeggen dat zij zich hoog in den wand bevonden en niet dienden om uitzicht te geven op de straat en het hof maar alleen om de vertrekken te verlichten en te verluchten. Het gebezigde glas was meestal groenachtig van kleur en weinig doorschijnend.

De vloer was gewoonlijk gemaakt uit een soort beton van kalk- of baksteenmortel vermengd met fijn kiezel. De bovenste laag was doorgaans gemengd met fijn gemalen baksteengruis, zoodat de vloer na effen gestreken en gepolijst te zijn geweest het uitzicht kreeg van een rood-gespikkelden mozaiekvloer. Planken en steenen vloeren zijn groote uitzonderingen.

Echte mozaiekvloeren of vloeren gevormd uit marmeren

Afb. 26. — Reconstructie van de villa te Basse-Wavre (DE MAEYER, ibid. afb. 16b).

platen komen alleen voor in rijkemanswoningen (De Maeyer, p. 153, n. 1 somt er vijf-en-twintig op). Op andere plaatsen vergenoegde men zich met een boord van mozaiek rond den betonnen vloer te leggen.

Meestal waren de woningen, de stallen en de schuren afgedekt met een strooien dak of beschermd door een dak van tegulæ en imbrices. De tegulæ zijn platte pannen met omhoog staande randlijsten. Zij werden naast mekaar geschoven en de openingen tusschen de randlijsten overdekt met de rond gebogen imbrices. De gemiddelde afmetingen der tegulæ zijn : breedte 30 - 35 cm. en lengte 40 - 50 cm.

In de Ardennen werden ook leien platen gebruikt om de huizen en stallingen tegen den regen te beschutten (Anlier, Guirsch, Jemelle, Radelange, Basse-Wavre, Clavier, Vodecée, Wilsele). Plinius, N. H. 36, 44 spreekt er ook van.

De porticus is de zuilengalerij welke de twee hoekvertrekken verbindt. Op een laag muurtje, dat 0,80 tot 1 M. hoog is, staan een zeker aantal zuilen, meestal uit hout, die het schuine dak schragen. De porticus vormt aldus een soort lange smalle balkon, die de er achter liggende vertrekken beschut tegen regen en wind en waarop de eigenaar en zijn familie een luchtje kunnen gaan scheppen in het warme seizoen.

De villa's hadden zelden meer dan twee verdiepingen. Welke het uitzicht van een Romeinsche villa geweest is blijkt uit de reconstructie van de villa's van Basse-Wavre (afb. 26) van de hand van Cl. Trefois (cfr. ook de sarcophaag van Simpelveld).

WANDVERSIERING - MEUBILEERING

Gewoonlijk loopt beneden rondom de kamer een donker gekleurde band. Er boven is de wand verdeeld in lichter gekleurde paneelen, die met één of twee donkere banden omgeven zijn. Van de friesversiering weten wij niets af.

De versiering der villa van Anderlecht moet de volgende geweest zijn. In een eerste vertrek waren de paneelen beurtelings wit en geel ; zij waren ingesloten in een rooden boord, waarrond een meerkleurige band liep. Een tweede vertrek had rood-bruin-zwart gespikkelde paneelen op witten achtergrond. De paneelen van het derde vertrek waren grijs-blauw van kleur en omgeven door een witten band. De wandschildering der Belgische villa's sluit aan bij de na-Pompeiaansche huisversiering van Ostia uit het einde der IIe eeuw n. C. en het begin der IIIe.

De wandversiering van drie vertrekken van de statio of prætorium van Stein (Ned. Limb.) is kunnen hersteld worden (*Oudh. Med.* 1928, afb. 22-23-24). Eerste wand : aan den voet

loopt een roode band. Er boven en rondom den wand loopen twee andere strepen ; de eene is breed en donker groen van kleur, de andere is smal en bruin gekleurd. Zij omsluiten de eigenlijke versiering, die uit rosetten bestaat waarrond fijne bloemenslingers kronkelen. Tweede wand : roode boord aan den voet ; twee banden rondom den wand, een smalle die bruin is en een breedere die blauw van kleur is. Op den witten grond van den wand zijn groote rosetten geteekend, blauwe en roode, waarrond gestyliseerde figuren. Derde wand : op een groenen grond zijn ovale gele vlekken geteekend. Rond de vlekken loopen bruine strepen. Van de omlijsting is niets bewaard.

Te Hern-St.-Hubert, bij Tongeren, werd onder een tumulus het gereedschap van een wanddecorateur gevonden : bronzen potjes met kleurstof gevuld, kleine verfblokjes van roode, gele, zwarte, blauwe, groene, grijze en witte kleur, kokertjes met penseelen, passers en allerhande huisgerief. Het graf dateert uit de eerste helft der IIIe eeuw. Deze vondst is een unicum.

Rijke lieden lieten de wanden van hun ontvangstkamers niet zelden bezetten met kostbaar marmer of met veelkleurig glas b.v. te Neerhaeren, Neerlanden, Montignies-sur-Sambre, Anthée, Basse-Wavre, Mettet, Luik.

Gegoten lijstwerk in plaaster of beton werd ook gevonden.

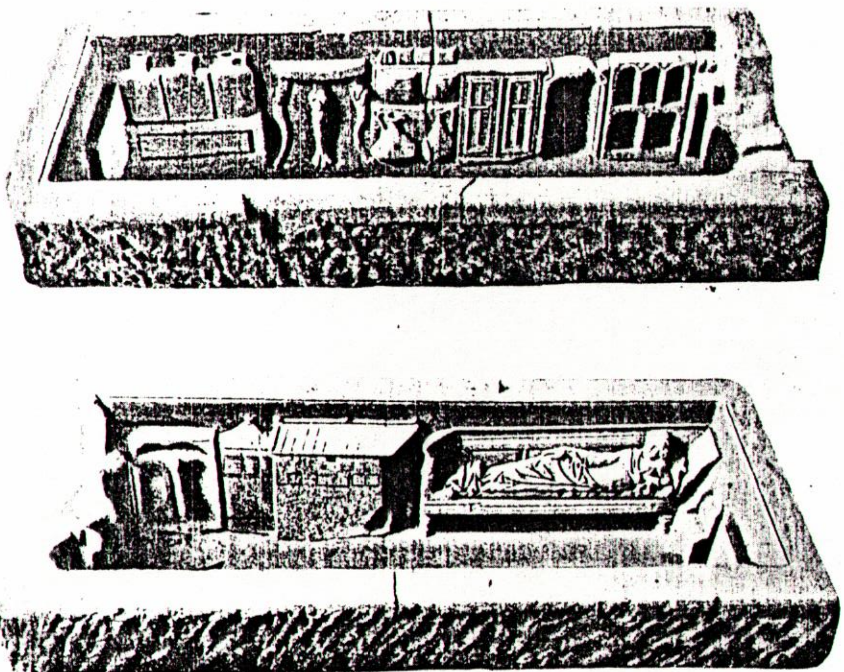
Een grondig onderzoek van het bouwmateriaal en van zijn herkomst zou nog heel wat nieuwe gegevens kunnen verstrekken over de nijverheid en den handel der Noord-Gallische bevolking.

Over de meubileering der woningen zijn wij niet goed ingelicht. Van de houten meubelen, tafels, stoelen, kasten, bedden, enz. is niets overgebleven dan hier en daar een metalen poot of een metalen sierstuk. Wij zijn beter op de hoogte van de gewone gebruiksvoorwerpen die uit minder vergankelijke stof gemaakt waren : aarden en bronzen vaatwerk en lampen, glazen tafelgerief, bronzen mantelspelden, bronzen en aarden beeldjes en zoo meer. In de volgende hoofdstukken zal hierover breedvoerig gehandeld worden.

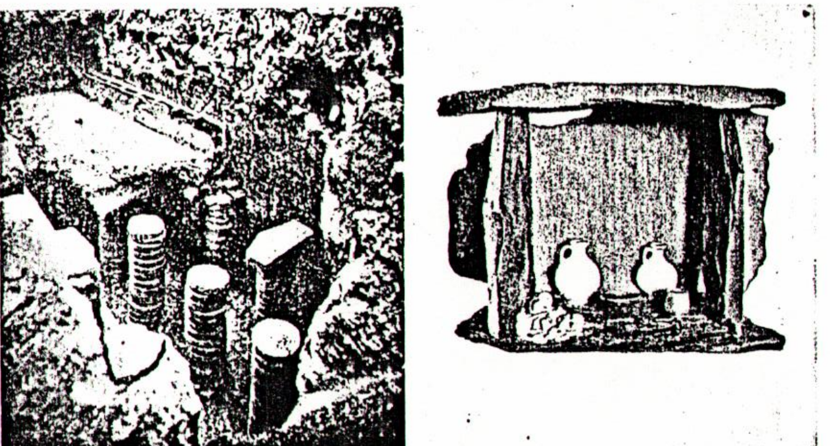
Hetgeen voorafgaat wordt prachtig geïllustreerd door de sarcophaag van Simpelveld (Ned. Limb.) (1).

Grafsteden met sarcophaag zijn zeldzaamheden in onze streken. Daarom alleen is de vondst van Simpelveld al merkwaardig. De sarcophaag van Simpelveld is daarenboven een unicum wegens haar versiering. Gewoonlijk zijn de lijkkisten aan de buitenzijde met reliefs versierd. Zij stellen doorgaans allegorische tafereelen voor, die ontleend zijn aan de klassieke mythologie. De sarcophaag van Simpelveld is aan de buitenzijde

(1) Zij bevindt zich thans in het Rijksmuseum te Leiden.

Pl. VII. — Sarcophaag van Simpelveld (N. L.) (HOLWERDA, *Oudh. Med.* 1931).

Pl. VIII. — a) Hypocaustum van Tongeren (Cliché Mus. Tongeren). b) Romeinsch graf van Rettigny (Cliché Mus. Jubelpark, Brussel).

onversierd, maar de binnenwanden zijn daarentegen rijkelijk opgesmukt met hoog-reliefs, die de overleden huisvrouw te midden van haar dagelijksche omgeving voorstellen.

De zandsteenen lijkkist meet buitenwerks 2,40 × 1,05 M. en binnenwerks 2,10 × 0,75 M. Wij laten Dr J. H. Holwerda aan het woord om ze te beschrijven (1) (Plaat VII).

« De helft van de lange zijde van de kist wordt ingenomen door een liggende vrouwe-figuur op een groote rustbank. Het gelaat der vrouw is zeer individueel... Het haar is vrij strak om het achterhoofd getrokken... De vrouw is gekleed in een kleed met mouwen, ze steunt op den linkerarm, waarvan de hand een plooi van het kleed vasthoudt, terwijl de andere arm op het lichaam en het been rust. Het onderlichaam en de beenen zijn gehuld in een deken die de voeten geheel omsluit... De vrouw ligt op een matras... De houten rustbank heeft gedraaide pooten en hoog opstaanden rug en zijkanten, waarvan die aan het voeteinde rechtop staat, die aan het hoofdeinde schuin naar boven loopt... Dergelijke rustbanken zijn op Romeinsche reliefs zeer bekend, vooral op grafreliefs (vgl. ESPÉRANDIEU, *Recueil*, 230, 566 enz.)...

» Aan het hoofdeinde naast den divan staat in de eene korte zijde van de kist ingehouwen een stoel van het bekende Romeinsche model, zooals wij hem als rieten stoel kennen b.v. van de Neumager reliefs (ESP. VI, 5142) en verder ook van talrijke grafreliefs (o.a. ESP., V, 4041, VIII, 6449). Naast die stoel staat een kist, ongetwijfeld een arca, waarschijnlijk voor kleeren bestemd, met onderaan een plint en bovenaan een deksel, door een slot gesloten. Aan het deksel is een hengsel door inkrassing aangegeven en daaronder is een sleutelgat zichtbaar.

» Aan de hieraan aansluitende overstaande lange zijde van de kist zien we eerst een laag tafeltje... Ook dergelijke tafeltjes zijn van Romeinsche schilderingen en sculpturen wel bekend (Vrg. DAREMBERG en SAGLIO *s.v. armarium* bl. 432 en *s.v. mensa* bl. 1727, vrg. ook de Igeler zuil, DRAGENDORFF en KRUEGER bl. 74). Op dit tafeltje staan drie flesschen, een ronde en twee vierkante met buisvormig halsje en rechthoekig omgeknikt, geribd oor. In deze herkennen we dadelijk de vormen van de overbekende glazen flesschen, gelijk die in ons land in de eerste en tweede eeuw in gebruik zijn geweest. Dezelfde flesschen zien we tallooze malen ook op de Romeinsche grafreliefs afgebeeld zooals op die uit Vechten of Doodewaard (ESP. IX, 6669, 6673). Ook op de voorstelling van een keuken op de Igeler zuil (vgl. DRAGENDORFF

(1) *Oudh. Meded.*, 1931, bl. 28 vv. De sarcophaag dagteekent uit het einde der IIe eeuw en stamt waarschijnlijk uit een fabriek van Keulen.

en KRUEGER Taf. 9) zijn ze te vinden, zie b.v. ook ESP., VIII passim en IV, 3317.

» Naast dit tafeltje met flesschen staat een bronzen drievoet afgebeeld met zeer goed uitgevoerde pooten in den vorm van een dierpoot en op de buigingen daarvan een fijn leeuwenkopje in relief. Zulke drievoeten zijn in allerlei uitvoering in originali bekend (DAREMBERG en SAGLIO *s.v. mensa* bl. 1723) en worden talrijke malen op grafreliefs afgebeeld. Vrg. in het bijzonder ook de voorstelling op de Igeler zuil (bij DRAG. en KR. Taf. 9)...

» Naast den drievoet zien we een soort étagère met drie verdiepingen (mogelijk ESP. IV, 3317). Op deze staan onderaan twee schenkkannen, een met wijden buik en merkwaardig in het platte vlak geteekenden tuitmond, waaraan een tot den buik reikend oor, met bovenop een uitsteeksel, de andere slanker met ronden mond en slanker oor met een dergelijk uitsteeksel. Juist vooral aan deze ooren herkennen we hierin weer bekende vormen van bronzen kannen, waarschijnlijk uit lateren tijd (vrg. b.v. WILLERS, *Neue Unters.* afb. 41, 12 en 13). Midden op de étagère bevinden zich twee ovaalvormige emmers met voet en beweegbaar hengsel, afbeeldingen van de bekende bronzen emmers zooals die omstreeks 150 n. C. in deze streken moeten zijn vervaardigd (Vrg. WILLERS, *Neue Unters.*, bl. 42 en vv.). In deze stukken hebben wij weer een gegeven tot een meer preciese dateering van onze kist. Op de bovenste plank van de étagère bevinden zich vier voorwerpen. In het éene meen ik een geribd glazen fleschje te herkennen, hoewel ik hiervoor geen directe analogie kan aanhalen, de drie andere zijn klaarblijkelijk cylindervormige glazen of metalen bekers met afzonderlijk gevormden standring...

» Aan deze étagère sluit nog een zeer merkwaardige afbeelding aan, die van een kast met uitstekende bovenlijst en twee deuren met paneelen en op ieder van die deuren een hengsel gelijk dat waarschijnlijk in originali van brons was...

» Hiermede zijn we aan het eind van de beschrijving der voorwerpen, die klaarblijkelijk, rondom de liggende vrouwefiguur geplaatst, het ameublement van haar vertrek vertegenwoordigen.

» De buitenzijde van haar woning ziet men zonder twijfel aan de andere zijde van de rustbank. Daar kijken we van terzijde tegen een gebouw aan waarin we duidelijk de vormen van een Romeinsche villa, zooals er zoovele ook in Limburg hebben bestaan, herkennen. Vergelijkt men hiermede de talrijke plattegronden, die we reeds in Limburg zelf hebben bloot gelegd en de reconstructieteekeningen, gelijk die meermalen van zulke hoeven gegeven zijn (o.a. door REMOUCHAMPS : *Oudh. Med.* N. R. IV ; STEINER, *Die Villa von Bollendorff*, enz.) dan valt

hieraan niet te twijfelen. Ook vergelijking met de bekende Afrikaansche mozaieken (*Jahrb. Arch. Inst.* 1904 ook afg. in mijn *Nederl. Vroegste Gesch.* bl. 212) is leerrijk. Alleen geeft ons relief thans voor het eerst een authentieke afbeelding van dien opbouw. We zien hier de gewone vierhoekige torenachtige voorbouw met laag dak en daarachter een der zijvleugels van het gebouw die tot dezelfde hoogte reikt. Waarschijnlijk heeft het drie verdiepingen, waarvan de onderste met een geheel blinden muur. Daar waar we dan de eerste verdieping zullen mogen veronderstellen, zien we zoowel op den gebouw- als op den torenwand vierkante vensters met luiken en kleine ruitjes in lijnwerk aangebracht, terwijl vlak onder het dak van het gebouw nog een zoldervenster aanwezig schijnt. Beneden in den achtergevel van dit vleugelgebouw zien we een deur aangegeven. Zeer merkwaardig is het geveldak waarvan dakpannen en vorsten duidelijk te onderscheiden zijn. Boven over de nok van het dak loopt een eigenaardige lijst, op het midden en aan de uiteinden waarvan een knopvormige bekroning. Dezelfde dakvorming en bekroning vertoont ook de toren. We hebben dus zeker in dit relief een belangrijk nieuw getuigenis in zake de Romeinsche villabouw voor ons.

» Is dus klaarblijkelijk aan éene zijde van de liggende figuur langs de wanden de voorstelling van het interieur waarin ze leefde aangebracht, aan de andere zijde zien we haar woning van buiten... »

HYPOCAUSTUM

Iedere villa bezat één of meer hypocausta of onderaardsche verwarmingsinstallaties. De te verwarmen vertrekken waren onderkelderd. In de open ruimte tusschen de opstaande muren en op een betonnen vloer waren een aantal ronde of vierkante zuiltjes van opeengestapelde tegels geplaatst. De openingen tusschen deze zuiltjes waren afgedekt met groote vierkante aarden platen of tegulæ waarvan de vier hoeken op vier verschillende zuiltjes rustten. Op dit soliede onderstel lag de betonnen vloer gevormd uit kalk en steen of tegelgruis. Daarenboven waren de wanden van één of meer kamers nog voorzien van tubuli of holle trekbuizen, waarlangs de warmte en de rook konden opstijgen. De holle ruimte onder de vertrekken werd verwarmd bij middel van een oven of een open vuur, die buiten lagen, en met den kelder verbonden waren door een kanaal. Aldus werden de vloer en de wanden van deze vertrekken verwarmd en verbleef de bewoner in een aangename temperatuur (Plaat VIIIa : hyp. v. Tongeren).

BADINRICHTING

Bij vele villa's behoort de badinrichting niet tot den kernbouw maar werd later bijgevoegd of in een afzonderlijk gebouw ondergebracht. Hieruit blijkt dat het gebruik er van zich slechts langzaam ingeburgerd heeft. Vele badinstallaties zijn verre van volledig. Men moest toen immers ook de tering naar de nering regelen. Een volledige installatie bestaat uit een frigidarium d.i een vertrek met een bassin voor het koud bad, uit een tepidarium of lauw bad, een caldarium of warm bad, een sudatorium of zweetkamer, een kleedkamer, een wandelvertrek dat ook voor de lichaamsoefeningen kon gebruikt worden, enz. Sommige van deze vertrekken waren bij middel van hypocausta verwarmd. Het water voor de baden werd buiten in ovens verwarmd en door looden buizen naar de badkuipen gevoerd.

HET DOMEIN

Bij iedere villa behoorde een min of meer uitgestrekt domein, omvattende akkerlanden, weiden, boomgaarden, vijvers, kreupelhout, bosschen, enz. van wier opbrengst de eigenaar, zijn familie en zijn onderhoorigen moesten leven, verder nog steen-, kalk-- en ijzerertsgroeven en zoo meer naar gelang de streek waar de villa zich bevond. Groote domeinen werden niet geheel door den eigenaar of zijn conductor uitgebaat. Een deel ervan werd verpacht aan coloni.

Over de uitgestrektheid der domeinen bezitten wij vooralsnog geen voldoende gegevens en de meeste voorgestelde schattingen houden niet voldoende steek. Slechts een grondige detailstudie ter plaatse met behulp van alle topographische, toponymische en archeologische gegevens zou wellicht hier en daar toelaten de approximatieve grenzen van een bepaald domein vast te leggen.

Uit het werk van Dr De Maeyer blijkt dat de theorie van C. Jullian, die de grenzen der Romeinsche fundi wilde vereenzelvigen of overeenbrengen met die der oudste parochies, op groote moeilijkheden stuit. Men moet ook niet gelooven dat rivieren en oude wegen steeds grenzen van domeinen geweest zijn. Het is ook niet juist te beweren dat de hedendaagsche dorpen uit Romeinsche villa's zouden gegroeid zijn. Dit kan waar zijn voor enkele dorpen, maar vele villa's liggen buiten de kom van het hedendaagsche dorp, dat zijn oorsprong te danken heeft aan andere factoren dan de villa.

LIGGING EN VERSPREIDING (Kaart III)

De eigenaar koos voor zijn woning of zijn boerderij bij voorkeur een zachte helling uit die naar het zuiden of het zuid-oosten gekeerd was en zich in de buurt van een waterloop of bron en van een groote baan bevond.

De verspreiding is door verschillende factoren beïnvloed geworden o.m. door de vruchtbaarheid van den bodem, den rijkdom van den ondergrond en de verkeerswegen. Wanneer men op een kaart de verspreiding der Romeinsche villa's aanteekent, dan merkt men onmiddellijk een viertal bijzonderheden op.

Vooreerst deze : de verspreiding der villa's is niet uitsluitend gedetermineerd geworden door de natuur van den bodem. Groote stroken vruchtbaren grond zijn onbezet gebleven. De verkeerswegen, waarlangs de opbrengst gemakkelijk naar de markten kon vervoerd worden, hebben ook grooten invloed uitgeoefend.

Langs de wegen Maastricht-Nijmegen en Doornik-Boulogne over Wervik liggen bijna geen villa's, ofschoon deze banen vruchtbaren grond doorsnijden. Wij moeten er uit besluiten dat ze niet te zelfder tijd gebouwd zijn geworden als de heerbaan Keulen-Bavay, waarlangs er zoovele ontdekt zijn. Voornoemde wegen moeten maar aangelegd zijn, toen het bloeitijdperk van het villabedrijf reeds voorbij was.

Men merkt verder dat de noordelijke helft van België en een groot deel van Nederland geen villa's hebben gekend, terwijl het zuiden van België en het zuiden der Nederlandsche provincie Limburg als met villa's zijn bezaaid. Slechts hier en daar ziet men in de eerst genoemde streken een vooruitgeschoven nederzetting, waar waarschijnlijk markt werd gehouden b.v. Assche bij Brussel, Elewijt bij Mechelen, enz.

Er heeft dus in den Romeinschen tijd reeds een merkelijk verschil bestaan tusschen noord en zuid niet alleen wat de algemeene cultuurtoestand betreft maar ook wellicht wat de gesproken taal aangaat. In het Vlaamsche land en in het zuiden van Nederland moet de bevolking voortgeteerd hebben op de voor-Romeinsche gebruiken en menig voorwerp dat voor voor-Romeinsch gehouden wordt zou wel van veel lateren datum kunnen zijn.

Ten slotte nog een laatste opmerking. Alle deelen van het geromaniseerde land zijn natuurlijk niet even dicht bewoond geweest. De meest bevolkte streken waren het zuiden van de provincie Luxemburg d.w.z. de omgeving van Aarlen en Virton, in de provincie Namen een breede strook gronds welke zich van Dinant over Ciney tot het zuid-westen van de provincie Luik uitstrekt, verder het midden van de provincie Henegouwen, de

omgeving van Tongeren en het zuiden van Nederlandsch Limburg. Ten zuiden van Tongeren is op De Maeyer's kaart een witte vlek te zien en de streek van Herve is ook blank gebleven. Daar moeten zich in den Romeinschen tijd groote bosschen bevonden hebben.

GESCHIEDENIS

De eerste villa's werden reeds in de eerste helft der I^e^ eeuw gebouwd. Hun getal was echter niet groot. Het bloeitijdperk valt in de het laatste vierde der I^e^ eeuw en in de IIe.

Tusschen de jaren 170-174 n. C. had er een groote inval der Chauken in België plaats, die door den toenmaligen gouverneur van Belgica, Didius Julianus, den lateren keizer, afgeslagen werd. Verschillende Belgische villa's en dorpen gingen toen in de vlammen op. Wij citeeren Aiseau, Mettet, Givry, Jemelle, Taviers, Braives, Arquennes, Estinne-au-Val, Maillen, Liberchies, Habay-la-Vieille, Ben-Ahin, Rumpst evenals Vodecée, Anderlecht, 's Graven Voeren, Montenaken en Neerharen. De villa's der eerste reeks werden weer herbouwd, maar de vijf der tweede reeks zijn toen voor goed ten onder gegaan. Men moet hieruit niet besluiten dat hun domeinen zijn blijven braak liggen. Het boerenbedrijf was nog winstgevend in dien tijd. Hun domeinen zullen dan ook wel bij die van koopkrachtige geburen zijn gevoegd geworden.

Men zal opmerken dat vier van deze villa's in het tegenwoordige Vlaamsche land gelegen waren, niet ver van Tongeren.

Het feit dat Liberchies en Braives de prooi der vlammen werden, schijnt er op te wijzen dat de indringers de baan Tongeren-Bavay gevolgd hebben.

In den loop der IIIe eeuw werden de villabewoners nog herhaalde malen door Germaansche invallen geteisterd. De villa's van het zuiden van Nederlandsch Limburg werden kort voor het midden der IIIe eeuw door brand vernield.

De grootste inval was die der jaren 268 en (of) 275-276. Van de volgende villa's houdt de muntenreeks op vóór 268 : Arquennes, Rognée, Habay-la-Vieille, Clavier, Waudrez, Havré, Elouges, Fontaine-Valmont, waaraan nog kunnen toegevoegd worden Thuillies, Rumpst en waarschijnlijk ook Leignon en de muntschatten ontgraven te Belœil, Anderlecht, Herffelingen, Virginal, Petit-Rechain, Vitrival, Bailleul, Barbançon, Casteau, Curgies, Harchies, Thulin, Viesville, Marke, Noordschote, Wommelgem, Leerbeek, Gives, Modave, Tilff, Aarlen, Rollé, Dailly, Sterpenich, Han-sur-Lesse, Herchies, Howardrie, Lompret, Montrœul-sur-Haine, Kortrijk, Dadizele, Lichtervelde, Werken, Wijtschate, Izenberge, Belsele, Berlaar, Mariakerke-bij-Gent, Zeveneken, Zingem, Drongen, Eben-Emael, Riempst, Deux-Acren, La Hamaide, Tubize, Villerot, Ben-Ahin en Malonne.

De volgende villa's werden in 275-276 de prooi der vlammen : Grand-Leez, Mettet, Givry, Taviers, Anthée, Elewijt, Jemelle, Liberchies, Braives, Les Avins, Wals-Wezeren, St. Marc, Maisières, en Thirimont, cfr. de schatten van Aarlen, Ste Cécile, Fooz-Wépion, Rochefort, Tresogne, Bouffioulx, Tongeren, Andenne, Niverlée, Nolaity, Flostoy, Surice en Macon (De Maeyer, bl. 290 vv.).

De volgende villa's werden niet meer heropgebouwd : Havré, Aiseau, Waudrez, Elouges, Liberchies, Mettet, Rognée, Leignon, Habay-la-Vieille, (Rumpst), Jupille, Fontaine-Valmont.

In de IVe eeuw bestaan nog de villa's en nederzettingen van Estinne-au-Mont, Taviers, Ben-Ahin, Jemelle, Maillen (Ronchinnes), Grand-Leez, Elewijt, Haulchin, Neerharen, Assche, Braives, Herstal, Arquennes, Latinne, Clavier, Estinne-au-Val, Givry, Anthée, Maillen (Al Sauvenière), Mont, Thiaumont, Wancennes. Van deze hebben Clavier, Estinne-au-Val, Anthée, Maillen (Al Sauvenière), Mont, Thiaumont en Wancennes tot op het einde der eeuw stand gehouden. Zij liggen voornamelijk in de streek van Tongeren en in de prov. Namen en Henegouwen bezuiden de baan Tongeren-Bavay.

* * *

Uit hetgeen voorafgaat is gebleken dat het archeologisch onderzoek aangevuld door de topographie en de toponymie reeds belangrijke resultaten heeft mogen boeken. Vele punten blijven echter nog in het duister gehuld, deels omdat de opgravingen niet op voldoende wetenschappelijke wijze zijn uitgevoerd geworden, deels ook omdat de andere hulpwetenschappen nog niet alles gegeven hebben wat er uit te halen is. In de toekomst zal de archeoloog bijzonder te letten hebben, wat de architectuur betreft, op den overgang van de Keltische hoeve naar den Romeinschen villabouw, op de mogelijke veranderingen en vergrootingen, welke aan den primitieven kernbouw in den loop der eeuwen kan aangebracnt zijn geweest, op de ontwikkeling der bouwtechniek enz. Verder dienen in het vervolg alle in de villa's gevonden voorwerpen en bijzonder de ceramiek zorgvuldig te worden beschreven en zoo mogelijk gereproduceerd. Men mag zich niet meer vergenoegen, wanneer de munten beschreven worden, met den naam van den keizer aan te geven, wiens hoofd op de munt voorkomt, maar voor- en keerzijden moeten nauw-

keurig beschreven worden en tevens moet de staat van bewaring duidelijk worden aangegeven. Over de verspreiding en de uitgestrektheid en de samenstelling der fundi valt er nog heel wat te doen.

BIBL. R. DE MAEYER, *De Romeinsche villa's in België. Een archeologische studie* Antwerpen, 1937 en *Overblijfselen der Romeinsche villa's in België*, Antwerpen, 1940 (werken uitg. door de fac. d. wijsb. en lett. der Rijksuniv. Gent). Voor Nederland raadplege men J. H. HOLWERDA, *Nederlands Vroegste Geschiedenis*, I, Amsterdam, 1925, 2e uitg. 1927, de *Oudheidkundige Mededeelingen*, de *Maasgouw*, passim, enz. en thans ook A. W. BIJVANCK, *Nederland in den Rom. tijd*, 2 dl., Leiden, 1943.

HOOFDSTUK V

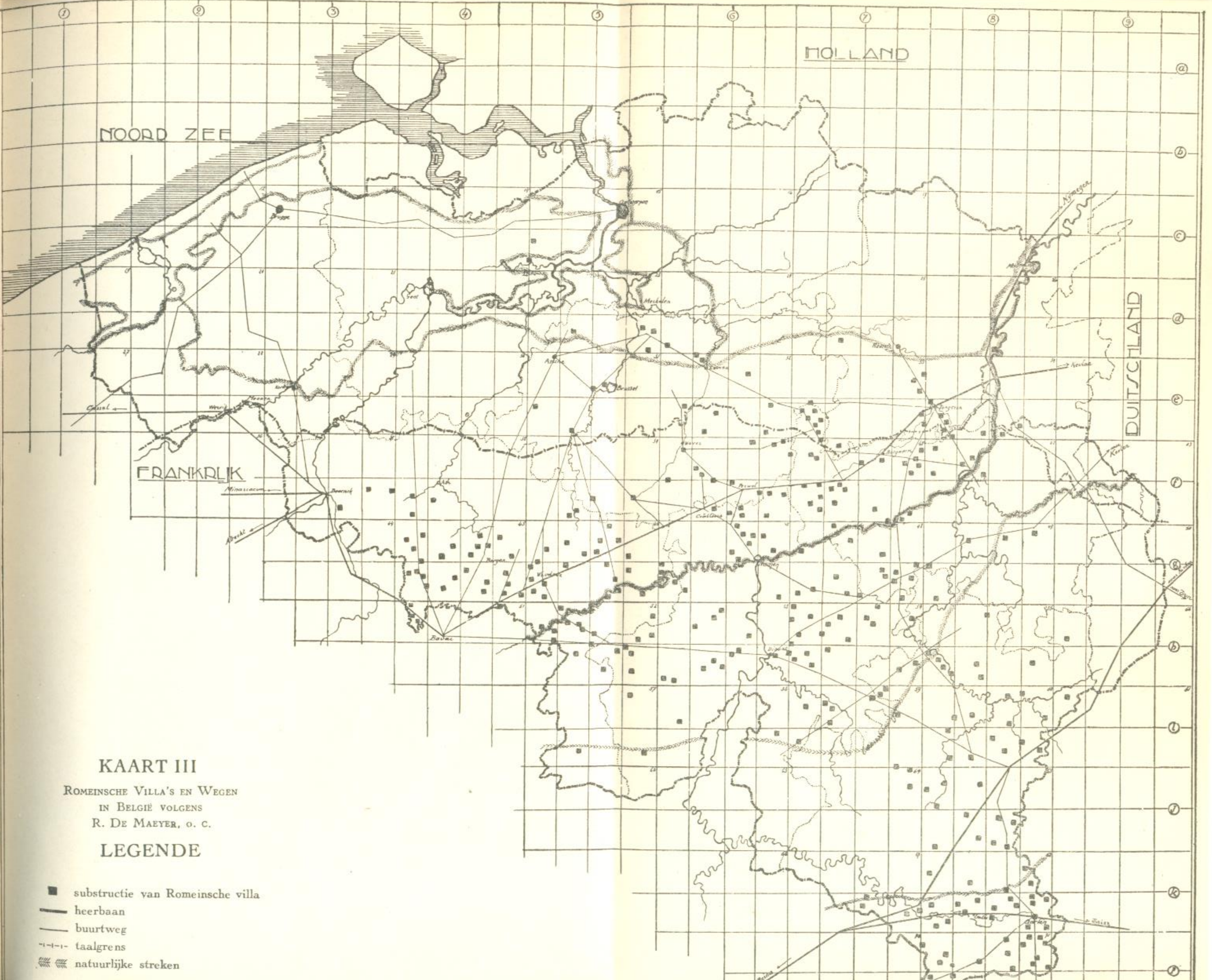
GRAFVELDEN EN GRAVEN

GRAFVELDEN

Iedere stad, dorp of kleinere huizengroep bezat ten minste één gemeenschappelijk grafveld, waarin de inwoners de afgestorvenen ter aarde bestelden. Belangrijke centra hadden er meer dan één. Naar antiek gebruik werden deze doodenakkers buiten de bebouwde kom der nederzetting aangelegd langsheen de voornaamste baan. Sommige grafvelden, welke gedurende eeuwen in gebruik geweest zijn, hebben een vrij groote uitgestrektheid gehad en zijn rijke mijnen voor de vroegere verzamelaars van oudheden geweest. Volgens Fr. Huybrigts hadden de twee grafvelden van Tongeren een gezamenlijke oppervlakte van bij de 100 Ha.

Daarenboven had iedere villa ook een paar begraafplaatsen, één voor den eigenaar of uitbater en zijn familie, de andere voor de hoorigen, pachters, werklieden, slaven. De eerste lag doorgaans in de buurt van de heerewoning langs het diverticulum dat de villa met de naburige groote baan verbond.

Over het algemeen werden de grafvelden met te weinig zorg onderzocht en dit is te betreuren. Immers een nauwkeurig onderzoek ervan zou ons heel wat hebben kunnen leeren b.v. over den tijd waarin de nabij gelegen villa bewoond is geweest, over den vorm en de verspreiding van het locale aardewerk en over de evolutie van sommige typen, over den grafritus door de minder geromaniseerde bevolking gevolgd en het mogelijke verband tusschen dezen ritus en de samenstelling der bevolking, over de wijzigingen welke in den grafritus ingetreden zijn en de oorzaken ervan, enz. In het grensgebied werd o.m. geconstateerd dat in dezelfde begraafplaats sommige graven voorkomen waarin de lijkasch in urnen is bijgezet naast andere waarin de lijkasch geplaatst is zonder urn — misschien was ze oorspronkelijk in een doek gewikkeld — terwijl in een derde groep van graven noch lijkasch, noch urn aangetroffen werd, maar wel de verbrande resten van den brandstapel volgens een gebruik dat vrij algemeen verspreid was in het westen van het vrije Germanië.

HOLLAND
NOORD ZEE
DUITSCHLAND
FRANKRIJK
KAART III
ROMEINSCHE VILLA'S EN WEGEN
IN BELGIË VOLGENS
R. DE MAEYER, O. C.
LEGENDE
substructie van Romeinsche villa
heerbaan
buurtweg
taalgrens
natuurlijke streken

Wat het graf betreft moet er een onderscheid gemaakt worden tusschen het ondergrondsch gedeelte of het eigenlijk graf en het bovengrondsch gedeelte of het grafmonument.

HET GRAF

Er waren twee wijzen van teraardebestelling in voege : lijkverbranding en lijkbegraving. De eerste was algemeen verspreid gedurende de drie eerste eeuwen van onze tijdrekening en blijft ook nog daarna de meest gebruikelijke. De lijkbegraving komt in onze streken maar op rond de IIIe eeuw onder den invloed van het Christendom en wellicht nog van andere Oostersche godsdiensten.

De lijken werden tot asch verbrand op een bijzonder toestel dat *ustrinum* heette ofwel gebeurde dit op een eenvoudigen brandstapel van hout en stroo.

Een Gallo-Romeinsch brandgraf bevat minstens een urn met de lijkasch, een kruik met drank, een bord of kom met eten en een munt, waarvan dikwijls niets anders over gebleven is dan een klein vlekje kopergroen. Niet zelden werden afgesleten geldstukken, die reeds geruimen tijd in omloop geweest waren, in het graf gelegd, zoodat dit 25 tot 50 jaar jonger kan wezen dan het jaar waarin de munt werd geslagen. De munt geeft in zulk geval niets meer dan den terminus post quem aan. Om een graf met juistheid te dateeren moet men acht slaan op den toestand waarin de munt zich bevindt — een versch geslagen munt is niet lang in omloop geweest — en meer nog op het vaatwerk, dat precieser dateert. Men was immers niet gewoon antiquiteiten in het graf mee te geven, maar potten en pannen van dagelijksch gebruik.

Meer begoede lieden vergenoegden zich echter niet met zoo'n schamelen uitzet. Gansche serviezen uit terra sigillata, brons en glas, juweelen, toiletgerief en meer andere dingen werden den doode meegegeven om zich het verblijf in het hiernamaals zoo aangenaam als mogelijk was te maken.

De urn met de lijkasch en de bijgaven werden door de arme lieden eenvoudig in den grond geplaatst zonder bescherming op een diepte van 0,50 - 0,60 M. Sommigen plaatsten de voorwerpen in een houten kist, waarvan niets dan de verroeste spijkers overblijven, of in een beschutting van staande en liggende tegels of van leien platen (Plaat VIIIb). Sarcophagen zijn zeldzaam in onze streken. Zij komen bijzonder in voege in den tijd waarin de lijkbegraving uitbreiding neemt. Zij zijn effen of aan de buitenzijde met reliefs versierd, die meestendeels aan de klassieke mythologie ontleend zijn. De sarcophaag van Simpelveld, die aan de binnenzijde versierd was, is een unicum.

Bij lijkbegraving werd het stoffelijk overschot ofwel zonder beschutting aan de aarde toevertrouwd, ofwel in een houten kist gesloten, ofwel in een steenen beschutting geplaatst. Deze kan uit metselwerk bestaan, zooals b.v. de dubbele grafstede van Tongeren (1), ofwel uit een steenen zerk of sarcophaag. De zerken waarin christenen begraven werden dragen somtijds christen symbolen als het kruis, het monogram Christi, enz.

GRAFMONUMENTEN (afb. 27)

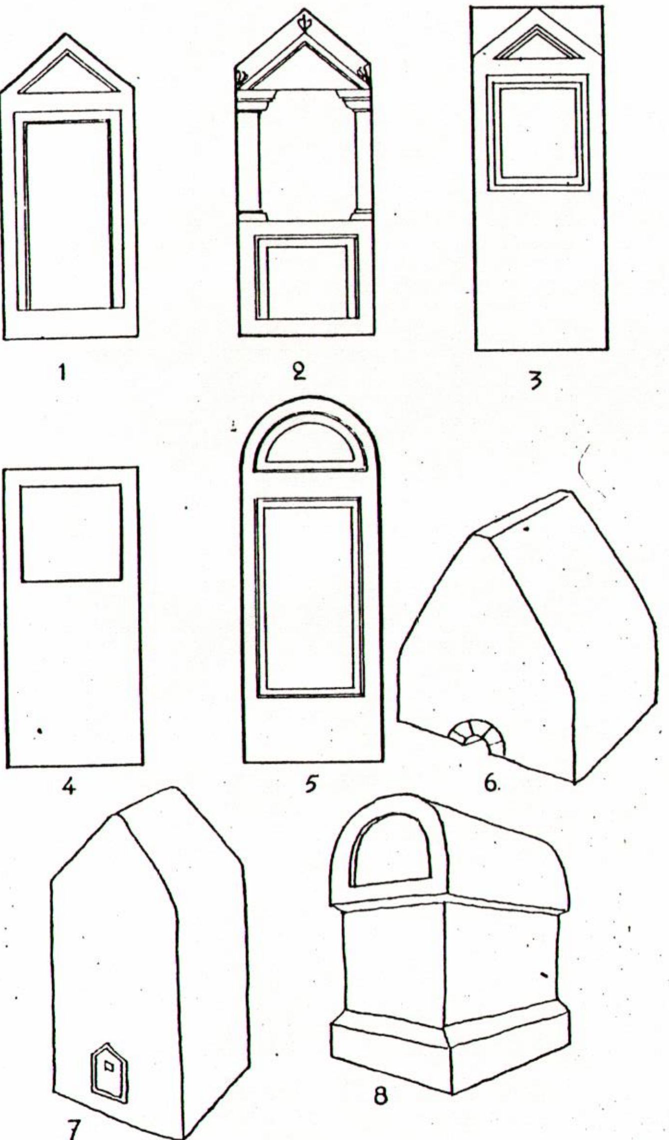
Nooit of zeer zelden werd een vroeger graf door een latere bijzetting geschonden. Men moet dus wel aannemen dat ze aan de oppervlakte herkenbaar waren aan een of ander teeken, een plankje dat vergaan is of een aardhoopje.

Het meest voorkomende grafmonument zoowel bij de militairen als bij de burgers is de stele of cippus. Het is een langwerpig vierkante steen, die hooger is dan breed en breeder dan dik. Gewoonlijk is de stele nog al plat van vorm. Zij is in den grond bevestigd met één der smalle zijden. De bovenkant is gewoonlijk bekroond met een driehoekig fronton. Wanneer de bovenrand horizontaal afgesneden is dan is het fronton doorgaans ingeschreven. Stelen met platten of ronden bovenrand zonder fronton komen nochtans ook voor. Frontons met uitstekende akroteren zijn zeldzaam. Het fronton wordt niet zelden oversneden door de nis, waarin het beeld van den overledene staat. Monumentale stelen werden verkregen door toevoeging aan deze essentieele bestanddeelen van eenige bijkomende architectuurelementen. Op bijzondere vormen, die hier en daar voorkomen, kunnen wij niet ingaan. Vermelden wij nochtans dat bij de Mediomatrici de stele die den huisvorm vertoont zeer geliefd was (2). Een enkel exemplaar van deze soort kwam in België aan het licht. Misschien was de overledene wel een Mediomatriker.

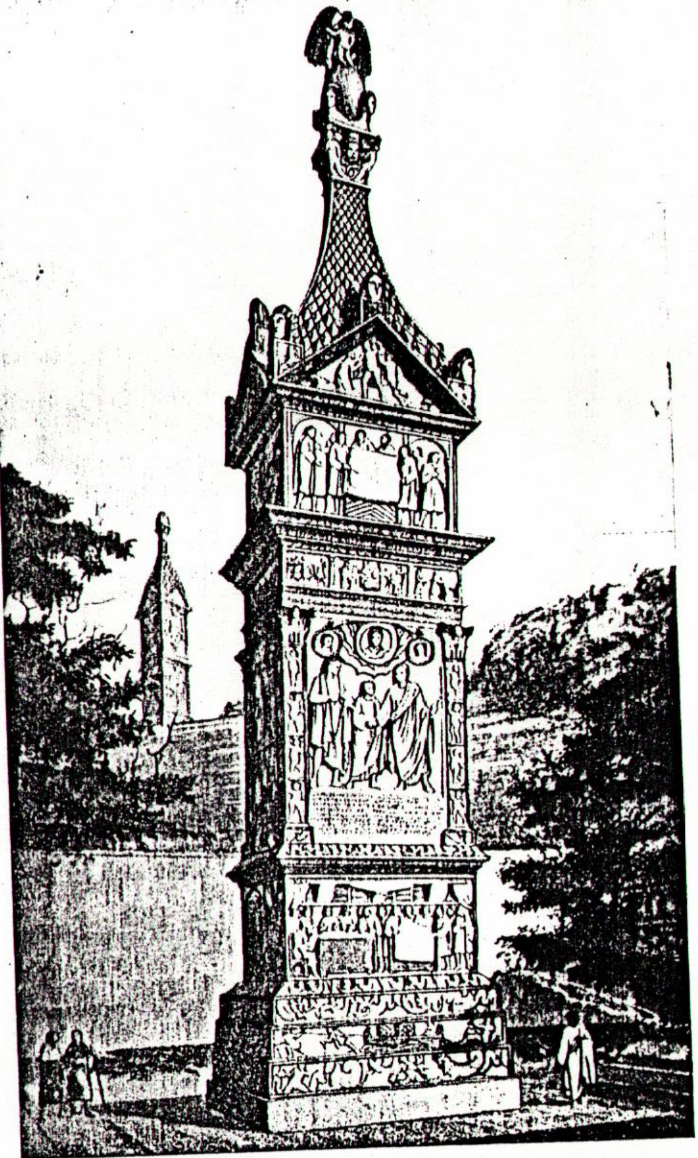
De grafpijler is uit de monumentale stelen gegroeid. Hij viel bijzonder in den smaak van de rijke kooplieden en wijnbouwers van het Trevierenland, waartoe ook, zooals men weet, het zuiden van Belgisch Luxemburg behoorde. (Aarlen, Virton, Buzenol).

(1) De bodem bestond uit een harde laag baksteengruis. De wanden waren uit tegels opgetrokken. Een graf was met groote tegels toegedekt, het andere met vierkante steenen platen. De wanden waren versierd met haastig geteekende fresco's : op een bruinen achtergrond waren witte en lichtrose vakken geteekend. In deze vakken ziet men bloemenslingers, één krans en duiven. Wegens deze versiering, die analogieën in de Catacomben heeft, en wegens de afwezigheid van bijgaven werden deze graven als christen graven aangezien.

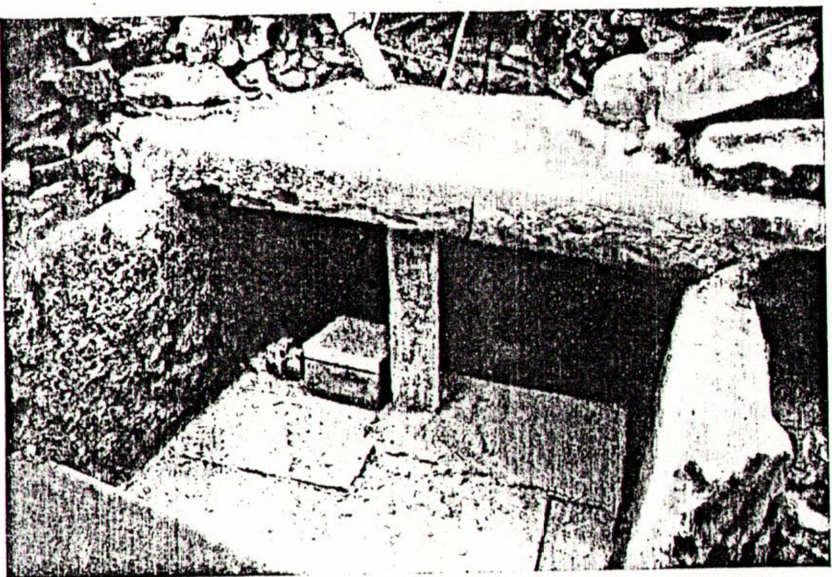
(2) E. Linckenheld, *Les stèles funéraires en forme de maison chez les Médiomatriques et en Gaule*, Parijs, 1927.

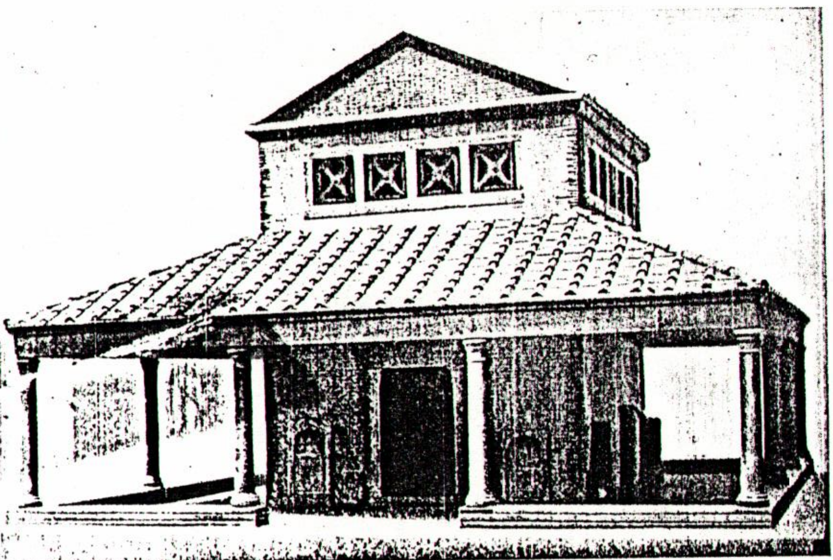
Afb. 27. — Twee- en drieledige stelen met driehoekig fronton (1-2) ; met ingeschreven fronton (3) ; met vlakken en ronden bovenrand (4-5) ; huisstelen (6-7) ; urnkist (8). (uit een onuitgegeven werk van Dr M. Mariën).

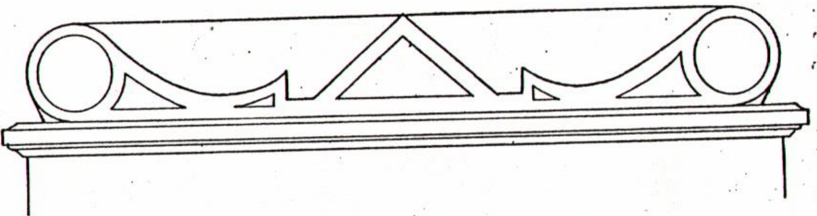
Pl. IX. — Grafpijler van Igel bij Trier (Dragendorff-Krüger, Das Grabmal von Igel).

Pl. X. — a) Inwendige van den tumulus van Penteville
(Courtoy, Ann. Soc. arch. Namur 1935).

Pl. X. — b) Reconstructie van den Gallo-Romeinschen tempel van Pesch
(Lehner, Bonn. Jahrbb. 125).

Afb. 28. — Bekroning van een grafaltaar.

Het meest bekende en het best bewaarde gedenkteeken van deze klas is de grafpijler of -zuil van Igel, die niet minder dan 23 M. hoog is. Het grondplan beschrijft een vierkant, het is minder diep dan breed. De bouw bestaat uit een podium of voetstuk, een sokkel, een ædicula met architraaf en fries en een geschubd pyramidedak (1). De pijler is rijkelijk versierd met voorstellingen uit het dagelijksch leven overeenkomstig den smaak van de rijk geworden Trevieren en met godsdienstige voorstellingen (Plaat IX) (2).

De grafaltaren kunnen in twee groepen ingedeeld worden : de urnaltaren en de altaarcippen. Kenmerken van de altaren zijn de offertafel tusschen twee rollen, die boven op den steen ligt, en aan de voorzijde van de offertafel een fronton tusschen twee afloopen (afb. 28).

De urnaltaren kunnen den vorm van de tegenwoordige altaren hebben d.w.z. dat ze breeder zijn dan hoog. Andere daarentegen zijn veel hooger dan breed en gelijken op pijlers. Men zou ze pijleraltaren kunnen noemen. Beide soorten hebben dit gemeens dat in de constructie een holte gelaten is om de urn in te plaatsen.

De altaarcippen hebben deze holte niet. Zij gelijken sterk op de grafstele, maar onderscheiden zich ervan door de offertafel en het fronton. Wij staan hier zonder twijfel voor een contaminatie van stele en altaar.

Urnkisten bestaan uit een sokkel, een steenen kist of uitgeholden steen bestemd om de urn te bewaren en een halve steenen rol die als deksel dienst doet. Tot hiertoe werden ze alleen bij de Trevieren aangetroffen.

De grafkamers komen maar laat in voege en konden slechts door welstellende lieden bekostigd worden. Zij waren gedeeltelijk onder den grond, gedeeltelijk er boven gebouwd. Het onderaardsch gedeelte is natuurlijk het best bewaard gebleven. Het bestaat uit een vierkante kamer met of zonder toegang en met

(1) De pijler bestaat dus uit slechts één verdiep en hierdoor onderscheidt hij zich van den graftoren.

(2) H. Dragendorff-E. Krueger, *Das Grabmal von Igel*, Trier, 1924.

een tongewelf overdekt. De kamers die van een toegang voorzien waren, waren voor meer dan een bijzetting bestemd. In de wanden zijn nissen aangebracht, waarin de portretten van de overledenen konden opgesteld worden. De dooden werden in steenen sarcophagen begraven. Een bekende grafkamer is die van Weyden bij Keulen. Zij werden bijzonder voor lijkbegraving gebruikt.

Hoe het bovengrondsch gedeelte, dat de kamer bekroonde, er uit zag weten wij niet goed. Het Grutenhäuschen bij Igel werd door Krencker gereconstrueerd als een kapelletje met voorportaal en frontondak (1).

Over de versiering zal in een der volgende hoofdstukken gehandeld worden.

TUMULI
(Plaat VIb)

Tumuli zijn aardhoopen door menschenhanden opgeworpen. Sommige bevatten geen voorwerpen en men vraagt zich af waartoe ze wel kunnen gediend hebben. De groote meerderheid overdekt brandgraven. Men kan een vijftal groepen van tumuli onderscheiden, die verspreid liggen : 1°) in Thrakië en Moesië ; 2°) in Pannonië en Noricum ; 3°) in het land der Trevieren en aan den midden-Rijn ; 4°) in België met uitloopers tot in het noorden van Frankrijk en 5°) in het zuiden van Engeland, dat reeds in den voor-Romeinschen tijd door de Belgen bezet en gekoloniseerd werd. De Belgische tumuli vertoonen groote overeenkomst met die van het zuiden van Groot-Britannië zoowel wat de afmetingen en de constructie als den inhoud betreft, veel meer dan met die van de dichter bij gelegen groep van Trier en den midden-Rijn.

Wij hebben ons hier alleen met de Belgische tumuli bezig te houden. Voor de overige verwijzen wij naar de bibliographie.

De Belgische tumuli kunnen in twee groepen onderverdeeld worden.

Langsheen de heerbaan Tongeren-Bavay en de voornaamste diverticulæ, welke er op uitgeven, en wel voornamelijk in de Maasstreek treft men groote tumuli aan die nu nog van 2 tot 10-12 M. hoog zijn en een doorsnede hebben van 10 tot 30 M. (2). Zij liggen alleen of in groepen van drie. De voet van den aardhoop is somtijds ingesloten door een muurtje dat sporen in den grond

(1) Deze gegevens werden hoofdzakelijk ontleend aan een onuitgegeven studie van één onzer studenten, Dr. M. Mariën.

(2) De meest zuidelijk gelegen tumulus zou die van Givry, bij de Fransche grens zijn, de meest westelijke, die van Saventhem. Wij rekenen de tumuli van Noord-Frankrijk niet mee.

heeft nagelaten (Cortil-Noirmont, Hottomont, Glines, Penteville bij Gembloers, Tongeren). Gewoonlijk is de grafheuvel opgericht op de plaats zelf waar het lijk is verbrand geworden. De onberoerde aarde werd uitgediept en de wanden van de aldus verkregen kuil werden met planken, steenen platen of steenbrokken bekleed, zoodat een soort grafkamer ontstond (Plaat Xa). Er zijn echter ook tumuli waarin deze kuil of grafkamer niet voorkomt en de overblijfselen van den brandstapel onaangeroerd zijn blijven liggen. Somtijds werd bij één der hoeken van de kamer een houten paal vertikaal in den bodem geplant en de aardhoop was er rond aangelegd. Heeft deze paal alleen voor doel gehad de constructie te verstevigen of moet men er een godsdienstige beteekenis aan hechten, zooals H. Koethe het meent. Hij ziet er een houten menhir in.

Men heeft het vermoeden uitgesproken dat sommige grafheuvels meer dan één graf zouden bevat hebben en familiegrafsteden zouden geweest zijn (1). Een aandachtige studie der grafvondsten, van het bronzen gerief en bijzonder van de ceramiek zou over dit punt opheldering kunnen brengen.

De Haspengouwsche tumuli zijn de grafsteden van de rijke villabewoners van de streek geweest zooals uit den inhoud der tumuli blijkt. Zij dateeren uit de jaren die het einde der I^e^ eeuw van den aanvang der IIIe scheiden.

Een tweede groep wordt gevormd door de tumuli van Billemont-Antoing, Maffles, Ath en Ruyen. Zij onderscheidt zich van de eerste door de geringere afmetingen der heuvels en door de constructie van den grafkelder. Deze is hier voorzien van een ingang, waarvoor zich ook nog een gang kan bevinden welke naar den ingang leidt. Een kamer met gemetselden toegang werd ook in den tumulus van Wagnée aangetroffen.

Welk is de oorzaak van dit verschil en van het verschil tusschen de Haspengouwsche grafheuvels en die van het Trevierenland ? Is het bouwmateriaal b.v. de aanwezigheid of de afwezigheid van goeden steen er de oorzaak van of staan wij hier voor den invloed van locale gebruiken in verband met de samenstelling der bevolking ?

Wij hebben reeds gezegd dat de groote Haspengouwsche tumuli groote overeenkomst vertoonen met die van het zuiden van Groot-Britannië. Dunning en Jessub meenen dat de tumuli hun ontstaan zouden te danken hebben aan den invloed der romanisatie en o.m. aan die der Romeinsche mausolea. Zij herinneren aan de graftomben van Augustus en Hadrianus. Van

(1) FR. FREMERSDORF, *Röm.-germ. Forschungen*, VI, 1933, p. 103 n. 3 en *Antiquité Class.*, VII, 1938, p. 203.

uit België zou de gewoonte zich naar het zuiden van Groot-Britannië overgeplant hebben dank zij de drukke handelsbetrekkingen, welke tusschen deze twee deelen van het rijk zouden bestaan hebben. Wij hechten weinig geloof aan deze verklaring. In streken, welke meer geromaniseerd zijn geweest dan Haspengouw, komen de tumuli niet voor en van de veronderstelde handelsbetrekkingen tusschen België en Groot-Britannië is in de archeologie en in de epigraphie vooralsnog niets te bespeuren.

Wij blijven bij onze vroegere meening : de Romeinsche tumuli zetten een gebruik voort uit den voor-Romeinschen tijd nl. den begrafenisritus van de zoog. Heuvelgravenlieden en van de Urnenveldenlieden die zich op het einde van het bronstijdperk en in het begin van den Halstatttijd tusschen deze geschoven hebben.

H. Koethe gaat nog een stap verder. Hij maakt opmerkzaam op een paar belangrijke feiten, die niet uit het oog mogen verloren worden b.v. de tumuli komen uitsluitend voor in streken, die weinig aan den invloed der romanisatie bloot gestaan hebben en die anderzijds weinig of geen invloed van de La Tène-cultuur ondergaan hebben. Men vindt ze niet in de streken, die door Germanen bezet geweest zijn, evenmin als in het gebied, dat als het kernland der Kelten beschouwd wordt. Daarenboven komen ze wel voor aan den Donau en in Thrakië. Hieruit besluit H. Koethe dat het gebruik der tumuli aan de Urnenveldenlieden, die Illyriërs zouden geweest zijn, moet toegeschreven worden. Een zeker getal personennamen van de Trevieren en van de Tungri zijn ook niet door het Germaansch noch door het Keltisch verklaarbaar en zouden van Illyrischen oorsprong kunnen zijn (1).

Het tumulivraagstuk verdient een grondige studie, die interessante resultaten belooft.

BIBLIOGRAPHIE

Graven en grafvelden : De Loë, *Belgique ancienne*, III passim, de katalogen der musea (Nijmegen, enz.) en de tijdschriften. *Grafmonumenten* : Espérandieu, *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine*, passim en *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Germanie romaine*, passim. *Tumuli* : H. Schuermans, *Publ. Soc. hist. et arch. de l'ancien duché du Limbourg*, I, 1864 ; *Bull. Institut arch. liégeois*, XIII, 1879 ; *Bull. Comm. roy. art et arch.*, I-VI passim et XII et XIII ; De Loë, *Ann. Soc. arch. Brux.*, IX, 1895, pp. 419 ; De Pierpont, *Ann. Soc. arch. Namur*, XXIV, 1900, pp. 45 vv., met kaart, E. Courtoy, *Ibid.*, XXXXI, 1935 ; J. Breuer, *Belgisch Tijdschrift voor oudheidk. en kunstgeschied.*, 1940, p. 147 vv. De bibliogr. over de tumuli van Tongeren vindt men in Ulrix-Paquay, *Bull. Soc. scient. et litt. du Limbourg*, XXI, 1903, pp. 66 vv.

Dunning en Jessub, *Roman Barrows*, *Antiquity*, 1936, pp. 37 vv. ; H. Koethe, *Römerzeitliche Grabhügel des Trierer Landes* enz. *Trierer Zeitschrift*, 1939, pp. 110 vv. Voor het Donaugebied cfr. O. Menghin, *Jahrb. f. Landeskunde von Nieder Oesterr.*, 1928, p. 30 vv. en G. Kazarow in *Real-Encyclop.*, s.v. *Thrakien (Religion)* kol. 544 vv.

(1) L. Weisberger, *Rhein. Museum f. Philol.*, 84, 1935, 289 vv.

HOOFDSTUK VI

TEMPELS EN HEILIGDOMMEN

Romeinsche tempels en Oostersche heiligdommen werden tot hiertoe in onze streken niet ontdekt. Het is heelemaal niet zeker dat er van de tweede soort hier te lande bestaan hebben, vermits er zoo weinig overblijfselen van de Oostersche godsdiensten aan het licht zijn gekomen. Daarentegen mag men met reden veronderstellen dat de keizers en de hoofdgoden van het Romeinsche pantheon in de hoofdplaatsen der civitates en wellicht ook nog elders officieel door de gemeentebesturen zijn vereerd geworden. In de bewoonde centra zijn evenwel de sporen van de Romeinsche constructies zoodanig gehavend dat men wellicht alle hoop opgeven moet er nog ooit een belangrijk deel van een Romeinschen tempel weer te vinden.

Voor het grondplan en den opbouw dezer heiligdommen verwijzen wij naar de speciale werken. Men vindt een goed algemeen overzicht in R. Cagnat-V. Chapot, *Manuel d'Archéologie romaine*, Parijs, 1917, deel II, pp. 142 vv.

Wij handelen dus hier alleen over inheemsche heiligdommen, de Gallo-Romeinsche en de Germaansche. Een Gallo-Romeinsch tempelgebied is steeds rondom afgesloten met een muur of een andere omheining. In dit gewijde gebied bevindt zich het tempelhuis en een zeker aantal bijgebouwen; waarvan de bestemming meestendeels nog onzeker is, verder ook nog een autaar (1).

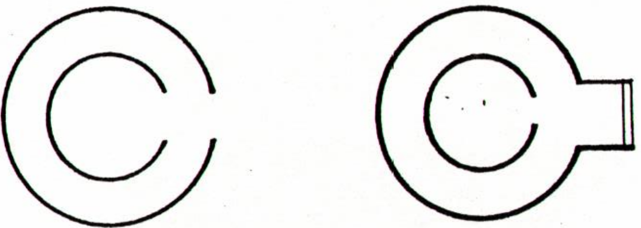
De tempel kan rond, veelhoekig of ongeveer vierkant zijn. De meest voorkomende vormen zijn de volgende (2) :

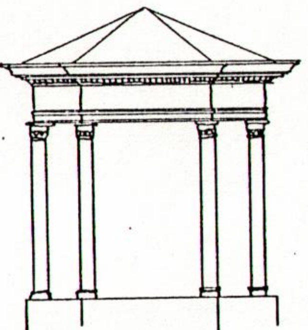
1°) enkelvoudige zuilenrij, die een kring beschrijft, zonder cella (monopteros). Het godsbeeld stond bijgevolg niet in een gesloten ruimte, maar in open lucht, onder een kegelvormig dak.

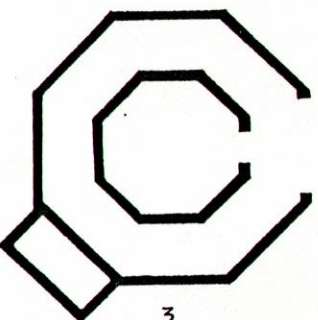
2°) ronde cella met omgang geschraagd op zuilen. Er kan een voorhal aanwezig zijn. Haar vorm staat nog niet vast.

3°) Polygonale zuilenrij zonder cella (gewoonlijk zes- of achtkantig).

(1) Volgens de weergevonden bouwresten hadden de inheemsche tempels doorgaans geringe afmetingen. Het waren eerder kapellen dan tempels.
(2) Fr. Oelmann, *Germania*, 1933, bl. 170.

Afb. 29. — Grondplannen van Gallo-Romeinsche tempels.

4°) Polygonale cella met omgang, gewoonlijk zes- of achtkantig, rustend op zuilen, zonder voorhal ofwel met één of meer voorhallen of apsiden.
5°) Vierkante of ongeveer vierkante zuilenrij zonder cella.
6°) Vierkante of ongeveer vierkante cella met of zonder omgang en met of zonder voorhal.
7°) Vierkante of ongeveer vierkante cella met omgang en met ronde of vierkantige apsis.
8°) Twee of drie vierkante of ongeveer vierkante cellæ met omgangen, verbonden tot groepen, door een porticus. Zij staan gewoonlijk op een verhoog met trap er voor.

Het podium of massaal voetstuk is on-Gallisch en komt maar zelden voor.

De omgang is doorgaans breed in verhouding tot de cella. Aan den binnenkant is hij begrensd door de cella-muur en aan den buitenkant door een sokkelmuurtje, waarop kleine pijlers of zuiltjes rustten. Deze zuiltjes stonden niet dicht bij malkaar en zij behooren gewoonlijk tot de Tuskisch-Dorische orde, die gekenmerkt is door een uitspringende horizontale bies onder het dorisch kapiteel.

De cella heeft doorgaans geen vensters en steekt hoog boven het dak van den omgang uit. In de cella is het godsbeeld opgesteld en worden de cultusbenoodigdheden bewaard. Onder den omgang staan de offergaven der geloovigen, wijinscripties, beelden en reliefs in steen of brons, terracotta, bronzen en aarden vaatwerk aan de godheid geofferd en zoo meer. Ook werd er veel geld geschonken om in de onderhoudskosten van den tempel en van den eeredienst te voorzien. Waarschijnlijk heeft de omgang ook gediend om processies te houden.

Over het dak weten wij niets. Het moet pyramide- of kegelvormig geweest zijn naar gelang den vorm van den tempel. Geveldaken komen ook nog al veel voor.

Waar het altaar zich bevonden heeft is nog onbekend (1).

Wij voegen hierbij een reconstructie van den tempel van Pesch (Plaat Xb).

De afmetingen van deze tempels zijn zeer uiteenloopend, zoodat men van tempels en kapellen spreken kan.

Deze ronde, veelhoekige en vierkantige tempels zijn geen uitvindingen van den Romeinschen tijd. Zij moeten reeds bij de Kelten uit den voor-Romeinschen tijd bekend geweest zijn, vermits de Belgen die het zuiden van Groot-Britannië gekoloniseerd hebben reeds vóór de verovering door Cæsar, ze naar deze streek hebben meegebracht. Er zijn echter van deze Keltische

(1) Voor de cultushandelingen verwijzen wij naar H. Koethe, *o.c.*, p. 15 vv.

tempels geen sporen overgebleven, omdat ze uit hout opgetrokken waren en dit vergaan is.

De Gallo-Romeinsche tempels zijn bijzonder verspreid in het land der Trevieren en der Mediomatrici, bij de Aedui en de Mandubii, die tusschen de bronnen van de Seine en den benedenloop van de Loire woonden, verder in de streek die aan den benedenloop van de Seine grenst en in het zuiden van Groot-Britannië, dat door de Belgen gekoloniseerd werd, zooals we het hooger reeds zegden. Enkele soortgelijke tempels, die zeer waarschijnlijk ook van Keltischen oorsprong zijn, werden in Raetia en Pannonië gevonden.

Men bouwde ze gaarne op bergtoppen en op heuvels, bij bronnen en kruiswegen en op velerlei andere plaatsen, die om een of andere reden voor den cultus geschikt bleken te zijn.

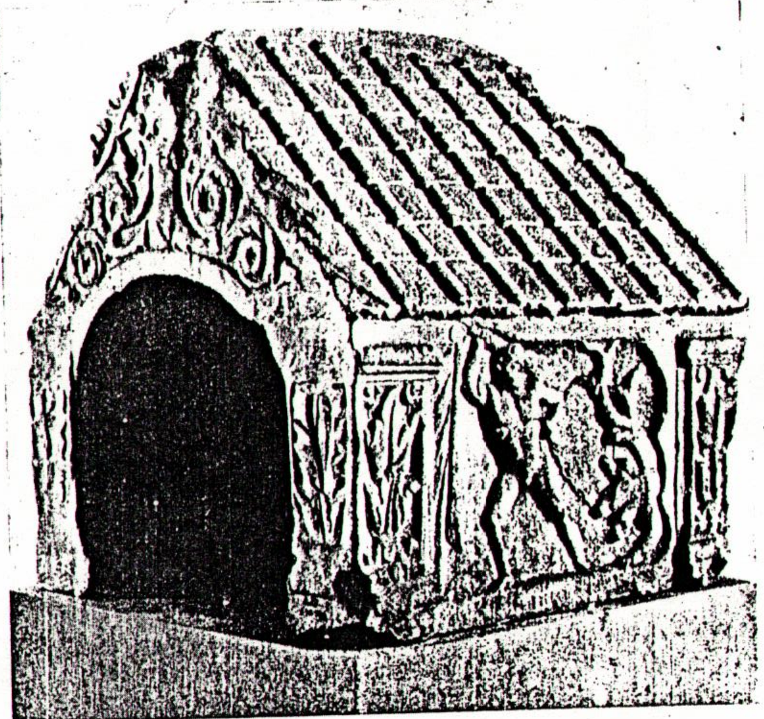
Langs de wegen, in de bosschen en de velden werden ook kleine ædiculæ en offerkapellen geplaatst, waarvan sommige niet meer den eenige decimeter hoog, breed en diep waren, echte miniatuur-kapelletjes zooals men er heden ten dage nog wel eens opgehangen ziet aan boomen of staken. Zij werden op een houten of steenen paal geplaatst of zooals nu nog aan een boom bevestigd. De meeste zullen wel van hout geweest zijn en zijn vergaan. Van enkele steenen kapelletjes zijn overblijfselen bewaard. Fr. Oelmann heeft er voor het eerst de aandacht op gevestigd (1) (Plaat XI).

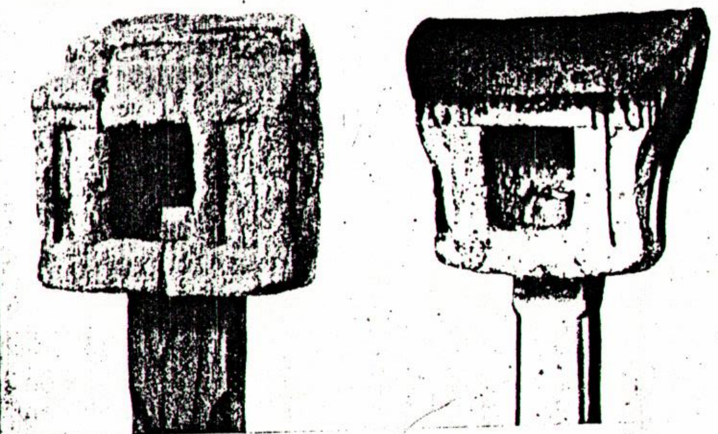
In Nederland werden, te Nijmegen, de grondvesten van twee aaneensluitende vierkante Gallo-Romeinsche tempels gevonden en ook van een paar ronde tempels wordt melding gemaakt. Daarenboven werd een Germaansch heiligdom te Rijsbergen ontdekt.

Te Nijmegen vormde het tempelgebied een langgerekt vierkant dat van zuid naar noord gericht was en een oppervlakte van ongeveer ½ Ha besloeg (afb. 30). Aan de noordzijde was het begrensd door een reeks van negen vertrekken van gelijke diepte maar van ongelijke breedte. Hun bestemming kon niet opgehelderd worden. Het langgerekt tempelgebied is door een muur, die van oost naar west loopt, in twee vierkanten gedeeld, elk van 40 tot 50 M. zijde. Elk dezer vierkanten bevatte een tempelplein en een tempelgebouw.

Het tempelplein was aan drie zijden ingesloten door een gang van ca. 3,50 M. breedte. De achterkant van deze gang was gevormd door een hoogen blinden muur. Aan den binnenkant mogen wij een laag muurtje aannemen, waarop steenen of houten

(1) *Festschrift Oxé, Darmstadt*, 1938, bl. 183 vv.

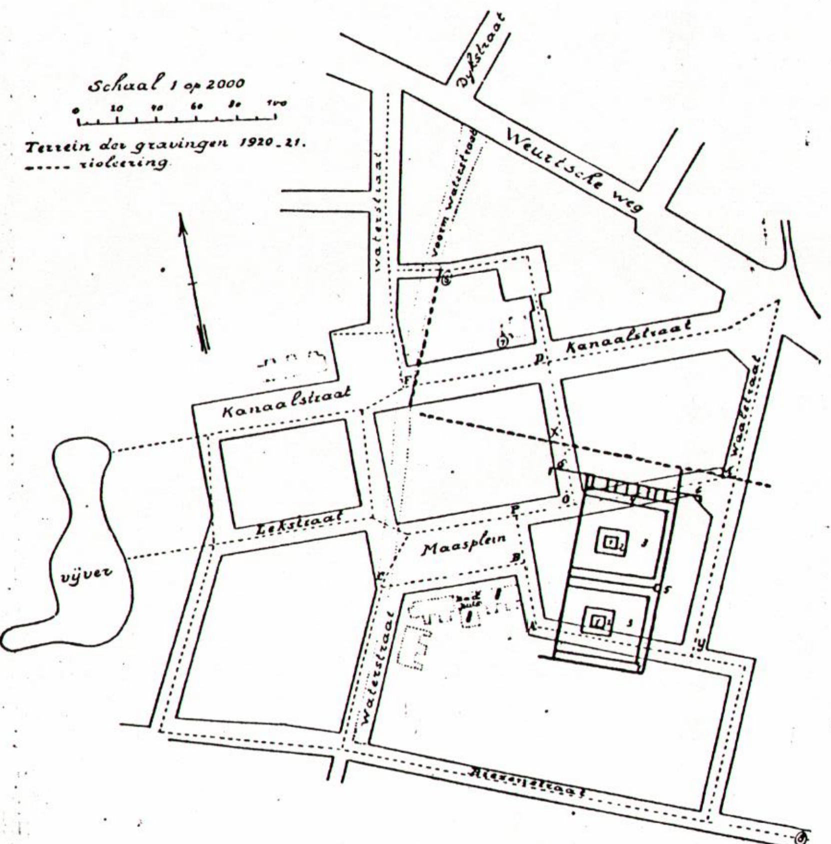

Pl. XI. — Wegkapelletjes (Oelmann, *Festschrift Oxé*).

zuilen stonden, die het afdak schraagden, dat anderzijds op den buitenmuur rustte.

De tempels bevonden zich nagenoeg in het midden van ieder vierkant. De cellæ maten 5,25 × 6,25 M. en waren dus niet heelemaal vierkant. Zij stonden op een podium en de trap bevond zich aan de z-o-zijde. Rondom de cellæ liep een zuilengalerij of

Afb. 30. — Gallo-Romeinsche Tempels van Nijmegen (Daniëls, Oudh. Med. 1927).

porticus, die ongeveer 2,75 M. breed was. De muren waren uit mortelgietwerk en beschilderd. Overblijfselen van vensterglas werden ook gevonden.

Men weet niet welke godheden hier vereerd werden.

Over de orientatie schrijft de ontdekker, M. Daniels, hetgeen

volgt : « ...volgens de teekening wijkt de lange as onzer tempels een hoek van ongeveer 20 graden van de w-o-lijn af. Deze afwijking is van dezelfde orde als bij Lehner wordt gevonden, doch is in ons geval naar het zuiden, daar naar het noorden gericht. Vesly wijst er op (p. 121) dat dergelijke, dikwijls geconstateerde, afwijkingen van een zuivere n-o-z-w-orientatie een gevolg van ritueele voorschriften zouden kunnen zijn. »

De nederzetting, waarin deze tempels lagen, dateert van het einde der Ie eeuw tot het midden der IIIe.

Over de ronde Gallo-Romeinsche tempels weten wij minder. In 1647 kwamen bij Domburg, op het eiland Walcheren, in het heiligdom der godin Nehalennia de grondvesten van een ronden tempel te voorschijn (1). Fr. Oelmann (2) beschouwt het rond gebouw, dat in de nederzetting van den Kopschen hof te Nijmegen ontgraven werd ook als een inheemschen tempel, maar Holwerda is het daarmee niet eens. De beteekenis van een rond gebouw, dat in het Ravensbosch bij Valkenburg gevonden werd staat niet vast en de twee ronde tempels die in en bij Nijmegen gesignaleerd werden, hebben wellicht nooit bestaan (3).

Te Rijsbergen (N. Br.) heeft Dr Holwerda destijds een merkwaardige vondst gedaan op de plaats waar in 1821 het altaar met de inscriptie *deae Sandraudigae cultores templi* aan het licht is gekomen (4). « Van een tempel zooals wij dat woord thans begrijpen, werd niets ontdekt, alleen een aantal opgestapelde steenen, wellicht van een omheining, verder gaten met overblijfselen van houtvuren en enkele scherven van Romeinsche ceramiek uit de IIe eeuw en van Germaansch aardewerk, benevens enkele urnen met overblijfselen van lijkbrand.

Er is daar dus een heiligdom, wellicht een gewijd boschje geweest, waar offers werden gebracht voor de ons overigens onbekende godin Sandraudiga ; de inheemsche vereerders dezer godin, wellicht tot een collegium vereenigd, hebben er voor haar een altaar opgericht, Romeinsch van vorm, zooals zij ook zelf de vormen der Romeinsche beschaving hadden aangenomen, en enkele van hen hebben zich bij het heiligdom laten begraven. Wellicht was het een ruw gevormd beeld der godin, dat bij vroeger onderzoek daar ter plaatse werd ontdekt » (5).

---

(1) A. W. Bijvanck, *Oudheidk. Jaarboek*, 1936, bl. 107 ; H. Koethe, *XXIII. Bericht R. G. K.*, 1933, bl. 93.

(2) *Ibid.*, bl. 103-104.

(3) A. W. Bijvanck. *l.c.* en H. Koethe, *o.c.*, bl. 102-103. In het Altbachtal bij Trier werd ook een rond gebouw gevonden cfr. S. Loeschcke, *Das Tempelbezirk im Altbachtal zu Trier*, p. 17 vv.

(4) *Germaansche grafvelden en templa, Oudheidk. Meded.*, 1925, bl. 80 vv.

(5) A. W. Bijvanck, *Oudh. Jaarboek*, 1925, bl. 136.

BIBLIOGRAPHIE

R. G. Collingwood, *The Archaeology of Roman Britain*, 1930, bl. 137 vv.

M. Daniëls, *Romeinsch Nijmegen* II, *Oudh. Meded.*, 1927, bl. 65 vv.

L. Deglatigny, *Documents et notes archéol.*, I, 1925, II, 1927.

L. De Vesly, *Les fana ou petits temples gallo-romains de la région normande*, Rouen, 1909.

F. Drexel, *XIV. Bericht d. R. G. K.*, 1922, bl. 62 en *Germania romana*, II, 1924, bl. 32 vv.

F. Hettner, *Drei Tempelbezirke im Trevererlande*, Trier 1901 en *Nachtrag* in *Trierer Jahresberichte*, III, 1910, bl. 49-67.

J. H. Holwerda, *Germaansche Grafvelden en Templa, Oudh. Meded.*, 1925, bl. 80 vv. Cfr. *Germaansche „ templa "* in *Studien z. vorgeschichtliche Archaeologie Alfred Götze dargebracht*, 1925, bl. 181-186.

C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, VI, 1924, bl. 213 vv.

J. Klein, *Der Marburg bei Pommern an der Mosel und seine Kultstätte*, *Bonn. Jahrbb.* 101, 1897, bl. 62-116.

C. Klein, *Der Tempelbezirk im Bierbacher Klosterwald*, *Germania*, 1928, bl. 121.

H. Koethe, *Germania*, 1932, bl. 276 vv. en *Die Keltische Rund- und Vielecktempel der Kaiserzeit*, *XXIII. Bericht d. R. G. K.*, 1933, bl. 106-108.

R. Lantier, *XX. Bericht der R. G. K.*, 1930, bl. 143.

H. Lehner, *Das Tempelbezirk der Matronae Vacallinehae bei Pesch*, *Bonn. Jahrbb.*, 125, 1919, bl. 74-162.

S. Loeschcke, *Die Erforschung des Tempelbezirks im Altbachtal zu Trier*, 1928 ; *Der Tempelbezirk im Altbachtal zu Trier*, Berlin, 1938 ; cfr. *Schumacher Festschrift*, 1930, bl. 73 vv.

F. Oelmann, *Zum problem des Gallischen Tempels*, *Germania*, 1933, bl. 169 vv. ; *Zur Aedicula von Mainz Kastell*, *Festschrift OXE*, 1938, bl. 183 vv.

F. Staehelin, *Der Schweiz in römischer Zeit*, 2e uitg., 1931, bl. 534 vv.

J. Toutain, *Les Cultes paiens de l'Empire romain*, III, 1920, bl. 342 vv.

H. Wirth, *Die quadratisch gallisch-römische Tempel*, *Diss.* Weenen, 1931, (handschrift, niet gezien).

W. Dehn, *Ein Quelheiligtum des Apollo und der Sirona*, *Germania*, 1941, bl. 104 vv.

HOOFDSTUK VII

INSCRIPTIES

Slechts weinige inscripties komen ongeschonden tot ons en dit is bijzonder het geval met de belangrijkste nl. die in steen gebeiteld zijn. Derhalve stellen de meeste inscripties aan den ontdekker een driedubbel probleem dat bestaat in het ontcijferen van de bewaard gebleven letters en woorden, wat niet altijd gemakkelijk is, in het aanvullen der ontbrekende deelen en in het interpreteeren van den tekst. Er zijn in de verschillende deelen van het Romeinsche rijk tienduizenden inscripties gevonden, welke in het *Corpus inscriptionum latinarum* verzameld zijn. Zij hebben ons vele en zeer belangrijke gegevens verstrekt over de keizers, hun familie en hun bestuur, over de staatsinrichting, over het leger en de vloot, over den godsdienst en het geloof aan een toekomend en beter leven, over de samenstelling der bevolking en haar bezigheden, over den handel en de nijverheid, over de algemeene en de locale geschiedenis en over nog ontelbare andere zaken meer. De hulpwetenschap welke zich met de studie der inscripties bezig houdt heet epigraphie of opschriftenkunde. Zij vergt naast een grondige kennis van de epigraphische regels een uitgebreide kennis van de Romeinsche geschiedenis en instellingen.

Wij kunnen er natuurlijk niet aan denken hier een handboek over de Latijnsche epigraphie in te lasschen ten behoeve van de archeologen, die misschien eens het geluk zullen hebben een inscriptie aan het licht te brengen. Wie in dit geval verkeert, wende zich tot een epigraphist of neme zijn toevlucht tot een degelijk epigraphisch handboek. Wij kunnen CAGNAT, *Cours d'épigraphie latine*, 4e uitg. Parijs, 1914 aanbevelen.

De inscripties zijn gebeiteld in steen, gegrift in brons b.v. de militaire diploma's, of in brons of aardewerk gestempeld b.v. de oogartsenstempels, de fabrikantenstempels op aarden en bronzen vaatwerk, de stempels op baksteenen, enz.

De meeste inscripties zijn in hoofdletters geschreven. Cursief schrift komt bij ons maar zelden voor o.m. onder den vorm van ingekraste namen op potscherven. Enkele houten schrijfplankjes van Tongeren dragen ook sporen van cursief schrift, maar het is onleesbaar geworden.

Men vindt de inscripties van België en Nederland in het XIIIe deel van het *Corpus inscriptionum latinarum* (CIL), dat aangevuld moet worden met de verschillende jaargangen van *L'Année épigraphique*, publicatie welke te Parijs verschijnt als bijvoegsel bij de *Revue archéologique*. Wie over het Corpus niet beschikken kan, kan zich aanschaffen A. W. BIJVANCK, *Excerpta romana, De Bronnen der Romeinsche Geschiedenis van Nederland*, deel II, *Inscripties*, 's Gravenhage 1938 of RIESE, *Das Rheinische Germanien in den antiken Inschriften*, Leipzig, 1914. Het werk van A. W. Bijvanck is recenter en degelijker dan dat van Riese, maar geen van beide geeft de volledige lijst der inscripties welke in België gevonden werden. Men raadplege verder de bibliographische lijst aan het einde van dit hoofdstuk.

De meeste inscripties dateeren uit den tijd van het principaat d.w.z. uit de 280 eerste jaren van onze tijdrekening. De meeste inscripties van Noord-Gallië en van de beide Germaansche provincies stammen uit de jaren 150-250 n. C., omdat slechts vanaf het midden der IIe eeuw de romanisatie tot in de lagere volksklasse doorgedrongen is, zoodat dan ook de gewone man de goden en de afgestorvenen met wij- en grafmonumenten is gaan vereeren.

Slechts weinige inscripties worden precies gedateerd door de namen en de titels der regeerende keizers of door de namen der fungeerende consuls. Men is dus op andere criteria aangewezen, waarvan wij er hier eenige laten volgen.

1°) De geschiedenis der legioenen en der hulptroepen, die betrekkelijk goed gekend is, laat toe de wijmonumenten en de grafschriften van soldaten te dateeren.

2°) Tot het midden der Ie eeuw wordt doorgaans geen *cognomen* door de soldaten en de lieden van de lagere volksklasse gebruikt.

3°) Vanaf het midden der IIe eeuw begint het *praenomen* buiten gebruik te geraken. Het barbaarsch of half-barbaarsch cognomen is voldoende om het individu aan te duiden.

4°) De *tribus* en de *origo* verdwijnen uit de militaire inscripties vanaf het einde der Ie eeuw ten gevolge van de regionale recruteering en de uitbreiding van het burgerrecht.

5°) De nieuwe burgers namen gewoonlijk het *nomen gentilicium* aan van dengene waaraan zij het burgerrecht te danken hadden en deze was in de eerste plaats de keizer. De gentilicia Flavius, Ulpius, Aelius, Aurelius komen dus bijzonder voor in de provincies respectievelijk vanaf Vespasianus, Trajanus, Hadrianus-Antoninus, Marcus Aurelius-Caracalla.

6°) De romanisatie is slechts in de lagere standen voor goed doorgedrongen vanaf de tweede helft der IIe eeuw en de volksklas is nooit volledig geromaniseerd geweest. Derhalve dateeren de inscripties, waarin Keltische of Germaansche of half-Keltische en half-Germaansche namen voorkomen, uit de tweede helft der IIe eeuw of zijn van nog lateren tijd.

7°) Inheemsche godennamen wijzen op denzelfden tijd.

8°) Het woordje *deus* verschijnt vóór de namen van godheden vanaf het einde der IIe eeuw. Men gelooft dat de bedoelde godheid een inheemsche is, zelfs wanneer zij een Romeinschen naam draagt.

9°) De formule *I(n) H(onorem) D(omus) D(ivinae)*, waarmee het vergoddelijkt keizerhuis vereerd wordt, verschijnt maar vanaf de tweede helft der IIe eeuw en staat in verband met Oostersche invloeden.

10°) De formule *D(is) M(anibus)* komt maar voor vanaf het einde der I^{e} eeuw. Formules als *D(is) M(anibus) et memoriae suae, D(is) M(anibus) et perpetuae securitati* en andere dergelijke wijzen op het einde der IIIe eeuw of op de IVe.

11°) De slotformule *H(ic) s(itus) e(st)* is slechts in de I^{e} eeuw in voege.

12°) De slotformules *T(estamento) f(ieri) j(ussit). H(eres) f(aciendum) c(uravit)* waren bijzonder in gebruik in den flavischen tijd (laatste vierde van de I^{e} eeuw). In de IIe eeuw zijn ze reeds zeldzaam en zij verdwijnen geheel en gansch in de IIIe.

13°) Vanaf het einde der IIIe eeuw wordt de stijl der inscripties langdradiger, meer rhetorisch getint en maakt men een overdadig gebruik van superlatieven.

14°) De viergodensteenen en de Jupitergigantzuilen behooren tot de jaren 150-250 n. C.

15°) De vormontwikkeling der grafstelen is nog niet genoeg gekend om tot de dateering der inscripties te kunnen bijdragen. Wel weten wij dat de grafaltaren en de urnkisten tot de IIe en de IIIe eeuw moeten behooren, terwijl de grafstelen met het portret van den overledene in medaillon op het einde der IIe eeuw of op de IIIe schijnen te wijzen.

16°) Ten slotte kunnen de vindplaats en de vondstomstandigheden natuurlijk ook bijdragen tot het dateeren van een bepaalde inscriptie b.v. de gebouwen, de munten, de ceramiek en de andere bijgaven.

Men kan de inscripties in verschillende groepen indeelen. Men onderscheidt voornamelijk de mijlpalen en itinerariën, waarover hooger reeds gehandeld werd, de wijinscripties, de eereinscripties, de bouwinscripties, de grafschriften, de militaire

diploma's, de fabrikantenstempels op brons, aardewerk en baksteenen en geschilderde spreuken op aarden vaatwerk. De stempels op bronzen en aarden vaatwerk evenals de opgeschilderde spreuken komen later ter sprake in de hoofdstukken welke aan deze artikelen gewijd zijn. Hier zal de lezer kennis maken met de belangrijkste inscripties op steen en brons nl. de wij- eere- en bouwinscripties, de grafschriften en de militaire diploma's Wij zullen er een woord aan toevoegen over de baksteenstempels, omdat deze later niet meer ter spake kunnen gebracht worden.

WIJINSCRIPTIES

De wijmonumenten hebben vaak denzelfden vorm als de grafmonumenten. De meeste zijn stelen en autaars.

Men liet deze monumenten oprichten om de goden te vereeren of dank te betuigen voor een verkregen gunst en men maakte het feit bekend bij middel van een inscriptie. Voorop staat de naam van de godheid, meestal in den datief, voluit of verkort geschreven b.v. I.O.M. (= Iovi optimo maximo) of I.O.M.S. (= Iovi optimo maximo sacrum). Dan volgt de naam van de(n) vereerder(s) in den nominatief, somtijds vergezeld van aanduidingen over afstamming, tribus, vaderland, beroep en zoo meer. De inscriptie sluit met een werkwoord, of een uitdrukking, die geven, schenken, offeren beteekent b.v. : D. *(dat* of *dedit)* ; D.D. *(dono dedit)* ; P. *(posuit)* ; F.C. *(faciendum curavit)* ; T.F.I. *(testamento fieri iussit)* ; V.S.L.M. *(votum solvit libens merito)*, enz.

Het gebeurt dat de offeraar nog andere bijzonderheden bijvoegt over het geschonken voorwerp of monument, over de plaats waar dit opgericht werd enz.

Hier volgen een paar voorbeelden :

CIL. XIII, 3605. Flémalle bij Luik (1).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo), Junoni, Minervae, Dianae, Nymphis, pro salute Commodi Antonini pii felicis Aug(usti). T(itus) Fl(avius) Hospitalis 7 leg(ionis) I M(inerviae) Fusciano, Destino (coss).

Titus Flavius Hospitalis, centurio van het I^{e} legioen Minervia ter eere van Jupiter enz. voor het heil van keizer Commodus Antoninus pius felix Augustus, toen Fuscianus en Destinus consuls waren d.i. 188 n. C.

Het I^{e} legioen Minervia maakte in dien tijd deel uit van het

(1) Letters tusschen [ ] hebben op den steen gestaan, maar zijn verdwenen of onleesbaar. Letters tusschen ( ) zijn aanvullingen van ons.

leger van Neder-Germanië. De centurio Hospitalis moet rond 188 een tijd lang in de streek van Luik en Tongeren verbleven hebben ; natuurlijk was hij niet alleen, maar vergezeld van een afdeeling soldaten van zijn troep. Het is best mogelijk dat zijn aanwezigheid in de omstreken van Luik in verband staat met troebelen, welke op het einde van de IIe eeuw in ons land waren uitgebroken.

C. W. VOLLGRAFF, *Mededeel. der Kon. Ned. Akad. v. Wetensch. Amsterdam*, N. R. deel I (1938) n. 12 deelt een inscriptie mee, welke te Herwen (Over-Betuwe) uit den Rijn opgebaggerd werd (Afb. 31) :

Afb. 31. — Wijinscriptie van Herwen (VOLLGRAFF, Med. Kon. Ned. Acad. 1938)

J(ovi) O(ptimo) M(aximo)
M(arcus) Val(erius) C(ai) [*f(ilius)*]
Alcidic[*us*]
Praef(ectus) c(ohortis)
II c(ivium) R(omanorum) eq(uitatae)
p(iae) [*f(idelis)*]

Marcus Valerius Alcidicus, zoon van Caius, bevelhebber van de IIe cohors civium Romanorum equitata pia fidelis richtte dit gedenkteeken op om Jupiter Optimus Maximus te eeren.

Uit deze inscriptie blijkt dat de genoemde cohors na 96 n. C. ergens in de Over-Betuwe gelegerd heeft. Blijkens een andere inscriptie (CIL. XIII, 772) ontving ze van keizer Domitianus in 89 n. C. den eeretitel pia fidelis Domitiana. Na diens damnatio memoriæ in 96 liet ze den bijnaam Domitiana wegvallen. Nader kan de datum niet bepaald worden. De bevelhebber draagt een Grieksch klinkend cognomen, Alcidicus. De troep heette equitata omdat ze eenige ruiters in haar rangen telde. Daar ze aangevoerd werd door een præfectus was ze 500 man sterk. De cohortes van 1.000 man stonden onder het bevel van tribuni.

De twee volgende inscripties verschaffen inlichtingen over den handel.

CIL XIII, 8815 = BIJVANCK, *Exc.*, II, 297 gev. te Vechten op den Rijn.

Deae [*Vir*]*adecd*[*i ci*]*ves Tungri* [*et*] *nautae* [*qu*]*i Fectione* [*c*]*onsistunt v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito).*

Fectio is Vechten, de plaats waar de inscriptie gevonden werd.

Viradecdis of Viradecthis is een Keltische godin die ook door Condrusi (Condroz), die in Groot-Britannië gelegerd waren, vereerd werd (1). Volgens P. Marchot zou haar naam beteekenen « de ware godin van den strijd » (2). Zij zal in den Romeinschen tijd wel veel van dit krijgshaftig karakter verloren hebben, vermits ze door Tongersche schippers, die wellicht ook handelaars waren, aangeroepen werd (3).

Over de toenmaals gebruikte schepen lichten de monumenten van Neumagen, Aarlen en Virton ons in. Het waren logge vaartuigen, die door boottrekkers *(helciarii)* en roeiers voortbewogen werden.

Deze inscriptie leert ons dat Tongersche schippers met hun schepen de Maas zijn afgezakt om te Vechten, de groote haven op den Rijn en het grootste handelscentrum van Nederland, fortuin te gaan zoeken. Zij bleven er hun nationaal geloof getrouw en vereerden er met een inscriptie, volgens Romeinsche mode, een inheemsche beschermgodin.

Wij hebben hooger reeds de gelegenheid gehad te spreken over het heiligdom der inheemsche godin Nehalennia te Domburg, op het eiland Walcheren, bij den mond van de Schelde. In dit heiligdom werden gebeeldhouwde steenen en wijinscripties gevonden, welke het karakter van deze godheid goed belichten (4). Op sommige steenen wordt de godin voorgesteld zittend en gekleed in een lang gewaad, waarover een breede mantel geslagen is. Zij houdt vruchten op den schoot en aan haar voeten staat nog een korf gevuld met vruchten en zit een hond. Nehalennia is dus een godin van den voorspoed. Of de hond met de onderwereld in verband moet gebracht worden is nog niet duidelijk. Op andere steenen staat de godin eveneens in een lang gewaad gehuld, terwijl ze haar voet op den voorsteven van een schip plaatst (5). Zij is bijgevolg ook berschermster van de scheepvaart en den handel te water. Deze interpretatie wordt prachtig geïllustreerd door één der inscripties welke er ook ontgraven werd. Zij luidt als volgt :

(1) CIL. VII, 1073 = BIJVANCK, *Exc.*, II, 1245.

(2) P. MARCHOT, *Zeitschrift f. Roman. Philol.*, afdr. bl. 218.

(3) Deze godin wordt nog vernoemd in CIL. XIII, 11944, waarschijnlijk van Mainz, en in CIL. XIII, 6761, eveneens van Mainz, waarin ze Viradectis sive Lucena genoemd wordt. H. WAGENVOORT, *Mnemosune*, VIII, 1939, 58-64 heeft een verband willen leggen tusschen deze inscriptie en zekere feiten van den opstand van Civilis (TAC. *Hist.*, IV, 16), ten onrechte, naar onze meening. Cfr. ook A. G. ROOS, *Mnemosune*, VIII, 1940, 244 vv.

(4) ESPÉRANDIEU, n. 6639 vv. en BIJVANCK, *Excerpta*, II, 235 vv.

(5) ESPÉRANDIEU, 6650, 6660.

CIL. XIII, 8793 = Bijvanck, *Excerpta*, II, 248

Deae Nehalenniae ob merces recte conservatas M(arcus) Secund(inius) Silvanus negoti(a)tor cretarius Britannicianus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

ob merces recte conservatas = voor het behoud van zijn koopwaar gedurende de overvaart over het Kanaal.

negotiator cretarius = handelaar in aardewerk. Cfr. CIL. XIII, 8224 (Keulen,) 1906 (Lyon), 6366 (Rottenburg).

Britannicianus = die met Groot-Britannië handel drijft. Cfr. CIL. XIII, 8164, a (Keulen) en 624 (Bordeaux).

Marcus Secund... was dus groothandelaar in aardewerk en exporteerde dit naar Groot Britannië (1).

EERE-INSCRIPTIES

Zij gelijken sterk op de voorgaande. De naam van de godheid is vervangen door den naam van den vereerden persoon en zijn titels, die met veel emphase opgesomd worden. Aan het slot wordt somtijds de reden vermeld welke tot de vereering aanleiding gegeven heeft en met welke middelen het monument bekostigd werd, enz.

Veel gebezigde slotformules zijn : D.D. (decreto decurionum) ; P.P. (pecunia publica) ; P. S. (pecunia sua) ; D.S. (de suo) ; L.D.D.D. (loco dato decreto decurionum).

Voorbeelden :

A) *ter eere van een gouverneur van Belgica* :

CIL. VI, 1435, Rome.

[A. J]ulio P(ublii) fil(io) Fabia (tribu) [P]astori L. Caesenni[o S]ospiti co(n)s(uli) leg(ato) Aug(usti) [pr]o prae(tore) prov(inciae) Belg(icae) leg(ato) Au[g(usti) le]g(ionis) XXII P(rimigeniae) p(iae) f(idelis) praet(ori) leg(ato) pro[v(inciae) Asiae trib](uno) pl(ebis) q(uaestori) Aug(usti)...

De waardigheden zijn in dalende orde opgesomd : de laagste staat op het einde. Na de voorbereidende ambten, die van den

(1) Volgens Plinius, *N. H.*, 7, 56 § 206 gebruikten de Menapiërs lichte schuiten uit gevlochten teenwilgen, bedekt met vellen : *Etiam nunc in Britannico oceano vitiles corio circumsutae fiunt (naves)* en staken daarmee in enkele uren tijds, bij gunstigen wind, het Kanaal over. Zij bezigden echter ook houten vaartuigen, die ze wisten te kalfateren met het riet van hun moerassen (Plinius, *Ibid.*, 16, 36, § 158).

F. Cumont meent dat de schepen, van uit bij de mondingen van den Rijn, de Maas en de Schelde, in zee staken om Engeland te bereiken, de Hollandsche en Belgische kust volgden tot Pas de Calais om vandaar den overtocht te wagen (*Comment la Belgique fut romanisée*, p. 26 en Strabo, 4, 5 § 2).

steen verdwenen zijn, is Aulus Julius Pastor Lucius Cæsennius Sospes quæstor Augusti, dat is secretaris van den keizer, geworden, daarna volkstribuun, omdat hij plebejer was, en legatus of helper van den gouverneur (proconsul) van Azië, waarna hij te Rome het ambt van prætor bekleed heeft. Dan is hij commandant van het XXIIe legioen Primigenia geworden, dat in Boven-Germanië zijn standplaats had, en een paar jaar later gepromoveerd tot gouverneur van de keizerlijke provincie Belgica. Hij werd consul kort na 160 n. C. (E. Stein, *Die Kaiserl. Beamten u. Truppenkörper im Röm. Deutschland unter dem Prinzipat*, p. 93, n. 9).

B) *ter eere van een procurator.*

De procuratoren waren financieele ambtenaren van ridderlijken rang in dienst van den keizer. Zij moesten drie militaire posten bekleed hebben vooraleer tot de procuratelen toegelaten te worden.

CIL. VI, 1625, a Rome.

M. Petronio M(arci) f(ilio) Quir(ina tribu) Honorato praef(ecto) coh(ortis) I Raetorum trib(uno) militum leg(ionis) I Minerviae p(iae) f(idelis) praef(ecto) alae II p(iae) f(idelis) Thracum... proc(uratori) provinciae Belgicae et duarum Germaniarum proc(uratori) a rationibus Aug(usti) Julius Lupercus et Claudia Victorina ex Belgica Treveri amico optimo et praesidio suo.

De ambten zijn hier in klimmende orde opgesomd. Na de voorbereidende militaire posten is hij tot procurator van Belgica en van de twee Germaniën aangesteld geworden. Hij oefende dit ambt in de drie provincies te gelijk uit tusschen 137-140 n. C. en verbleef te Trier. Daar knoopte hij vriendschapsbetrekkingen aan met Julius Lupercus en diens echtgenoote en bewees hun diensten (ob merita), waarvoor deze hem uit erkentelijkheid een eereinscriptie te Rome lieten beitelen. De gentilicia Julius en Claudia bewijzen dat de voorouders der beide Trevieren reeds vroeg onder het Principaat het burgerrecht verkregen hadden, nl. onder de regeering der keizers van het Julisch-Claudische huis. Zij waren bijgevolg geromaniseerde lieden en trouwe aanhangers van Rome, wat de vriendschap met den procurator verklaart.

C) *inscriptie gemaakt ter eere van een stadsmagistraat.*

Bijvanck, *Excerpta*, II, 33 = *Oudh. Meded.*, VI, 1925, bl. 59-66, *Année épigr.*, 1926, n. 128 ; Finke, *Neue Inschriften*, bl. 101 n. 306. Gev. te Houthem St. Gerlachus. Bronzen plaatje.

M(arco) Vitalini[o] dec(urioni) C.U.T. qu[aestori]cio IIvir(o) quinq(uennali) Julius amico optimo.

Julius wijdt deze inscriptie ter eere van Marcus Vitalinius die decurio, oud quæstor en gewezen duumvir quinquennalis van C(olonia) U(lpia) T(rajana) of van C(olonia) U(lpia) T(ungrorum) geweest is (1).

decurio = lid van den gemeenteraad, waarin o.m. alle afgetreden municipale ambtenaren zetelden.

quaestoricius = de quæstor is een stadsmagistraat die de financies beheert (zooveel als stadsontvanger). De quæstoricius is een oud-quæstor.

duumvir quinquennalis = de duumviri, ten getale van twee, zooals de naam het aanduidt, waren de stadsregenten, die het dagelijksch bestuur der stad in handen hadden en tevens mochten vonnissen in kleine burgerlijke geschillen. Quinquennales heetten de duumviri die belast waren geweest met het opstellen der censuslijs der inwoners. Dit geschiedde alle vijf jaar en werd als een eer beschouwd.

D) *Zoutfabrikanten van de Menapiërs vereeren een centurio* (onderofficier van het leger).

CIL. XI, 390 = Bijvanck, *Exc.*, II, 1433. Gev. te Ariminum (Noord-Italië).

L(ucio) Lepido L(uci) f(ilio) An(iensi tribu) Proculo mil(iti) leg(ionis) V Macedonic(æ) (centurioni) leg(ionis) eiusd(em) (centurioni) leg(ionis) eiusd(em) II (iterum) (centurioni) leg(ionis) VI Victricis (centurioni) leg(ionis) XV Apollinar(is) prim(ipilo) leg(ionis) XIII Geminæ donis donato ab Imp(eratore) Vespasiano Aug(usto) bello judaico torquib(us) armil(lis) phaleris corona va[ll]ari. Salinatores civitatis Menapiorum ob merita eius. Septimina filia reponend(um) curavit.

De zoutwinners van de civitas der Menapiërs vereeren met deze inscriptie een zekeren L. Lepidus Proculus, centurio en primipilus van verschillende legioenen *ob merita* d.w.z. voor bewezen diensten. De inscriptie werd te Ariminum opgericht, omdat de vereerde persoon uit deze stad afkomstig was.

't Is wellicht als centurio van de legio VI Victrix, die in 70 n. C. uit Spanje naar Neder-Germanië geroepen werd om Civilis'

(1) Over de interpretatie van de letters C.U.T. zie *Oudh. Meded.*, *l.c.* en J. Vannerus, *Deux stations de la route romaine de Nimègue à Tongres*, *Bull. Acad. roy. Belgique*, 1939, p. 152 vv. die verwijst naar L. Van de Weerd, *Antiq. Class.*, IV, 1935, pp. 175 vv.

opstand te helpen onderdrukken, dat Proculus met de uitbaters van de zoutmeren der kanaalkust in aanraking is gekomen.

L. Lepidus Proculus nam ook deel als primipilus (hoogste graad der centuriones) van de legio XIII Gemina aan den veldtocht van keizer Vespasianus tegen de Joden en werd om zijn dapperheid gedecoreerd. De inscriptie werd opgericht onder de regeering van dezen keizer, vermits Vespasianus nog geen divus was, toen ze gemaakt werd.

De laatste woorden *Septimina filia reponendum curavit* bewijzen dat wij hier niet met den origineelen tekst noch met het oorspronkelijk monument te doen hebben, maar met een nieuw monument dat door de dochter van den vereerde werd bekostigd (1).

BOUWINSCRIPTIES

De inhoud van deze inscripties is zeer gevarieerd. Zij vermelden steeds het uitgevoerde werk en den schenker. Verder kan er nog melding gemaakt worden van de onkosten, de oorzaak van de vrijgevigheid, van den vroegeren staat van het gebouw, wanneer het een herstelling geldt, van den datum waarop het werk uitgevoerd werd en van nog meer andere bijzonderheden van minder belang.

CIL. XIII, 8824 = Bijvanck, *Exc.*, II, 334 en 507. Gev. te Roomburg bij Leiden.

Imp(erator) Cæs(ar) L(ucius) Septimius Severus Aug(ustus) et M(arcus) Aurelius Antoninus Cæs(ar) coh(orti) XV Voluntariorum) armamentarium vetustate conlabsum restituerunt sub Val(erio) Pudente, leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(ætore) cura[n]te Cæcilio Batone præ(posito).

Keizer L. Septimius Severus en zijn zoon M. Aurelius Antoninus, die toen nog Cæsar was, lieten het armamentarium of tuighuis of arsenaal van de cohors XV Voluntariorum, dat vervallen was, herstellen. Valerius Pudens was toen keizerlijke legaat van Neder-Germanië. Het werk werd uitgevoerd onder het toezicht van Cæcilius Bato, die den gouverneur verving.

Datum : M. Aurelius Antoninus of Caracalla werd Cæsar in den herfst van 196 n.C. en Augustus vóór 3 Mei 198. De inscriptie werd gebeiteld tusschen deze twee data.

CIL. XIII, 3632, Gev. te Foy bij Bastogne.

(1) De salinatores van de civitas der Morini huldigden te Ariminum denzelfden persoon door een gelijk luidende inscriptie (CIL. XI, 391 = Bijvanck, *Exc.*, II, 1433).

Deo Entarabo Genio (centuriæ) Ollodag(i) porticum quam Velugnius Ingenuus promiserat post obitum eius Sollavius Victor fil(ius) adoptivos fecit.

Velugnius Ingenuus had gedurende zijn leven beloofd de voorhal van een heiligdom, dat aan den god Entarabus en aan den genius van de centuria van Ollodagi, misschien een locale militie, te laten herstellen. Hij werd echter door den dood belet zijn gelofte te volbrengen, maar de herstelling werd uitgevoerd door zijn aangenomen zoon. Entarabus was oorspronkelijk een krijgsgod der Trevieren, meent men, en in dit opschrift is hij nog verbonden met den genius van een centuria. Ollodagus is een Keltische naam, zooals uit het eerste deel Ollo blijkt.

GRAFSCHRIFTEN

De inwoners, die een beetje welstellend en door de romanisatie beïnvloed waren, lieten boven de graven der overleden familieleden grafsteenen oprichten om hun nagedachtenis in eere te houden. Over den vorm dezer grafsteenen werd hooger reeds een woord gezegd. Hier moeten de inscripties welke er op voorkomen besproken worden.

Deze grafschriften zijn gewoonlijk eenvoudig en kort. Op een inleidende formule : D.M. *(Dis Manibus)* of D.M.S. *(Dis manibus sacrum)* volgt de naam van den overledene in den datief of in den genitief, desgevallend vergezeld van zijn titels of cursus honorum. Als de erfgenaam het monument heeft laten vervaardigen, dan laat hij niet na dit op den steen te vermelden met de woorden *H(eres) f(aciendum) c(uravit)*. De slotformule H.S.E. *(hic situs est)* duidt aan dat de asch ter plaatse is bijgezet geworden. Soldaten geven niet zelden hun ouderdom en het aantal van hun dienstjaren op. Sommige van deze formules laten toe het grafschrift bij benadering te dateeren.

CIL. XIII, 3596. Tongeren.

D(is) M(anibus) Nepos Silvini fil(ius) sibi et Velmadæ Gangussonis fil(iæ) uxori obitæ v(otum) s(olvit).

Aan de dii manes. Nepos, zoon van Silvinus, volbracht zijn gelofte nl. het plaatsen van dezen grafsteen voor zich zelf en voor zijn overleden vrouw Velmada, dochter van Gangusso.

Velmada en Gangusso zijn Germaansche namen. De man en zijn vader dragen Latijnsche namen, maar vermits ze er maar één hebben, waren zij slechts oppervlakkig geromaniseerd en zij waren zeker geen Romeinsche burgers.

CIL. XIII, 3983 Aarlen.

D(is) M(anibus) Gai Juli Maxmini emeriti legionis VIII beneficiarius procuratoris (h)onesta missione missus. Istam memoriam procuravit Similinia Paterna conjux conjugi k(a)rissimo. Maxminus (h)ic quiesquit. Ave viator. Vale viator.

Aan de dii manes van Caius Julius Max(i)minus, emeritus (= oudgediende) van de legio VIII (= Augusta), beneficiarius van den procurator, eervol uit den dienst ontslagen. Het monument werd opgericht aan haar man door zijn vrouw Similinia Paterna. Max(i)minus rust hier. Goeden dag, voorbijganger. Stel het wel, voorbijganger.

De legio VIII Augusta lag te Straatsburg in garnizoen. Max(i)minus werd als beneficiarius gedetacheerd bij den procurator Belgicæ et duarum Germaniarum, wiens residentiestad Trier was. De procurator is een keizerlijke ambtenaar, die toezicht houdt over de inning der belastingen. Na zijn ontslag uit het leger is Maximinus zich te Aarlen gaan vestigen en is aldaar gestorven en begraven.

C. Julius Max(i)minus draagt dezelfde namen als de keizer C. Julius (Verus) Maximinus, die geregeerd heeft tusschen de jaren 235-238 n.C. De soldaat heeft deze namen zeer waarschijnlijk aangenomen, omdat hij het burgerrecht van dezen keizer ontvangen heeft bij zijn intrede in het legioen. De legioensoldaten werden ontslagen na twintig jaren dienst. Het grafschrift dagteekent bijgevolg ten vroegste uit de jaren, welke volgen op 255-258 n.C. Naar denzelfden tijd verwijzen de fouten in de inscriptie en de stijl.

CIL. XIII, 8733 = Bijvanck, *Exc.*, II, 121 ; Nijmegen.

[M(arcus) Au]relius T(iti) f(ilius) Gal(eria tribu) [Fl]avos Cal(agurri) mil(es) leg(ionis) X Gem(inæ) ann(orum) XL stip(endiorum) XVIII et M(arcus) Aurelius T(iti) f(ilius) Gal(eria tribu) Festus Calag(urri) ann(orum) XXXVIII stip(endiorum) XVII et Aurelius Flavi f(ilius) Flavinus lixa ann(orum) XVIII. Hic siti sunt. S(it) v(obis) t(erra) l(evis). H(eres) f(aciendum) c(uravit).

Twee broeders, M. Aurelius Flavus en M. Aurelius Festus, geboren te Calagurris in Spanje, waar het X[e] legioen tot a. 70 in garnizoen gelegen heeft, zijn te Nijmegen gestorven. De oudste was 40 jaar en had 18 jaar dienst toen hij stierf. De jongste was een paar jaar jonger en telde slechts 17 jaar dienst. Met hen werd begraven Aurelius Flavinus, de zoon van Flavus, die marketenter (lixa) was. Wegens het aantal dienstjaren der overledenen kan het grafschrift niet jonger zijn dan 88 n.C.,

vermits naar alle waarschijnlijkheid beide soldaten in het legioen getreden zijn toen dit nog in Spanje lag, d.i. vóór 70 n.C.

Vele Bataven dienden te Rome in de lijfwacht *(corporis custodes)* van den keizer en bij de equites singulares b.v. de volgende :

CIL. VI, 3240 = BIJVANCK, *Exc.*, II, 1358 gev. te Rome.

D(is) M(anibus), Candidinius Verax, eq(ues) sin[g(ularis)] Imp(eratoris) n(ostri), nat(ione) Badaus ; vixit ann(is) XX, stip(endiorum) IV, t(urmæ) Proclini ; cur(a) Candidinio Spectato fratre ipsius.

Dis Manibus. Verax Candidinius, eques singularis van onzen keizer, uit het volk der Bataven ; hij leefde twintig jaar en diende vier jaar in de turma van Proclinius. (Het gedenkteeken werd opgericht) door de zorgen van zijn broeder Candidinius Spectatus.

Deze Bataaf stond rechtstreeks in den dienst van den keizer als eques singularis d.i. als soldaat van een bereden keurkorps.

Bij de corporis custodes treft men ze bijzonder aan onder de keizers Tiberius, Caligula, Claudius en Nero (SUETON., *Gaius Cæsar*, 43).

Christen grafschriften zijn zeldzaam. In de St. Servatius kerk te Maastricht werd het volgende ontdekt :

CIL. XIII, 3617 = BIJVANCK, *Exc.*, II, 2 = RIESE, 4264.

Ic pausat Amabeles in Cristo; q(u)i vixit ann(is)... m(ensibus) VI d(iebus) XII.

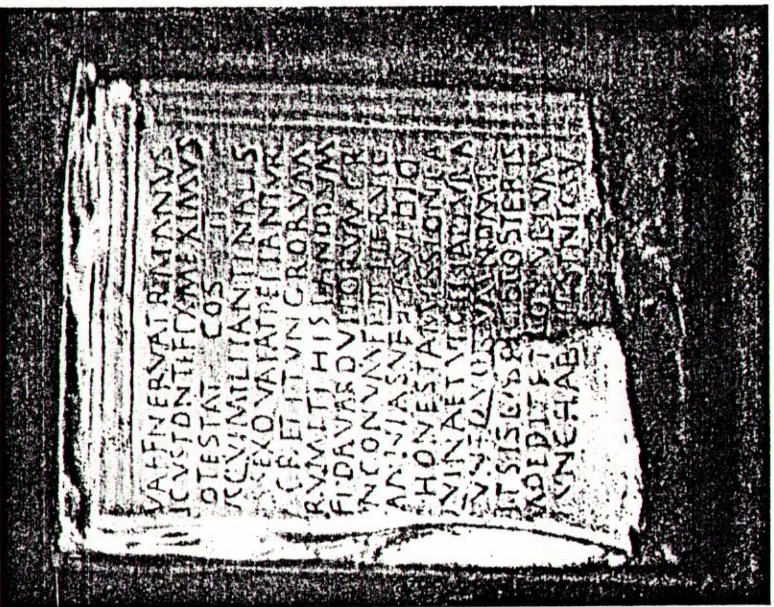
Hier rust in Christus Amabeles, die... jaren, zes maanden en twaalf dagen geleefd heeft.

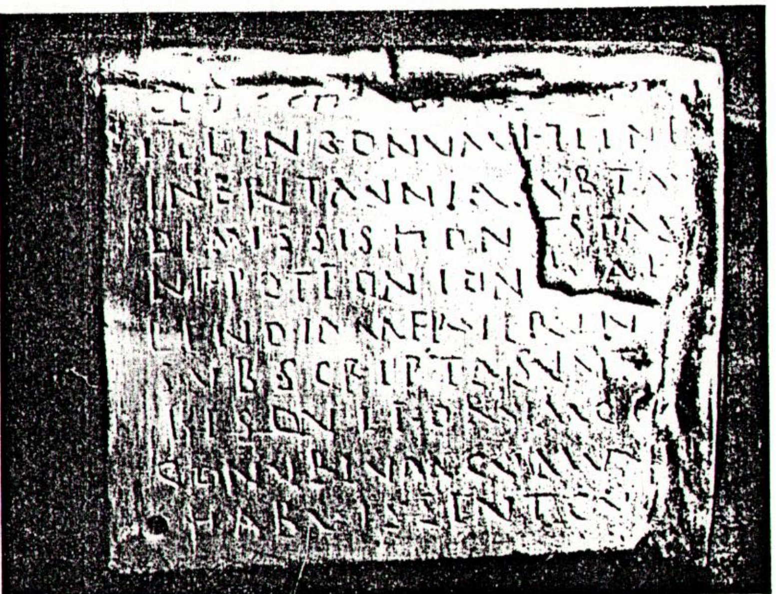
Dergelijke preciese aanduiding van den ouderdom komt ook in heidensche grafschriften voor.

VETERANENDIPLOMA'S

Dergelijke diploma's werden bij het verlaten van den dienst afgeleverd aan de soldaten van de hulptroepen, van de vloot en een tijd lang ook van de prætoriaansche wachten. Het volstaat hier de eerste te bespreken.

De hulptroepen werden uit peregrini d.z. niet-Romeinsche burgers gerecruteerd. Na vijf en twintig jaren goeden dienst werd hun eervol ontslag verleend en ontvingen zij het Romeinsch burgerrecht evenals hun kinderen en bovendien werd het huwelijk dat ze gesloten hadden of, indien zij nog ongehuwd waren, dat zij zouden sluiten, voor wettelijk verklaard, zelfs wanneer

Pl. XII. — Militair diploma van Flémalle bij Luik.

de vrouw van peregrijnsche afkomst was. In andere woorden zij ontvingen het burgerrecht en het jus conubii. Te dien einde vaardigden de keizers regelmatig constitutiones uit. Deze besluit-wetten werden in brons gegrift en te Rome uitgehangen aanvankelijk op het Capitolium en later, van af Domitianus (a. 81-96), op den Palatijn tegen den achtergevel van den tempel van divus Augustus ad Minervam. Ieder belanghebbende kon er een afschrift van laten nemen. Van de keizerlijke besluit-wetten is niets overgebleven; daarentegen bezitten wij tientallen van afschriften. Zij werden onlangs opnieuw uitgegeven door H. Nesselhauf in CIL. XVI (1936).

Zoo'n diploma bestond uit twee dunne bronzen plaatjes van gelijke grootte voorzien van gaatjes, waardoor een koord getrokken werd om de plaatjes aan mekaar te bevestigen. De tekst was over de twee binnenzijden verdeeld en werd op één der buitenkanten herhaald. Op de andere buitenzijde was de sluitkoord vastgeknoopt en stonden de namen der zeven getuigen, die voor de echtheid van den tekst instonden. Hun stempels, in was gedrukt, overdekten de uiteinden van de vastgeknoopte koord. Zij zijn natuurlijk verdwenen (afb. 32).

De diploma's zijn opgesteld volgens een vast schema, dat in den loop der tijden maar geringe wijzigingen ondergaan heeft. Daarom is het mogelijk zelfs sterk gehavende exemplaren bij benadering te herstellen.

In België en Nederland werden slechts een paar fragmenten van militaire diploma's gevonden en wel één te Flémalle-Haute, bij Luik, in de Maas, uit het jaar 98 n.C. en een ander te Nijmegen, dat wellicht aan de jaren 98-117 moet toegeschreven worden (1). Van dit laatste zijn slechts enkele woorden overgebleven en van het diploma van Flémalle is ook de helft verloren gegaan, zoodat we best beroep doen op een buitenlandsch exemplaar, dat volledig is.

CIL. XIII, 11967 = XVI, 23 = Bijvanck, *Exc.*, II, 981 gev. te Wiesbaden.

Imp(erator) Cæsar Vespasianus Augustus, pontifex maximus, tribunic(ia) potestat(e) VIIII, imp(erator) XVIIII, p(ater) p(atriæ), censor, co(n)s(ul) VIII, design(atus) VIIII, equitibus et peditibus, qui militant in alis sex: Noricorum et Singularium et Moesica et Afrorum veterana et Siliana et Sulpicia, et cohorte I Flavia Hispanorum, quæ sunt in Germania sub Q(uinto) Julio Cordino Rutilio Gallico, qui quina et vicena stipendia aut plura meruerant, quorum nomina subscripta sunt, ipsis liberis posterisque

(1) CIL. XVI, 43 en 65; Bijvanck, *Exc.*, II, 983.

eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus, quas tunc habuissent, cum est civitas iis data, aut si qui cælibes essent, cum iis quas postea duxissent, dumtaxat singuli singulas.*

A(nte) d(iem) XVII k(alendas) Maias, D(ecimo) Novio Prisco (et) L(ucio) Ceionio Commodo co(n)s(ulibus).

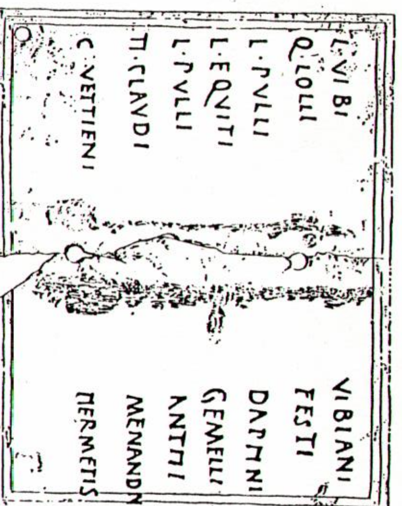
Alæ Moesicæ, cui pra(e)est T(itus) Staberius T(iti) f(ilius) Qui(rina tribu) Secundus, gregali : Tertio Marci f(ilio), Trevir(o).

Descriptum et recognitum ex tabula ænea, quæ fixa est Romæ in Capitolio post casam Romuli.

Volgen de namen van de zeven getuigen.

Ontleding :

1°) Voorop staat de naam van den keizer, die de constitutio uitgevaardigd heeft, gevolgd van zijn titels. Deze laten toe het document te dateeren. Vespasianus was bekleed met de tribunicia potestas voor de negende maal in het jaar 78 n.C.
2°) Daarop volgen de namen van de troepen welke in aanmerking komen, de provincie, waarin ze gelegerd waren, de naam van den gouverneur die er bevel voerde en het aantal dienstjaren : *equitibus et peditibus* enz... *quæ sunt in Germania sub* enz... *qui quina et vicena stipendia* enz.
3°) dan volgen de verleende gunsten : *ipsis liberis posterisque* enz.
4°) Wat voorafgaat is woordelijk ontleend aan de keizerlijke constitutio. Wat nu volgt is er slechts een uittreksel uit nl. datgene wat voor den bezitter van belang is, te weten :

Afb. 32. — Militair diploma (CAGNAT, Cours d'Epigr. lat. p. 307).

a) de datum : dag, maand en jaar, dit laatste aangegeven met de namen van de twee consuls = 15 April 78.
b) de naam van den troep, waarin de bezitter gediend heeft, de naam van den bevelhebber en de naam en de graad van den bezitter : *alæ Moesicæ, cui præest T. Staberius... Secundus, gregali : Tertio Marci f., Treviro.*
c) De tekst sluit met een formule, waardoor de echtheid van het afschrift gewaarborgd wordt en de plaats wordt aangegeven waar de oorspronkelijke constitutio zich bevond. Eindelijk volgen de namen der getuigen.

Het diploma van Flémalle (Plaat XII) werd door keizer Traianus afgeleverd aan een veteraan van het leger van Groot-Britannië, die zijn laatste levensjaren in de omgeving van Luik was komen slijten en bijgevolg zeer waarschijnlijk uit deze streek afkomstig was. In welken troep hij gediend heeft weten wij niet met zekerheid, daar de naam is weggevallen, maar het is waarschijnlijk dat hij soldaat geweest is in de ala I Tungrorum, die in het diploma geciteerd wordt. De herstelde tekst luidt als volgt :

CIL. XVI, 43 (= CIL III, dipl. XXIX) Traianus incerto, Flémalle.

[Imp. Cæsar, divi Ne]rvæ f., Nerva Traianus [Augustus Germa]nicus, pontifex maximus, [tribunic(ia)] postestat(e), co(n)s(ul) II [equitibus et peditib]us, qui militant in alis [tribus et cohortib]us sex, quæ appellantur [Gallorum Petria]na c(ivium) R(omanorum) et I Tungrorum [et I Hispanorum Ast]urum et I Hispanorum [et I... et I] fida Vardullorum c(ivium) R(omanorum) [et...] et II Lingonum et II Nervio[rum, et sunt] in Britannia sub T. Avidio [Quieto, item] dimissis honesta missione a... Nepote, qui quina et vicena plura[ve sti]pendia meruerunt,
quorum nomi[na] subscripta sunt, ipsis liberis posterisque eorum c[ivitate]m dedit et conubium cum ux[oribus, qua]s tunc habuissent, cum [est civitas iis data], aut, si qui [cælibes essent, cum iis, quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas].
[a.d....].

GESTEMPELDE TEGULÆ

De soldaten zoowel als de burgers vervaardigden zelf de baksteenen, die ze noodig hadden om kampen, kazernen en huizen te bouwen.

Er hebben echter ook rondreizende steenbakkers bestaan, die zich ten dienste der burgers stelden en deze stempelden wel

eens hun voortbrengselen als reklaam. De merken HAMSIT, NEH, CVG en ATAR komen in België veel voor (1).

De troepenkorpsen plaatsten ook gaarne hun stempel op de baksteenen, welke zij vervaardigd hadden. De troepen werkten niet altijd voor eigen gebruik maar leverden niet zelden het materiaal voor het bouwen of herstellen van kampen, stationes, enz. die ze zelf niet betrokken. Een militaire baksteen bewijst wel dat op de plaats waar hij gevonden werd een militair gebouw of een staatsgebouw gelegen heeft, niet dat de troep wiens naam op den steen voorkomt, daar gelegerd heeft.

CIL. XIII, 12214 gev. te Nijmegen :

LXG = *l(egionis) X G(eminæ)*.
LXG. P.F. = *l(egionis) X G(eminæ) p(iæ) f(idelis)*.
LEG X GEM = *leg(ionis) X Gem(inæ)*.
in diverse omlijsting.

CIL. XIII, 12425 = Bijvanck, *Exc.*, 1033, Vechten.

COH II BR M E = *Coh(ortis) II Br(ittonum) m(iliariæ) e(quitatæ)*.

CIL. XIII, 12566 = Bijvanck, *Exc.* 953, Katwijk.
CIL. XIII, 12567 = Bijvanck, *Exc.* 955, Rumpst.

C.G.P.F. = *C(lassis) G(ermanicæ) p(iæ) f(idelis)*.
Ze draagt den eeretitel pia fidelis sedert a. 89.

Het leger bezat ook groote centrale steenbakkerijen, waar manschappen uit verschillende troepenkorpsen arbeidden en die hun waar wijd en zijd leverden. Twee dezer, de *officina Noviomagensis* en de *Tegularia Transrhenana*, bevonden zich te Holdeurn bij Nijmegen. Zij hebben tot in de IIIe eeuw de bezettingstroepen van den Beneden-Rijn van bouwmateriaal voorzien zooals uit de vondsten van Arentsburg, Rossum, Kleef, Xanten, Neuss, Keulen, enz. blijkt. Stempels van het X^e legioen, van den exercitus Germaniæ inferioris en van verschillende vexillationes, die in deze steenbakkerijen werkzaam geweest zijn, werden te Holdeurn gevonden. Ook heeft men sporen van baksteenovens en van pottenbakkersovens ontgraven. Verder kwamen er nog aan het licht een baksteen met het merk SVB DIDI(o) IVLI (ano) COS, gouverneur van Germania inferior rond 180, dezelfde die eenige jaren vroeger de Chauken uit Belgica verdreven heeft, een terracotta-altaartje toegewijd aan

(1) R. De Maeyer, *De Rom. villa's in België*, bl. 202 vv., waar men een heele lijst van burgerlijke fabrikantenmerken vinden kan en de verspreiding wordt aangegeven.

de Matres en een wijinscriptie van den *magister figularum Julius Victor* aan Vesta opgedragen (CIL. XIII, 8729).

De ovens der steenbakkerijen vertoonen dezelfde constructie als de pottenbakkersovens. « Het is meestal een soort koepelbouw of bijenkorf met een opening in den top om den rook te laten ontsnappen. In een gang aan een der zijden wordt gestookt en de heete lucht of de vlam dringt door de vele openingen in de vloer, die op bogen en steunen rust. Op de vloer zelf bevindt zich het aardewerk dat moet gebakken worden » (1).

Stempels :

EX GER INF = *Ex(ercitus) Ger(maniæ) Inf(erioris)*
VEX EX GER INF = *Vex(illariorum) ex(ercitus) Ger(maniæ) Inf(erioris)*.
TRA = *Tra(nsrhenanæ tegulariæ.)*

* * *

Uit de hooger behandelde voorbeelden en uit een overzicht b.v. van A. W. Bijvanck, *Excerpta*, II blijkt dat de inscripties zeer interessante en vroeger ongekende gegevens verstrekt hebben over den godsdienst en de funeraire gebruiken, de gebouwen, de algemeene geschiedenis en de geschiedenis van de verschillende keizers, over het bestuur van den staat, de provincies en de civitates, over de samenstelling en de geschiedenis der troepenkorpsen, over de legers welke den Neder-Rijn verdedigd hebben en het aandeel dat de bevolking van onze beide landen aan de verdediging van het rijk genomen heeft, over de samenstelling der bevolking, over de wegen en de stationes en over nog veel meer andere zaken te lang om hier opgesomd te worden (2).

BIBLIOGRAPHIE

CIL. XIII, 2, bl. 567 vv. en CIL. XVI (diplomata militaria) : H. Fincke, *Neue Inschriften, XVI. Bericht d. R. G. K.*, 1927, bl. I vv.; H. Nesselhauf, *Neue Inschriften aus dem röm. Germanien und den angrenzenden Gebiete, XXVII. Bericht d. R. G. K.*, 1937, bl. 51 vv.; A. W. Bijvanck, *Excerpta romana*, II : *inscripties*, 's Gravenhage, 1938; A. Riese, *Das Rheinische Germanien in den antiken Inschriften*, Leipzig, 1914.

Wegens den uitgebreiden en nog altijd nuttigen commentaar mogen ook geciteerd worden J. P. Waltzing, *Inscriptions latines de la Belgique romaine, Musée belge*, VI,

(1) F. J. De Waele, *Noviomagus Batavorum*, bl. 33 vv. en R. E. *s.v. Noviomagus* kol., 1211.

(2) Cfr. M. Bang, *Die Germanen im Röm Dienste*, Berlijn, 1906; E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im Röm. Deutschland unter dem Prinzipat* en *Fasti des Röm. Deutschland unter dem Prinzipat*, Weenen, 1932; L. Van de Weerd *De Belgen in het Romeinsche leger* en *Civitas Tungrorum en Germania inferior, Antiquité classique*, IV, V en VI (1935-1937).

1902 tot XXVI, 1922 en *Orolaunum vicus, Inscriptions latines de la ville d'Arlon, ibid.*, VIII, 1904 en IX, 1905. L. HALKIN, *Le diplôme militaire romain de Flémalle-Haute, Musée belge*, XVII, 1913, bl. 289 vv.

De nieuwste inscripties werden uitgegeven of gecommenteerd door P. ROLLAND, *Une inscription romaine de Tournai, ibid.*, XXV, 1922, bl. 101 vv.; J. BREUER, *Le Fort romain de Brunehaut-Liberchies, Bull. Musées roy. art et histoire*, Brussel, III, 1931, fig. I cfr. *Antiquité Class.*, I, 1932, bl. 348 ; DE LOË, *Belgique ancienne*, III, bl. 347, n. 46 ; J. BREUER et J. VANNERUS, *Le nom d'Arlon à l'époque romaine, Bull. Acad. roy. Belgique*, 1938, bl. 136 vv. ; C. W. VOLLGRAFF, *De Dijk van Drusus en de moles van Drusus, Meded. Kon. Nederl. Akad. v. Wetensch., afd. Lett.*, Amsterdam, N.R. 1938, bl. 555 en 576, II, 1939, bl. 141-143 ; ID., *De Waterwerken van Drusus in Nederland, Bijdr. en Meded. d. Vereen. „Gelre "*, XLII, 1939 ; J. H. HOLWERDA, *De Moles Drusi* in *„ Socius ", Maandblad v. Leidse Gymnasiasten*, 1938, bl. 5-7 ; *Zwei neue Inschriften aus Holland, Germania*, 1939, bl. 31-33 ; J. VANNERUS, *Deux Stations rom. de la route de Nimègue à Tongres, Bull. Acad. roy. Belgique, cl. d. lettres*, XXV, 1939, bl. 141 vv.

De inscripties buiten België en Nederland gevonden vindt men in de overige deelen van CIL, in *Année épigraphique*, bijvoegsel bij de *Revue archéologique* en in de verschillende deelen van *Ephemeris epigraphica*.

De Grieksche inscripties, die op het Romeinsche rijk betrekking hebben, werden verzameld door R. CAGNAT in *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, 3 dl., 1901, 1902, 1908.

Voor de interpretatie bezigt men best R. CAGNAT, *Cours d'épigraphie latine*, 4 uitg., Parijs, 1914.

AFKORTINGEN (1)

A

A	Adiutrix (legio), ala, annus, ara, enz.
AB EPIST	ab epistulis (keiz. beambte)
A CENS	A censibus (keiz. beambte)
ADLEC(T)	Adlectio, adlectus
ÆD	Ædilis
ÆDIF	Ædificavit
ÆL	Ælius
ÆM	Æmilius
AN	Annus, anno, enz.
ANI	Aniensis (tribus)
A N	Augustus noster
APP	Appius
AQ	Aqua, aquilifer
AQVIL	Aquilifer
A RAT	A rationibus (fiscusbeambte)
ARN	Arniensis (tribus)
A(R) D, P	aram dedit, posuit
A S	amico suo, a solo
AVG	Augur, Augustalis, Augustus
AVGG	Augusti (duo)
AVG L	Augusti libertus
AVR	Aurelius

B

BF	beneficiarius
BF COS	— consulis
BF PRÆF	— præfecti
B D S M	bene de se merenti
B M	bene merenti
B M F C	bene merenti faciendum curavit
B M H T P	bene merenti heres testamento posuit
BR BRIT	Britannia, Brittones

C

C	Cæsar, Caius, calendæ, centurio, clarissimus, enz.
C A(G)	curam agens
CÆS	Cæsar
CAM	Camilia (tribus)
CAND	candidatus
C B M	conjugi bene merenti
C E	conjux ejus, curam egit
CL	clarissimus, Claudius, Clustumina (tribus)
CLAS	classis
— BRIT	— britannica
— PR	— prætoria
— G P F	— Germanica pia fidelis
CN	Cnæus
COH	cohors
COL(L)	collegium, Collina (tribus), colonia
COLLIB	collibertus
COM AVG	comes Augusti
COMMIL	commillito
CON	conjux
CONS	consecravit, consul
COR AVR	corona aurea
— CLASS	— classica
— MVR	— muralis
— VALL	— vallaris
CORN(IC)	cornicen, cornicularius
COS	consul, consules, consularis
COSS	consules (duo)
C P	clarissimus puer, conjugi pientissimo, cui praeest
C Q V	cum quo(a) vixit
C R	civis romanus
C S	conjugi suo, cum suis
C V	clarissimus vir
CC VV	clarissimi viri
CVR	cura, curavit, curante, curator, curulis

C.A.T

(1) Cfr. een meer volledige lijst in CAGNAT, *Cours d'épigraphie latine*, pp. 508 ss.

D

D — dat, dedit, donavit, decretum, decurio, deus, dea, divus, dominus, enz.
D D — decreto decurionum, dedit, dedicavit, donis donato
D M — Dis Manibus
D M S — Dis Manibus sacrum
D N — Dominus noster
DD NN — Domini nostri
D P P — de pecunia publica
D P S — de pecunia sua
D S F — de suo fecit
D S P — de sua pecunia de suo posuit
DES — (consul) designatus
DON — donavit

E

E — ejus, est, evocatus
E V — egregius vir
E M V — egregiæ memoriæ vir
EM V — eminentissimus vir
EQ R — eques romanus
EQ C R — equitata civium Romanorum (cohors)
ESQ — Esquilina (tribus)
E T — e testamento
EV — evocatus
EX D D — ex decreto decurionum
EX D ORD — — — ordinis
EX G I — exercitus Germaniæ inferioris
EX IV(SS) — ex jussu
EX T F I — ex testamento fieri jussit
EX T T F I — ex testamento titulum fieri jussit
EX V(OT) — ex voto

F

F — faciendum, fecit, filius, filia, enz.
FAB — Fabius, faber
FAC CVR — faciendum curavit
FAL — Falerna (tribus)
FE — Februarius, fecit
FEC — fecit
FEL — felix
FL(A) — Flavius, flamen
FL AVG — flamen Augusti
— CLAVD — — Claudialis
— DIAL — — Dialis enz.
F P — filio piissimo, filio posuit
F P F — filius patri fecit
F S — fecit sibi, filius suus
F S ET S — fecit sibi et suis

G

G — Gaius, Galeria (tribus), genius
GAL — Galeria (tribus), Gallia, Gallica (legio)
G C — genius collegii
G D M — genius domini nostri
GE(M) — Gemina (legio)
GER(M) — Germania, germanicus
GN — Gnæus
G H L — genius hujus loci
G P R — genius populi romani
G S — Germania superior

H

H — heres, hic
HADR — Hadrianus
H D S P — heres de suo posuit
HER — heres
HERC SAX — Hercules Saxanus
H E T F — heres ex testamento fecit
H F C — heres faciendum curavit
HIS(P) — Hispania
H L — hic locus, hoc loco
H M — Hoc monumentum, honesta missio
H M H S — hoc monumentum heredem sequitur
HON F — honoribus functus
HOR — Horatia (tribus)
H S E — hic situs est

I

I — Invictus, Julius
ID — Idus
I D — Invictus deus, jure dicundo
ILL — Illustris
IM(A) — imaginifer
IMP — imperator
IMPP — imperatores (duo)
I(N) H D D — in honorem domus divinæ
INS — instante
INV(IC) — invictus
I O M — Jovi optimo maximo
I O M D — — — — Dolicheno
ITAL — Italica (legio)
IVL — Julius, Julia
IVN — junior, Juno
IVN REG — Juno regina
IVR — juridicus
IVR DIC — jure dicundo

K

K — kalendæ, karus, konjux

L

L — legio, leuga, lex, libertus, librarius, locus
L A — libens animo
L D D D — loco dato decreto decurionum
L D P P — loco dato pecunia publica
LEG — legatus, legio
LEG AVG — legatus Augusti
LEG AVG PR PR — legatus Augusti pro prætore
LEG IVR — legatus juridicus
LEG LEG — legatus legionis
LEM — Lemonia (tribus)
L ET L — liberti et libertæ
LIB — libertus
LIB LIB Q P(OST) EOR — libertis libertabus posterisque eorum
L L(M) — libens lætus (merito)
L M (D F P S) — libens merito dat, fecit, posuit, solvit
L V S — libens votum solvit

M

M — Marcus, maximus, memoria, mensis, merito, miles, mille, missus, monumentum, municipium, enz.
M A — militavit annos
MAC — Macedonia
MÆC — Mæcia (tribus)
MAG — magister
MAR — maritus
MAT — mater
MAVR — Mauretania
MAX — maximus
M C — mater castrorum — carissima
M CL PR — miles classis prætoriæ
MED — medicus
MEM — memoria
MEN — Menenia (tribus) mensis, mensor
M F S — mater filio suo
MIL — miles, milia, mille
MIN — Minerva, Minervia (legio)
MON — monumentum
M P — mater posuit, mille passuum
M S P — monumentum sibi posuit
M V F — monumentum vivus fecit
MVN — municipium

N

N — natio, natus, nepos, noster, numerus, numen, nummi
NA(T) — natio, natus
NARB — Narbonensis (provincia)
N AVG — numen Augusti
NAV — navicularius, nauta
NEG — negociator
NEP — nepos
N EXPLOR — numerus exploratorum
N M Q — numen majestasque
NN — nostri
NOB CÆS — nobilissimus Cæsar
NON — nonæ
NOR — Noricum
N V — nobilissimus vir
NVM — numen, numerus

O

O — officina, optio, obitus
OB M E — ob merita ejus
OF — officina, Oufentina (tribus) officium
O H F — omnibus honoribus functus
O M — ob memoriam, optime meritus, optimus maximus
OP(T) — optio
ORN DEC — ornamenta decurionalia
O S T T L — opto sit tibi terra levis
OVF — Oufentina (tribus)

P

P — parens, pater, patronus, pecunia, pedes, pius, pondo, populus, posuit, provincia, publicus, enz.
PA(L) — Palatina (tribus)
PAN(N) — Pannonia
PAP — Papiria (tribus)
PA(R) — parentes
PAR M(AX) — Parthicus Maximus
PATR — patronus
P C — pietatis causa ponendum curavit
PEC — pecunia, pequarius
PED — pedatura, pedes
P F — pater fecit, pater filio, pia fidelis, piissima femina, pius felix
PF — præfectus
PHAL — phaleræ
P I — poni jussit
P L — patrono libertus, patronus liberto, provincia Lugdunensis
P L L M — posuit libens lætus merito
P M — pro meritis
PO(B) — Poblilia (tribus)
POL — Pollia (tribus)
POM(P) — Pomptina (tribus)
POMP — Pompeius
PONT — pontifex
POP — Publilia (tribus), populus
POPIN — Popinia (tribus)
PORT — porticus
PORT PVB — portorium publicum
POS — posuit, posuerunt
PP — parentes piissimi, pater patriæ, pater piissimus, pater posuit, pecunia publica, perpetuus, portorium publicum, primus pilus, primipilaris
P R — populus romanus
PR — præfectus, præpositus, prætor, pridie, Primigenia (legio), primus, prior, procurator, provincia
PRÆF — præfectus
PR PR — præfectus prætorio, pro prætore
PRÆP — præpositus
PRÆS — præses
PRÆT — prætor
PRI — pridie, primus, prior, princeps
PRIM — Primigenia (legio)
PR IV — princeps juventutis
PRO — proconsul, procurator, provincia
PROC — proconsul, procurator
PRON — pronepos
PRO S — pro salute
PR VIG — præfectus vigilum
PR URB — præfectus urbi
P S — pecunia sua, pro salute, pro se (suis)
P S D N — pro salute domini nostri
P S ET S — pro se et suis
P S F P — pecunia sua fecit, posuit
P S S — pro salute sua
PVB — publicus, Publilia (tribus)
PVP — Pupinia (tribus)
P V — perfectissimus vir, præfectus urbi, pia victrix

Q

Q — quæstor, que, qui, Quintus, Quirina (tribus)
Q A V — qui annos vixit
Q C A — quorum curam agebat
Q D — quæstor designatus
Q H N S — quod heredem non sequitur
Q M — qui militavit
Q M C — qui militare cœperunt
Q PR PR — quæstor pro prætore
QQ — quinquenalis
QVI(R) — Quirina (tribus)

R

R — restituit, Romanus
RAP — Rapax (legio)
RAT CASTR — ratio castrensis
— PRIV — — privata
R C — reficiendum curavit
REF — refecit
REG — regina, regio
REIP(VB) — reipublicæ
REST — restituit
ROM — romanus, Romilia (tribus)
R P — ratio privata, respublica
R T(IB) — ripa Tiberis

S

S — sacrum, se, sibi, sepultura, servus, signifer, situs, soluit, sunt, suus
SAB — Sabatina (tribus)
SAC — sacer, sacerdos, sacravit, sacrum
S AC D — sub ascia dedicavit
SACR — sacravit, sacrum
SAG — sagittarii (milites)
S AS D — sub ascia dedicavit
SCAP(T) — Scaptia (tribus)
SCYT(H) — scythica
S DO M — sine dolo malo
S E — situs est
SEP(T) — September, Septimius, sepultura
SER — Sergia (tribus), Servius, servus
S E S F — sibi et suis fecit
SEV AVG — sevir augustalis
SEX — Sextus
SIG(N) — signifer, signum
SIL(V) — Silvanus
S L L M — solvit lætus libens merito
SOL — solvit
S P — servus publicus, sua pecunia
SP — spectabilis, Spurius
SPL — splendidus, splendidissimus
S P Q — senatus populusque, sibi posterisque
S S — siti sunt, sumptu suo, susceptum solvit
STAT — statio, statua
STEL — Stellatina (tribus)
STIP — stipendia
S T T L — sit tibi terra levis
S V F — sibi vivus fecit
S V L M — solvit votum libens merito

T

T — terra, testamentum, titulus, Titus, turma
TABEL — tabella, tabellarius
TAB(VL) — tabula, tabularius
TER — Terentina (tribus)
TESS — tesserarius
T F — testamentum, titulum fecit
T F C — testamentum faciendum curavit
TI(B) — Tiberius
TIGN — tignarius
TI(T) F — titulum fecit
TORQ ARMI PHAL — (donatus) torquibus, armillis, phaleris
T P — titulum posuit
T(R) P(OT) — tribunitia potestate
T P I — testamento, titulum poni jussit
TRIB — tribunus
TRAI — Trajanus
TRE(C) — trecenarius
TRE(V) — Treveri
TR(IB) — tribunus
TR(IB) LAT — tribunus laticlavius
TRIB MIL — tribunus militum
TRIB PL — tribunus plebis
TRO — Tromentina (tribus)
T S T L — terra sit tibi levis
TVB — tubicen
T V F — titulum vivus fecit
TVL — Tullus
TVN(G) — Tungri

V

V — vale, Valeria (legio), veteranus, vexillarius, Victrix (legio), vir, vivus, vivit, vixit, votum, vovit
V A — vice agens
VAL — Valerius, Valeria (legio)
VAL VICT — Valeria Victrix (legio)
V C — vir clarissimus
V E — vir egregius
VEC(T) — vectigal
VEH(IC) — vehicula
VE(LIN) — Velina (tribus)
VER — verna
VERED — veredarii
VET(ER) — veteranus
VET CO — vetustate conlapsa
VEX(IL) — vexillarius, vexillatio
V F — vivus (viva) fecit, vivi fecerunt
VFENT — Oufentina (tribus)
V I(LL) — vir illustris
VI(X) — vixit
VIB — Vibius
VIC — vicit, Victoria, vicus, vicani, victor, Victrix (legio)
VIC AVG — Victoria Augusta

VIG	vigiles
VIL	villicus
V S L L M	votum solvit lætus libens merito
VLP	Ulpius, Ulpia (legio)
VOL(T)	Voltinia (tribus)
VOT	Voturia (tribus)
VOT FEC	votum fecit, fecerunt
VOT S	votum solvit, solverunt
V P	vir perfectissimus, vivus posuit, votum posuit, uxori pientissimæ
VRB	Urbanus, urbana (cohors)
V S	votum solvit, vir spectabilis
V S L A	votum solvit libens animo
V SP	Vir spectabilis
V S P	vivus sibi posuit
V S P S S	votum susceptum pecunia sua solvit
V SS LL MM	votum solverunt libentes merito
V V	Valeria Victrix (legio), Ulpia Victrix (legio), Virgo Vestalis
VV CC	viri clarissimi
VV EE	viri egregii
VV PP	viri perfectissimi
VX	vixit, uxor

TEEKENS EN CIJFERS

Ɔ > 7	centuria, centurio
∞	miliaria (ala, cohors)
II VIR	duumvir
III VIR	triumvir
IIIIII (VIR)	sevir
XX HER	vicesima hereditatium
XX LIB	vicesima libertatis
XXXX G	quadragesima Galliarum

enz.

HOOFDSTUK VIII

MUNTEN
(Pl. XIII-XX)

De Kelten dreven ruilhandel. In den tijd van hun onafhankelijkheid kenden zij alleen gouden geldstukken, die grove nabootsingen waren van stateræ van Philippus van Macedonië. Volgens de laatste bevindingen zijn deze Macedonische munten bij de Kelten niet bekend geworden, zooals men het langen tijd gemeend heeft, door bemiddeling van de Grieksche kolonie en havenstad Massilia, maar langsom de Romeinsche provincie Gallia Narbonensis. Ten gevolge van de overwinningen van Kynoskephalai, Magnesia en Pydna stroomden ontzaglijke hoeveelheden gouden Philippi naar Rome en bereikten vandaar Gallia Narbonensis, toen deze provincie bij het Romeinsche rijk werd ingelijfd rond 125 v.C. (1).

Het zijn de Romeinen geweest, die de munt als courant ruilmiddel in Gallië ingevoerd hebben. De invloed, welke deze innovatie op de ontwikkeling van den handel en de nijverheid en in het algemeen op het economisch leven van het nieuwe wingewest uitgeoefend heeft is moeilijk te schatten.

Voor de studie van de Romeinsche geschiedenis van den keizerstijd zijn de munten van zeer groot belang.

Op de voorzijde dragen de geldstukken van dezen tijd de beeldenaars van de keizers en hun titels. Daardoor kunnen zij met groote nauwkeurigheid gedateerd worden. Bijgevolg zijn zij te zamen met de ceramiek uitstekend geschikt om de vindplaatsen van Romeinsche oudheden, te weten nederzettingen, kampen, villa's, begraafplaatsen, graven, enz. in den tijd situeeren.

De portretten der keizers zijn doorgaans wat gevleid. De princeps wordt gewoonlijk jonger voorgesteld dan hij in werkelijkheid was op het oogenblik dat de munt geslagen werd. Dit belet echter niet dat de munten de voornaamste bronnen zijn voor de studie der Romeinsche portretkunst en dat menig

(1) G. C. Brooke, *The Distribution of Gaulish and British Coins in Britain*, *Antiquity*, VII, 1933, bl. 268-289 en *The Philippus in West and the Belgic Invasions of Britain*, *Numism. Chronicle*. XIII, 1933, bl. 88-138.

anoniem beeld, dank zij de munten, aan een of anderen keizer of aan zijn omgeving is kunnen toegewezen worden.

De keerzijden der geldstukken werden door de keizers gebruikt om propaganda te voeren, ongeveer zooals men heden ten dage met de postzegels doet. Op de keerzijden werden voorstellingen geplaatst, die voor doel hadden de herinnering te bewaren aan belangrijke feiten en gebeurtenissen als b.v. familiegebeurtenissen (huwelijken, geboorten), reizen, oorlogen en overwinningen, werkelijke en vermeende, geld- en graanuitdeelingen, inhuldiging van tempels of godsbeelden, andere godsdienstige feesten, oprichten van gebouwen enz. enz., zoodat men er de groote lijnen van de regeeringsprogramma's der verschillende keizers van aflezen kan. Zij verschaffen bijgevolg niet te versmaden gegevens over de politieke, militaire, godsdienstige en administratieve bedrijvigheid der regeeringen.

De geleidelijke vermindering van het zilvergehalte der geldstukken illustreert op tragische wijze de economische crisis welke het Romeinsche rijk te doorworstelen heeft gehad.

De verspreiding en de chronologie der munten hebben interessante gegevens verstrekt over de streken en de tijden, waarin de grensprovincies door vreemde invallers geteisterd zijn geworden, evenals over de duistere tijden der burgeroorlogen van de IIIe en de IVe eeuw n.C. Ook op de handel van het rijk met de volkeren van het vrije Germanië hebben ze reeds belangrijk licht geworpen.

Wij zouden deze voorbeeldenlijst nog merkelijk kunnen verlengen, maar zij volstaat reeds om te bewijzen hoe nuttig de munten voor de geschiedenis van het Romeinsche keizerrijk zijn en zij hebben nog lang niet hun laatste woord gesproken.

Volgens den tijd waarin de geldstukken geslagen werden, onderscheidt men munten uit den tijd der Republiek en munten uit den keizerstijd. Volgens de overheid die ze heeft laten aanmaken : senaatsmunten, keizerlijke munten, munten geslagen in opdracht of onder toezicht van de provinciale of stedelijke overheden en munten gemaakt door de Gallische civitates. Verder komen nog nagemaakte en valsche munten voor.

Grieksche munten zijn zeldzaam in Gallië en hoeven hier niet besproken te worden.

REPUBLIKEINSCHE MUNTEN

Onder de Republiek bezat de senaat uitsluitend het muntrecht. Hij liet de geldstukken slaan door *triumviri monetales* of *III viri a(uro), a(rgento), a(ere) f(lando) f(eriundo)*. De veldheeren van het einde der Republiek en bijzonder die van de burgeroorlogen eigenden zich echter ook het recht toe munten te

slaan om de soldij van hun troepen en de wedden der ambtenaren te kunnen betalen en zij beriepen zich op het imperium waarmede zij bekleed waren.

De senaat was gewoon zilveren en bronzen munten te slaan. Vanaf Sulla echter tot omstreeks het jaar 15 v.C. gaf hij geen bronzen geldstukken meer uit en dit is wel de voornaamste reden waarom er in onze streken zeer weinig bronzen munten uit den tijd der Republiek gevonden werden.

Wel heeft men betrekkelijk veel zilveren denarii van het einde der Republiek aangetroffen. Gedurende de burgeroorlogen tusschen Octavius en Antonius liet deze laatste veel minderwaardige denarii vervaardigen. Men weet ook dat vanaf keizer Nero het zilvergehalte der muntstukken voortdurend verminderde. Volgens een bekende wet nu verdrijft het minderwaardige geld steeds en spoedig het goede. Dientengevolge is ook het goede zilvergeld van den tijd der Republiek en van de eerste helft der Ie eeuw n.C. opgepot geworden en uit den omloop verdwenen.

In Groot-Britannië verdwijnt het Republikeinsch zilvergeld vóór het einde der Ie eeuw n.C. behalve de minderwaardige denarii van den triumvir Antonius, die tot rond het midden der IIIe eeuw n.C. in gebruik blijven. In de Germaansche provincies blijven dezelfde stukken in voege tot in de tweede helft der IIe eeuw en wellicht nog langer (1).

ZILVEREN MUNTEN

Denarii. — De meeste zilveren geldstukken zijn denarii, zoo geheeten omdat ze een waarde van tien asses hadden. Tot a. 94 dragen zij op de voorzijde het gehelmde hoofd van Roma. Vanaf dit jaar komen er allerhande godheden op voor, b.v. Roma, Jupiter, Apollo, Neptunus, Mercurius, enz. De keerzijde is dan gewoonlijk versierd met voorstellingen of symbolen die betrekking hebben op de ware of de legendarische geschiedenis van de families der muntmeesters, die nu ook hun naam in verkorten vorm op de munt aanbrengen.

Vóór a. 110 v.C. dragen de denarii op den voorkant achter het beeld het cijfer X ofwel een doorstreepte X. Na dit jaar treft men het waardecijfer maar zelden meer aan.

Quinarii. — Zooals de naam het uitdrukt, is de quinarius de helft van den denarius waard. Het formaat is dan ook kleiner dan dat van den denarius. De quinarii dragen dezelfde voorstellingen als de denarii. Het waardecijfer is V.

(1) COLLINGWOOD, *Arch. of Rom. Britain*, bl., 188 ; BERNHART, *Münzkunde d. röm. Kaiserzeit*, bl. 265, n. 3.

Zilveren sestertii (waarde $2\frac{1}{2}$ asses) werden op het einde der Republiek niet meer geslagen.

BRONZEN MUNTEN

De voornaamste bronzen munten van de Republiek zijn :

1°) de *assis*, die op de voorzijde het hoofd van Janus bifrons draagt. Boven tusschen de twee hoofden bevindt zich het waardecijfer 1 = één assis. De assis was 12 uncia waard.

2°) de *semis* of halve assis draagt op den voorkant het gelauwerd hoofd van Jupiter. Het waardeteeken S bevindt zich gewoonlijk achter het hoofd.

3°) de *triens* is een derde van de assis of van 12 uncia waard, dus 4 uncia. De waarde wordt aangegeven door vier bolletjes . . . . Op de voorzijde ziet men het gehelmd hoofd van Minerva of Roma.

4°) de *quadrans* is een vierde van de assis of van 12 uncia waard, d.i. 3 uncia. De waarde wordt aangegeven door drie bolletjes . . . De voorzijde is versierd met het baardeloos hoofd van Hercules.

5°) De *unica* draagt op den voorkant het hoofd der godin Roma en één bolletje .

De keerzijden van al deze stukken zijn versierd met de voorsteven van een schip vaak vergezeld van de legende ROMA.

Nummi serrati. — Tacitus, *Germ.*, 5 heet aldus zekere denarii van den tijd der Republiek, die in zijn tijd bijzonder gezocht werden door de inwoners van het vrije Germanië. De boord van deze denarii is rondom gekarteld of getand, vandaar hun naam. Wellicht hadden de Germanen meer vertrouwen in deze munten, dan in de andere, omdat ze gemakkelijker konden nagaan of het zilvergehalte zuiver was.

Voor het klasseeren der republikeinsche munten gebruikt men best E. BABELON, *Description historique et chronologique des monnaies de la République romaine*, 2 deelen, Parijs, 1885-1886.

MUNTEN UIT DEN KEIZERSTIJD

Rond 15 v.C. werd tusschen Augustus en den senaat een overeenkomst gesloten ten einde de uitoefening van het muntrecht te regelen. Voortaan zal de senaat slechts bronzen geldstukken uitgeven, terwijl de keizer de gouden en zilveren zal slaan. Hij had deze bijzonder noodig voor de soldij der officieren en soldaten en voor de wedden van zijn ambtenaren. Deze overeenkomst belette echter niet dat er in de keizerlijke provincies

ook bronzen geldstukken gemaakt werden, wanneer de economische toestand zulks vergde.

Vanaf het midden der IIIe eeuw sloegen de keizers regelmatig bronzen munten in hun werkhuizen. Dit was een gevolg van de burgeroorlogen van dien tijd. Talrijke troonpretendenten maakten toen aanspraak op het purper of lieten het zich door de troepen aanbieden. Zij regeerden een tijd lang over een deel van het rijk, totdat één hunner weer de eenheid van het imperium wist te herstellen. Deze provinciale keizers hadden veel geld en ook bronzen pasmunt noodig en Rome, waar het werkhuis van den senaat lag, stond niet altijd onder hun gezag. Zij waren dus wel verplicht, binnen het gebied waarover zij gezag voerden, muntfabrieken op te richten om in de geldbehoefte te voorzien. Zoo kwamen werkhuizen tot stand te Aquileia, Milaan, Ticinum, Amiens, Trier, Lyon, Arles, Londen, Sirmium, Siscia, Serdica, Alexandrië enz. Verschillende van deze werkhuizen bleven voortbestaan onder het latere keizerrijk.

Wegens den snellen opbloei van den handel en de nijverheid in de nieuwe provincie der Tres Galliæ en de goedkoope prijzen was er spoedig gebrek aan kleingeld te meer dat de senaat sedert Sulla geen bronzen geldstukken meer geslagen had. Ondanks zijn overeenkomst met den senaat liet Augustus toe, dat er een werkhuis te Lugudunum (Lyon) geopend werd. Het sloeg munten met zijn beeldenaar op de voorzijde en het autaar van Rome en Augustus op de keerzijde. Het munthuis werkte verder onder zijn opvolgers. De afwezigheid van de letters S. C. bewijst dat we met geen senaatsmunten te doen hebben. Of de munten geslagen werden op last van de provincie of van de stad Lugudunum is nog niet duidelijk.

De kolonies Nemausus (Nîmes) en Vienna (Vienne), in het zuiden van Gallië (Gallia Narbonensis) sloegen eveneens munten met de oogluikende toelating van den princeps. Ook deze munten zijn gewoonlijk middelbronzen.

Maar de koopkracht van deze geldstukken was nog te groot voor Gallië, waar het leven in de eerste jaren van het Principaat buitengewoon goedkoop moet geweest zijn. Men had dus nog kleinere pasmunt noodig. Aan deze behoefte trachten de civitates te verhelpen door op hun beurt kleine ruw geslagen of gegoten geldstukjes te laten vervaardigen.

Om dezelfde reden werden niet zelden groot- en middelbronzen gehalveerd d.w.z. in het midden doorgesneden. Gaarne bezigde men hiervoor munten, welke op de voorzijde twee koppen droegen, b.v. geldstukken van Vienna en Nemausus met de hoofden van Augustus en Agrippa, zoodat na de verdeeling op iedere helft nog een kop overbleef.

Senaatsmunten

De oudste senaatsmunten van den tijd van het Principaat dragen somtijds nog den naam of de namen van de(n) muntmeester(s) en hun titel A.A.A.F.F. zooals onder de Republiek. Beide worden echter snel verdrongen door de propagandavoorstellingen van den princeps en van dit oogenblik af hebben de senaatsmunten en de keizerlijke munten hetzelfde uitzicht met dit verschil dat op de keerzijde der senaatsmunten de letters S.C. *(senatus consulto)* te lezen staan.

De senaatsmunten van den keizerstijd zien er dan als volgt uit : Op de voorzijde staat het hoofd of het borstbeeld van den regeerenden keizer en er rond is een legende aangebracht die zorgvuldig zijn titels opsomt. De keerzijde is versierd met afbeeldingen die op belangrijke feiten van zijn regeering alludeeren. Het opschrift van de keerzijde is een verklaring van het beeld ofwel zet de legende van de voorzijde voort. De letters S.C. staan ofwel onder het beeld, ofwel er naast en dan van weerzijden een letter.

IMP. CAES. NER. TRAIANO OPTIMO AUG. GER. DAC. PARTHICO P.M.TR.P. COS. VI P.P. *Imp(eratori) Cæs(ari) Ner(væ) Traiano optimo Aug(usto) ger(manico) dac(ico) parthico p(ontifici) ma(ximo) tr(ibunicia) p(otestate) co(n)s(uli) VI p(atri) p(atriæ))* Borstbeeld van den keizer n.r. gelauwerd en gedrapeerd. Cohen, n. 39.

K) ARMENIA ET MESOPOTAMIA IN POTESTATEM P.R. REDACTAE S.C. *(Armenia et Mesopotamia in potestatem p(opuli) r(omani) redactæ. S(enatus) C(onsulto)*.

Trajanus staat n.r. bekleed met de militaire uitrusting. Hij houdt een speer en een parazonium (1) in de hand en zet den voet op Armenia die ten gronde ligt. Aan de eene zijde ziet men den Euphraat, aan de andere zijde de Tigris in liggende houding, enz.

Datum : op de senaatsmunten wordt het getal der tribun. potest. niet aangegeven. Traianus nam den bijnaam parthicus aan in 116. De munt dateert dus uit 116-117, want Traianus stierf in 117.

Soorten. — Men deelt deze munten gewoonlijk in, volgens het formaat, in grootbronzen, middelbronzen en kleinbronzen. Deze indeeling is gemakkelijk maar niet heelemaal juist. In den vroegen keizerstijd werden twee bronzen en twee koperen geldstukken door den senaat geslagen. De bronzen zijn de sestertius, die 1/4 van den denarius waard was en ca. 421 greinen woog, en de dupondius, die een gewicht van ca. 210,5 had en wiens waarde gelijk was aan 1/8 van den denarius. Van koper zijn de assis van 175,4 gr. (1/16 van den denarius) en de quadrans van 43,9 gr. of 1/4 van de assis. Deze laatste munt is een kleinbrons ; de twee vorige zijn middelbronzen en de eerste is een grootbrons.

(1) Paradedegen.

Vanaf de III[e] eeuw wordt het moeilijk de dupondii van de asses te onderscheiden en het gewicht der sestertii vermindert voortdurend. Onder Commodus (176-192) bedraagt het nog 400 gr. ; onder Septimius Severus (193-211) zakt het tot 375 gr. en onder Gallienus (253-268) tot 200-250 gr. Na Aurelianus (270-275) wordt de bronzen sestertius vervangen door een geldstuk in « billon », een mengsel van koper en een weinig zilver.

Diocletianus (284-305) voert nieuwe reeksen in t.w. de follis van 150 gr., welke 25 millim. doorsnede heeft, een middelbrons van 60 gr., waarvan de voorzijde met het geradieerd hoofd van den keizer versierd is, en een kleine pasmunt van 20 gr. die het gelauwerd hoofd van den keizer draagt.

De opvolgers van Constantinus den Groote, nl. Constantius en Constans, voeren alweer nieuwe munten in, doch dit wordt te speciaal voor dit boek. Men raadplege de speciale werken.

Van af de tweede helft der III[e] eeuw slaan de keizers ook bronzen geldstukken in hun provinciale werkhuizen. Deze dragen natuurlijk de letters S.C. niet.

Vanaf de III[e] eeuw worden de bronzen munten hoe langer hoe kleiner en hoe slechter.

Keizerlijke munten

Soorten. — Er werden dus gouden, zilveren en bronzen geldstukken door de keizers geslagen.

Gouden munten. — De gouden munt heet aureus of met den volledigen naam denarius aureus. Zij heeft de grootte en het uitzicht van den zilveren denarius. Er hebben ook halve aurei bestaan.

Het gewicht van den aureus vermindert voortdurend. Onder Augustus woog hij 1/42 van het pond of 121,5 greinen. Onder Nero, 1/45 of 113,5 gr. ; onder Caracalla 1/50 of 100 gr. ; onder Diocletianus 1/60. Constantinus schafte hem af en verving hem door den solidus die slechts 1/72 of 70 gr. woog.

Zilveren munten = denarius argentius of kortweg *denarius.* Ook de waarde van deze munt vermindert gestadig. Onder Augustus woog de denarius 1/84 van het pond of 61,39 gr. ; onder

Nero 1/96 of 52,64 gr. Na dezen keizer gaat de devaluatie voort ; eerst wordt het zilver met 10 % koper vermengd, vervolgens onder Trajanus met 20 %, onder Marcus Aurelius met 25 %, onder Commodus met 30 % en onder Septimius Severus met 50-60 %.

Caracalla voert een nieuwe zilveren munt in, den Antoninianus, die 78,75 gr. woog en, volgens Mattingly, de waarde had van 2 denarii. De Antoniniani zijn te herkennen aan het geradieerd hoofd van den keizer en aan hun grootte. Er ontstaat weldra competitie tusschen de nieuwe munt en den denarius, welke voor gevolg heeft dat deze verdwijnt. Ondertusschen gaat men voort met het gehalte aan zilver te verminderen.

Aurelianus creëert op zijn beurt nieuwe muntseries, die gesteund zijn op XX.I, een teeken waarvan de juiste beteekenis nog niet opgeklaard is.

Diocletianus voert de milliarense in, die 1/50 van het gouden pond waard is of 1/20 van den aureus.

Kort na 340 wordt een nieuw zilveren geldstuk geslagen, de siliqua, die slechts 42 gr. weegt. Zijn waarde is gelijk aan 1/24 van den aureus. Halve siliquæ hebben ook bestaan.

Op het einde van het keizerrijk bestonden dus de drie volgende zilveren geldstukken, de siliqua, de halve siliqua en de miliarense

Bronzen munten. — Wij verwijzen naar hetgeen hooger reeds over hen gezegd werd.

Fabrieksmerken. — Om de controol te vergemakkelijken werden vanaf Gallienus de geldstukken van allerhande merkteekens voorzien en wel bijzonder om de producten der verschillende muntsteden en werkplaatsen onderling te onderscheiden. Men treft er op aan :

1°)de cijfers I, II, III, IV..... of OF I, OF II enz. ofwel de woorden PRIMA, SECUNDA, TERTIA, QUARTA enz. of nog P, S, T, Q ; enz. of de grieksche letters A, B, Γ, Δ. Al deze teekens dienen om de werkhuizen van eenzelfde stad te onderscheiden.

2°) de naam van de muntstad b.v.

Amiens = AMB AMBI
Arles = AR ARL CON CONST (Arles heette rond 325 Constantina)
Lyon = L LD LG LUG LUGD
Trier = TR TRE
Aquileia = AQ AQUI

Londen = L LN LON AUG (Londen heette Augusta rond het midden der IVe eeuw)
Milaan = MD MED
Rome = R RM ROM ROMA
Siscia = S SIS SISC
Sirmium = SIR SIRM SM
Serdica = SD SERD
Alexandrië = AL ALE

3°) Vóór deze plaatsnamen treft men somtijds de letters P (= pecunia), M (= moneta) of SM = s(acra) m(oneta) aan.

Deze merken bevinden zich op de keerzijde onder het beeld. Buiten de bovenstaande komen nog een paar andere merken voor, welke echter van minder belang zijn b.v. het waardecijfer XX.I op de munten van Aurelianus, waarvan we de beteekenis nog niet kennen, en de waarborgmerken OB verkorting van Obryziacum, dat goud beteekent, en PS, afkorting van Pusulatum = zilver. Deze letters verschijnen slechts op late munten.

Wij ontcijferen nu enkele merken :
PARL, PCON, PCONST = Arles prima officina, of Constantinopel prima officina
SARL, SCON, SCONST = Arles secunda officina, of Constantinopel secunda officina
PLG, PLUG, LUGP = Lyon, prima officina of pecunia
LUGS, LUGPS, SLUG = Lyon, secunda officina of pecunia secunda
TR, TRE = Trier
PTR, PTRE, TRP = Trier, prima officina enz.

Contra-merken en bijmerken. — Op bronzen en koperen munten, meestal uit den tijd van Augustus, en op eenige zilveren munten uit het einde der republiek en van de eerste jaren van het Principaat werden somtijds in lateren tijd contra-merken geslagen om ze weer gangbaar te maken, wanneer ze te zeer afgesleten waren. De contra-merken op bronzen en koperen munten komen bijzonder in de provincies van het Westen voor, in Gallië, Germanië, Spanje. Men kent contra-merken van Augustus tot Traianus, maar na Vespasianus worden ze uitzonderlijk aangewend.

Er zijn beeld- en schriftstempels. De eerste zijn uitzonderingen en werden door de civitates ingestempeld. De tweede werden op de geldstukken aangebracht op bevel van de keizers en somtijds van de provinciegouverneurs. Wij laten er eenige volgen :

IMP AU of AUG = imperator Augustus
TIB, TI AU, TI AUG = Tiberius, Tiberius Augustus
TIB IM of IMP = Tiberius imperator
TCPA = Tiberius Cæsar permissu Augusti
CAE = Cæsar (uit den tijd van Caligula)
NCAPR = Nero Cæsar Augustus probavit
MPGA = imperator Galba
VES = Vespasianus
APR of APRON = Apronius, proconsul van Afrika in 18-21 n.C.
CA = colonia Augusta
DD = decreto decurionum (1)

Restitutio- en consecratiomunten. — Restitutiomunten zijn geldstukken welke door latere keizers ter eere van hun voorgangers zijn uitgegeven geworden. Zij dragen de woorden RES*(tituit)* of REN*(ovavit)*. Men kan ze in twee groepen indeelen :

1°) bronzen munten met de medewerking van den senaat geslagen (S.C.). Zij dragen op de voorzijde den beeldenaar van den keizer, welke men vereeren wilde, en op de keerzijde de titels van den princeps die de munten heeft laten slaan.

2°) gouden en zilveren geldstukken versierd met beelden ontleend aan de munten van den vereerden keizer. Op de keerzijde in de legende vindt men de namen en de titels van den keizer die de geldstukken heeft laten vervaardigen.

Consecratiomunten zijn geldstukken geslagen ter eere van vergoddelijkte keizers. Er zijn gouden, zilveren en bronzen consecratiomunten. Zij werden geslagen door den keizer onder wiens regeering de consecratio van den voorganger of de voorgangster heeft plaats gegrepen. Deze heeten *divus* of *diva*. De meest voorkomende consecratio-beelden van de keerzijden zijn de adelaar voor de keizers en de pauw voor de prinsessen. De adelaar wordt met geopende of met halfgeopende vleugels voorgesteld, zittend op een autaar, op de bodemlinie, op een bol, op den bliksem of op een schepter ofwel zwevend in de lucht. Somtijds zit de overleden keizer op den rug van den omhoog stijgenden arend (Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Septimius Severus en Valerianus junior), terwijl de keizerinnen meestal door den pauw ten hemel gedragen worden (2).

(1) Cfr. Bernhart, *o.c.*, p. 263-265 en bibliogr. aldaar.
(2) Vóór Nero draagt de gedivin iseerde keizer de stralenkroon. Vespasianus, Titus en Nerva hebben den lauwerkrans op het hoofd. Nerva, Antoninus Pius en zijn opvolgers dragen geen kroon. Constantius Chlorus en Galerius Maximus en somtijds ook Constantinus verschijnen met gesluierd hoofd. Cfr. Bernhart, bl. 73.

Gerestitueerde consecratiomunten zijn de Antoniniani, welke in de IIIe eeuw geslagen zijn geworden om de vroegere goede prinsen te vereeren.

Cohen, Traianus, n. 663 : DIVUS TRAIANUS PATER AUGUSTUS. Gelauwerd borstbeeld van den keizer n.r.
K) IMP. HADRIANUS DIVI NER TRAIAN OPT FIL REST *(imperator Hadrianus divi Ner(væ) Traian(i) opt(imi) fil(ius) rest(ituit)* Hadrianus n.l. offert bij een autaar.

Cohen, Traianus, 664 : DIVO TRAIANO. Zijn borstbeeld n.r. met lauwerkrans.
K) CONSECRATIO. Brandend autaar met of zonder palmetten op de hoeken. Waarschijnlijk een consecratiomunt uitgegeven door Gallienus.

Contorniati. — Deze naam is van het Italiaansche woord afgeleid. Zij danken hun naam aan de cirkelvormige groeve, welke dicht bij den verhoogden rand loopt. Deze munten komen maar voor in de IV[e] en V[e] eeuw. Zij hebben een doorsnede van 30-40 mm. De voorkant is versierd met de borstbeelden van Alexander, Olympias (zijn moeder), beroemde personaliteiten der oudheid (b.v. Homeros, Horatius enz.), populaire keizers uit den tijd van het Principaat (Augustus, Nero, Traianus, Hadrianus, Pius, Caracalla enz.) en van vele heidensche keizers van lateren tijd.
Op de keerzijde treft men voorstellingen aan uit de Alexandersage, uit de mythologie en den heidenschen godsdienst, uit de symboliek waarmee men de macht van Rome en de onoverwinnelijkheid der keizers placht te verheerlijken. Ten slotte zijn zeer vele voorstellingen ontleend aan de circus-, amphitheater- en andere spelen, waarop het Romeinsche volk zoo verzot was. Doorgaans wordt dan ook aangenomen dat er een zekere band moet bestaan hebben tusschen de contorniati en deze spelen (1).

Dateering. — De munten kunnen op verschillende wijzen gedateerd worden. Eerst en vooral door de titels van de keizers en bijzonder door de tribunicia potestas, waarvan het cijfer het

(1) In een zoo pas verschenen werk heeft A. Alfoeldi (Budapest) bewezen dat de contorniati uitgegeven zijn geworden te Rome onder de christen keizers van het laatste vierde der IV[e] eeuw n.C. en in de V[e] door leden van de heidensche senaatspartij van dien tijd. Zij zouden door hen uitgedeeld zijn geworden aan vrienden en kennissen bij gelegenheid van de Nieuwjaarsfeesten en als propagandamiddel gebruikt zijn geworden ten voordeele van den heidenschen godsdienst en de heidensche cultuur, die zij bedreigd voelden door het steeds groeiende Christendom en door de christen keizers *(Die Contorniaten. Ein verkanntes Propagandamittel der Stadtrömischen heidnischen Aristokratie in ihrem Kämpfe gegen das christliche Kaisertum*, Budapest, 1943. *Festschrift der Ungar. Numismatischen Gesellschaft zur Feier. ihres vierzigjährigen Bestehens)*.

regeeringsjaar van den afgebeelden princeps aangeeft. Tribunicia potestate III beteekent dat de munt geslagen werd gedurende het derde regeeringsjaar. Het consulaat, de titel imperator, de cognomina germanicus, dacicus, enz. geven eveneens chronologische aanwijzingen. Wij geven aan het einde van dit hoofdstuk een tabel van de keizers en van hun titels met de datums welke voor de dateering van nut kunnen zijn. Deze lijst kan ook gebruikt worden bij de interpretatie der inscripties (1).

Maar de voorzijde van de munt kan geschonden zijn, zoodat de legende onleesbaar is geworden. Wat dan ? Dan hebben wij nog andere middelen tot dateering bij de hand, wel is waar minder preciese, maar toch nuttige b.v. de gelaatstrekken van den afgebeelden princeps, zijn haar- en baarddracht, de haartooi der prinsessen, de grootte en den vorm van het geldstuk, de stijl van den stempel, de hoedanigheid van het metaal, de afbeeldingen en de legenden van de keerzijde.

MUNTEN VAN DE ROMEINSCHE KOLONIES : LUGUDUNUM (Lyon), VIENNA (Vienne) EN NEMAUSUS (Nimes)

Lugudunum (Lyon)

Tusschen de jaren 40 en 27 v.C. werden waarschijnlijk de bronzen geldstukken uitgegeven, die op de voorzijde de hoofden van Cæsar en Augustus dragen, terwijl de keerzijde versierd is met de voorsteven van een schip, waarop een zuil staat. Legende: COPIA.

Op sommige exemplaren bevindt zich een palm tusschen de hoofden van den voorkant en een bol of globus op de keerzijde links naast de zuil (afb. 33, 1).

Onder Augustus werden twee series geslagen :

A) groot- en middelbronzen (sestertii en asses) : op de voorzijde staat het gelauwerd hoofd van Augustus en de legende CAESAR PONT*(ifex)* MAX*(imus)*. Augustus draagt dezen titel tusschen de jaren 12 en 2 v.C.
De keerzijde is versierd met het bekende autaar van Lyon, waarop twee Victories staan. Legende : ROM*(æ)* ET AUG*(usto)* (afb. 33, 2).

B) groot-, middel- en kleinbronzen : Op de voorzijde het hoofd van den keizer en de legende CAESAR AUGUSTUS DIVI F*(ilius)* PATER PATRIÆ. Zij werden geslagen tusschen 2 v.C. en 14 n.C. De keerzijde vertoont dezelfde versiering als de voorgaande groep.

(1) Cfr. ook R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, bl. 177 vv.; H. Bernart, *Handbuch der Münzkunde der Röm. Kaiserzeit*, bl. 27 vv.

Tiberius, zijn opvolger, ging voort met te Lyon dezelfde geldstukken te slaan. Hij draagt ofwel den titel IMPERAT*(or)* V, dat is a. 12 n.C. ofwel IMPERAT*(or)* VII en noemt zich dan DIVI AUG*(usti)* F*(ilius)* AUGUSTUS. Deze reeks werd na 14 n.C. geslagen d.i. na Augustus' dood (afb. 33, 2).

Kort daarop werd het werkhuis gesloten, waarschijnlijk ten gevolge van den opstand van Sacrovir, en het bleef gesloten tot onder Nero.

Vienna = *Colonia Julia Viennensium.* Hier werden geslagen :

A) grootbronzen :
V) hoofden van Cæsar en Octavianus (Augustus). Legende : IMP*(erator)* CAESAR DIVI F*(ilius)* DIVI IULI.
K) voorsteven van een schip waarop een soort van kasteel (propugnacula). Er boven C.I.V. = C*(olonia)* I*(ulia)* V*(iennensium)* (afb. 33, 3).

B) Een tweede groep wordt gevormd door de munten welke op de voorzijde het hoofd van Augustus met de legende CAESAR dragen. Op den achterkant staat de voorsteven zonder legende. Het is echter niet zeker dat deze geldstukken te Vienna zijn vervaardigd geworden.

C) De derde reeks omvat de grootbronzen, wier voorzijde met twee hoofden versierd is, die aangezien worden als die van Augustus en Agrippa, van Cæsar en Augustus of van Augustus en Caius Cæsar. Op de keerzijde staat weer de voorsteven zonder mast. Er boven een cirkel waarin een onduidelijk symbool, misschien een bok. Op den voorkant staat de legende IMP*(erator)* DIVI F*(ilius)*. De keerzijde draagt geen inscriptie. Over de stad welke deze munten uitgegeven heeft, is men het niet eens. Men twijfelt tusschen Lyon en Vienna.

Nemausus (Nîmes)

heeft groot- en middelbronzen geslagen. De voorzijde is versierd met de hoofden van Augustus en Agrippa. De legende luidt IMP*(erator)* DIVI F*(ilius)*. Op de oudste draagt Augustus de corona civica, kroon van eikenloof, welke hem in 27 v.C. was toegekend geworden. Op de latere typen is zijn hoofd gelauwerd. Op eenige dezer staan achter de hooger aangeduide legende nog de letters P.P. = P*(ater)* P*(atriæ)*.

De keerzijde is versierd met een palmboom, waaraan een krokodil vastgebonden is. Boven en aan weerszijden van den palmboom staan de letters COL*(onia)* NEM*(ausus)*. De keerzijde herinnert aan het feit dat de kolonie van Nîmes door veteranen van Egypte gesticht werd (afb. 33, 4).

Men vindt deze munten en nog andere beschreven in A.

Blanchet, *Traité des monnaies gauloises*, 2 dln, Parijs, 1905, waarin men ook de munten der Gallische volksstammen vinden zal.

MUNTEN VAN GALLISCHE VOLKSSTAMMEN

Vele Gallische volksstammen hebben munten vervaardigd om in de tijdelijke noodwendigheden van den handel te voorzien.

Afb. 33. — 1-2 Munten van Lugudunum (Lyon) ; 3 = id. van Vienna (Vienne) ; 4 = id. van Nemausus (Nîmes) ; 5 = Avauciamunt (Tungri) ; 6 = Munt van de Nervii ; 7-8 = Munten van de Treviri ; 9 = Munt van Germanus Indutillil.

Van de volksstammen, die het grondgebied van België en Nederland bewoond hebben, hebben er slechts drie dit voorbeeld gevolgd, t.w. de Tungri, de Nervii en de Treviri. Deze munten werden in omloop gebracht na de verovering van het land door Cæsar en zij verdwenen er uit in het begin van Tiberius' regeering, zooals uit de volgende feiten blijken zal.

In het kamp van Haltern, op de Lippe, dat onder Augustus bezet is geweest tusschen de jaren 12 v.C. en 9 n.C., werden niet minder dan 117 dezer muntjes gevonden. De steenbakkerijen van Sels, te Neuss, die eveneens in het begin onzer tijdrekening bewoond was, leverde er 105. Daarentegen kwamen bij het ontgraven van het kamp van Novæsium, dat onder Tiberius' regeering gebouwd werd, er slechts een vijftal aan het licht en in het kamp van Hofheim, bezet onder Claudius, geen enkel.

Deze geslagen of gegoten muntjes hebben doorgaans een barbaarsch uitzicht.

Tungri

AVAVCIA. — Vrij algemeen worden deze muntjes aan de Tungri toegeschreven. De hoofdstad der Tungri heette immers Atuatuca en in en rond de stad werden er rond de 300 gevonden. V) Op de voorzijde staat een soort swastica tusschen kringen. K) Op de keerzijde een loopend paard met of zonder de legende AVAVCIA (afb. 33, 5).

Munten van dit type werden in grooten getale gevonden niet alleen te Tongeren, maar ook in het kamp van Haltern (een honderdtal), op den Marberg (Kr. Coblentz) bij de Moesel (53), in de steenbakkerij van Sels, te Neuss (85), en onlangs te Keulen (31). Fr. Fremersdorf die deze laatste uitgegeven heeft schrijft ze toe aan Tongersche hulptroepen (1). Volgens P. Marchot zou AVAVCIA de Germaansche vorm van ATVATVCA zijn (2).

ANNAROVECI. — Te Tongeren werden ook eenige zilveren geldstukken gevonden, die op den voorkant een hoofd en op den achterkant een paard dragen. Op beide kanten leest men de legende ANNAROVECI (2). Hun beteekenis is nog niet duidelijk.

Nervii

Men steunt op de vindplaatsen om de volgende munten aan de Nerviërs toe te schrijven.

---

(1) *Ein Gesamtfund sogenannter Aduatuker-Münzen aus Köln*, *Festschrift H. Seger*, Breslau, 1934, bl. 242 vv. Men vindt daar een uitgebreide lijst der vondsten, welke 15 nummers omvat.

(2) *Zeitschr. f. Roman. Philologie*, 48, 1928, bl. 656.

Gouden (behooren misschien tot den voor-Romeinschen tijd) :

A) V — onduidelijke emblemen, waartusschen cirkels en een epsilon (grieksche letter)
K — paard n.l. Er boven een rad (afb. 33, 6).

B) V — zooals de voorgaande. Legende VIROS.
K — paard n.l. Cirkels en S-vormige symbolen. Legende VIROS.

Bronzen of koperen :

A) V — hoofd
K — ruiter en legende VIROS

B) V — leeuw n.r. Legende IOVERC
K — paard n.r. Er boven een rad. Dezelfde legende.

C) munten met epsilon als hierboven.

Treviri

Gouden

V — De kop is zoodanig vervormd, dat het oog heel de voorzijde vult. Men ziet een hoek door strepen gevormd, waarin het oog in profiel geteekend is ofwel vervangen is door concentrische kringen of zelfs door een rad. De lauwerkrans is somtijds nogal duidelijk te onderscheiden. In andere gevallen is hij verworden tot een soort keten. De haren zijn aangegeven bij middel van bolletjes, sterretjes of halve cirkels.

K — paard n.l. galoppeerend. Er boven een V met gekartelde randen, er onder een ring of twee concentrische kringen somtijds nog een vierkantig symbool en een kronkellijn, die van den bek van het paard vertrekt. Geen legende.

Verschillende, minder zware varieteiten dragen de legenden VOCARAN, LVCOTIOS, POTTINA en ARDA. Deze zijn jonger (afb. 33, 7).

Bronzen

A) V — gebaarde kop (nabootsing van Jupiter Terminalis van M. Terentius Varro). Legende ARDA
K — ruiter.

V — hoofd n.r. Leg. ARDA
K — ruiter. Dezelfde legende (afb. 33, 8).

V — kop van Venus n.r.
K — stier, everzwijn en bloem. Leg. ARDA

V — hoofd n.r. schijnt een nabootsing te zijn van Juno Sospita
K — paard en de legende ARDA

B) Nabootsingen van munten van A. Hirtius :
V — olifant en retrograde legende, die CARINUS of CARINAS kan gelezen worden.
K — pontificale attributen.

Deze munten worden toegeschreven aan C. Albius Carinas, die in 31 v.C. A. Hirtius opvolgde als legatus Augusti van Belgica.

Zilveren

V — hoofd n.r.
K — klein personnage met grooten torques in de hand.

Germanus indutillil

Zeer verspreid over geheel Gallië zijn de kleine bronzen geldstukjes van het volgend type : Op de voorzijde is het gelauwerd hoofd naar rechts van een man afgebeeld, wiens gelaatstrekken sterk aan die van Augustus herinneren. Op de keerzijde ziet men een stier naar links met opgeheven linker voorpoot en leest men de hooger aangegeven legende : GERMANUS INDUTILLIL. Er zijn munten van Augustus bekend die een soortgelijken stier op de keerzijde dragen. De GERMANUS-muntjes zijn dus waarschijnlijk nabootsingen van deze munt uit den tijd van Augustus.

De beteekenis van de legende is nog duister. A. Blanchet interpreteert het woord INDUTILLIL als INDUTILLI L*(ibertus)*. Maar het klinkt voor het minst zonderling den naam en de hoedanigheid van een vrijgelatene op een munt aan te treffen.

Anderen hebben INDUTILLIL in verband willen brengen met twee bekende Trevieren, Indutiomarus en Julius Indus, en hebben de muntjes aan de Trevieren toegeschreven. Maar deze interpretatie is ook onzeker.

Tot hiertoe weet men niet waar ze werden geslagen (afb. 33, 9).

Voor de overige munten door de Gallische civitates geslagen, verwijzen wij naar het reeds geciteerde werk van A. Blanchet.

Gehalveerde munten

De schaarschte aan kleingeld, welke bij den aanvang van het Principaat in Gallië heerschte, had nog een ander gevolg namelijk dat groot- en middelbronzen doorgesneden werden. Alleen

munten uit den tijd der republiek en van de eerste keizers hebben dit lot ondergaan. Men koos daarvoor gaarne munten van Nîmes en Vienna uit, waarvan de voorzijde met twee koppen versierd was. Na de verdeeling behield ieder helft nog een kop. Deze gehalveerde munten zijn doorgaans erg versleten, omdat zij zeer lang in gebruik zijn geweest. Zij verdwenen uit den omloop in de tweede helft der I[e] eeuw. n.C.

VALSCHE EN NAGEMAAKTE MUNTEN

Valsche munters zijn bijna zoo oud als het geld zelf. De groote winsten welke de valsche munters zonder veel moeite opstrijken, hebben altijd oneerlijke lieden bekoord ondanks de groote straffen welke hen te wachten staan.

In het begin van het Principaat werden in Gallië de geldstukken van Augustus, Tiberius en Claudius zeer veel nagemaakt en bij voorkeur werden de munten van Lugudunum met het autaar van Rome en Augustus uitgekozen. Zij zijn doorgaans sterk afgesleten. Men kan ze herkennen aan de houding van het hoofd der keizers, welke niet de gewone is. Van de geldstukken in het kamp van Hofheim ontgraven behoort 1/5 tot deze categorie. Ritterling heeft hieruit het besluit getrokken dat deze munten eigenlijk geene valsche munten zijn, maar eerder geldstukken, welke in de locale werkhuizen van de civitates werden geslagen met de oogluikende toestemming der overheid om aan het tekort aan pasmunt te verhelpen.

In de troebele tijden van de IIIe eeuw, wanneer het toezicht der regeering verslapte, nam de valsche munterij een groote uitbreiding. In het zuiden van België werden vele valsche munten gevonden. Zij zijn niet altijd gemakkelijk van de echte te onderscheiden : met lette vooral op de juistheid der gelaatstrekken, de zuiverheid van de stempels, de houding van het hoofd, de fouten in de legenden, de barbaarschheid van den stijl.

In Zuid-België, te Vieux-Virton, te Eprave, te Majeroux, enz., werden aarden vormen gevonden, die door valsche munters gebezigd werden (De Loë, *Belgique ancienne*, III, p. 224). Zulke vormen werden verkregen door een afdruk van een echte munt te nemen bij middel van twee nog weeke kleien schijfjes, waartusschen de munt gedrukt werd. Vervolgens liet men den afdruk drogen en bakken en konden de valsche munten in deze vormen gegoten worden. Deze zijn natuurlijk niet moeilijk van de echte te onderscheiden, vermits ze gegoten zijn en de voor- en keerzijde onzuiver geteekend zijn.

Herinneren wij ten slotte aan de zgz. Padouans, welke in den

Renaissance-tijd bijzonder te Padua vervaardigd werden. De opbloei van het Humanisme had de belangstelling voor de Grieksche en Romeinsche clutuur geweldig doen stijgen. De Romeinsche munten deelden in deze belangstelling. Talrijke verzamelingen werden aangelegd en de navraag naar Romeinsche munten werd zeer groot. De valsche munters hebben deze gelegenheid niet onbenut laten voorbij gaan, maar hun winstgevend stieltje op groote schaal uitgeoefend.

SLOTBEMERKINGEN

Bij deze beschouwingen willen wij nu nog eenige wenken van practischen aard voegen.

1°) Men reinige nooit een munt, bijzonder geen bronzen, met bijtend vocht. Dit tast de oppervlakte aan en doet de patina verdwijnen, die de waarde van de munt verhoogt en somtijds van nut kan zijn om de herkomst van een munt te bepalen. Om ze te reinigen bezige men liever een stuk gom en wrijve er de voor- en keerzijde geduldig mee. De letters van de legende en de gelaatstrekken van den vorst zullen zich geleidelijk min of meer duidelijk afteekenen.

2°) Men geve steeds de vindplaats nauwkeurig op. Wanneer het een schat is, geve men het kadastraal nummer op van het stuk land of de plaats waar hij ontdekt werd. Wanneer er munten in de puinen van een villa gevonden worden, kan het van belang zijn te weten in welk vertrek, op welke diepte, met welke andere voorwerpen ze aangetroffen werden.

3°) Wanneer een munt aangekocht wordt, volstaat het niet de vindplaats aan te teekenen. Men moet ook den naam, den stand of het bedrijf van den verkooper opschrijven. Er zijn immers verkoopers, die valsche vindplaatsen opgeven om de waarde van de munt te doen stijgen en een hoogeren prijs te kunnen bedingen.

4°) Bij de beschrijving van een muntvondst vergenoege men zich niet met alleen de namen van de keizers op te geven, wier beeldenaars op de voorzijde voorkomen. De gansche legende moet medegedeeld worden en de keerzijde moet eveneens beschreven worden. Immers de titulatuur van de vorsten bevat doorgaans gegevens, welke toelaten de munten met groote juistheid te dateeren (1). De voorstellingen der keerzijde belichten daarenboven, zooals wij het reeds zegden, de politiek van den tijd. Men vergete ook niet de

(1) Zie de diverse titels en de jaartallen hierachter.

werkhuizen te vermelden, waarvan de initialen enz. op de keerzijde onder de bodemlijn staan.

5°) Wij hebben hooger ook reeds gezegd, dat de munten een graf niet zoo precies dateeren als de ceramiek. Niet zelden immers werden versleten geldstukken in het graf gelegd, die 20, 30 en meer jaren in omloop geweest waren. Desgevallend lette men bijzonder op den staat van bewaring. Versch geslagen geldstukken zijn doorgaans in den grond geraakt kort nadat ze vervaardigd werden.

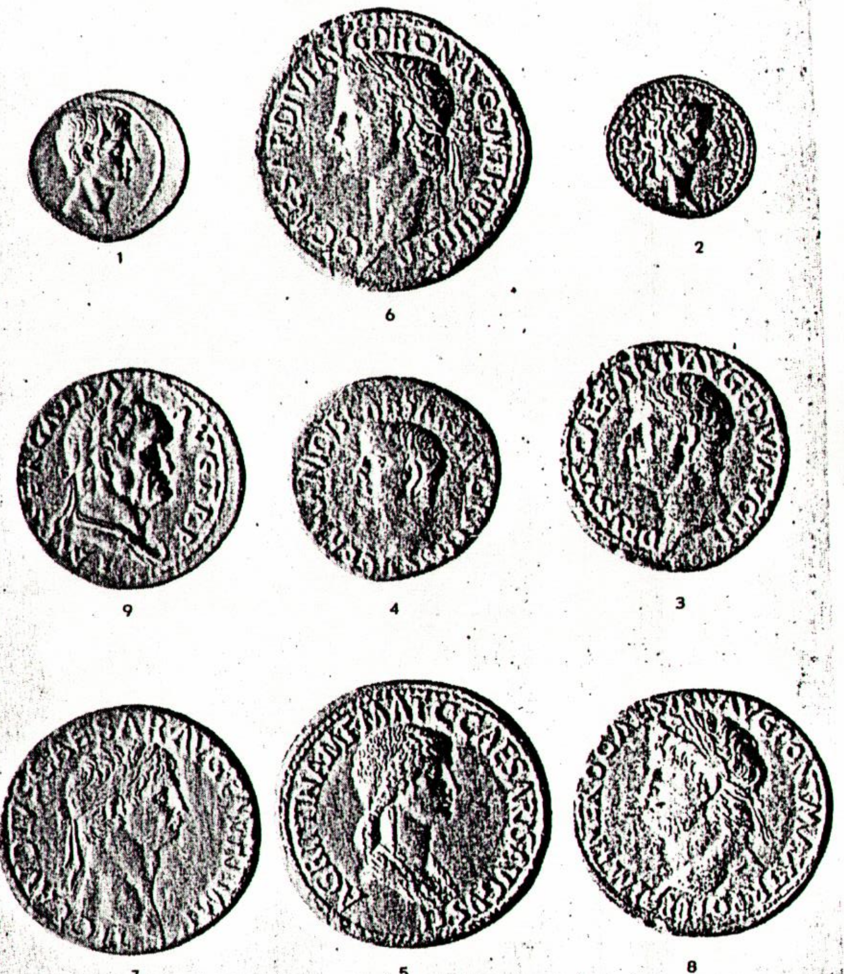
6°) Hetzelfde moet in acht genomen worden, wanneer men de munten van een schat ontleedt of die welke in de puinen van een villa aangetroffen werden. Wanneer de jongste munt versch geslagen werd, dan werd de villa verwoest en is de schat aan den grond toevertrouwd kort na de uitgifte van dit geldstuk.

7°) Wanneer in een muntenreeks de voorlaatste keizer vertegenwoordigd is door een betrekkelijk groot aantal munten en de laatste slechts door twee of drie, dan ging de villa ten onder of werd de schat vergraven in het begin van de regeering van dezen laatsten princeps.

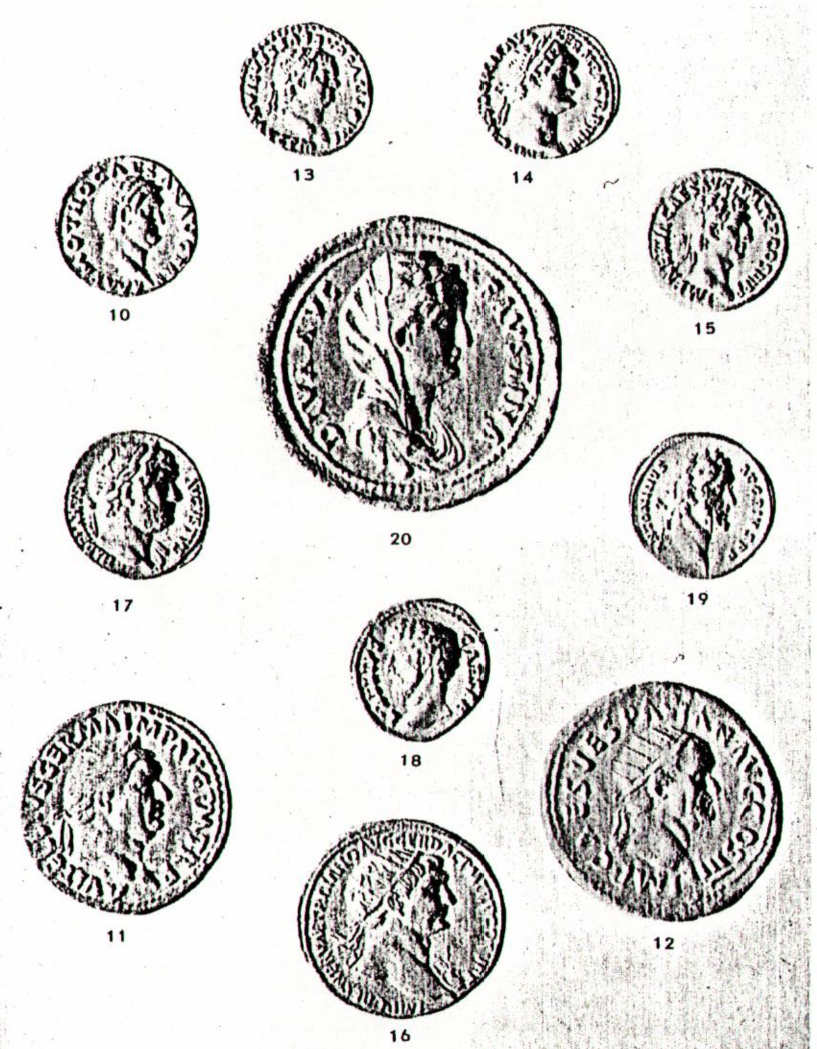
8°) Gouden en zilveren munten zijn doorgaans beter bewaard gebleven dan bronzen, omdat goud en zilver harder dan brons zijn en ze minder van hand tot hand gingen. Zij bleven ook langer in omloop. Zij dateeren minder scherp dan de bronzen.

9°) Schatten werden te allen tijde in den grond geborgen zoowel in vredestijd als in oorlogstijd. Er bestonden immers geen banken met « safes » zooals vandaag. Om hun bezit tegen diefstal en brandgevaar te beveiligen staken de Gallo-Romeinen hun spaarcenten in den grond.
In troebele tijden echter werden meer schatten aan de aarde toevertrouwd dan in rustige tijden en er bleven dan ook meer schatten in den grond steken, omdat de eigenaar gedood werd of op de vlucht was gedreven zonder zijn spaarpot te kunnen meenemen.
In verband met de Germaansche invallen hebben de schatten maar bewijskracht, wanneer hun aantal in een bepaalde streek het normale cijfer overtreft.

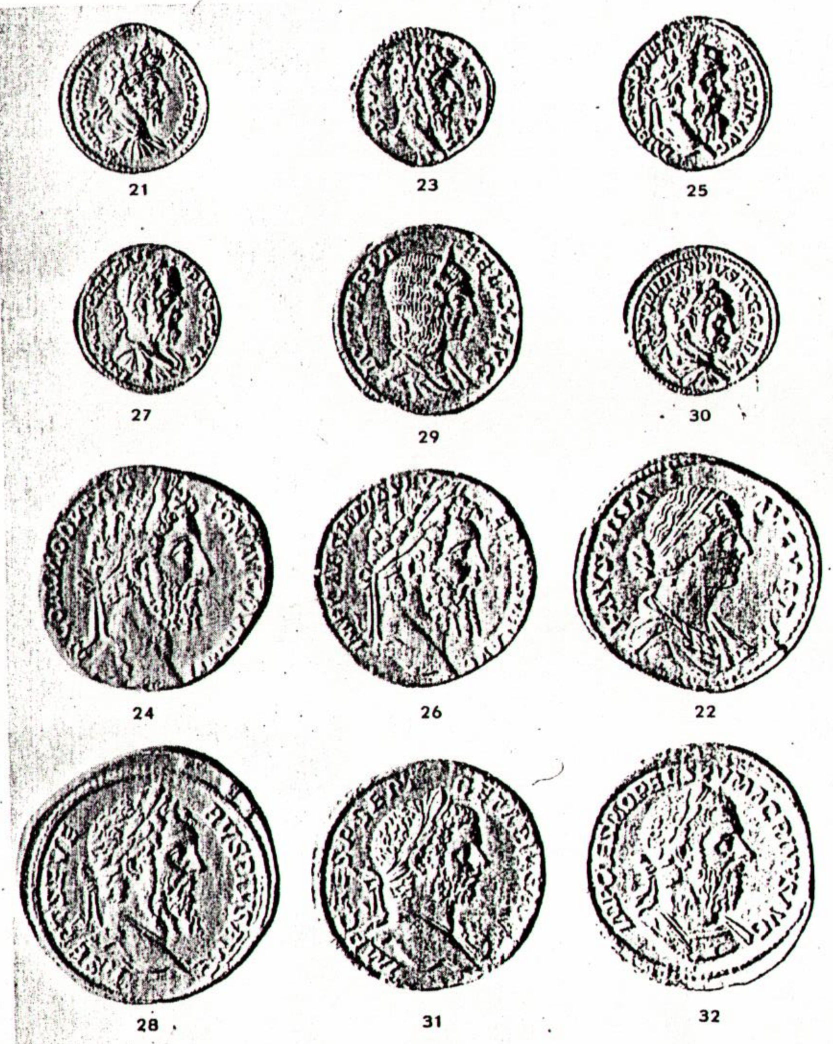
10°) Men onderscheidt spaarpotten en beurzen.
Er hebben altijd spaarzame menschen bestaan, die een appeltje voor den dorst hebben weggelegd. De spaarder koos bij voorkeur geldstukken uit die goed bewaard waren en uit goed metaal waren gemaakt, d.w.z. oude. In de spaarpotten treft men bijgevolg vaak oude munten aan, die reeds lang buiten omloop waren. De samenstelling van een

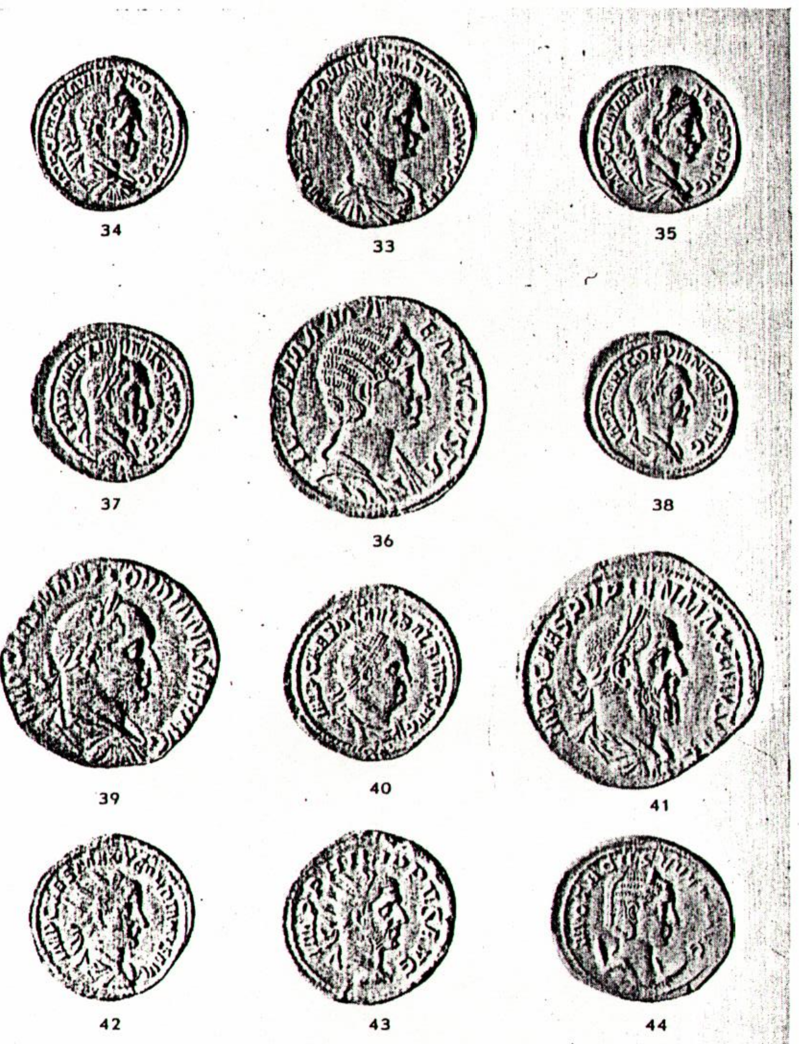
Pl. XIII. — 1.- Augustus 2.- Tiberius 3.- Drusus 4.- Germanicus 5.- Agrippina 6.- Caligula 7.- Claudius 8.- Nero 9.- Galba
(Afgietsels uit Kon. Munten-Kabinet, Brussel).

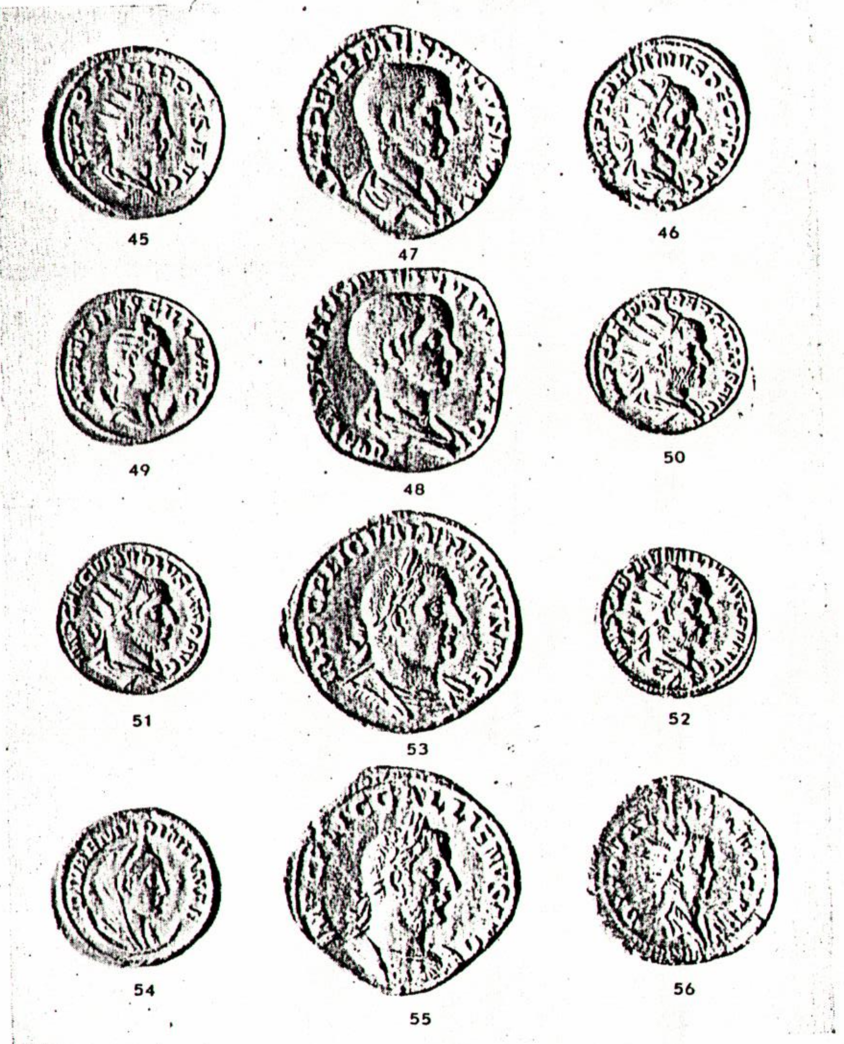
Pl. XIV. — 10.- Otho 11.- Vitellius 12.- Vespasianus 13.- Titus 14.- Domitianus 15.- Nerva 16.- Traianus 17.- Hadrianus 18.- Aelius 19.- Antoninus Pius 20.- Faustina senior

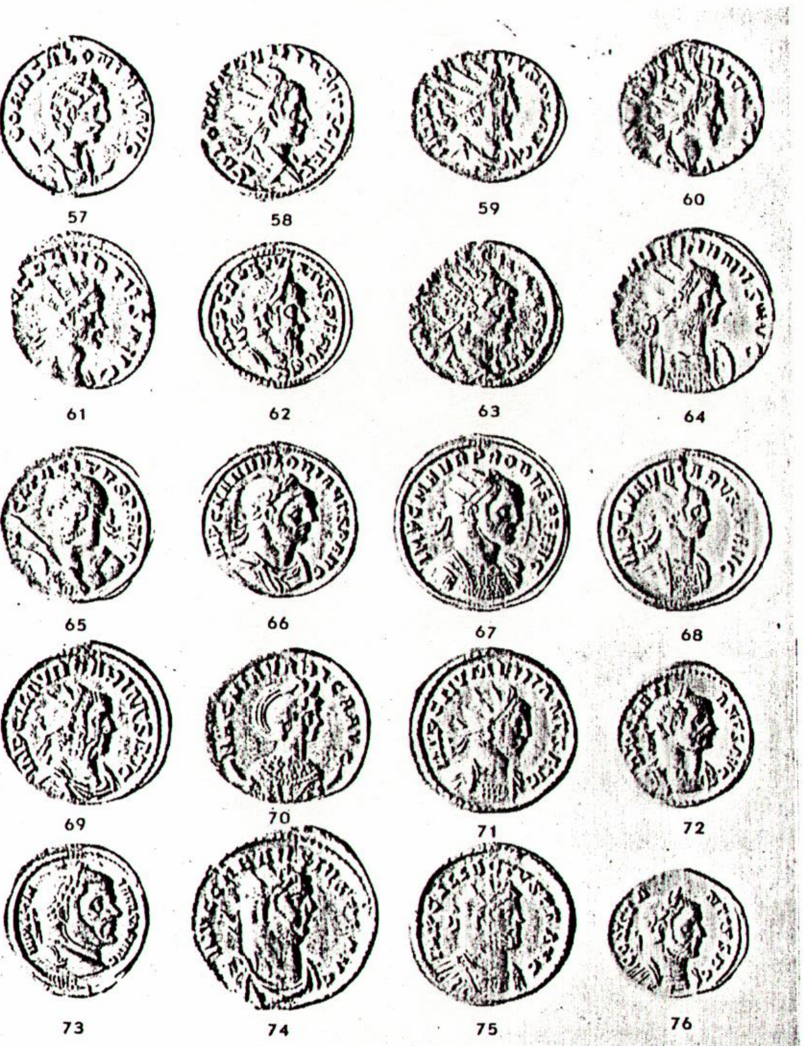
Pl. XV. — 21.- Marcus Aurelius 22.- Faustina junior 23.- Lucius Verus 24.- Commodus 25.- Pertinax 26.- Didius Julianus 27.- Pescennius Niger 28.- Septimius Severus 29.- Julia Domna 30.- Caracalla 31.- Geta 32.- Macrinus

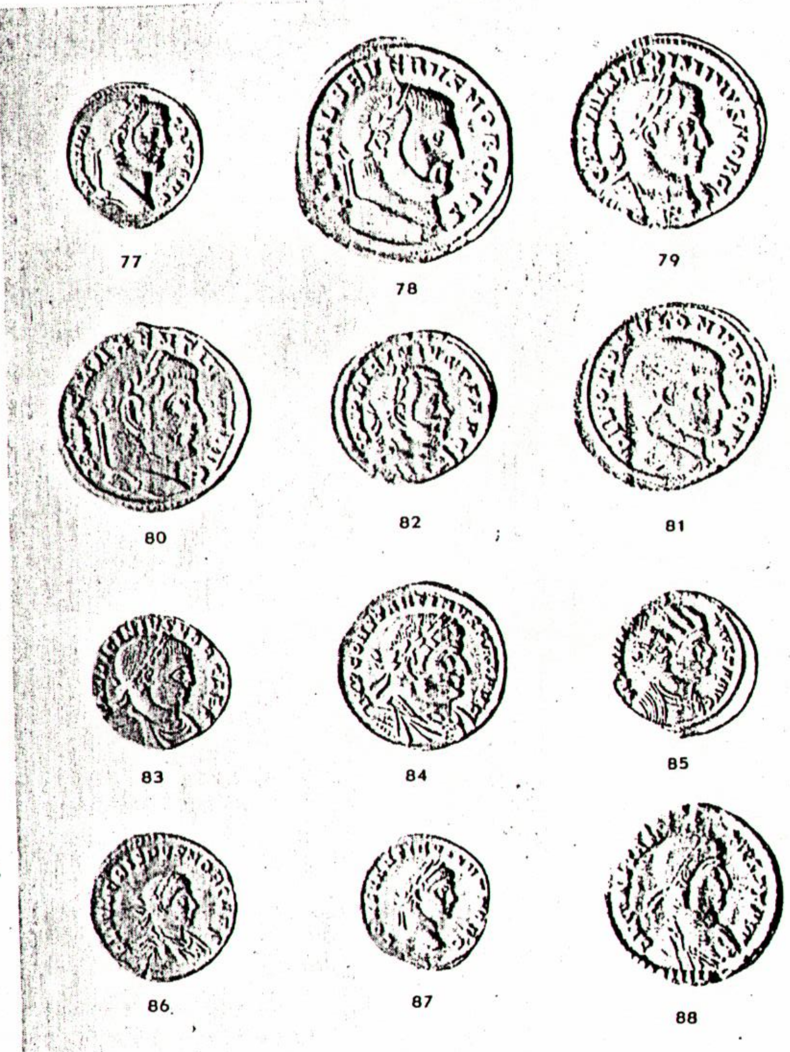
Pl. XVI. — 33.- Diadumenianus 34.- Elagabal 35.- Severus Alexander 36.- Julia Mammæa 37.- Maximinus 38.- Gordianus I 39.- Gordianus II 40.- Balbinus 41.- Puppienus 42.- Gordianus III 43.- Philippus I 44.- Otacilia

Pl. XVII. — 45.- Philippus II 46.- Traianus Decius 47.- Herennius Etruscus 48.- Hostilianus 49.- Herennia Etruscilla 50.- Trebonianus Gallus 51.- Volusianus 52.- Aemilianus 53.- Valerianus I 54.- Mariniana 55.- Gallienus 56.- Valerianus II

Pl. XVIII. — 57.- Salonina 58.- Saloninus 59.- Tetricus senior 60.- Tetricus junior 61.- Claudius II Gothicus 62.- Postumus 63.- Quintillus 64.- Aurelianus 65.- Tacitus 66.- Florianus 67.- Probus 68.- Carus 69.- Carinus 70.- Magnia Urbica 71.- Numerianus 72.- Diocletianus 73.- Maximianus Herculius 74.- Carausius 75.- Allectus 76.- Constantius I

Pl. XIX. — 77.- Galerius Maximianus 78.- Severus II 79.- Maximinus II Daia 80.- Maxentius 81.- Romulus 82.- Licinius senior 83.- Licinius junior 84.- Constantinus I 85.- Fausta 86.- Crispus 87.- Constantinus II 88.- Constantius II

Pl. XX. — 89.– Constans I 90.– Magnentius 91.– Decentius 92.– Julianus 93.– Jovianus 94.– Valentinianus I 95.– Valens 96.– Gratianus 97.– Valentinianus II 98.– Theodosius 99.– Magnus Maximus 100.– Honorius

dergelijken spaarpot weerspiegelt dus niet den economischen toestand van den tijd der vergraving, maar veeleer den finantieelen toestand van den bezitter.
Uit de jongste munt van zulk een spaarpot, zelfs als ze nieuw is, kan men niet besluiten dat de spaarpot kort na den datum van deze munt in den grond geborgen werd. De eigenaar kan nog verschillende jaren geleefd hebben en kan ook nog zijn spaarpot bezocht hebben.
Wanneer een schat oude en goed bewaarde munten bevat, heeft men zeer waarschijnlijk met een spaarpot te doen.
Door beurzen verstaan wij de schatten welke in tijden van oorlog en gevaar in den grond geborgen werden. Zij bevatten wat de eigenaar in zijn beurs of in zijn lade had, toen het gevaar opdaagde. Zij bevatten dus het koerseerende geld van den tijd der vergraving en weerspiegelen bijgevolg den economischen toestand van dien tijd. Wanneer de jongste munt van zulk een beurs in goeden staat is, dan mag men gelooven dat de berging van den schat gebeurd is kort na den datum van deze munt en dat er toen ter tijde gevaar in het land was.

11°) In de IIIe eeuw treft men schatten aan waarin veel brons voorkomt. Er zijn er zelfs die uitsluitend uit brons bestaan. Dit was vroeger niet het geval. Van waar deze verandering ? Zij is een gevolg eenerzijds van de schaarschte aan zilvergeld en de daarmee in verband staande waardevermeerdering van de bronzen geldstukken en anderzijds van de uitbreiding van den handel en de nijverheid, waarvan de lagere standen hoofdzakelijk geprofiteerd hebben, zoodat deze standen ook van een zekeren welstand genoten. Deze kleine bezitters vertrouwden ook hun spaarcentjes aan de aarde toe, maar hun vermogen was zelden groot genoeg om veel zilvergeld te kunnen bevatten.

BIBLIOGRAPHIE

De werken van J. Eckel, *Doctrina nummorum veterum*, Weenen, 1795-1798 en van Th. Mommsen, *Geschichte des röm. Münzwesens*, Berlijn, 1860 (Fransche vertaling van Blacas en De Witte) zijn verouderd, alhoewel ze nog nuttige gegevens bevatten.

Men vindt een goed algemeen overzicht in E. Babelon, *Traité des Monnaies grecques et romaines*, Parijs, 1901 vv.; H. Mattingly, *Roman Coins*, Londen, 1928; K. Regling, *Münzkunde*, in Gercke-Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, Bd. II, Heft 2, Berlijn, 1932 enz.

Republiek : Het standaardwerk is dat van E. Grueber, *Catalogue of Coins of the Roman Republic in the Brit. Mus.*, Londen, 1910 vv. Zeer goed is ook E. Babelon,

Description historique et chronologique des monnaies de la République romaine 2 dl. Parijs, 1885-1886 ; wij citeeren nog H. WILLERS, *Römische Kupferprägung vom Bundesgenossenkrieg bis auf Kaiser Claudius*, Leipzig, 1909.

Keizerrijk : Twee standaardwerken : H. COHEN, *Description historique des Médailles et Monnaies frappées sous l'Empire romain*, 8 dl., Parijs, 1880 vv. en H. MATTINGLY en E. SYDENHAM, *The Roman Imperial Coinage*, Londen, 1923 vv. (Cat. v.h. Brit. Mus.). Verder nog M. BERNHART, *Handbuch zur Münzkunde der Röm. Kaiserzeit*, 2 dl., Halle a/S, 1926 ; C. ELMER, *Die Münzprägung der Gallischen Kaiser in Köln, Trier und Mailand*, 1938 ; *Die Einstempelungen auf d. Röm. Münzen d. ersten Kaiserzeit, Mitteil. Numism. Gesellschaft*, Weenen, I, 1938, bl. 59 vv. ; J. MAURICE, *Numismatique Constantinienne*, 3 dl., Parijs, 1908-1912 ; G. MICKWITZ, *Die Systeme des Röm. Silbergeldes im IV. Jahrh. n.C.*, Commentationes Human. litter. Societas Scientiarum Fennicæ, VI, 1933 ; *Geld und Wirtschaft im Röm. Reich des IV. Jahrh. n.C.*, Helsinki, 1932 ; K. PINK, *Der Aufbau der Röm. Münzprägung in der Kaiserzeit, Numism. Zeitschrift*, 1933 ; E. RITTERLING, *Hofheim, Nassauische Ann., XL*, 1913, bl. 107 vv. ; M. L. STRACK, *Halbierte Münzen im Altertum, Bonn. Jahrbb.*, 108-109, 1902, bl. 1 vv.; P. STRACK *Untersuchungen zur Röm. Reichsprägung des zweiten Jahrh.*, Stuttgart, 1931 vv. (Traianus, Hadrianus, Antoninus).

Gallische munten : A. BLANCHET, *Traité des Monnaies gauloises*, 2 dl., Parijs, 1905 ; H. DE LA TOUR, *Atlas des Monnaies gauloises*, Parijs, 1892 ; R. FORRER, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donauländer*, Straatsburg, 1908 ; Cfr. PAULSEN, *Die Münzprägung der Boier*, (Arch. Inst. Röm. Germ. Komm.) Frankfurt, 1933 ; K. PINK, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, Budapest, 1939 (Dissertationes Pannonicae, II, 15).

CHRONOLOGISCHE LIJST DER ROMEINSCHE KEIZERS

AUGUSTUS (27 v.C.-14 n.C.)

IMP. CAESAR AVGVSTVS.

Augustus, 27 v.C.; *trib. pot.*, 27 Juni 23 v.C. ; *Cos.* VII, 27 v.C., XI, 23 v.C., XII, 5 v.C., XIII, 2 v.C. ; *Pontifex max.*, 12 v.C. ; *Pater patriae*, 2 v.C., *Divus*.

FAMILIE. *Julia Augusta* (Livia), 58 v.C.-29 n.C. *Augusta* na den dood van Augustus ; *diva* na haar dood ; *Marcus Vipsanius Agrippa* (63 v.C.-12 v.C.) ; *Julia* (39 v.C.-14 n.C.); *Caius Caesar* (20 v.C.-4 n.C.) ; *Lucius Caesar* (17 v.C.-2 n.C.), beiden door Augustus geadopteerd in 17 v.C.

TIBERIUS (14-37 n.C.)

TIB CAESAR AVG.

Trib. pot., 27 Juni 6 v.C. ; VI, 27 Juni 4 n.C., VII in 5 n.C. enz. ; *Cos.* II, 6 v.C. ; III, 18 n.C. ; IIII, 21 n.C. ; V, 31 n.C.

FAMILIE. *Nero Claudius Drusus* (39 v.C.-9 v.C.) heet *Germanicus* na zijn dood. *Antonia Augusta* (36 v.C.-37 n.C.), *Augusta* sedert 37 n.C. ; *Germanicus Caesar* (15 v.C.-19 n.C.), door Tiberius geadopteerd in 4 n.C. ; *Agrippina M(arci) f(ilia) Mat(er) C(aii) Caesaris Augusti* (= Agrippina Senior) (14-13 v.C.-33 n.C.); *Drusus Caesar* (= Drusus jun.) (15 v.C.-23 n.C.), zoon van Tiberius ; *Cos* II, 21 n.C. ; *Trib. pot.*, 22 n.C. ; *Nero Caesar* (6 n.C.-31 n.C.) en *Drusus Caesar* (7 n.C.-33 n.C.), zonen van Germanicus en broeders van Caligula.

CALIGULA (37-41)

C(aius) CAESAR GERMANICVS.

Pont. max. : 37 ; *Pater patriae* : 38 ; *trib. pot.* Maart 37 ; II, 38 enz. ; *Cos.*, 37 ; II, 39; III, 40 ; IIII, 41. *Damnatio memoriae*.

FAMILIE. *Julia Agrippina* (Agrippina jun.) 15 n.C.-59 n.C. ; *Augusta* sedert 50. *Damnatio memoriae*; *Julia Drusilla* (17-38). *Diva*; *Julia Livilla* 18-41. De twee laatste zijn zusters van Caligula.

CLAUDIUS I (41-54)

TIBERIVS CLAVDIVS CAESAR AVG. GERMANICVS.

Pont. max., 41; P. p., 41 ; *Britannicus*, 43 ; *Censor*, 47 en 48 ; *Trib. pot.*, 25 Januari 41 ; II, 42 enz., *Cos.*, 25 Jan. 41 ; *Cos.*, II, 1 Jan. 42 ; III, 43 ; IIII, 47 ; V, 51 ; *Divus*.

FAMILIE. *Valeria Messalina* († 48), derde vrouw van Claudius. *Damnatio memoriae*. *Tiberius Claudius Caesar Germanicus Britannicus* (=Britannicus) (42-55), zoon v. Claudius en Messalina; uit hetzelfde huwelijk sproten twee dochters, Octavia en Antonia.

NERO (54-68)

NERO CLAVDIVS CAESAR DRVSVS GERMANICVS of TIBERIVS CLAVDIVS NERO.

Pont. max., 54 ; *Pater p.*, 56 ; *Trib. pot.*, 13 Oct. of 4 Dec. 54, maar *trib. pot.* VII schijnt aan te vangen op 10 Dec. 59 enz. ; *Cos.*, 55, *Cos.* II, 57 ; III, 58 ; IV, 60 ; V, 68. *Damnatio memoriae*.

FAMILIE. *Claudia Octavia* (42-62), eerste vrouw van Nero. *Poppaea Sabina*, tweede vrouw van Nero. *Diva*.

GALBA (9 Juni 68-15 Jan. 69)

SERVIVS GALBA IMP. CAESAR AVG. of IMP. SER. SVLPICIVS GALBA CAESAR AVG.

OTHO (15 Jan. 69-17 April 69)
IMP. MARCVS OTHO CAESAR AVG.

VITELLIUS (2 Jan. 69-25 Dec. 69)
IMP. A(ulus) VITELLIVS CAESAR en A. VITELLIVS IMPERATOR GERMANICVS.

VESPASIANUS (69-79)
IMP. CAESAR VESPASIANVS AVG.
Trib. pot., 1 Juli 69 ; II, 70. *Cos.*, 1 Juli 69 ; *Cos.* II, 1 Jan. 70 ; III, 71 ; IV, 72 ; V, 74 ; VI, 75 ; VII, 76 ; VIII, 77 ; VIIII, 79. *Divus.*
FAMILIE. *Flavia Domitilla*, zijn echtgenoote gest. vóór 69. *Diva* ; *Domitilla*, hun dochter eveneens gest. vóór 69. *Diva.*

TITUS (79-81)
IMP. TITVS CAESAR VESPASIANVS AVG.
Caesar, 70 ; *Censor*, 72 ; *Trib. pot.*, 1 Juli 71 enz. *Cos.*, 1 Juli 71 ; *Cos.* II, 1 Jan 72 ; III, 74 ; IV, 75 ; V, 76 ; VI, 77 ; VII, 79 ; VIII, 80. *Divus.*
FAMILIE. *Julia Titi f(ilia)*, geb. vóór 70 gest. 91. *Diva.*

DOMITIANUS (81-96)
IMP. DOMITIANVS CAESAR AVG.
Cæsar, 70 ; *pont. max* en *p.p.*, 81 ; *Germanicus*, 83 ; *Censor*, 85 ; *Trib. pot.*, 13 Sept. 81 enz. *Cos.* VII, 13 Sept. 81 ; VIII, 1 Jan 82 ; VIIII, 83 ; X, 84 ; XI, 85 ; XII, 85 ; XIII, 87 ; XIIII, 88 ; XV, 90 ; XVI, 92 ; XVII, 95. *Damnatio memoriæ.*
FAMILIE. *Domitia Augusta* geb. vóór 57, gest. 140, echtgenoote van Domitianus sedert a. 70. *Augusta* sedert 82.

NERVA (96-98)
IMP. NERVA CAESAR AVG.
Trib. pot., 13 Sept. 96 enz. *Cos.*, 71 ; *Cos.* II, 90 ; III, 97 ; IIII, 98. *Germanicus*, 97. *Divus.*

TRAIANUS (98-117)
CÆSAR NERVA TRAIANVS AVG. of IMP. CÆSAR NERVA TRAIANVS AVG.
Trib. pot., 27 Oct. 97 ; II, 18 Sept. 98 ; III, 10 Dec. 98 tot 10 Dec. 99 ; IV, 10 Dec. 99 tot 10 Dec. 100 enz. *Cos.*, 91 ; *Cos.* II, 98 ; III, 100 ; IV, 101 ; V, 103 ; VI, 112. *Germanicus* : 97. *Pont. max.* 98 ; *Optimus princeps* : 98 of 105 ; *P. p.* : 99 : *Dacicus* : 102 of 103 ; *Optimus Aug.* : 113. *Parthicus* : 116. *Divus.*
FAMILIE. *Plotina Augusta* ca. 70-129 zijn echtgenoote. *Diva* ; *Marciana Augusta.* (ca. 48-ca. 115), zijn zuster, *Diva* ; *Matidia Augusta*, gest. vóór 120, zijn nicht. *Diva.*

HADRIANUS (117-138)
IMP. CAESAR TRAIANVS HADRIANVS AVG.
Trib. pot., 11 Aug. 117 ; II, 10 Dec. 117 enz. *Cos.*, 108 ; *Cos.* II, 118 ; III, 119 ; *P. p.* 128. *Divus.*
FAMILIE. *Sabina Augusta*, echtgenoote v. Hadrianus sedert ca. 100, dochter van Matidia. Augusta sedert 128. *Diva. Domitia Paulina*, zuster. *L. Aelius Caesar*, geadopteerde zoon van Hadrianus, vader van L. Verus. *Caesar* : 136 ; *Cos.* II, 137. *Divus.*

ANTONINUS PIUS (138-161)
IMP. CAESAR T. AELIVS HADRIANVS ANTONINVS AVG. PIVS.
Trib. pot., 25 Febr. 138 ; II, 10 Dec. 138 enz. *Cos.*, 120 ; *Cos.* II, 139 ; III, 140 ; IV, 145. *Pius*, 138 ; *P. p.*, 139 ; *Germanicus*, 142 ; *Dacicus*, ca. 142. *Divus.*
FAMILIE. *Faustina Augusta* gest. 140, zijn echtgenoote sedert 112, *Diva.* Zijn zonen heetten *M. Aurelius Fulvus Antoninus* en *M. Galerius Aurelius Antoninus* ; zijn dochter *Aurelia Fadilla.*

MARCUS AURELIUS (161-180)
IMP. CAESAR MARCVS AVRELIVS ANTONINVS AVG.
Trib. pot., 25 Febr. 147 ; II, 10 Dec. 147 enz. *Cos.* II, 140 of 145 ; *Cos.* III, 161,

Armeniacus, 164 ; *Parthicus maximus*, 166 ; *Medicus*, 166 ; *P. p.*, 167 ; *Germanicus*, 172 ; *Sarmaticus*, 175. Na den dood van zijn broeder L. Verus (169) wordt geen gebruik meer gemaakt van de titels Armeniacus, Parthicus en Medicus. *Divus.*
FAMILIE. *Faustina Augusta* (= junior) ca. 130-175, zijn echtgenoote. *M. Anniu Verus* 163-170 zijn zoon.

L. VERUS (161-169)
IMP. CAESAR L. AVRELIVS VERVS.
Trib. pot., 7 Maart 161 ; II, 10 Dec. 161 enz. *Cos.* II, 161 ; III, 167 ; *Caesar*, 166 ; *Armeniacus*, 163 ; *Parthicus max.*, 165 ; *Medicus*, 166 ; *P. p.*, 167. *Divus.*
FAMILIE. *Lucilla Augusta* (± 147-183), dochter van M. Aurelius en Faustina II, gehuwd met L. Verus sedert 164.

COMMODUS (176-192)
L. AELIVS AVRELIVS COMMODVS of M. AVRELIVS COMMODVS.
Caesar, 166 ; *Trib. pot.*, 27 Nov. 176 ; *Trib. pot.*, II, 10 Dec. 176 enz. *Cos.*, 177 ; II, 179 ; III, 181 ; IIII, 183 ; V, 186 ; VI, 190 ; VII, 192. *Germanicus*, 172 ; *Sarmaticus*, 175 ; *Princeps juventutis*, 175 ; *P. p.*, 177 ; *Pius*, 183 ; *Britannicus*, 184 ; *Felix*, 185. *Damnatio memoriae*, 192 ; *Divus*, 197.
FAMILIE. Zijn vrouw was *Crispina Augusta* (177-183),

PERTINAX (1 Jan. tot Maart 193)
IMP. CAESAR P. HELVIVS PERTINAX AVG.
Trib. pot., 193 ; *Cos.*, 175 ; *Cos.* II, 193. *Divus.*
FAMILIE. Zijn vrouw was *Titiana Augusta* en zijn zoon *Pertinax Caesar*, consul 212.

DIDIUS JULIANUS (28 Maart 193-1 Juni 193)
IMP. CAESAR M. DIDIVS SEVERVS JVLIANVS AVG.
Cos., 175 ; *Trib. pot.*, 193.
FAMILIE. *Manlia Scantilla Augusta*, zijn vrouw en *Didia Clara Augusta*, zijn dochter.

PESCENNIUS NIGER (Mei 193-Nov. 194)
IMP. CAESAR C. PESCENNIVS NIGER IVSTVS AVG.
Cos. II, 185.

CLODIUS ALBINUS (193-197)
IMP. CAESAR DECIMVS CLODIVS SEPTIMIVS ALBINVS AVG.
Caesar, 193 ; *Augustus*, 196 ; *Cos.* II, 194 ; *Damnatio memoriae.*

SEPTIMIUS SEVERUS (193-211)
IMP. CAESAR L. SEPTIMIVS SEVERVS PERTINAX AVG.
Trib. pot., 1 Juni 193 ; II, 10 Dec. 193 enz. *Cos.*, 189 of 190 ; *Cos.* II, 194 ; III, 202. *P. p.*, 194 ; *Pius*, 195 ; *Arabicus*, 195 ; *Adiabenicus*, 195 ; *Parthicus max.*, 199 ; *Britannicus max.*, 210. *Divus.*
FAMILIE. Zijn eerste echtgenoote was *Paccia Marciana*, zijn tweede, sedert 173, *Julia Domna Augusta* gest. 217.

CARACALLA (198-217)
MARCVS AVRELIVS ANTONINVS AVG.
Caesar, 196 ; *Pont.*, 197 ; *Augustus* vóór 3 Mei 198 ; *Trib. pot.*, 2 Juni 198 ; *Trib. pot.*, II, 10 Dec. 198 enz. *Cos.*, 202 ; II, 205 ; III, 208 ; IV, 213 ; *Pius*, 201.
Britannicus, 210 ; *Arabicus*, 213/14 ; *Adiabenicus*, 213/14 ; *Parthicus max.*, 219 ; *Invictus*, 211 ; *P. p* 211 ; *Germanicus*, 213 ; *Felix* 211. *Pius Felix* verschijnt in de inscripties voor de eerste maal in 200. *Divus.*
FAMILIE. *Plautilla Augusta*, zijn echtgenoote van 202 tot 205. *Damnatio memoriae.*

GETA (209-212)
IMP. CAESAR P. (somtijds L.) SEPTIMIVS GETA AVG.
Caesar, 2 Juni 198 ; *Pontifex*, 201 ; *Princeps juventutis*, 203 ; *Pius*, 209 ; *Augustus*, 209. *Trib. pot.*, 209 ; *Trib. pot.* II, 10 Dec. 209 enz. *Cos.* II, 209 ; *Britannicus*, 210 ; *P. p.*, 211. *Divus*, dan *damnatio memoriae* in 212.

MACRINUS (11 April 217-8 Juni 218)

IMP. CAESAR M. OPEL. SEVERVS MACRINVS AVG.

Trib. pot., 11 April 217 ; II begint 10 Dec. 217, enz. *Cos.*, 218. *Damnatio memoriae.*

FAMILIE. Hij had één zoon : *M. Opel. Antoninus Diadumenianus Caesar*, 208-8 Juni 218 ; *Caesar* en *princeps juventutis*, 11 April 217; *Augustus*, April 218. *Damnatio memoriae.*

ELAGABAL (16 April 218-Maart 222).

IMP. CAESAR M. AVRELIVS ANTONINVS AVG.

Trib. pot., 16 Mei 218 ; II, begint 10 Dec. 218 enz. *Cos.*, 218 ; II, 219 ; III, 220 ; IV, 221. *Damnatio memoriae.*

FAMILIE. *Julia Soaemias Augusta* gest. 11 Maart 222, zijn moeder ; *Julia Maesa Augusta*, zijn grootmoeder, *Diva* en *Damnatio memoriae. Julia Paula Augusta*, eerste gemalin van Elagabal van 213 tot 220 ; *Julia Aquilia Severa Augusta*, tweede gemalin (220 en 221), *Annia Faustina Augusta*, derde gemalin sedert 221.

ALEXANDER SEVERUS (222-235)

IMP. CAESAR M. AVRELIVS SEVERVS ALEXANDER AVG.

Caesar, 10 Juli 221 ; *Trib. pot.*, 11 Maart 222 ; *Trib. pot.* II, 10 December 222 ; *Cos.*, 222 ; *Cos.* II, 226 ; III, 229. *Divus* en *Damnatio memoriae.*

FAMILIE. *Sallustia Barbia Orbiana Augusta*, gemalin. *Julia Mammaea Augusta*, moeder. *Augusta* sedert 222. *Damnatio memoriae.*

MAXIMINUS I (235-17 Juni 238)

IMP. CAESAR C. IVLIVS VERVS MAXIMINVS AVG.

Trib. pot., 25 Maart 235 ; *Trib. pot.* II, 10 Dec. 235 enz. *Cos.*, 236 ; *Germanicus maximus*, 236 ; *Sarmaticus maximus*, 236 ; *Dacicus maximus*, 236. *Damnatio memoriae.*

FAMILIE. *Paulina*, gemalin, *Diva* ; *C. Jul. Verus Maximus*, zijn zoon, *Caesar*, 25 Maart 235 ; *Augustus*, 235-238 ; *Damnatio memoriae.*

GORDIANUS I (midden Maart 238-6 April 238)

IMP. CAES. M. ANT. GORDIANVS AFR. AVG.

Divus.

GORDIANUS II (zelfde datum)

IMP. CAES. M. ANT. GORDIANVS AFR. AVG.

Zoon en mederegent van Gordianus I. *Divus.*

BALBINUS (16 April 238-22/23 Juli 238)

IMP. CAES. DECIMVS CAELIVS BALBINVS.

Trib. pot., April-Juli 238 ; *Cos.* II ; *Pontifex max.*, 238.

PUPIENUS (16 April 238-22/23 Juli 238)

IMP. CAES. MARCVS CLODIVS PVPIENVS AVG.

Trib. pot., 238 ; *Cos.* II, 238 ; *Pont. max.*, 238.

GORDIANUS III (Juli 238-Maart 244)

IMP. CAES. M. ANTONIVS GORDIANVS AVG.

Caesar, 238 ; *Trib. pot.*, Juli 238 ; *Trib. pot.* II, 10 Dec. 238 ; *Cos.*, 239 ; *Cos.* II, 241. *Divus.*

FAMILIE. *Sabinia Tranquillina Augusta*, gemalin sedert 241.

PHILIPPUS I (Maart 244-Sept-Oct 249)

IMP. CAESAR M. IVLIVS PHILIPPVS AVG.

Trib. pot., Maart 244 ; *trib. pot.* II, 10 Dec. 244 ; *Cos.*, 245 ; *Cos.* II, 247 ; *Cos.* III, 248 ; *Caesar*, 244 ; *Augustus*, Maart 244 ; *Persicus max.*, 244 ; *Germanicus*, 248 ; *Carpicus*, 248 ; *Damnatio memoriae.*

FAMILIE. *Marcia Otacilia Severa Augusta*, zijn gemalin reeds vóór 238. *Damnatio memoriae.*

PHILIPPUS II (Maart 244-Sept-Oct.-249)

Zoon van den voorgaande.

IMP. M. IVL. PHILIPPVS AVG.

Caesar, Maart 244. Als Caesar geven de munten de volgende trib. pot. aan : *trib. pot.*, Maart 244 ; II, 10 Dec. 244 enz tot VI, 249 ; *Augustus* in de maand Augustus (?) 247 met nieuwe reeks van trib. pot. als volgt : *trib. pot.*, 247 ; II, 248 ; III, 249 ; *Cos.*, 247 ; *Cos.* II, 249. *Germanicus*, 248 ; *Carpicus*, 248. *Damnatio memoriae.*

URANIUS (248-253)

L. IVL. AVR. SVLPICIVS VRANIVS ANTONINVS.

PACATIANUS (in Moesië en Pannonië 248)

IMP. TI. CL. MAR(inus) PACATIANUS AUG.

JOPATIANUS (in Syrië en Cappadocië, 248)

IMP. M. F. RV. IOTAPIANVS A(ug.)

TRAIANUS DECIUS (einde 248-Nov. 251)

IMP. CAES. C. MESSIVS QVINTVS DECIVS TRAIANVS AVG.

Door de troepen vereerd met *trib. pot.*, waarschijnlijk einde 248 ; *trib. pot.* II, 10 Dec. 248 enz. Hij ontving van den Senaat de trib. pot. in Sept-Oct. 249 ; *trib. pot.*, II, 10 Dec. 249 ; III, 250. *Damnatio memoriae.*

FAMILIE. Gemalin : *Herennia Etruscilla Augusta.*

HERENNIUS ETRUSCUS (250-251)

IMP. CAESAR Q. HERENNIVS ETRVSCVS MESSIVS DECIVS AVG.

Zoon van Traianus Decius.

Caesar, 250 ; *trib. pot.*, vóór Juni 250 ; *trib. pot.* II, 10 Dec. 250 ; *Cos.*, 251 ; *Augustus*, 251. *Damnatio memoriae.*

HOSTILIANUS (250-251)

IMP. CAESAR C. VALENS HOSTILIANVS MESSIVS QVINTVS AVG.

Zoon van Traianus Decius. *Caesar*, 250 ; *trib. pot.*, Nov. 250 ; *trib. pot.* II, 10 Dec. 250 ; *Augustus*, Nov. 251. *Damnatio memoriae.*

TREBONIANUS GALLUS (251-253)

IMP. CAES. C. VIBIVS TREBONIANVS GALLVS AVG.

Trib. pot., zomer 251 ; II, 10 Dec. 251 ; *trib. pot.* IIII (sic), 10 Dec. 252 enz. *Cos.*, 251 ; *Cos.* II, 252.

VOLUSIANUS (251-253)

IMP. CAES. C. VIBIVS AFINIVS GALLVS VELDVMNIANVS VOLVSIANVS AVG.

Zoon van voorgaande. *Trib. pot.*, zomer 251 ; II, 10 Dec. 251 ; IIII (sic), 10 Dec. 252 ; *Cos.*, 252 ; II, 253.

AEMILIANUS (in Moesië) (Mei-Juni 253-Sept-Oct. 253)

IMP. CAES. M. AEMILIVS AEMILIANVS AVG.

Damnatio memoriae. Gemalin, *C. Cornelia Supera Augusta.*

VALERIANUS I (253-259)

IMP. CAES. P. LICINIVS VALERIANVS AVG.

Caesar, 253 ; *Augustus*, 253 ; *trib. pot.*, Augustus 253 ; II, 10 Dec. 253 enz. *Cos.* II, 254 ; III, 255 ; IIII, 257. *Germanicus max.*, 257. *Divus* en *Damnatio memoriae.*

GEMALIN : *Mariniana.*

GALLIENUS (253-268)

IMP. CAES. P. LICINIVS VALERIANVS EGNATIVS GALLIENVS AVG.

Zoon van Valerianus I ; *trib. pot.*, Augustus 253 ; II, 10 Dec. 253 enz. *Cos.*, 254 ; II, 255 ; III, 257 ; IV, 261 ; V, 262 ; VI, 264 ; VII, 266. *Germanicus max.*, 257 ; *Dacicus max.*, 257 ; *Parthicus max.*, 264 ; *Restitutor Galliæ*, 257.

FAMILIE. Gemalin : *Cornelia Salonina Augusta*. Zonen : *Valerianus* II (255-258), *Divus* en *Saloninus* (hieronder) en *Marinianus*.

SALONINUS (258-260)

P. LIC. COR. SALONINVS VALERIANVS CAES.
Damnatio memoriae.

REGALIANUS (Illyrië, 262-263)

IMP. C. P. C. REGALIANVS AVG.
GEMALIN : *Sulp(icia) Dryantilla Augusta.*

MACRIANUS SEN. (in Oosten, 261-half 262)

IMP. C. FVL(vius) MACRIANVS AVG.
Zonen : *Macrianus jun.* en IMP. C. FVL(vius) QVIETVS AVG. (vóór Juni 261-vóór Aug. 262).

POSTUMUS (in Gallië 258 tot begin 268)

IMP. CAESAR M. CASSIANVS LATINIVS POSTVMVS.
Trib. pot., 258 ; II, 10 Dec. 258 enz. *Cos.*, 258 ; II, 259 ; III, 260 ; IIII, 265 ; V, 267. *Germanicus max.*, 262.

AUREOLUS (267-268)

M' ACILIVS AVREOLVS.

LAELIANUS (in Gallië, 268)

IMP. C. VLP(ius) COR(nelius) LAELIANVS AVG.
† ca. 20 Maart 268.

VICTORINUS SEN. (in Gallië ca. 265-268)

IMP. CAES. M. PIAVONIVS VICTORINVS AVG.
Divus. Zoon : *Victorinus jun.*

MARIUS (in Gallië, 268)

IMP. CAES. M. AVRELIVS MARIVS AVG.
Regeerde gedurende 3 dagen in de 2e helft van Maart.

TETRICUS SEN. (in Gallië, 270-273)

IMP. CAES. C. PIVS ESVVIVS TETRICVS AVG.
Trib. pot., 270 ; II, 10 Dec. 270 enz. *Cos.*, 268. *Divus* sedert 275.

TETRICUS JUN. (in Gallië 270-273)

IMP. CAES. C. PIVS ESVVIVS TETRICVS AVG.
Caesar, 270 ; *Augustus*, 270.

CLAUDIUS II GOTHICUS (268-270)

IMP. CAES. M. AVRELIVS CLAVDIVS AVG.
Trib. pot., Maart 268 ; II, 10 Dec. 268 ; *Cos.*, 269 ; *Germanicus max.*, 269 ; *Gothicus max.*, 270 ; *Parthicus max.*, 270. *Divus.*

QUINTILLUS (270)

IMP. CAES. M. AVRELIVS CLAUDIVS QUINTILLVS AVG.
Broeder van den voorgaande.

AURELIANUS (270-275)

IMP. CAES. L. DOMITIVS CLAVDIVS QVINTILLVS AVRELIANVS AVG.
Trib. pot., April-Mei 270 ; II, 10 Dec. 270 ; *Cos.*, 271 ; II, 274 ; III, 275. *Germanicus max.*, 270 of 271 ; *Gothicus max.*, 270 of 271 ; *Parthicus* of *Arabicus max.*, 271 of 272 ; *Carpicus max.*, 272 ; *Dacicus max.*, 271 of 272. *Divus* en *Damnatio memoriae.*
GEMALIN. *Severina Augusta.*

DOMITIANUS II (ten tijde van Aurelianus)

IMP. CAESAR DOMITIANVS AVG.

VABALLATHUS (266-271)

IMP. CAES. VABALLATHVS AVG.
Zoon van Koningin Zenobia van Palmyra.

ZENOBIA

ZENOBIA AVGVSTA.
Augusta sedert 271.

TACITUS (Sept. 275-April 276).

IMP. CAES. M. CLAVDIVS TACITVS AVG.
Trib. pot., 25 Sept. 275 ; II, 10 Dec. 275 ; *Cos.*, 275 ; II, 276. *Gothicus max.*, 276

FLORIANUS (April-Juli 276)

IMP. CAES. M. ANNIVS FLORIANVS AVG.

PROBUS (April 276-Oct. 282)

IMP. CAES. M. AVRELIVS PROBVS AVG.
Trib. pot., April 276 ; II, 10 Dec. 276 ; *Cos.*, 277 ; II, 278 ; III, 279 ; IIII, 281 ; V, 282. *Germanicus*, 277 ; *Gothicus*, 277. *Divus* en *damnatio memoriae.*

BONOSUS (in Gallië, 280)

BONOSVS.

SATURNINUS (in Alexandrië, 280)

IMP. C. IVL. SATVRNINVS.

CARUS (282-Dec. 283)

IMP. CAES. M. AVRELIVS CARVS AVG.
Trib. pot., October 282 ; II, 10 Dec. 282 ; *Cos.*, 282 ; II, 283. *Parthicus*, 283. *Divus* en *damnatio memoriae.*

CARINUS (Dec. 283-Vroegjaar 285)

IMP. CAES. M. AVRELIVS CARINVS AVG.
Zoon van Carus. *Caesar*, 282 ; *Augustus* vóór 10 Dec. 283 ; *Trib. pot.*, 283 ; II, 10 Dec. 283 ; *Cos.*, 283 ; II, 284 ; III, 285. *Divus* en *damnatio memoriae.*
FAMILIE. Gemalin : *Magnia Urbica Augusta* ; zoon (?) : *M. Aurelius Nigrinianus. Divus.*

NUMERIANUS (Aug 283-Sept. 284)

IMP. CAES. M. AVRELIVS NVMERIVS NVMERIANVS AVG.
2e zoon v. Carus. *Caesar*, Oct. 282 ; *trib. pot.*, Augustus 283 ; II, 10 Dec. 283 ; *Cos.*, 284. *Divus* en *damnatio memoriae.*

JULIANUS II (in Transpadana, vroegjaar 285) (1)

IMP. CAES. M. AVR. IVLIANVS AVG.

DIOCLETIANUS (Sept. 284-1 Mei 305)

IMP. CAES. C. VAL. DIOCLETIANVS AVG. (IOVIVS)
Trib. pot., 284 ; II, 1 Jan. 285 ; *Cos.*, 284 ; II, 285 ; III, 287 ; IIII, 290 ; V, 293 ; VI, 296 VII, 299 ; VIII, 303 ; VIIII, 304. *Britannicus max.*, 285-88 ; *Germanicus max.*, 285 ; *Germanicus max.* II, 285 ; *Jovius*, 286 ; *Sarumaticus max.*, 289 ; *Persicus max.*, 288 ; *Germanicus max.* III, IV, 288, 293 ; *Sarmaticus max.* II, 291 ; *id.*, III, 293 ; *Germanicus max.* V, 294 ; *Carpicus max.*, 295 ; *Britannicus max.* II, 296-305 ; *Armeniacus max.*, 297 ; *Medicus max.* 297 ; *Adiabenicus max.*, 297 ; *Persicus max.* II, 297 ; *Germanicus max.* VI, 297 ; *Sarmaticus max.* IIII, 299. Trad af op 1 Mei 305. *Divus* en *damnatio memoriae.* Regeerde te zamen met Maximianus Herculius.

MAXIMIANUS HERCULIUS (1 April 286-1 Mei 305)

IMP. CAES. C. AVRELIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVG. (HERCVLIVS).
Caes. met *trib. pot.*, 285 ; *Augustus* en *trib. pot.* II, 286 enz. *Cos.*, 287 ; II, 288 ;

(1) Volgens anderen in 283.

III, 290 ; IIII, 293 ; V, 297 ; VI, 299 ; VII, 303 ; VIII, 304. Droeg dezelfde cognomina als Diocletianus. Trad af op 1 Mei 305.

CARAUSIUS (in Britannië, einde 286-einde 293)

IMP. C. CARAVSIVS AVG.

ALLECTUS (in Britannië, einde 293-vroegjaar 296)

IMP. C. ALLECTVS AVG.

ACHILLEUS (296)

CONSTANTIUS CHLORUS (1 Maart 293-25 Juli 306)

IMP. CAES. M. FLAVIVS VALERIVS CONSTANTIVS AVG. [HERCVLIVS].

Caesar met *trib. pot.*, 1 Maart 293 ; *Augustus* sedert 1 Mei 305 ; *Cos.*, 292 ; II, 296 ; III, 300 ; IIII, 302 ; V, 305 ; VI, 306. *Sarmaticus max.*, 293 ; *Germanicus max.*, 294 ; *Carpicus max.*, 295 ; *Britannicus max.*, 296 ; *Armeniacus max.*, 297 ; *Medicus max.*, 297 ; *Adiabenicus max.*, 297 ; *Persicus max.*, 297 ; *Germanicus max.* II, 299 ; *Sarmaticus max.* II, 299. *Divus*

GEMALINNEN : *Flavia Julia Helena Augusta* en *Flavia Maximiana Theodora Augusta.*

GALERIUS MAXIMIANUS (1 Maart 293-5 Mei 311)

IMP. CAES. C. GALERIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVG. [IOVIVS].

Caesar met *trib. pot.*, 1 Maart 293 ; *Augustus*, 1 Mei 305 ; *Cos.*, 292 ; II, 297 ; III, 300, IV, 302 ; V, 305 ; VI, 306 ; VII, 307. Droeg dezelfde bijnamen als Constantius Chlorus. *Divus* en *damnatio memoriae.*

GEMALIN : *Galeria Valeria Augusta*, dochter van Diocletianus.

SEVERUS II (1 Mei 305-2 April 307)

IMP. CAES. FLAVIVS VALERIVS SEVERVS AVG.

Caesar met *trib. pot.*, 1 Mei 305 ; *Augustus* na 25 Juli 306. *Damnatio memoriae*

MAXIMINUS II DAIA (1 Mei 305-Augustus 313)

IMP. CAES. GALERIVS VALERIVS MAXIMINVS AVG.

Caesar met *trib. pot.*, 1 Mei 305 ; *Augustus*, begin 308. *Damnatio memoriae.*

MAXENTIUS (27 Oct 306-Oct 312)

IMP. CAES. M. AVRELIVS VALERIVS MAXENTIVS AVG.

Cos., 308 ; II, 309 ; III, 310 ; IV, 311. *Damnatio memoriae.*

ALEXANDER (in Afrika, Mei 308-311)

IMP. CAES. L. DOMITIVS ALEXANDER AVG.

LICINIUS SEN. (Nov. 307-323)

IMP. CAES. VALERIVS LICINIANVS LICINIVS AVG. [IOVIVS].

Cos., 311 ; II, 312 ; III, 313 ; IV, 315 ; V, 318. *Damnatio memoriae.*

GEMALIN : *Flavia Constantia Augusta. Damnatio memoriae.* Zoon : *Valerius Licinianus Licinius iunior. Caesar*, 317; *Consul*, 319.

VALENS (314)

IMP. CAES. AVRELIVS VALERIVS VALENS AVG.

Caesar, 314 ; Mederegent van Licinius Sen. sedert October 314.

MARTINIANUS (323)

D. N. MARCVS MARTINIANVS AVG.

Caesar, Juli 323. Mederegent van Licinius Sen.

CONSTANTINUS I (306-7 Mei 337)

IMP. CAES. (of D. N.) C. FLAVIVS VALERIVS CONSTANTINVS [MAX]. AVG.

Caesar met *trib. pot.*, 25 Juli 306 ; II, 25 Juli 307 ; III, 11 Nov. 307 ; IV, 11 Nov. 308 enz. XIII, 1 Maart 317 enz. XX, 8 Nov. 323 ; XXX, 25 Dec. 333 ; XXXII, 18

Sept. 335 ; *Cos.*, 310 ; II, 312 ; III, 313 ; IIII, 315 ; V, 319 ; VI, 320 ; VII, 326 ; VIII, 329 ; *Germanicus max.*, 310 ; *Sarmaticus max.*, 314 ; *Maximus*, 315 ; *Gothicus max.*, 314-315 ; *Germanicus max.*, II ; *Germanicus max.*, III ; *Britannicus max.* ; *Carpicus max.* ; *Arabicus max.* ; *Medicus max* ; *Armeniacus max*, 315-319. *Divus.*

FAMILIE. Gemalin : *Flavia Maxima Fausta Augusta. Damnatio memoriae.* Zoon : *Flavius Julius Crispus. Caesar*, 1 Maart 317, gest. 326. (Zoon v. Constantinus I uit huwelijk met Minervina).

CONSTANTINUS II (Maart 317-vroegjaar 340)

D. N. FLAVIVS CLAVDIVS CONSTANTINVS IVNIOR AVG.

Zoon v. Constantinus I en Fausta. *Caesar* met *trib. pot.*, 1 Maart 317 ; *Augustus*, 9 Sept. 337 ; *Cos.*, 320 ; II, 321 ; III, 324 ; IIII, 329. *Damnatio memoriae.*

CONSTANTIUS II (8 Nov. 323-3 Nov. 361)

D. N. FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS AVG.

Zoon van Constantinus I en Fausta. *Caesar* met *trib. pot.*, 8 Nov. 323 ; *Augustus*, 9 Sept 337 ; *Cos.*, 326 ; II, 339 ; III, 342 ; IIII, 346 ; V, 352 ; VI, 353 ; VII, 354 ; VIII, 356 ; VIIII, 357 ; X, 360 ; *Germanicus Alamannicus max.*, 323-332 ; *Germanicus max.*, 323-332 ; *Gothicus max.*, 332 ; *Adiabenicus max.*, 338. *Divus.*

CONSTANS (25 Dec. 333-Jan. 350)

D. N. FLAVIVS IVLIVS CONSTANS AVG.

Nog een zoon van Constantinus I en Fausta. *Caesar* met *trib. pot.*, 25 Dec. 333. *Augustus*, 9 Sept. 337 ; *Cos.*, 339 ; II, 342 ; III, 346. *Damnatio memoriae.*

JULIUS CONSTANTIUS (323 of 324)

D. N. IVL. CONSTANTIVS.

Caesar, 323 of 324.

DELMATIUS (335)

FLAVIVS IVLIVS DELMATIVS NOB. CAES.

Caesar, Sept. 335, gest. midden 337.

HANNIBALLIANUS

FLAVIVS HANNIBALLIANVS REX.

Broeder van Delmatius, Koning van Pontus en Bithynië.

NEPOTIANUS (350)

D. N. FLAVIVS IVLIVS POPILIVS NEPOTIANVS CONSTANTINVS AVG.

VETRANIO (in Sirmium, 350)

D. N. VETRANIO AVG.

MAGNENTIUS (350-353)

D. N. FLAVIVS MAGNENTIVS AVG.

Damnatio memoriae.

FAMILIE. *D. n. Decentius Caes.*, broeder en mederegent van Magnentius. *Caesar*, 351 ; *D. n. Flavius Claudius Constantius Caes*, 351, neef van Constantinus I.

SILVANUS (355)

CLAVDIVS SILVANVS AVG.

JULIANUS PHILOSOPHUS (355-363)

D. N. FLAVIVS CLAVDIVS IVLIANVS AVG.

Caesar, 6 Nov. 355 ; *Cos.* II, 356 ; III, 360 ; IIII, 363. *Divus.*

GEMALIN : *Flavia Julia Helena*, dochter van Constantinus I.

JOVIANUS (363-364)

D. N. FLAVIVS IOVIANVS AVG.

Cos., 364. *Divus.*

VALENTINIANUS I (364-375)

D. N. VALENTINIANVS AVG.
Cos., 365 ; II, 368 ; III, 370 ; IIII, 373 ; *Germanicus max.*, 366-368 ; *Alamannicus*, 366-368 ; *Francicus max.*, 368 ; *Gothicus max.*, 369. *Divus.*

VALENS (364-378)

D. N. VALENS AVG.
Broeder en mederegent van Valentianus met *trib. pot.* sedert Maart 364. *Cos.*, V, 375 ; VI, 378. Voert dezelfde bijnamen als Valentinianus I.

PROCOPIUS (365-366)

D. N. PROCOPIVS AVG.

GRATIANUS (367-383)

D. N. GRATIANVS AVG.
Augustus, 24 Aug. 367, *Cos.* II, 371 ; III, 374 ; IIII, 377 ; V, 380. Voert dezelfde bijnamen als Valentinianus I. *Divus.*

VALENTINIANUS II (375-392)

D. N. VALENTINIANUS IVN. AVG.
Cos., 376 ; II, 378. *Divus.*

THEODOSIUS I (379-395)

D. N. THEODOSIVS AVG.
Cos., 380 ; II, 388 ; III, 393. *Divus.*
GEMALIN : *Aelia Flaccilia Augusta.*

MAGNUS MAXIMUS (383-388)

D. N. MAGNVS MAXIMVS AVG.
Damnatio memoriae.

FLAVIUS VICTOR (383-388)

D. N. FLAVIVS VICTOR AVG.
Zoon van den voorgaande.

EUGENIUS (392-394)

D. N. EVGENIVS AVG.
Cos., 393.

HONORIUS (395-423, in het Westen)

D. N. HONORIVS AVG.
Zoon van Theodosius, werd Augustus in 393. *Cos.*, 386 ; II, 394 ; III, 396 ; IV, 398 ; V, 402 ; VI, 404 ; VII, 407 ; VIII, 409 ; IX, 412 ; X, 415 ; XI, 417 ; XII, 418 ; XIII, 422. *Divus.*

CONSTANTINUS III (407-411)

D. N. FL. CL. CONSTANTINVS AVG.

CONSTANTIUS III (421)

D. N. CONSTANTIVS AVG.
ZIJN GEMALIN : *D. N. Aelia Galla Placidia Aug.*, dochter van Theodosius.

VALENTINIANUS III (425-455)

D. N. PLACIDIVS VALENTINIANVS AVG.

ARCADIUS (395-408, in het Oosten)

D. N. ARCADIVS P. F. AVG.
Zoon van Theodosius. *Augustus* in 383. Zijn gemalin was *Eudoxia.* (1)

(1) In de inscripties dragen de keizers van het late keizerrijk niet zelden den titel IMP*(erator)* in plaats van D*(ominus)* N*(oster)*.

HOOFDSTUK IX

BEELDHOUWWERK
BRONZEN EN AARDEN BEELDJES

Wij vereenigen in dit hoofdstuk het beeldhouwwerk, de bronzen beeldjes en de terracotta. Zij getuigen niet alleen van den kunstsmaak der bevolking en van de kunstvaardigheid der artisten en ambachtslieden, maar de drie groepen van voorwerpen werden ook hoofdzakelijk geïnspireerd door den godsdienst en het volksgeloof, waarvan zij een weerspiegeling zijn. Natuurlijk kunnen zij ook belang hebben voor de geschiedenis van de nijverheid en den handel, van zoodra men de fabrieken kan situeeren en hun afzetgebied begrenzen.

BEELDHOUWWERK

Rondsculptuur is eerder zeldzaam. Zij was waarschijnlijk te kostelijk voor de Gallo-Romeinsche beurzen of stelde te hooge eischen aan de technische bekwaamheid der steenkappers, want van kunstenaars kan men niet spreken. In rondsculptuur komen voor portretten van overheidspersonen, van dichters en denkers en andere beroemdheden en ook enkele godenbeelden. De meeste werden uit het zuiden ingevoerd.

De groote meerderheid van het beeldhouwwerk bestaat echter uit met reliefs versierde steenen en zijn ofwel grafsteenen ofwel wijmonumenten. Men kan ze thans gemakkelijk bereiken dank zij het monumentale *Recueil général des Bas-reliefs de la Gaule romaine*, 11 dln., Parijs, 1907 vv. en het *Recueil général des reliefs statues et bustes de la Germanie romaine*, Parijs, 1931, beide van de hand van E. Espérandieu, die door deze werken een onschatbaren dienst aan de Gallo-Romeinsche archeologie en bijzonder aan de Gallo-Romeinsche godsdienstgeschiedenis bewezen heeft. Het is te wenschen dat de overige Romeinsche provincies weldra dit mooie voorbeeld zullen volgen. Dringend noodwendig is vooral een corpus van het beeldhouwwerk der Donaulanden, dat nauw verwant is met dat van Gallië en moeilijk bereikbaar is.

E. Gerster (1) is er in gelukt door stijlanalyse twee groote werkhuizen van grafmonumenten te localiseeren, die te Mainz en te Keulen gedurende de I[e] eeuw n.C. gearbeid hebben en hij heeft getracht hun voortbrengselen in den tijd te situeeren.

L. Hahl (2) heeft de stijlevolutie gedurende het geheele keizerrijk zoeken na te gaan om alzoo den datum van een aantal funeraire en godsdienstige monumenten te bepalen.

Grafsymboliek

De grafmonumenten gunnen ons een blik, op het dagelijksch leven en op het geloof aan het toekomstig leven na den dood.

De familieleden lieten gaarne op de grafsteenen het min of meer gelijkend portret van de(n) overledene(n) beitelen om zijn herinnering te vereeuwigen. Deze mode schijnt uit Noord-Italië afkomstig te zijn. De overledene werd voluit voorgesteld ofwel vergenoegt men zich met een borstbeeld. De burgers en diegenen welke er zich mede gelijk stellen, zijn gekleed in de Romeinsche toga, waarvan zij de boord met de rechter hand vast houden voor de borst, ofwel dragen zij in de neerhangende hand de testamentrol, schrijftabletten, een beurs, teeken van hun welstand, of een werktuig, waardoor hun ambacht gekarakteriseerd wordt. De vrouwen zijn ook gekleed volgens de Romeinsche mode en houden een mappa of een opschikdoosje in de hand. De conventie moet hier een groote rol gespeeld hebben. Soldaten worden gaarne in volle wapenrusting voorgesteld en de decoraties worden natuurlijk niet vergeten. Soldaten van de bereden hulptroepen zitten te paard en rennen in volle vaart over den verslagen vijand heen. Misschien heeft deze voorstelling wel een diepere beteekenis.

Vanaf het einde der II[e] eeuw komen de borstbeelden gevat in medaillon in voege.

Kenschetsend voor het land van Trier, waartoe ook het zuidelijk deel van Belgisch Luxemburg behoorde, zijn de grafmonumenten met realistische tooneelen uit het dagelijksch leven. Zoodra men het land der voormalige Trevieren verlaat, vermindert hun getal in aanzienlijke mate. Iedereen kent den grafpijler van Igel, bij Trier, die nog overeind staat, en opgericht werd ter nagedachtenis van den lakenhandelaar Secundinius. Men ziet hem in zijn winkel, koopers keuren de tentoongestelde stoffen, werklieden pakken ze in groote balen in en vervoeren

(1) *Mittelrheinische Bildhauerwerkstätten im I. Jahrh. n.C.*, Bonn, 1938.

(2) *Zur Stilentwicklung der provinzialrömischen Plastik in Germanien und Gallien*, Darmstadt, 1937.

ze met den vrachtwagen, pachters betalen hun pachtsom af of, zooals anderen meenen, betalen de verschuldigde belastingen. Het is ook mogelijk dat het tooneel op de bankiersbedrijvigheid van den overledene zinspeelt (1).

Neumagen, dat ook in de buurt van Trier gelegen is, heeft even realistische monumenten geleverd. Men ziet er eveneens een lakenhandelaar die zijn stoffen in zijn winkel rangschikt, een werkman die een baal dichtsnoert, een andere die een baal weegt, een schip dat met stroo verpakte amphoren geladen is, een tweede schip met tonnen beladen, een man en een vrouw aan hun opschik, de eigenaar die van de jacht terugkeert, een schoolmeester in de klas en eindelijk weer de betaling van de pachtsom (2).

Ook te Aarlen en te Buzenol, in de Belgische provincie Luxemburg, kwamen talrijke resten van dergelijke grafpijlers aan het licht. Wat vorm en versiering betreft zijn zij eng verwant met de zuil van Igel. Wij hebben hier waarschijnlijk met gemeen goed van de Triersche werkhuizen te doen. Citeeren wij de voornaamste tooneelen : werk in een steenbakkerij (Waltzing) of in een weverij (Sibenaler), schoolmeester aan het bord, leerling of slaaf die een pak slagen in ontvangst neemt, betaling van belastingen of pacht in natura (haan, visschen, fruit, biggetje), brouwer die zijn bier proeft, pottenbakker aan den arbeid, volders bij de kuip, boer die zijn fruit op de markt te koop stelt, arbeiders op het veld met spade en houweel, boer achter den ploeg (Pl. XXI).

Op een grafsteen van Maastricht staan twee vechtende zwaardvechters afgebeeld.

Andere voorstellingen spreken van de hoop welke het volk in een beter leven hiernamaals stelde en van de voorstelling welke men zich er van maakte. In de buurt van Tongeren wordt heden nog een Romeinschen grafsteen als doopvont gebruikt. Een deel der oorspronkelijke versiering is in de vroege Middeleeuwen weggekapt geworden, maar wat er van over gebleven is, een bloemenkrans met linten, een masker, een pedum of kromstaf, attribuut van Dionysos en de saters, een syrinx of herdersfluit, is voldoende om te bewijzen dat de overledene zijn hoop op Dionysos gesteld had en na zijn dood in diens gezelschap hoopte opgenomen te worden (3). De Dionysoscultus was zeer verspreid in Gallië.

Wij hebben hooger reeds de gelegenheid gehad de merkwaardige sarcophaag van Simpelveld te bespreken. De voorname huisvrouw, wier lijkasch in deze sarcophaag ter aarde besteld

(1) H. Dragendorff-E. Krueger, *Das Grabmal von Igel*, Trier, 1924.

(2) W. von Massow, *Die Grabmäler von Neumagen*, Berlijn, 1932.

(3) H. van de Weerd, *Musée belge*, 1928, 19 vv.

werd, beschouwde het toekomend leven als een voortzetting van het aardsche en daarom liet haar echtgenoot haar laatste verblijfplaats opsmukken met de afbeeldingen van haar villa en van haar rijk gemeubelde en geriefelijke woonkamer, opdat zij hiernamaals niets zou missen van het comfort waaraan ze in dit leven gewoon was geweest. Zij vormde zich van het toekomend leven dezelfde voorstelling als de meeste van haar tijdgenooten, die allerhande huishoudelijk gerief en eetwaar aan de overledenen in het graf medegaven.

Van soortgelijke materialistische opvatting getuigen eveneens de doodenmalen. De afgestorvene ligt op een rustbed uitgestrekt bij een welgevulde tafel, terwijl één of twee dienaars zich gereed houden om hem op zijn wenk te bedienen. Somtijds houdt zijn vrouw hem gezelschap te zamen met zijn trouwen hond (1).

Een derde groep van lieden geloofden dat de ziel der overledenen na den dood van het lichaam ten hemel zou opstijgen om eeuwig gelukzalig te zijn in het rijk der sterren, ergens op de maan of de planeten of in den ether. Vandaar de talrijke astrale symbolen (zonnerad, maansikkel, sterren enz.), welke op de grafmonumenten voorkomen, en andere voorstellingen welke eveneens aan dit geloof herinneren b.v. de afbeelding der planeten, der windgoden, de roof van Ganymedes (Igel) en zoo meer.

De interpretatie van sommige voorstellingen is niet altijd gemakkelijk en wordt dan ook best aan bevoegde personen overgelaten.

De grafmonumenten spreken aldus van de gehechtheid der familieleden aan hun betreurde dooden. Zij bewijzen te zamen met de inscripties dat de bevolking vast geloofde aan een ander en beter leven dan dit aardsche en van tijd tot tijd kan men er uit afleiden welke voorstelling zij zich van het toekomend leven vormde. Wij zien ten slotte het volk in zijn gewonen handel en wandel en mogen soms een blik werpen in de woonvertrekken (2).

Wijmonumenten

Bij de interpretatie der wijmonumenten heeft men voortdurend rekening te houden met hetgeen Tacitus de interpretatio romana genoemd heeft (3).

(1) De doodenmalen komen bijzonder voor aan den Rijn en bij de equites singulares te Rome, waarbij vele Germanen gediend hebben. Welk is de oorzaak van deze wel omgrensde verspreiding ? Welk is de oorsprong van het doodenmaal? Heeft de voorstelling soms geen diepere beteekenis? Alle vragen die nog niet opgelost zijn.

(2) Wij hebben het werk van Fr. Cumont, *Recherches sur le Symbolisme funéraire des Romains*, Parijs, 1942, voor dit opstel niet meer kunnen gebruiken.

(3) Goede uiteenzetting door G. Wissowa in *Archiv f. Religionswissenschaft*, XIX, 1916-1919 bl. I vv. en bij Drexel, *XIV. Ber. R. G. K.*, 1922, bl. 4-6.

Toen de Romeinen met de veroverde volkeren in contact traden, hebben zij hun eigen goden met die der overwonnen volkeren vergeleken. Wanneer sommige goden van de twee groepen trekken van overeenkomst vertoonden, hebben zij de vreemde goden met de hunne vereenzelvigd en met Romeinsche namen genoemd. Zoo zegt Cæsar, B.G. VI, 17 dat de Galliërs Mercurius, Mars, Jupiter, Apollo en Minerva vereerden ; hij bedoelt natuurlijk Keltische godheden die op de genoemde Romeinsche geleken en gemeenzame karaktertrekken vertoonden. De provincialen gingen op dezelfde wijze te werk. Wanneer ze den invloed van de romanisatie ondergaan hadden, aanriepen zij hun Keltische godheden met den naam van de correspondeerende Romeinsche godheid en ze stelden hun Keltische goden voor onder de gedaante van Romeinsche. Niet altijd echter is de assimilatie volledig doorgevoerd. Niet zelden vindt men in de inscripties naast den Latijnschen naam van den god ook nog den Keltischen onder den vorm van een hoedanigheidswoord en verraadt de voorstelling de ware identiteit van de afgebeelde godheid door haar onklassieke houding of kleedij of door onklassieke attributen en bijfiguren.

Een paar voorbeelden zullen dit verduidelijken. Mercurius heet niet alleen kortweg Mercurius zonder meer, maar ook Mercurius Cissonius, Mercurius Arvernus, Mercurius Visucius, enz. ; Mars wordt bij de Trevieren vereerd onder den naam van Mars Intarabus en Apollo heet dikwijls Apollo Grannus, enz.

Te Tongeren werd een steen gevonden waarop Jupiter en Juno met den arend en den pauw voorkomen. De godheden hebben de houding aangenomen en dragen de kleederen van Jupiter en Juno van de Kapitolijnsche trias, maar Juno draagt het zonnerad in de hand, zoodat wij onmiddellijk over hun ware identiteit ingelicht zijn. Wij hebben hier te doen met een der Keltische hoofdgoden, Taranis, en met zijn paredra. Een ander voorbeeld. Mercurius wordt somtijds voorgesteld in gezelschap van een slang met ramshoofd, een dier, dat in de klassieke mythologie onbekend is. Wij hebben natuurlijk met een Keltischen god te doen. Dat de driekoppige god, de god met het hertgewei en de god in Bouddha-houding geen Romeinsche goden verbeelden, hoeft wel geen betoog. Zij dragen somtijds attributen van Mercurius als de beurs of den petasos (vleugelhoed) of bevinden zich in het bijzijn van de schildpad, den ram, enz. Hieruit blijkt alweer dat deze vreemdsoortige Gallische godheden en de Romeinsche Mercurius sommige gemeenzame karaktertrekken moeten gehad hebben (1).

(1) Andere middelen om de interpretatio romana op te sporen zijn de vondstomstandigheden en, wanneer het monument een inscriptie draagt, de naam van den dedi-

Wij zouden deze voorbeeldenreeks nog gemakkelijk kunnen verlengen. Wij verkiezen den lezer te verwijzen naar het CIL., naar het hooger aangehaalde werk van E. Espérandieu en naar het pas verschenen boek van Dr P. LAMBRECHTS, *Contributions à l'Etude des Divinités celtiques*, Brugge, 1942.

Onze voorouders vereerden Romeinsche, Oostersche en inheemsche, Keltische en Germaansche, godheden. Dit blijkt niet alleen uit de reliefs maar meer nog uit de statuetten en de inscripties.

Van de Romeinsche goden noemen wij Jupiter, Juno, Minerva, Apollo, Hercules, Mercurius, Mars, de Dioscuren. Wellicht zijn er nog andere. De meeste komen voor op de vier godensteenen, waarover hieronder gesproken zal worden.

De Oostersche invloed blijkt niet zeer groot te zijn geweest, zooals trouwens te verwachten was in een afgelegen streek, waar weinig troepen gelegerd hebben. Attis, de gezel van Kybele, de groote Phrygische moeder, treft men aan op steenen van Nijmegen en van Vervoz, bij Luik, en ook op een handvat van een kistje gevonden te Brunehaut-Liberchies (Henegouwen). De Sabazioshand van Rumpst wijst op Phrygischen invloed, die waarschijnlijk ons land bereikt heeft langsom de vloot, waarvan vele manschappen in het Oosten gerecruteerd werden. Isis, Luna, Kybele komen voor in de terracotta (1). Van de Mithrascultus werd nog geen spoor ontdekt.

Wanneer wij daarna onze aandacht wijden aan de monumenten van het inheemsch geloof, dan treffen ons de wijsteenen ter eere van Nehalennia, die te Domburg (eiland Walcheren) een heiligdom had, de votiefsteenen ter eere der matres of matronæ, de viergodensteenen, de Jupiterzuilen en de Jupiter-gigantzuilen.

Wij hebben hooger reeds kennis gemaakt met de godin Nehalennia. Dat zij een godin van den voorspoed geweest is en inzonderheid den zeehandel onder haar bescherming heeft genomen, is duidelijk uit de hooger besproken documenten gebleken. Het kan ons bijgevolg niet verwonderen dat wij haar in gezelschap van Neptunus aantreffen. Maar wat komen Hercules en de hond bij haar doen ? Wordt Hercules hier misschien beschouwd als de beschermer van den handel te land, die met veel moeilijkheden en gevaren gepaard ging ? Of is hij eenvoudigweg de

cant en het woord *deus* voor den naam van den god. Wanneer de dedicant een Keltischen naam draagt, dan is er veel kans dat de aanbeden godheid een autochtone is. Het woord *deus* zou, volgens de heerschende meening, alleen voor den naam van inlandsche godheden gebruikt zijn geworden.

(1) Kybele was in de oogen van de Galliërs een vruchtbaarheidsgodin geworden, een soort mater. In de Ve eeuw werd haar beeld nog op een wagen door de velden van Arles gevoerd om den hemelschen zegen over de veldvruchten af te smeeken.

verpersoonlijking van den levensstrijd van den mensch, die door het kampen tegen- en het overwinnen van vele materieele en zedelijke moeilijkheden den hemel verdienen moet, zooals Hercules ? De hond staat gewoonlijk in betrekking met de onderwereld. Is dit hier ook het geval ? Zoo ja, dan zou Nehalennia ook een godin van den dood geweest zijn (Pl. XXIIb).

Op sommige monumenten zet Nehalennia den voet op den voorsteven van een schip, zooals de Egyptische Isis het ook doet. Werd de voorstelling door de Isisafbeeldingen beïnvloed ?

Op een andere groep van monumenten worden de matres of matronæ voorgesteld. Hun eeredienst was zeer verspreid, zoowel bij de Kelten als bij de Germanen. Men treft onder meer vele afbeeldingen aan in de streek van Bonn-Keulen-Julich. Zij zijn gewoonlijk ten getale van drie en worden zittend voorgesteld, terwijl zij in een lang kleed gehuld zijn, waarover een breeden mantel geslagen is, die de beide schouders bedekt en onder de kin met een dikke speld is vast gemaakt. De twee buitenste lijken bejaarde vrouwen te zijn geweest en ze dragen een grooten bolhoed. De middenste heeft een jeugdig voorkomen en is gewoonlijk blootshoofds. Aan den hals dragen zij vaak de lunula. Op hun schoot liggen vruchten, welke ze met beide handen vast houden. Somtijds is er een diertje bij. Zij dragen allerhande bijnamen in de inscripties, waarvan vele aan volks- en plaatsnamen ontleend zijn, b.v. Alaterviæ, Aufaniæ, domesticæ, Mopates, Treveræ, Masanæ, enz. Zij zijn moedergodinnen, die den mensch in zijn handel en wandel beschermen, die geluk en voorspoed schenken, de akkers doen gedijen en den veestapel doen aangroeien (1) (Pl. XXIIa).

Het geloof aan hun weldoenden invloed moet diep zijn ingeworteld geweest, want het bleef bij de bevolking voortleven tot op onze dagen, verchristelijkt natuurlijk. Men meent immers dat de vereering der Drie Gezusters of drie Jonkvrouwen of nog van Einbede, Warbede en Willebede bij die der matres aansluit en er een voortzetting van is (2).

Vele vragen blijven nog onbeantwoord. Waarom verschijnen zij ten getale van drie ? Waarom dragen de twee buitenste godinnen den bolhoed en is de middenste blootshoofds ? Waarom is deze jonger dan de andere ? Welk is de beteekenis van den bolhoed ? Welk verband heeft er bestaan tusschen de matres

(1) Onder de Munsterkerk te Bonn werd voor ettelijke jaren een heiligdom der matronae Aufaniae gevonden. Cfr. *Bonner Jahrbb.*, 135, 1930.

(2) W. HEILIGENDORFF, *Der Keltische Matronenkultus und seine Fortentwicklung im Deutschen Mythos*, Leipzig, 1934 ; H. VAN DE WEERD, pr. *De Eeredienst der Drie Gezusters, Verzamelde Opstellen*, Hasselt, 1938, 291 vv. ; M. ZENDER, *Die Matronen und ihre Nachfolgerinnen im Rheinlande, Rhein. Vierteljahrsblätter*, 1940, bl. 159 vv.

en andere goden b.v. Mercurius ? Welk is de oorsprong van dezen cultus en welke zijn de oorzaken van zijn verspreiding ?

De drie- en viergodensteenen hebben den vorm van een cubus of van een langwerpig vierkant dat hooger dan breed is. Zij worden aldus genoemd, omdat drie of vier zijden van het blok met godenbeelden versierd zijn (1). De voorgestelde godheden zijn bijna altijd Romeinsche : Juno, Minerva, Apollo, Hercules komen er veel op voor. Jupiter wordt zelden afgebeeld, waarschijnlijk omdat het monument, waarvan ze deel uitgemaakt hebben, aan dezen god gewijd was. Immers er zijn viergodensteenen die een wijinscriptie ter eere van Jupiter optimus maximus of van J.O.M. en Juno regina dragen.

Deze monumenten worden vooral in de Rijnstreek gevonden en wel bijzonder in de gebieden die door de Mattiaci, de Triboci, de Nemetes en de Vangiones bewoond waren, d.i. bij den middenloop van den Rijn, en verder bij de Trevieren en de Ubii (Keulen). Zij dateeren uit de tweede helft der IIe eeuw en uit de eerste helft der IIIe (2).

Een twintigtal drie- en viergodensteenen werden in en rond Aarlen gevonden en een zestal in de civitas der Tungri (twee te Amberloup, één te Heers, één te Berg bij Tongeren, één te Maastricht en een zesde te Kessel (Nederl. Limburg) (3).

Deze viergodensteenen moeten een belangrijke rol gespeeld hebben in het geloof der Gallo-Romeinen. Dit blijkt o.m. uit het feit dat de meeste van deze monumenten aangetroffen werden onder het autaar van christen kerken of verdoken zaten in de muren van deze kerken of nog in den omheiningsmuur van het kerkhof. Vroege christen kerken treft men meer dan eens aan op plaatsen, waar voorheen een heidensch heiligdom bestaan had en bijgevolg reeds voor de invoering van het Christendom een groote toeloop van geloovigen was (4).

Men denkt dat de drie- en viergodensteenen deel uitgemaakt hebben van de Jupiter- en de Jupitergigantzuilen.

De opbouw van beide zuilen is dezelfde, alleen de bekroning verschilt. Op een tamelijk zware fundeering stond een voetstuk dat in vele gevallen een drie- of viergodensteen geweest moet zijn. Op dit voetstuk kan een tweede geplaatst zijn, dat dan achtkantig is en versierd was met de afbeeldingen van de zeven

(1) Bij de Kelten heeft het getal *drie* een groote rol gespeeld, o.m. in den godsdienst. De drie-godensteenen zijn daarom zeer waarschijnlijk de oorspronkelijke die het minst beïnvloed zijn geworden door den vierkanten vorm van den steen.

(2) nl. uit de jaren 170 en 246 n. C. HAUG, *Die Viergöttersteinen, Westdeutsche Zeitschr.*, X, 1891, en PAULY-WISS., *Real-Enc.*, *Suppbd.* IV, 1924, *s. v.*

(3) Cfr. Ons artikel in *Revue belge de Philol. et d'Hist.*, XI, 1932, bl. 698 vv.

(4) Onder de Munsterkerk van Bonn werd een heiligdom der Matres Aufaniae en meerdere monumenten van deze godheden ontdekt.

weekgoden. Daarboven verhief zich een zuil, die gewoonlijk geschubd was en op een Korinthisch kapiteel eindigde. De bekroning bestond uit een beeld van Jupiter of van Jupiter en Juno (somtijds wordt de Keltische hoofdgod Taranis bedoeld b.v. te Tongeren, waar Juno het zonnerad in de hand draagt) ofwel uit een eigenaardige groep, die er als volgt uitzag. Een ruiter, somtijds in krijgskleedij en somtijds met het zonnerad in de hand, rent in volle vaart over een neerhurkenden of neerliggenden gigant heen. Het lijf van den reus eindigt op een slangenstaart. De gedateerde monumenten van beide soorten zijn uit de eerste helft der IIIe eeuw (afb. 34).

De Jupiterzuilen werden bijzonder in Neder-Germanië gevonden, de Jupitergigantzuilen daarentegen in Boven-Germanië en in het Oosten van Gallië. Hun verspreidingsgebied stemt nagenoeg overeen met dat der viergodensteenen.

Brokstukken van giganten werden gevonden te Nijmegen, Tongeren (Plaat XXIIIc), Majeroux (Virton) en Aarlen (1). De bekroning van een Jupiterzuil (Jupiter en Juno met het rad) kwam te Tongeren te voorschijn (2).

Aan de Jupiterzuilen heeft men tot hiertoe maar weinig aandacht geschonken. Rond de Jupiter-gigantzuilen is een heele literatuur ontstaan (3). Sommigen hebben ze aan Germaanschen invloed toegeschreven (Hertlein, Hettner), zonder voldoende gronden. Anderen willen er Hellenistisch-Romeinschen invloed in ontdekken (Haug, Riese, Cumont, Maas).

(1) ESPÉRANDIEU, 6623, 4019, 4024, *Antiq. class.*, IV, 1936, bl. 492 en pl. 38, I.

(2) *Ibid.*, 7217.

(3) Bibliog. hierachter.

Afb. 34. — Jupiter-gigantzuil (P. LAMBRECHTS, Div. Celt., blz. 81).

De ruiter in krijgsuitrusting zou de keizer in hoogsteigen persoon zijn en de gigant een verslagen Germaan. Volgens een derde meening zou de voorstelling de Romeinsche concretiseering zijn van een Keltischen mythus die vertelde van de overwinning van een ridder of een god over een reus of daimoon. Het debat is verre van uitgeput. Het onderwerp werd trouwens nog nooit grondig bestudeerd. Men heeft zich vooral met de hoofdgroep bezig gehouden, maar nooit het geheele monument onder de oogen genomen. Vele problemen blijven vooralsnog onopgeklaard. Welke is de eigenlijke beteekenis van de hoofdgroep, van de viergodensteenen, van de weekgoden, van de geschubde zuil ? Is de grondgedachte Keltisch, wat wij gelooven, of Germaansch, of Kelto-Germaansch ? Wat werd aan de Romeinsche of aan de Oostersche vormentaal ontleend ? Welk is de oorzaak van de verspreiding ? Welk verband heeft er bestaan tusschen de Jupiterzuilen van Neder-Germanië en de Jupiter-gigantzuilen van Boven-Germanië ? en zoo voort.

BRONZEN BEELDJES

Bijna alle bronzen beeldjes zijn gegoten en zijn massief. Hun hoogte schommelt tusschen 0,5 en 0,15 M. Grootere figuurtjes zijn zeldzaamheden.

Daar ze maar zelden gestempeld zijn, weten wij van de fabrieken en de fabrikanten weinig af. Wij mogen echter aannemen dat de geschiedenis van deze beeldjes ongeveer dezelfde is als die van het bronzen vaatwerk, de terra sigillata en het glas. Deze artikelen werden eerst uit het zuiden ingevoerd, en daarna in Gallië zelf gefabriceerd. Wat het bronzen vaatwerk betreft, hebben de Italiaansche fabrikanten de markten van Gallië beheerscht tot rond het midden der IIe eeuw. Men mag veilig aannemen dat dit ook het geval geweest is met de bronzen statuetten, waarvan de vervaardiging nog meer technische kennis en vaardigheid vereischte.

De Galliërs waren reeds bedreven in de bronskunst in den La Tène-tijd (1). Hun natuurlijke aanleg werd aangewakkerd door de inlijving van hun land bij het Romeinsche rijk, want deze schiep nieuwe mogelijkheden voor hun ondernemingsgeest. Herinneren wij er aan, dat de Galliërs de uitvinders geweest zijn van het procédé dat hun toeliet bronzen fibulæ en bronzen sierplaten voor paardengetuig en voor wagens te overtinnen en

(1) Cfr. twee stukken uit het Museum van Aalst in *Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis* IX, 1943, bl. 7 vv. (H. VAN DE WEERD, - S. DE LAET, *Bronzen Beeldjes uit het Mus. van Aalst*).

te overzilveren en dat zij het ook zijn geweest die de geëmailleerde fibulæ op de markt hebben gebracht in de IIe eeuw n.C. Er moeten reeds vroeg, vanaf de I^e eeuw n.C., werkhuizen in Gallië, en bijzonder in het Zuiden der provincie, bestaan hebben, die niet alleen bronzen vaatwerk en ander keuken- en tafelgerief vervaardigd hebben, maar ook geïmporteerde bronzen beeldjes hebben nagemaakt ten einde de devotie hunner landgenooten te voldoen. Van het Zuiden zullen de fabrikanten dan wel, zooals hunne collega's uit de glas- en terra sigillata-nijverheden, naar het Noorden zijn opgeklommen om zich dichter bij de markten van het Rijnland te vestigen.

Bavay is zeer waarschijnlijk een centrum van bronsnijverheid geweest (1).

Het is somtijds moeilijk de ingevoerde statuetten van de Gallische te onderscheiden. Gallisch zijn in alle geval de beeldjes, die een of ander specifiek Gallisch kenmerk vertoonen in de houding, de kleedij of de attributen. Men vermoedt daarenboven en met recht, dat de Gallische fabrikanten en hun personeel minder ontwikkeld en technisch minder onderlegd zijn geweest dan hun collega's van het Zuiden, die over meer geschoold personeel beschikten. Statuetten, die van waren kunstsmaak en groote technische vaardigheid getuigen, mooie proporties en lijnen vertoonen mogen dan ook als geïmporteerde stukken aangezien worden.

De voorstellingen zijn zeer verscheiden. Zij zijn van religieuzen en profanen aard. De eerste hadden wellicht een rol te vervullen bij de cultushandelingen of werden in de huiskamers geplaatst om have en goed onder de bescherming van de voorgestelde godheid te plaatsen, zooals men heden ten dage nog doet. De stukken van de tweede groep dienden om de vertrekken te stoffeeren.

Voor de studie van den godsdienst hebben de religieuze beeldjes hetzelfde belang als de reliefs en hun inhoud is ook ongeveer dezelfde. Jammer genoeg bezitten wij nog altijd geen *corpus statuncularum*, wat de taak erg belemmert. De bronzen statuetten zijn verspreid over ontelbare musea, vele zijn noch beschreven, noch gereproduceerd ; ofwel zijn zij het in locale tijdschriften, die moeilijk, vaak zelfs niet te bereiken zijn. Het is dan ook te hopen dat deze spijtige leemte zoodra mogelijk zal

(1) FR. CUMONT heeft de Kybele-handvatten, waarvan een exemplaar te Brunehaut-Liberchies gevonden werd, aan een fabriek van Bavay toegeschreven. Hij steunt op het verspreidingsgebied van deze voorwerpen. Op dezelfde wijze heeft C. BLINKENBERG de fabriek der Sabazioshanden (Rumpst) in Gallia Belgica gesitueerd en onlangs heeft P. LAMBRECHTS het vermoeden uitgesproken dat de Mercuriusbuste van Anthée (museum Namen) uit een fabriek van Bavay zou stammen.

aangevuld worden. Ondertusschen zouden de conservatoren en bezitters van verzamelingen goed doen met de beeldjes, welke in hun bezit zijn, te publiceeren.

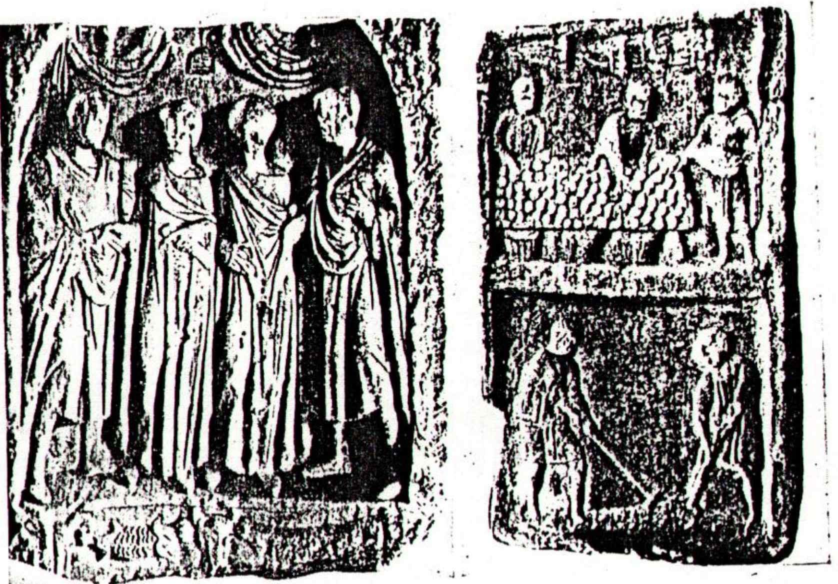
Uit het voorgaande blijkt dat het vooralsnog onmogelijk is een overzicht te geven van de bronzen beeldjes, welke in onze landen aan het licht zijn gekomen. Deze lijst zou noodzakelijkerwijze onvolledig zijn en wellicht zeer interessante stukken niet vermelden.

Wanneer men de voorstellingen en de vondstomstandigheden der bronzen statuetten vergelijkt met die der terracottabeeldjes, constateert men een merkelijk verschil, dat nog niet verklaard werd. Bronzen beeldjes komen in de graven haast niet voor en men vraagt zich af waarom. Men gaf den overledene wel bronzen vaatwerk en ander gerief mede in het graf. De meeste terracotta stammen integendeel uit de graven. Ook in de tempels en de tempelgebieden werden weinig bronzen beeldjes geofferd, terwijl er vele terracotta gevonden werden. In de groep der bronzen beeldjes overheerschen sterk de mannelijke godheden b.v. Mercurius en Mars. Beide blijken de interpretatio romana te zijn geweest van twee aspecten van den Keltischen hoofdgod Taranis. In de groep der terracotta overwegen integendeel de vrouwelijke godheden : Mars, Jupiter, Apollo, enz. komen niet of bijna niet voor en zelfs het beeld van Mercurius is niet zeer verspreid. Eindelijk vertoonen de bronzen beeldjes veel meer karakteristieke Keltische bijzonderheden in de houding, de kleedij en de attributen dan de terracotta. De bronzen beeldjes leveren aldus oneindig veel meer op voor de studie van den Keltischen godsdienst dan de aarden (Plaat XXIII, a, b.).

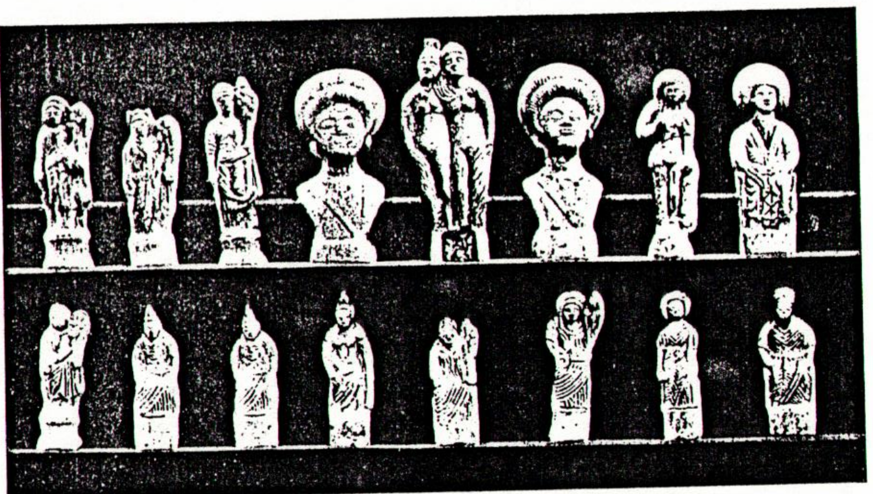
* * *

Wij willen alvorens te sluiten nog even de aandacht vestigen op de twee figuren van Plaat XXIV. Figuur A stamt uit een graf van Tongeren ; figuur B werd in de villa van Anthée gevonden en bevindt zich thans in het museum te Namen.

De zittende Mercurius van Tongeren houdt in de ééne hand een beurs en in de andere een vogel, waarschijnlijk een haan, daar dit dier aan Mercurius toegewijd was. Merkwaardig is vooral dat de god voorzien is van drie phalli, waarvan zich één bevindt op het hoofd, de tweede op den neus en de derde op zijn natuurlijke plaats. Het beeldje kon opgehangen worden en heeft zonder twijfel gediend als amulette of afweermiddel tegen het booze oog. Het is bekend dat de phallus door de Gallo-Romeinen aangezien werd als een geschikt middel om de schadelijke gevolgen van het kwade oog af te weren. De drie phalli versterken de macht van

Pl. XXI. — Grafsteenen van Aarlen (Mus. Aarlen).

Pl. XXV. — Terracotta van Tongeren (Verz. M. Christiaens)

Pl. XXII. — a. Moedergodin met bolhoed
(Verz. M. Christiaens, Tongeren).

Pl XXII. — b. Nehalennia gevonden te Domburg.

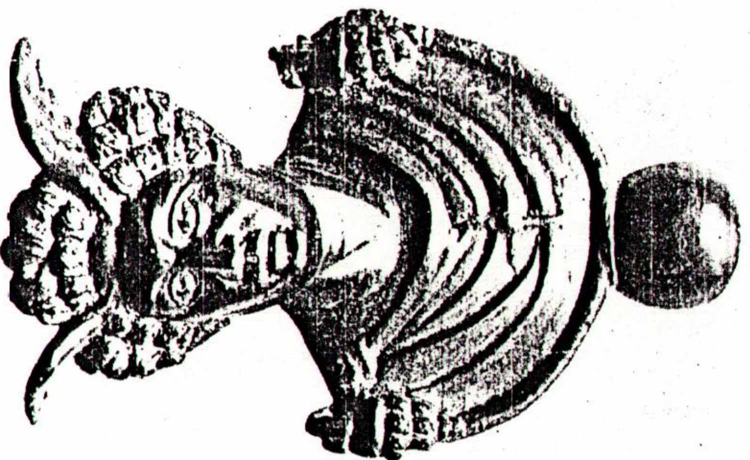
Pl. XXIII. — a. Mars
(Mus. Brussel)

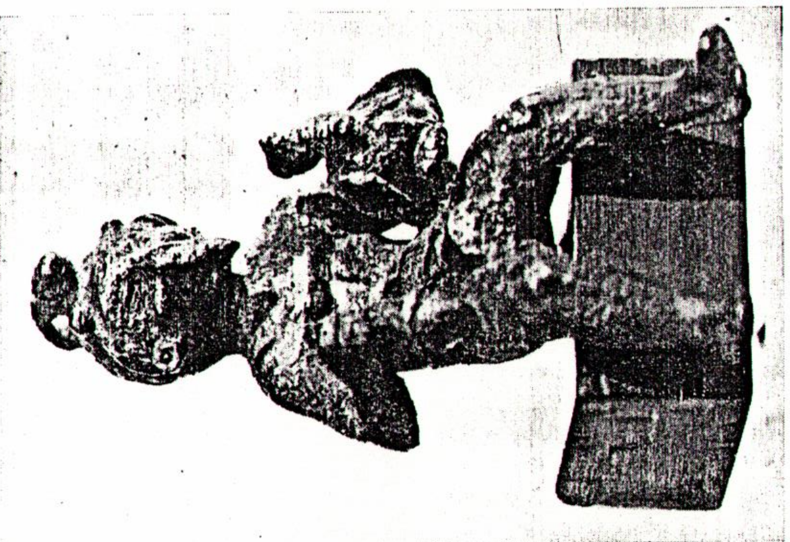
Pl. XXIII. — c.Gigant van Tongeren (Mus. Tongeren)

Pl. XXIII. — b. Hercules
(Mus. Brussel)

Pl. XXIV. — b. Mercurius van Anthée (Mus. Namen)

Pl. XXIV. — a. Mercurius van Tongeren (Mus. Tongeren

de amulette. Aan het getal drie werd bij verschillende volkeren en niet het minst bij de Kelten grooten invloed toegeschreven (1).

De Mercuriusbuste van Anthée is een *hapax*. Het is het eenige gekende beeldje dat dezen god met globus (wereldbol) en met dubbele cornucopia voorstelt. Daarenboven is het ook nog interessant, omdat er duidelijk Oosterschen invloed uit spreekt. De idee van de cosmocratoria of wereldheerschappij is van Hellenistischen oorsprong en de dubbele cornucopia, die het zinnebeeld van voorspoed en geluk is, komt voor het eerst voor in Alexandrië onder de Ptolemeërs. Van Oosterschen invloed getuigt ook nog het astraal teeken, het kruis, dat de god op de borst draagt en dat ook voorkomt op de bekende votiefhand van Sabazios van Rumpst. Het is niet onmogelijk dat beide voorwerpen in locale fabrieken zijn tot stand gekomen. Langs welken weg de Oostersche invloed ons land bereikt heeft en welke er de verspreiders van zijn geweest, zijn vragen welke nog niet zijn opgelost.

Dat Mercurius als amulette dienst kon doen en tevens als cosmocrator en uitdeeler van alle aardsche goederen gehuldigd werd, bewijst hoe groot zijn invloed en zijn vereering moet geweest zijn. Wij hebben hier niet te doen met den Romeinschen god van handel en winst maar met den hoofdgod der Kelten, die overeenkomstig de interpretatio romana onder de trekken van den Romeinschen Mercurius voorgesteld werd. (2).

Terracotta (Plaat XXV)

De aarden beeldjes zijn hol en uit twee vormhelften gedrukt, waarvan de eene den voorkant en de andere den achterkant weergeeft. De achterzijde is doorgaans minder goed verzorgd dan de voorzijde. De voet is vierkant of rond (de Venusbeeldjes staan altijd op een ronden of kegelvormigen voet) en werd te gelijker tijd als de figuur uit den vorm gedrukt. De twee helften werden bij middel van barbotine of opgelengde potaarde aan malkaar gekleefd en daarna in den oven gebakken. De klei is wit te Keulen en roodachtig in de streek van Trier. Sommige dragen nog sporen van bruine kleur.

De technische uitvoering getuigt van weinig zorg en van weinig vaardigheid. Van kunst is er hoegenaamd geen spraak. Klaarblijkelijk hebben wij met massaproductie van goedkoope waar te doen, die bestemd was om de devotie der lagere volks-

(1) P. Lambrechts, *Antiq. class.*, X, 1941, bl. 71 vv.
(2) P. Lambrechts, *Antiq. class.*, VII, 1938, bl. 217 vv.

klasse te voldoen. De fabrikanten moeten kleine ondernemers geweest zijn, die tot denzelfden stand behoorden.

De terracotta-beeldjes versierden de woningen der kleine lieden gedurende hun leven en vergezelden hen daarna in het graf. Zij werden ook in tempels en andere heiligdommen aan de godheden geofferd. Zij hebben bijgevolg een godsdienstig en funerair karakter.

De meeste terracotta van België en Nederland zijn wit van kleur en stammen derhalve uit Rijnlandsche fabrieken. Keulen was in de IIe eeuw een belangrijk centrum van terracotta-fabrieken. Meerdere namen van fabrikanten van deze stad zijn bekend b.v. Vindex, die nabij de nieuwe ganzenmarkt zijn werkhuis had *(ad gantunas novas)*, waar ook de fabrieken van Alfius en Lucius lagen. De twee eersten leefden in de eerste helft der IIe eeuw, de derde in de tweede helft van deze eeuw. In dezen tijd werkte ook Servandus, die zijn bedrijf bij de gerstenmarkt *(ad forum hordiarium)* uitoefende.

Een beeldje van dezen laatste uit het jaar 169 n.C. werd gevonden te Arentsburg (1). De meeste beeldjes van Tongeren werden waarschijnlijk ook te Keulen gefabriceerd. Een dezer draagt het merk V (Vindex ?) (2) ; een beeldje van Vindex kwam ook te Nijmegen aan het licht (3).

De fabrikanten van de streek van Trier kunnen in het zuiden van België geleverd hebben. De beeldjes van Dhronecken zijn geteekend Aquitanus, Fidelis, Melausus, Straubus, Vitalis.

Ook in centraal Gallië hebben fabrieken gelegen, die reeds vroeger gewerkt hebben dan die van den Rijn en van het Trierer land. In het Westen, ergens tusschen Seine en Loire, lagen de officina van Rextugenos, Pestika en Julos, die er een eigenaardigen stijl met rozettenversiering op borst en kleed op nahielden, welke aan de versiering van sommige Keltische bronzen herinnert en waarschijnlijk een godsdienstige of funeraire beteekenis heeft gehad. De eerste teekent *Rextugenos Sullias avot.* Avot = fecit ; Sullias is een streeknaam, die men in Sully-sur-Loire en in Neuvy-en-Sullias weervindt.

Een ander centrum van terracotta-fabricatie was de streek van de Allier in de Auvergne (Arverni). Hier hebben gewerkt Pistillus, Nattus, Sacrillus, enz. Pistillus was te Augustodunum gevestigd en Nattus was een Arverniër. Vormen en beeldjes van deze fabrikanten werden vooral gevonden te Toulon-sur-Allier, Vichy, St. Remy en Lezoux. De drie laatste plaatsen zijn ook bekend als centra van terra sigillata-nijverheid vanaf het midden

(1) Holwerda. *Arentsburg*, p. 141.
(2) H. Van de Weerd, *Antiq. class.*, 1933, p. 378.
(3) CIL. XIII, 10015, 115.

der Ie eeuw. Men gelooft dat sommige fabrikanten van versierde terra sigillata ook terracottabeeldjes vervaardigd hebben te meer dat men de namen van sommige terracotta-fabrikanten op het terra sigillata-vaatwerk weervindt (1).

Wij willen nu nog de voornaamste voorstellingen bondig beschrijven.

Fortuna is gekleed zooals de Romeinsche geluksgodin met tunica en mantel. De staande Fortuna houdt in de linker hand een overvloedshoorn en laat de rechter op een stuur rusten. De zittende godin heeft eveneens in de linker hand een overvloedshoorn, maar houdt in de rechter een offerschaal of een vrucht. Fortuna schonk geluk en voorspoed en werd daarom door velen vereerd. Waarschijnlijk is de vorm alleen Romeinsch en vereerden de Gallo-Romeinen met deze beeldjes een inheemsche geluksgodin, die min of meer op de Romeinsche geleek.

Onder Oosterschen invloed werd ze met de Egyptische godin Isis versmolten en nam ze enkele kenmerken van deze over b.v. de maansikkel, den Isisknoop, enz.

Minerva werd eveneens staande en zittende voorgesteld, bekleed met helm en ægis, terwijl ze een schild met de hand vasthoudt. De zittende typus is bijzonder veel verspreid. Zij had haar oorspronkelijk krijgskarakter heelemaal verloren en was de beschermster geworden van allen die met arbeid hun brood verdienen moesten en inzonderheid van de ambachtslieden. Zij was een soort moedergodin van den werkenden stand, die de menschen zoowel na hun dood als gedurende het aardsche leven bescherming verleende. Men heeft dan ook niet zelden Minervabeeldjes in graven gevonden.

Venus komt onder twee vormen voor, te weten als *anadyomene* en als *Venus pudica*. De eerste is naakt ; zij houdt de kleederen met de eene hand vast, terwijl ze met de andere haar natte haren droog wringt, volgens het gekende type van Apelles. De tweede is half gekleed of naakt en bedekt het midden met de hand, volgens het type van Praxiteles. De Venus door de Gallo-Romeinen vereerd was niet meer de godin der zinnelijke liefde, maar een soort moedergodin, die, zooals Fortuna en de Matres, de menschen heil en zegen schonk, zoowel voor het tijdelijke als voor het eeuwige. Wellicht heeft de keizercultus ook invloed op de verspreiding van haar eeredienst gehad. Venus genetrix immers was de stammoeder van het Julische geslacht en in die hoedanigheid beschermster van het keizerlijk huis. Venusbeeldjes

(1) Men vindt de fabrikantennamen in CIL. XIII, 10015, 1 vv.

werden in graven aangetroffen en de beeldjes van Midden-Gallië dragen niet zelden astrale en funeraire symbolen. Zij beschermde dus de zielen ook in het hiernamaals.

Waarschijnlijk werd haar cultus en de voorstelling welke men zich van haar en van haar invloedssfeer maakte, door locale gebruiken en door het locaal geloof beïnvloed.

Zeer talrijk zijn ook de beeldjes van de *Matres* of de *Matronæ* (Pl. XXV en XXIIa), welke wij reeds in de inscripties en in het beeldhouwwerk ontmoet hebben. Zij werden zittend voorgesteld, gehuld in een lang kleed en een breeden mantel, die de beide schouders bedekt en onder de kin vaak door een dikke speld vastgehouden wordt. Op het hoofd dragen zij dikwijls een grooten bolhoed, somtijds echter een diadeem. Op den schoot liggen vruchten en somtijds een diertje. Zij zijn klaarblijkelijk Gallo-Germaansche vruchtbaarheidsgodinnen.

Tot deze groep moet men ook rekenen de zittende vrouwen gehuld in een lang kleed met of zonder mantel, die een patera in de eene hand en een schepter in de andere dragen.

Een andere inheemsche godin, die nog al veel voorgesteld werd, is de *godin met den schouderriem*. Gewoonlijk werd alleen de buste afgebeeld. Zij draagt zware oorbellen, en een torques met lunula rond den hals, wat haar duidelijk als inlandsche godheid karakteriseert (1), en een schouderriem, die dwars over de borst hangt. Wij weten vooralsnog niet welke haar godsdienstige beteekenis geweest is ; zij moet echter in het Gallo-Germaansche pantheon een belangrijke plaats bekleed hebben te oordeelen naar de verspreiding en het getal der weergevonden beeldjes. Voorloopig zijn haar voorstellingen zoowel als die der Matres interessant, wegens de inlichtingen welke zij over de nheemsche kleederdracht verstrekken (Afb. XXV. 4, 6).

Borstbeeldjes van *Dionysos*, waarvan het hoofd met een bladerenkrans versierd is, komen ook veel voor. Dionysos was god van de onderwereld. Vandaar dat zoovele symbolen van zijn cultus op de grafmonumenten voorkomen. De Dionysosbeeldjes waren bestemd om in de graven geplaatst te worden, want vele Gallo-Romeinen hoopten in zijn gezelschap het toekomend leven gelukkig te mogen doorbrengen.

Mercurius wordt niet dikwijls afgebeeld in de terracotta, ofschoon hij de hoofdgod der Kelten was. (2). In de inscripties,

(1) De torques is een Gallisch sieraad : een open halsring waarvan de twee uiteinden verdikt zijn. De lunula of maansikkel was ook in andere provincies en in Italië in gebruik.

(2) *Bull. Soc. scient. et litt.*, XXIII, 1905, bl. 286-287, pl. A.

in de reliefs en bij de bronzen beeldjes komt hij veel meer voor. Hoe dit onderscheid verklaard moet worden, weten wij nog niet (1).

Het spreekt vanzelf dat voor de Gallo-Romeinen de afgebeelde god niet de Romeinsche is maar de inlandsche hoofdgod, bedeeler van alle goed.

Diana was de beschermster van de jacht en van het jachtvermaak, waar de Galliërs op verzot waren. Haar cultus zal dan ook wel bijzonder in de boschrijke streken verspreid zijn geweest. Een paar beeldjes van haar werden gevonden.

Eros en Psyche of *twee kussende kinderen* verbeelden waarschijnlijk de huwelijkstrouw en den kinderzegen.

De beteekenis van een *lachenden jongeling*, die op ver uiteenliggende plaatsen aangetroffen werd, is nog onbekend.

De Oostersche godsdiensten hebben invloed uitgeoefend bijzonder vanaf het einde van de II[e] eeuw. Voorstellingen van *Kybele*, de groote Phrygische moeder, die een vruchtbaarheidsgodin geworden was, van *Isis*, de groote vruchtbaarheidsgodin van Egypte, van *Luna* enz. zijn aan dezen invloed te danken.

Daarmee is de reeks der voorstellingen ongeveer uitgeput. Wij zeggen ongeveer, want er dient nog melding gemaakt te worden van *dierfiguurtjes* welke men bij de terracotta aantreft. De meest voorgestelde dieren zijn de *hond*, de *haan* en de *duif*. Alle drie werden in graven gevonden en staan bijgevolg in betrekking met het geloof aan het toekomend leven. De hond komt ook meermalen op de grafmonumenten voor.

In sommige van deze dierfiguurtjes bevinden zich losse keitjes, zoodat het figuurtje rinkelt, wanneer men het schudt. Men heeft gemeend dat deze dingetjes als kinderspeelgoed gebruikt werden en aan afgestorven kinderen in het graf mede gegeven werden. Veel aannemelijker is het echter dat we hier met magische voorwerpen te doen hebben, die door hun gerucht onheil afweerden zooals b.v. de bellen. Deze diertjes zouden bijgevolg als bijzet in de graven zijn geplaatst, opdat de overledene desgevallend ze zou kunnen gebruiken om onheil en spoken af te weren.

(1) Zooals wij hooger reeds lieten opmerken ontbreken Jupiter, Mars en Hercules eveneens in de terracotta, terwijl ze veel voorkomen bij de bronzen beeldjes.

VOORNAAMSTE GODHEDEN

HUN KENMERKEN EN ATTRIBUTEN

HELLENISTISCH-ROMEINSCHE

Abundantia of Ceres : gekleede vrouw, staande of zittende, met korenaren of een overvloedshoren in de ééne hand en in de andere een patera of een schepter. Zij is vaak moeilijk te onderscheiden van Fortuna en van de locale vruchtbaarheidsgodinnen.

Aesculapius : staande man van rijpen leeftijd, die een stok in de hand houdt, waarrond een slang kronkelt. Zijn dochter, Hygieia, wordt voorgesteld als een gekleede vrouw die een slang in de hand houdt of op haar schoot een slang uit een patera laat eten.

Apollo : jonge, mooie god, dikwijls met lange, verzorgde haren, naakt of gekleed met lang kleed. Attributen : lier, boog, pijl, pijlenkoker, drievoet.

Diana : kort gerokte vrouw met hooge laarzen, boog, pijl, pijlenkoker, hond, hert.

Dionysos : de god draagt de nebris (bokkenvacht) en op zijn lange lokken dikwijls een krans van bladeren, vruchten of bloemen. Kromstaf (pedum), herdersfluit (syrinx), masker, thyrsos (stok bekroond met een pijnappel), beker, druiventros. Hij is soms vergezeld van saters, menaden of van een panter.

Dioscuren : twee jonge mannen met den pileus (punthoed) op het hoofd en de chlamys (korten mantel) op de schouders. In de hand dragen ze een lans. Ze zitten te paard of staan er naast. Somtijds zijn ze geheel naakt.

Fortuna : gekleede vrouw met overvloedshoorn, somtijds met de hand op een stuurrad. Dit kan op een wereldbol staan. Somtijds draagt ze een driepuntige kroon. Later contaminatie tusschen Fortuna en Isis.

Hercules : sterk gebouwde man, naakt, met knots, leeuwenvel of Hesperidenappel. Somtijds een leeuw aan zijn voeten.

Juno : gekleede vrouw met matronale vormen, somtijds gesluierd ; schepter, pauw, diadeem. Dikwijls moeilijk te identificeeren.

Jupiter : wanneer hij staat is hij gewoonlijk naakt of draagt hij slechts een mantel op den schouder of rond de heupen. Baard, schepter, bliksem, arend. De zittende Jupiter heeft gewoonlijk het kleed rond de heupen geslagen en neemt gaarne de houding aan van den Olympischen Jupiter : zittend in een breeden zetel met een voet op een bankje, schepter in eene hand, arend op de andere. Contaminaties met Taranis (rad), Amon (modius), enz. Somtijds wordt hij voorgesteld terwijl hij den bliksem slingert.

Lares : man gekleed met korten rok, gordel, patera, rhyton.

Mars : staande man, naakt of in krijgsuitrusting (Mars ultor), somtijds den mantel op den schouder, helm, speer, schild.

Mercurius : kan staan of zitten. Petasos (=kleine ronde hoed met vleugeltjes), vleugels aan de voeten, herautstaf of als handelsgod en schenker van welvaart en winst : beurs, herautstaf, haan, bok, schildpad, enz. Achter vele Mercurius- en Marsbeeldjes houdt zich de Keltische hoofdgod schuil.

Minerva : staande of zittende vrouw met helm, lans, schild, aegis.

Neptunus : gebaarde man met drietand en vergezeld van een dolfijn. In de provincies is hij de beschermgod van bronnen en waterloopen.

Silvanus : man in den bloei der jaren of man van rijpen leeftijd. Op den linker schouder draagt hij soms een dierenvel en in de linkerhand houdt hij vruchten, terwijl hij met de rechter een tuinmes vasthoudt. Naast hem somtijds een hond. Beschermer van tuinen en velden.

Venus : Drie typen : A) *Venus anadyomene* : naakt, met één of met beide handen wringt ze haar natte haarlokken uit (verre nabootsing van Apelles' schilderij).

B) *Venus pudica* : ze houdt één hand voor de borst en de andere voor het midden.

C) de godin heeft het kleed tot op de heupen laten afzakken (*Venus van Milo*). Zij is somtijds vergezeld van Eros.

Victoria : licht gekleede vrouw, gevleugeld, met krans in de hand. Ze staat somtijds op een wereldbol.

Vulcanus : man, met baard, hamer en tang. Somtijds bevindt zich een aambeeld in zijn nabijheid. Hij draagt bijna altijd den pileus d.i. het hoofddeksel der werk- en ambachtslieden. De pileus is een klein puntig hoofddeksel zonder rand of met een heel kleinen rand.

OOSTERSCHE

Attis : gezel van Kybele. Jonge man met phrygische muts op het hoofd, gehuld in een lang Aziatisch kleed, dat eng aangelegd is en gewoonlijk armen en beenen bedekt. Pedum of kromstaf, zelden syrinx (herdersfluit) of tympanon. Op de grafsteenen staat Attis met overeengeslagen beenen, terwijl zijn hoofd op een der handen rust in de houding van iemand die treurt.

Isis : staande godin gehuld in een lang kleed, waarover een mantel geslagen is. Op de borst wordt deze vastgehouden door een dikken knoop. Sistra, een egyptisch muziekinstrumentje, in de rechter hand, in de linker een emmer met gewijd water ; op het hoofd de lotusbloem.

Fortuna-Isis is ontstaan uit de versmelting van beide godheden : gekleede vrouw met stuurrad en overvloedshoorn. Naast haar een bol of rad, symbolen der beweeglijkheid. Op het hoofd één of meer emblemata van Isis bv. lotusbloem, maansikkel, volle maan, uraeusslang, modius, sistra of de Isisknoop op de borst.

Jupiter-Amon : Semitische of Egyptische god gewoonlijk voorgesteld onder de gedaante van een gebaarden man met stierhorens aan beide slapen.

Jupiter-Dolichenus : Doliche was een kleine stad in Commagene, waar een beroemde god zijn tempel had. Wordt gewoonlijk voorgesteld als een Romeinsch veldheer staande op den rug van een stier. In de hand draagt hij ofwel den bliksem zooals de Grieksche-Romeinsche Jupiter ofwel de dubbele bijl zooals Zeus Labrandus, of allebeide.

Jupiter-Heliopolitanus : jonge god met een zweep in de rechter hand en den bliksem te zamen met korenaren in de linker ; op het hoofd de calathus d.i. mand van biezen of teenwilgen. Hij is afkomstig uit Heliopolis in Egypte.

Kybele : *Magna mater deorum Idaea* =groote moedergodin van Phrygië. Zittende vrouw met matronale vormen, de muurkroon op het hoofd en een tympanon in de linker hand. Leeuwen aan haar voeten ; somtijds zit ze op een wagen door leeuwen getrokken. Werd in Gallië aangeroepen als een vruchtbaarheidsgodin.

Mithra : man met Phrygische muts, Perzische broek en achteruit waaiend manteltje ; hij zit met een knie op een stier, dien hij met de horens vat en met een dolksteek doodt. Naast hem een hond die het bloed oplikt, kreeft, enz.

In de nabijheid van den god bevinden zich soms Cautes en Cautopates, twee jongelingen met een Phrygische muts op het hoofd, waarvan de eene een brandende fakkel omhoog houdt, terwijl de andere ze naar den grond richt.

Serapis : Egyptische god. Wanneer hij zit heeft hij den schepter in de linker hand, de rechter rust op den kop van Cerberus, die aan zijn voeten ligt. Kalathos, symbool van overvloed, op het hoofd of modius (korenmaat). Wanneer hij staat maakt hij met de opgeheven rechterhand een zegenend gebaar. Attributen : kalathos, patera, overvloedshoorn, slang, modius, korenaren, enz.

GALLISCHE

Cernunnos : god in Bouddha-houding, somtijds draagt hij een hertgewei.

Dispater = Sucellus : gebaarde god met lange haren gehuld in Gallisch kleed met gordel ; olla (kleine vaas zonder oor), hamer, met korten of langen steel. Verder nog sikkelmes, syrinx, zwaard, hond, enz. Hij wordt meestal staande voorgesteld. Vertoont overeenkomst met Silvanus.

Driehoofdige god : bijzonder verspreid in de streek van Reims.

Entarabus neemt de gedaante van Mars aan. Hij werd bijzonder vereerd door de Trevieren.

Epona : beschermgodin der paarden en der paardenkweekers. De godin zit op een paard ofwel is zij in een zetel gezeten terwijl één of twee paarden naast haar staan.

Esus : god die met een bijl een boom omhakt.

Matres : locale vruchtbaarheidsgodinnen. Ze zijn gehuld in een inlandsch kleed, waarover gewoonlijk nog een mantel geslagen is, die onder de kin bij middel van een dikke fibula vastgehouden wordt. Op het hoofd dragen zij somtijds een grooten ronden hoed, aan den hals een torques met lunula. In den schoot houden zij vruchten en somtijds een dier.

Mercurius : verraadt dikwijls zijn Keltisch karakter door onklassieke attributen.

Nantosvelta : is de gezellin van Sucellus, den hamergod. Zij draagt zooals de Romeinsche godinnen, een overvloedshoorn of een patera of geeft te eten aan een slang. Elders wordt ze onder de gedaante van Diana voorgesteld met boog en koker.

Nehalennia : de godin zit op een troon. Zij draagt een lang kleed dat door een gordel opgehouden wordt. Somtijds is er een breede mantel overgeslagen. Op den schoot heeft ze vruchten. Rechts van haar zit een hond en links staat een korf met vruchten. Somtijds staat ze recht en plaatst ze haar voet op den voorsteven van een schip.

Sucellus is de hamergod. Gewoonlijk staat hij recht en vertoont hij de trekken van een bejaard en gebaard man. Hij draagt het Gallisch sagum, waarover somtijds een mantel met of zonder kap geslagen is. In de linker hand houdt hij een hamer met korten of langen steel en in de rechter een olla (pot), somtijds een sikkelmes, een syrinx (herdersfluit), een knots of een beurs. Hij is vaak vergezeld van een hond. Hij vertoont dus veel overeenkomst met den Romeinschen god Silvanus. Zijn paredra is Nantosvelta.

Taranis : deze god is de Gallische Jupiter. Als kenteeken draagt hij het zonnerad. Somtijds is hij naakt of half naakt zooals de Grieksch-Romeinsche hoofdgod, somtijds verschijnt hij in krijgsuitrusting, bv. op de Jupitergigantzuilen.

Vruchtbaarheidsgodinnen : men kan ze herkennen aan het inheemsch kleed. Als symbool dragen zij den overvloedshoorn zooals Fortuna of een stok die echter ook een slang zou kunnen zijn of een ander symbool.

BIBLIOGRAPHIE

Beeldhouwwerk : E. Espérandieu, *Recueil général des Bas-reliefs de la Gaule romaine*, 11 dl., Parijs, 1907 vv. en *Recueil général des Bas-reliefs, statues et bustes de la Germanie romaine*, 1 dl., Parijs, Brussel, 1931. Bij te voegen : H. Van de Weerd, *Mélanges Thomas* 1930, p. 701-704 en 2 afb. (zittende godin gev. te Sussen, tusschen Maastricht en Tongeren) ; J. Breuer, *Bull. Mus. roy. Art et hist.*, Brux., 1931, p. 101, fig. 4 ; De Loë, *Belgique ancienne*, III, p. 346, fig. 148 (godin van Brunehaut-Liberchies) ; H. Van de Weerd, *Revue belge Philol. et Hist.*, XI, 1932, pp. 698 vv. met 3 afb. (viergodensteen van Heers bij Tongeren) ; J. Breuer en H. Van de Weerd, *Antiquité class.*, IV, 1936, pp. 493 vv. en pl. XXXVIII fig. I (gigant). Verschillende steenen van Aarlen zijn nog onuitgegeven.

Verder consulteere men A. Bertrang, *Le musée Luxembourgeois. Guide sommaire*, Aarlen, 1935 ; J. Breuer, *A propos des Bas-reliefs romains de Fontaine-Valmont*, *Bull. mus. roy. Art et Hist.*, Brux., VIII, 1936, p. 21 vv. ; F. Cumont, *Catal. des sculptures et des inscriptions antiques du musée de Bruxelles*, Brussel, 1913 ; De Loë, *Belgique ancienne*, dl. III, Brussel, 1937 ; R. De Maeyer, *Bull. trim. Instit. arch. de Lux.*, XIV, 1938, pp. 16 vv. ; E. Krueger, *Trier. Zeitschr.*, 1929, pp. 97 vv. ; H. Van de Weerd, *Musée belge*, XXXII, 1928, p. I vv. ; J. H. Holwerda, *Oudh. Meded.*, 1931, bl. 27 vv. (Sarcophaag van Simpelveld) en passim ; de catalogi der musea van Nederland (Utrecht, Nijmegen-museum Kam, Leiden enz., zie de lijst in Bijvanck, *Excerpta*, II, bl. 61-62), van de Rijnstreek : Bonn (Lehner), Keulen (Fremersdorf) enz., van St. Germain-en-Laye (S. Reinach) enz. Silvio Ferri, *Sculpture romane sul Rheno*, met voorzichtigheid te gebruiken ; L. Hahl, *Zur Stilentwicklung der Provinzialröm. Plastik in Germanien und Gallien*, Darmstadt, 1937 ; E. Gerster, *Mittelrheinische Bildhauerwerkstätte im I. Jahrh. n.C.*, Bonn, 1938 ; H. Koethe, *La Sculpture romaine au pays des Trévires*, *Revue arch.*, 1937, p. 199 vv ; Fr. Koepp, *Röm. Bildkunst am Rhein und an der Donau*, *XIII. Bericht d. R. G. Kommission*, 1922, pp. 5 vv. ; F. Winter, *Stilzusammenhänge*, *Bonn. Jahrbb.*, 131, 1926.

Bij gebeurlijke interpretatie moet men de volgende werken raadplegen :

A) Pauly-Wissowa-Kroll, *Real-Encyclopædie der klass. Altertumswiss.* en Roscher, *Lexikon der Griech. und Röm. Mythologie* ;

B) de tijdschriften, die nuttige gegevens kunnen bevatten b.v. *Revue de l'Histoire des Religions*, *Archiv f. Religionswiss.*, *Germania*, *Bonner Jahrbücher*, *Trierer Zeitschrift*, *Mainzer Zeitschrift*, *Bull. Soc. d. Antiquaires de France*, *Bull. archéol. du Comité des Travaux historiques*, enz. enz.

C) De publicaties welke elders kunnen verschenen zijn. Men vindt deze zoowel als de tijdschriftenartikels in Marouzeau, *Dix Années de bibliographie classique*, 1914-1924, 2 dl. Parijs, 1928 ; Marouzeau, *Année philologique*, verschenen van af 1927 tot 1941, eveneens te Parijs, Belles Lettres, en in de *Bibliotheca philologica classica* bijvoegsel bij Bursian, *Jahresbericht z. Fortschritte d. klass. Altertumswiss.* en in de *Archaeol. Bibliographie*, bijvoegsel bij de *Jahrbb. d. D. arch. Instituts* van Berlijn.

Wij laten de bibliographie van enkele belangrijke groepen van documenten volgen :

Matres. F. Heichelheim, *Real. Enc. s.v.* Daar ook de oudere bibliog. M. Siebourg. *Bonn. Jarhbb.*, 1933, 103-123 en 1936, 422, 428 ; G. Gutenbrunner, *Die german. Götternamen der antiken Inschriften*, Halle a/S., 1936, bl. 116 ; L. Hahl, *o.c.*, bl. 253, *Germania*, 1937, bl. 253 vv. en *Bericht ü. d. VI. Intern. Kongress f. Arch.*, Berlijn, 1939, bl. 564 ; E. Bickel, *Rhein. Museum*, 1938, 193 vv., 1939, 384 vv. *Bonn. Jahrbb.*, 1939, 209 vv. Cfr. Ook H. Lehner, *Bonn. Jahrbb.*, 1930. (matronensteenen van Bonn). Rostovtzeff, *Les Matres gauloises et la Terra Mater gréco-romaine*, *Bull. Soc. Antiq. France*, 1925, bl. 205 vv. ; W. Heiligendorff, *Der Keltische Matronenkultus und seine Fortentwicklung*, 1934 (Form u. Geist) ; H. Van de Weerd, pr., *De Eeredienst der Drie Gezusters*, *Verzam. Opstellen*, Hasselt, 1938 ; M. Zender, *Die Matronen und ihre Nachfolgerinnen im Rheinlande*, *Rhein. Vierteljahrsbl.*, 1940, bl. 159 vv.

Jupitergigantzuil. A. Riese, *Jahrbb. f. Lothr. Gesch.*, XII, 1900, 324 vv.; F. Hertlein, *Die Juppitergigantensäulen*, Stuttgart, 1910; *Germania*, 1917, 101 vv.; 136; *Mannus*, XIII, 1921, 88 vv.; Kropatschek, *VI. Bericht d. R. G. K.*, 1910-1911, 67; F. Cumont, *Revue arch.*, XX, 1922, 211 vv.; *Comment la Belgique fut romanisée*, Brussel, 1919, 104; Fr. Koepp, *XIII. Ber. d. R. G. K.*, 1921, 27 vv.; F. Drexel, *XIV. Ber. id.*, 1922, 53 vv.; *Germania*, VIII, 1924, 49 vv.; R. Forrer, *Röm. germ. Korrespbl.*, V, 1912, 60 vv.; Quilling, *Die Juppitersäule des Samus und Severus*, Leipzig, 1918; Haug, *Viergöttersteine, Westd. Zeitschr.*, 1891; Roscher, *Lexikon, Supplbd.*, 1925 s.v. en Pauly-Wissowa-Kroll, *Real-Enc., Supplbd.*, IV, 1924 s.v. *Gigantensäulen, Viergöttersteine*; M. Nillson, *Archiv. f. Religionswiss.*, 1925, p. 176; G. Behrens, *Germania*, XVI, 1932, 28 vv.; H. Koethe, *Rhein. Vierteljährsbl.*, IX, 1939; Fr. Heichelheim, *Cambridge Antiquaries Society Proceedings*, 1937, 52 vv.

Bronzen beeldjes. E. Babelon-A. Blanchet, *Catalogue des Bronzes antiques de la Bibliothèque nationale*, Parijs, 1895; S. Reinach, *Bronzes figurés de la Gaule romaine*, Parijs, 1895; Id., *Répertoire de la Statuaire grecque et romaine*, Parijs, 1897 vv. en *Revue arch.*, 1929, 1 vv. en 317 vv.; G. Méautis, *Bronzes antiques du canton de Neuchâtel*, 1928 (Recueil des Travaux publiés par la fac. d. lettres, fasc. XII). Verder de catalogi der musea en de tijdschriften.

Terracotta. Jansen, *Terracotta's uit het museum van oudheden te Leiden*, Den Haag, 1892.; M. A. Evelein, *De Verzameling terracotta-beeldjes in het Museum Kam te Nijmegen, Bull. v.d. Vereeniging tot bevordering der Kennis v.d. antieke beschaving*, III, 1928, bl. 5; IV, 1929, bl. 6; V, 1930, bl. 3 vv. L. Renard-Grenson, *Figurines en terre cuite découvertes aux environs de Tongres, Bull. Soc. scient. et litt. du Limbourg*, XXIII, 1905, bl. 285 vv.; Sibenaler, *Statuettes gauloises de Martelange, Ann. Inst. arch. Lux.*, (Aarlen) XLII, 1907, bl. 194 vv.; *Statuettes laraires et ex-voto en terre cuite de l'époque gallo-romaine, Congrès Fédér. arch. et hist. de Belgique*, (Brugge) 1925, bl. 97 vv.; Malget, *Sanctuaire avec statuettes de Martelange, Ann. Inst. arch. Lux.*, XLVII, 1912, bl. 411 vv.; H. Van de Weerd, *Romeinsche terracotta-beeldjes van Tongeren, Antiquité class.*, I, 1932, bl. 277 vv. en II, 1933, bl. 377 v.; Tudot, *Collection de Figurines en argile*, Parijs, 1860; A. Blanchet, *Etude sur les figurines en terre cuite de la Gaule romaine, Mémoires de la Soc. nat. des Antiquaires de France*, LI, 1890, bl. 65 vv. en LX, 1901, bl. 189 vv.; L. Coutil, *Les Figurines en terre cuite des Eburovices, Veliocasses et Lexovii*, Evreux, 1899; Klein, *Kleinere Mitt. aus d. Provinzialmuseum zu Bonn, Bonn. Jahrbb.*, 79, 1883, bl. 182 vv.; Id., 87, 1889, bl. 82 vv.; Schaafhausen, *Eine röm. Aedicula von Carden, ibid.*, 89, 1890, bl. 135 vv.; H. Lehner, *Zur Kenntnis der röm. Terrottafabriken in Cöln, ibid.*, 110, 1903, bl. 188 vv.; Schumacher, *Altertümer u. heidn. Vorzeit*, V, bl. 377 vv.; F. Hettner, *Drei Tempelbezirke im Trevererland*, Trier, 1901; A. Riese, *Röm. Terracotta aus unserer Umgehend im hist. Museum, Festschr. d. hist. Museums in Frankfurt*, 1903, bl. 67 vv.; G. Behrens, *Beiträge z. röm. Keramik, Mainzer Zeitschr.*, X, 1915, bl. 90 vv. en pl. VI: terracotta aus Bingen; S. Loeschcke, *Sammlung Niessen* (Keulen), 1911; *Die Erforschung des Tempelbezirks im Altbachtale zu Trier*, Berlijn, 1928 en *Arch. Anzeiger*, 1925, bl. 381 vv.; M. Silber, *Die Tonfiguren vom röm. Gräberfeld am Burglstein in Salzburg*, Weenen, 1926 (*Mitt. d. Anthrop. Gesellschaft in Wien*, Bd. LVI); W. Reusch, *Datierte Inschriften rhein. Terrakotten, Germania*, 1936, bl. 112 vv. Verder de catalogi der musea en Ludowici, *Ausgrabungen in Rheinzabern*, Munchen, 1901-1924 en de publicaties van den O.R.L.; S. J. De Laet, *Figurines en terre-cuite de l'époque romaine trouvées à Assche-Kalkoven, Antiq. Class.* XI, 1942, bl. 41 vv. enz.

HOOFDSTUK X

AARDEN VAATWERK

Aarden vaatwerk wordt in alle vindplaatsen aangetroffen. De vormontwikkeling der voornaamste soorten is thans goed gekend, zoodat de belangrijkste typen met vrijwel groote zekerheid kunnen gedateerd worden. Het aarden vaatwerk is dan ook het voornaamste dateeringsmiddel voor graven, villa's, nederzettingen en kampen en verdient bijgevolg hier met een zekere uitvoerigheid besproken te worden.

Wij onderscheiden:

Terra sigillata
Belgisch aardewerk
Gevernist, beschilderd, gebronsd en geglazuurd aardewerk
Gewoon aardewerk
Bijzondere vormen
Nijmeegsch en Bataafsch aardewerk

De aarden lampen zullen in een afzonderlijk hoofdstuk beschreven worden.

Vooraleer echter tot de bespreking van deze verschillende soorten over te gaan is het nuttig vooraf een lijst van de wel gedateerde vindplaatsen op te geven (1).

GEDATEERDE VINDPLAATSEN

CÆSAR: *Mont Beuvray* (Bibracte) bewoond tot a. 5 v.C. volgens J. Déchelette, tot ca. a. 12 v.C. volgens Haverfield. J. C. Bulliot, *Fouilles du mont Beuvray de 1867 à 1895*, 2 dln. en album, Autun, 1899; J. Déchelette, *Les Fouilles du mont Beuvray de 1897 à 1901*, Parijs en Autun, 1904; Haverfield, *Proc. Cambr. Antiq. Soc.*, LXVIII, p. 56.

AUGUSTUS: *Oberaden* bezet tot kort na 10 v.C. Chr. Albrecht, *Das Römerlager in Oberaden und das Uferkastell in Beckinghausen an der Lippe*, Dortmund, 1938.

(1) Een meer volledige lijst vindt men in F. Oswald-D. Pryce, *An Introduction to the Study of Terra sigillata* en F. Oswald, *Index of Potters' Stamps*, Cfr. bibliogr.

Haltern bezet van ca. 11 v.C. tot 9 n.C. *Mitteilungen der Altertumskommission für Westfalen*, I-VI, bijzonder V (1909), waarin S. Loeschcke, *Keramische Funde in Haltern*, bl. 103 vv.

Men kan verder nog raadplegen de verslagen over de opgravingen in de castella door Drusus gebouwd b.v. Andernach, Bingen, Bonn, Coblentz, Neuss, Urmitz enz. en ook de vondsten gedaan in de steenbakkerij Sels te Neuss, die bewoond geweest is vóór a. 41 n.C.

CLAUDIUS (a. 41-54) *Hofheim* : het aarden castellum was bezet onder Claudius ; het steenen tusschen de jaren 74 en 80 n.C. E. Ritterling, *Das Frührömische Lager bei Hofheim im Taunus, Nassauische Annalen*, XL, 1912.

VOOR a. 70 : *Ubbergen* : J. Breuer, *Les Objets antiques découverts à Ubbergen près Nimègue, Oudheidkundige Mededeelingen*, N. R. XII, 1931, bl. 27 vv.
Arentsburg : J. H. Holwerda, *Arentsburg, een Romeinsch militair Vlootstation bij Voorburg*, Leiden, 1923 : voorflavisch aarden fort, steenen castellum bezet van 84 tot ca. 240.
Hunnerberg te Nijmegen : De grafvondsten dateeren uit de jaren die a. 70 voorafgaan. De vondsten uit de kuilen zijn jonger. W. G. J. R. Vermeulen, S.J., *Een Romeinsch Grafveld op den Hunnerberg te Nijmegen*, Amsterdam, 1933.

Ie EEUW : *Novæsium* (Neuss). Castellum van Drusus. Aarden kamp bezet door het XXe legioen tot a. 69. Steenen kamp van a. 70 tot 102. Tusschen 250 en 270 verbleef er weer een ala. H. Lehner, *Novæsium, Bonner Jahrbücher*, 111-112, 1904 pp. 334 vv.
Vetera (Xanten). Drususcastellum. Daarna aarden vesting tot 69. In steen gebouwd en bezet door een legioen tot 102. Daarna wordt het naburige dorp tot kolonie verheven *(Colonia Ulpia Traiana), Bonn. Jahrbb.*, 114-115, p. 310 ; 116, p. 302 ; 119, p. 230 ; 122, p. 311 en 363. De ontgraving van het kamp was in vollen gang, toen de oorlog uitbrak. Zij werd ondernomen door het museum van Bonn. Het archeologisch kleingoed werd nog niet gepubliceerd. Cfr. *Germania*, 1927, p. 17 ; 1931, p. 221 ; 1934, p. 263 ; 1936, p. 184 en H. Lehner, *Das Römerlager Vetera bei Xanten, Führer durch die Ausgrabungen*, Bonn, 1926. Zie ook F. Fiedler, *Denkmäler von Castra Vetera und Colonia Traiana* in Houben's *Antiquarium zu Xanten*, Xanten, 1839 en P. Steiner, *Xanten, Kataloge West- und Süddeutsche Altertumssammlungen*, I, 1911.
Vindonissa (Windisch) : Fort van Drusus. Aarden kamp bezet door een legioen van 20 tot 46 en van 47 tot 70 n.C. Steenen

kamp van 70 tot 100. Opnieuw bezet tusschen 260 en 400 n.C. R. Laur-Belart, *Vindonissa, Lager und Vicus, Römisch-germanische Forschungen*, bl. 10, Berlijn, 1935.

LIMES. Het is keizer Domitianus die met den bouw van den Boven-Germaanschen-Raetischen limes is begonnen (1) omstreeks a. 83 n.C. Hij bleef door de Romeinsche troepen bezet tot 260. In dit jaar moesten de Romeinen het limesgebied d.i. de streek van Boven-Germanië, die op den rechter Rijnoever gelegen was, aan de Germanen prijsgeven.

De oudste kampen waren uit aarde gemaakt. Zij werden geleidelijk vanaf Hadrianus en Antoninus Pius door steenen vervangen. Bijgevolg stammen alle vondsten uit de aarden vestingen uit de jaren welke a. 83 scheiden van den tijd der herbouwing, terwijl de vondsten uit de steenen castella geplaatst moeten worden tusschen dezen tijd en het jaar 260. Hadrianus heeft geregeerd van 117 tot 138, Antoninus Pius van 138 tot 161.

Uit denzelfden tijd dateeren de voorwerpen welke gevonden werden in de kampen van Marköbel (nr 21), Rückingen (nr 22), Gross-Krotzenburg (nr 23) ; Arzbach (nr 3), enz., die door Hadrianus gebouwd werden, en die welke voortkomen uit de vestingen van Miltenberg (nr 38), Ostenburken (nr 40), Jagsthausen (nr 41), Oehringen (nr 42), Mainhardt (nr 43), Murrhardt (nr 44), Welzheim (nr 45) en Lorch (nr 63) door keizer Antoninus opgericht.

Daarenboven hebben dezelfde keizers den verdedigingsgordel tweemaal vooruitgeschoven en ten gevolge van dezen maatregel werden de kampen van Wiesbaden (nr 31), Hofheim (tweede vesting nr 39), Okarben (nr 25a), Heldenbergen (nr 25) enz. onder Hadrianus en de kampen Urspring (nr 32 cfr. 66), Cannstatt (nr 59), Benningen (nr 58), Böckingen (nr 56) en andere onder Antoninus verlaten. De vondsten uit deze kampen dateeren uit de jaren die 83 van de regeeringen van Hadrianus en Antoninus scheiden.

Wegens de platen bevelen wij bijzonder aan :

(1) De O. R. L. was een grensverdediging welke aangelegd was om den middenloop van den Rijn met den Donau te verbinden en het pas ingelijfd grondgebied van den rechter Rijnoever te beschermen. Hij vertrok van Rheinbrohl op den Rijn, een beetje ten noorden van Mainz, en liep tot Eining op den Donau, bij Regensburg. Hij bestond uit een gracht en een wal die met palissadewerk versterkt was. Vandaar de naam Pfahl, welke hij nog in den volksmond draagt. De wal was door een groot aantal vestingen verdedigd. Zij zijn met veel zorg door de Reichslimeskommission ontgraven geworden en de vondsten zijn nauwkeurig beschreven in de uitgaven van deze Kommission. Geciteerd : O. R. L. Wiesbaden (n. 31). Het kamp van Wiesbaden draagt het nummer 31 in de publicaties van de Reichslimeskommission.

nr 31 : *Wiesbaden* : aarden castellum van Drusus ; aarden vestingen in 40-50 ; 51-69 ; 70-83 ; steenen fort : 83-90/120.
nr 8 : *Zugmantel* : aarden castella uit de jaren 50 en 89 en 121 ; steenen vesting ca. 140-213 ; herbouwd castellum 214-260.
nr 33 : *Stockstadt* : aarden vestingen uit a. 83, 99 en 110 ; steenen fort a. 121-150 ; herbouwd in 150, afgebrand in 256.
nr 59 : *Cannstatt* : aarden vesting a. 90 ; steenen a. 98-154.
nr 66c. : *Faimingen* : aarden kamp a. 80-90 ; steenen a. 98-120.
nr 73 : *Pfünz* : aarden fort a. 90 ; in steen gebouwd a. 100 ; herbouwd a. 153 ; afgebrand a. 166 ; gerestaureerd a. 183 ; vernield in 233.

HADRIANUSWAL : Deze wal werd door voornoemden keizer (117-138) aangelegd dwars doorheen Groot-Britannië om het ingelijfd gebied tegen de invallen der Schotten en Pikten te beschermen. Hij wordt ook de Solway-Tyne-linie genoemd. Hij bleef bezet tot in den tijd van Constantinus en sommige kampen zelfs tot het einde der IVe eeuw. De vondsten van deze kampen leveren minder nut op voor de chronologie, omdat de aanvang- en einddatums te ver van malkaar liggen (1).

ANTONINUSWAL : Anders is het gesteld met de vestingen van den Antoninuswal, die wat meer noordwaarts gelegen is, tusschen Clyde en Forth. Deze wal werd aangelegd door Antoninus in de jaren 143-144 en werd weer verlaten in 180 n.C.

Wij citeeren een paar kampen van den Antoninuswal :
Newstead : J. Curle, *A Roman Frontier post and its People. The fort of Newstead in the parish of Melrose*, Glasgow, 1911.
Old Kilpatrick : S. N. Miller, *The Roman Fort at Old Kilpatrick on the Antonine Wall*, Glasgow, 1928.
Mumrills : S. G. Macdonald and A. O. Curle, *The Roman Fort at Mumrills near Falkirk, Proceed. of the Society of Antiquaries of Scotland*, bd. 63, 1928-1929.

IIe EEUW : *Hees bij Nijmegen* : H. Brunsting, *Het Grafveld onder Hees bij Nijmegen*, Amsterdam, 1937.

IIIe EEUW : *Niederbieber* : Bezet tusschen 190 en 260. Fr. Oelmann, *Die Keramik des Kastells Niederbieber, Materialien z. Röm.-Germ. Keramik*, I, Frankfurt a/M. 1914.

(1) Het vallum Hadrianum bestond uit een steenen muur verdedigd door 80 kleine versterkingen. Welke het doel geweest is van den gracht, die aan weerszijden begrensd is door een aarden wal en parallel loopt met den steenen muur, is nog niet duidelijk.

Trier : S. Loeschcke, *Töpferabfall des J. 259-260 in Trier, Trierer Jahresberichte*, 1920-1921, bl. 103 vv. en pl. XI en XII.

A. 260-400 : *Alzei* : De ceramiek van dit kamp stamt uit de jaren 330-355 : W. Unverzagt, *Die Keramik des Kastells Alzei, Materialien z. Röm. germ. Keramik*, II, Frankfurt a/M., 1916 (1).
Vermand, St. Quentin, Abbeville : Grafvelden met lijkbegraving in gebruik vanaf het einde der IIIe eeuw tot het begin der Ve : T. Eck, *Les deux cimetières gallo-romains de Vermand et St. Quentin*, 1891 ; J. Pilloy, *Etudes d'anciens lieux de sépultures dans l'Aisne*, I (1886), II (1895).
Argonne : G. Chenet, *La Céramique Gallo-romaine d'Argonne du IVe siècle et la terre sigillée décorée à la mollette*, Mâcon, 1941.

(1) Bl. 6 vv. vindt men een goede uiteenzetting van de dateeringsmogelijkheden tusschen de jaren 260 en 400 n.C.

§ I — TERRA SIGILLATA
Afbeeld. 35-40

Terra sigillata is rood aardewerk beschermd door een laagje glazuur, dat voor doel heeft de potten waterdicht te maken. Het kan versierd of onversierd zijn. De klei is steeds fijn gemalen, goed gezuiverd en gekneed en hard gebrand. In den besten tijd, dat is rond het midden der 1e eeuw n. C., is de wand dun, de klei kersrood en het glazuur glanzend (1).

Van dit vaatwerk zijn tot heden een tachtigtal vormen of typen bekend. Men duidt ze aan met cijfers, die geplaatst worden, ofwel na den naam van den geleerde, die den vorm bekend gemaakt heeft, ofwel na den naam van de plaats, waar de vorm voor de eerste maal ontdekt werd. Aldus beteekent

DR. 29 = Nr 29 van de studie van H. DRAGENDORFF, *Terra sigillata, Bonner Jahrbb.*, 96, 1895, p. 18 vv.

DECHELETTE 72 = Nr 72 van J. DÉCHELETTE, *Les Vases céramiques ornés de la Gaule romaine*, Parijs, 1904.

LUDOWICI K S = LUDOWICI, W., *Rheinzabern* : 1°) *Stempelnamen*, 2°) *Stempelbilder*, 3°) *Urnengräber*, 4°) *Ziegelgräber*, 5°) *Stempelnamen*, 1901 vv. Ludowici gebruikt, zooals men ziet, letters in plaats van cijfers om het vaatwerk te onderscheiden.

HALTERN 12 = Nr 12 van S. LOESCHCKE, *Keramische Funde in Haltern, Mitteil. d. Altertumskommission f. Westfalen* V, 1909, p. 103 vv. enz.

* * *

De geschiedenis der terra sigillata-industrie is vrij goed gekend niet alleen dank zij een reeks welgedateerde kampen en nederzettingen, maar ook omdat verschillende centra van fabrieken weergevonden zijn, waarvan men bijgevolg de techniek, de gebezigde kleisoorten, de vormen, de versiering met groote nauwkeurigheid kent. De studie der terra sigillata welke in de musea bewaard wordt, is deze gegevens dan nog komen aanvullen.

Het oudste vaatwerk van deze soort dat in Gallië gevonden werd is uit Italië afkomstig en wel voornamelijk uit de fabrieken van Arezzo, in Etrurië. Het werd voornamelijk aangetroffen in de vroegste kampen van den Rijn, die onder Augustus en in het begin der regeering van Tiberius bezet waren. Het werd er op de officierentafels gebruikt. In het binnenland treft men Italiaansche terra sigillata aan in de hoofdplaatsen van civitates, die druk bezochte markten moeten geweest zijn. De invoer uit Italië werd stop gezet rond de jaren 21-25 n.C. gedeeltelijk wegens den Gallischen opstand van dien tijd, gedeeltelijk ook wegens de concurrentie der zuid-Gallische fabrikanten, die zich in het begin onzer tijdrekening te La Graufesenque, Montans en Banassac gevestigd hadden.

Deze Zuid-Gallische fabrieken hebben in onze streken geleverd vanaf de regeering van keizer Tiberius tot het einde der Ie eeuw en hebben een tijd lang de geheele markt van Gallië beheerscht. Zij brachten vele nieuwe vormen op de markt, zoowel versierde als onversierde, die weliswaar van minder kunstsmaak getuigen dan de Arretijnsche, maar practischer waren en beter geschikt voor het vervoer.

Rond het jaar 40 n.C. werden de eerste fabrieken in midden-Gallië opgericht, voornamelijk te Lezoux, Lubié en Vichy. Zij werkten tot rond 160-170 n.C. en moesten dan hun werkhuizen sluiten wegens de concurrentie der Oost-Gallische fabrikanten.

Het Rijngebied, waar talrijke troepen gelegerd waren en aanzienlijke burgerlijke nederzettingen zich gevormd hadden, was voor de pottenbakkers een groot afzetgebied. Ook togen weldra eenige fabrikanten van het zuiden en het midden van Gallië naar Oost-Gallië om dichter bij dit afzetgebied hun ovens

(1) Het woord terra sigillata heeft een curieuse geschiedenis doorgemaakt, die wel eens verdient verteld te worden. In de oudheid bezat het eiland Lemnos kleigroeven die roode en geelachtige klei leverden. De priesters van Diana bereidden er pastillen mee, waaraan zij geneeskundige kracht toeschreven, en drukten er als merkteeken met een stempel het beeld van een hinde op. De hinde is het dier dat aan Diana was toegewijd. Men heette deze pastillen „ Lemnische aarde " wegens de afkomst of „ terrasigillata " wegens den stempel. Alzoo kwam het woord in de Middeleeuwsche handboeken voor apothekers te recht. Na de verovering van Lemnos door de Turken werd de handel voortgezet, maar de pastillen werden met Arabische teekens gemerkt. Ondertusschen heeft men in Duitschland ook rood- en geelachtige klei ontdekt en onmiddelijk begrepen welk profijt daarmee te maken zou zijn. Men vervaardigde er pastillen waaraan eveneens curatieve eigenschappen toegeschreven werden en men leverde ze aan de apothekers. De pottenbakkers willen er ook wat bij verdienen en beginnen nu met theepotten uit roode aarde te fabriceeren. Wie thee uit dergelijke potten dronk was onmiddellijk van een heelen hoop kwalen genezen. Onder den invloed van het Humanisme groeit van af de XVIe eeuw de belangstelling voor de Grieksche en Romeinsche oudheden, voor de munten, de inscripties, de beeldjes en ook voor het aardewerk, bijzonder voor het roode dat in het oog sprong. Weldra ontdekte men gelijkenis tusschen de voornoemde theepotten en het roode Romeinsche vaatwerk en men noemde het „ terra sigillata " en zoo ging het woord uit de artsenijboeken in de archeologie over en het leeft er nog in voort zonder dat de meeste archeologen weten waar het woord vandaan komt (J. BREUER, *Rev. belge d'Arch. et d'Hist. de l'Art*, X, 1940, p. 154 vv.).

te bouwen en alzoo besparingen op het vervoer te doen. Op het einde der I[e] eeuw werden de eerste fabrieken in het Oosten van Gallië gesticht, b.v. te Trier, Avocourt, Luxeuil, La Madeleine, Lavoye, Heiligenberg, Rheinzabern, enz. Sommigen trokken zelfs over den Rijn en vestigden zich te Westerndorf en Kräherwald. Deze laatste fabrieken hebben minder dan de voorgaande in onze landen geleverd wegens den afstand die de waar af te leggen had om onze markten te bereiken. Zij waren meer op het locaal verbruik en op de klienteel van de Donaulanden aangewezen.

Rond 260 moest Rome het limesgebied d.i. de streek, welke zich tusschen den limes en den Rijn bevindt, aan de Germanen prijs geven. De troepen en de burgerlijke bevolking trokken zich op den linker oever van den stroom terug, die nu weer rijksgrens werd over geheel zijn lengte zooals in de I[e] eeuw. Eenige jaren later, in 268 en (of) in 275-276 doorbraken de Franken de verdedigingslinie meer noordwaarts, overschreden den Rijn en plunderden geheel Gallië. Talrijke steden en ontelbare hoeven en nijverheidsgebouwen gingen in de vlammen op. De terra sigillata-fabrieken ontsnapten aan hun vernielingszucht niet. Hun bedrijf ging ten onder en met hen gingen vele traditiën verloren.

Weliswaar kwamen in de IVe eeuw weer nieuwe fabrieken tot stand in het Oosten van Gallië, te Lavoye, Avocourt enz., maar hun techniek en versiering verschilt zoodanig van de voorgaande dat er van geleidelijke ontwikkeling der vroegere industrie geen spraak kan zijn. De terra sigillata van de IVe eeuw is wel Romeinsch wat de vormen en de techniek betreft, al zijn ze ook grof en verbasterd, maar de versiering is niet meer Romeinsch maar inheemsch, Gallisch. Ze is met het radje in den wand gedrukt en bestaat uitsluitend uit geometrische motieven. De klei is niet meer fijn gemalen en niet goed gezuiverd ; de kleur is vaalrood, het glazuur is slecht en lijkt op slecht vernis ; de wanden zijn te dik. Vorm en versiering getuigen van gebrek aan smaak (1).

(1) Wellicht is de techniek der uit den vorm gedrukte reliefs met haar karakteristiek repertorium van mythologische en andere tafereelen, van jacht- en amphitheatervoorstellingen, van bloemen en bladerenkransen en eierbanden in den storm der Frankische invallen en van den opstand der Bagauden te zamen met de fabrieken voor goed verloren gegaan. De versiering met het radje ingedrukt is een oude Keltische versieringswijze, welke reeds op den Mont Beuvray d.i. op het einde van den onafhankelijkheidstijd en in de Belgische ceramiek van het Principaat voorkomt. Zij moet nooit heelemaal uitgestorven zijn ; anders zou de plotselinge opbloei in de IVe eeuw moeilijk te verklaren zijn.

Over de nijverheid en den handel van Noord-Gallië in het algemeen zie onze lezing over *Het economisch Bloeitijdperk van Noord-Gallië* in Med. Kon. Vl. Acad. v. Wet. Lett. en Sch. Kunsten van België, n. 4 (1940).

CHRONOLOGISCHE LIJST DER FABRIEKEN VAN GALLIË EN GERMANIË (1)

ZUID-GALLIË (Ruteensche t.s.)

MONTANS	15-90 (of nog langer)
LA GRAUFESENQUE	25/30 tot Trajanus
BANASSAC	30-100

MIDDEN-GALLIË (Arvernische t.s.)

ST. REMY-EN-ROLLAT	na Augustus tot Flaviërs
LEZOUX	40-170
VICHY	80-130
LUBIÉ	120-160

OOST-GALLIË

LUXEUIL	80-120
HEILIGENBERG	100-130
LA MADELEINE	100-130
AKEN-SCHOENFORST	100-......
BLICKWEILER	105-140
TRIER	110-240
ITTENWEILER	110-130
AVOCOURT I	120-200
AVOCOURT II	270-400
LAVOYE	120-200
RHEINZABERN	130-200
LES ALLIEUX	130-200
PONT-DES-RÈMES	130-200
SATTO en SATURNINUS	90-140
ARGONNEN	IVe eeuw

RECHTER RIJNOEVER

KRAEHERWALD	140-200
WESTERNDORF	160-200

Zooals uit deze lijst blijkt is het terra sigillatta-bedrijf sterk achteruitgegaan vanaf het begin der IIIe eeuw. Dit is in hoofdzaak te wijten aan de geweldige mededinging welke de terra

(1) Volgens H. COMFORT in *Real. Enc. Supplbd.*, VII, *s.v. terra sigillata*, bl. 1329-1330.

sigillata vanaf het midden der voorgaande eeuw reeds ondervond vanwege het bronzen en het glazen vaatwerk en ook vanwege het beterkoope gevernist aardewerk.

Dateering. — Om de terra sigillata te dateeren is veel practijk en oefening noodig zonder te spreken van een heel stel boeken. Men dient te letten op de hoedanigheid van de klei, op de kleur, het vernis, de versiering, den vorm van den voet, van den wand en van den boord.

De *klei* en het glazuur hebben een bruinkleurige tint in de eerste periode van de zuid-Gallische fabricatie (15-30). De klei is kersrood en het glazuur is dikwijls blinkend tusschen de jaren 40-60, d.i. de glansperiode van de techniek. Na dezen tijd wordt de klei doffer van kleur en valer en de hoedanigheid van het glazuur vermindert wegens de massafabricatie. De fabrieken uit de streek van Trier bezigen geelachtige klei.

Er zijn een tachtigtal verschillende *typen* bekend. Sommige verdwijnen in den loop der tijden, omdat de fabricatie te tijdroovend en dus te weinig winstgevend was. Alzoo verdwijnen op het einde der I^e eeuw DR. 16, 15/17, 24/25, 29.

Sommige vormen ondergaan wijzigingen b.v. de wand van DR. 18/31 groeit geleidelijk aan, zoodat uit een bord een soort kom ontstaan is. De lip van RITTERLING, 9 (kom) en van DR. 18(bord) en 27 (kom) is in de doorsnede driehoekig in den goeden tijd, daarna wordt de lip rond en hoe langer hoe dikker. De platen XLI, XLII, en XLIII van F. OSWALD-D. PRYCE, *Terra sigillata*, illustreeren de vormontwikkeling van DR. 16 en 15/17, enz.

De vormevolutie van de versierde kom DR. 29 is de volgende. In den eersten fabricatietijd (a. 15-40) is de buik halfbolvormig zonder knik in den wand. De gearceerde rand is smal en staat vertikaal op den wand. Stilaan wordt een knik in den wand merkbaar en deze teekent zich hoe langer hoe scherper af. Tezelfder tijd groeit de rand aan en komt schuin op den wand te staan; hij helt hoe langer hoe meer naar buiten over. Hoe breeder de boord is, hoe meer hij naar buiten overhangt en hoe scherper de knik des te jonger is de vaas.

De beker DR. 30 is cylindervormig en staat op een hoogen breeden standring. De min of meer vertikale wand is uit drie deelen gevormd t.w. uit een effen rand, een eierlijst en een versierden friesband. Over het algemeen zijn de oudere bekers laag van vorm en breeder dan hoog. De wand is vertikaal. De rand is smaller bij de oudere vormen dan bij de jongere. Bij deze laatste is de wand schuin op den bodem geplaatst.

De halfbolvormige versierde kommen DR. 37 hebben een gladden rand, daaronder een eierlijst en een breeden band met reliefversiering. Dit type verschijnt maar rond het jaar 60 n.C. en is overheerschend in de IIe eeuw. De vroege kommen hebben een smallen rand. Deze wordt geleidelijk breeder en van boven dikker. De vroege modellen zijn klein vergeleken met de groote plompe kommen van den lateren tijd, alhoewel dan ook nog wel kleine modellen vervaardigd werden.

De voet speelt een niet onbelangrijke rol bij het identificeeren van potten, want er zijn bijna geen twee potten die denzelfden voet hebben. Daarenboven geven de vorm en de technische uitvoering soms aanduidingen nopens den tijd van hun ontstaan.

Hoe de versiering tot de dateering kan bijdragen zullen de bekers DR. 29, 30 en 37 leeren.

Wij moeten even op den vorm terugkomen. DR. 29 is een kom die bestaat uit een geprofileerden rand, twee horizontaal loopende sierbanden van elkaar gescheiden door een bies tusschen twee paarlenrijen, en uit een geprofileerden voet.

In de jaren 15-40 is de rand smal, soms zeer smal en staat hij vertikaal op den wand. De versiering van de bovenste fries is samengesteld uit een rij paarlen of uit een langgerekten rank, waaraan symmetrisch aan weerszijden bladeren en bloemen gehecht zijn. In de benedenfries komen veel staande palmetten, een groote eenvoudige rank met bladeren ofwel tongen, ribben en een vischblaasachtig ornament voor. De drie laatste motieven zijn aan de bronsindustrie ontleend. De bies tusschen de friezen is dikwijls gearceerd zooals de rand, en de paarlen er naast zijn doorgaans dik.

Vanaf ca. 40 wordt de rand hoe langer hoe breeder en helt hoe langer hoe meer naar buiten over, zooals reeds gezegd werd. De versiering wordt geleidelijk meer en meer ingewikkeld en overladen overeenkomstig den smaak van den tijd, die ook in de beeldhouwkunst en de bronskunst tot uiting komt.

Vanaf Vespasianus is vaak slechts de bovenste helft van den rand nog gearceerd. De bovenfries behoudt het rankornament en de guirlande, maar zij vertoonen meer buigingen en de openingen zijn proppensvol gevuld met spitse blaadjes, knoppen en bloemen. De benedenbochten van het rankornament worden gaarne opgevuld met geïmbriceerde bladpuntjes, met vogels en dieren al of niet in medaillon. In de benedenfries treft men groote ranken aan eveneens gevuld met bladpuntjes of met mensch- en dierfiguurtjes. Weldra verschijnt de indeeling in metopen of omraamde vierkanten, zoowel in de boven- als in de benedenfries, gevuld met geïmbriceerde bladpuntjes, met dieren of met andere motieven. In de benedenfries komt dan het St. Andreaskruis veelvuldig voor. Ook wordt de benedenfries vrij

vaak in tweeën gedeeld door een smallen band, die midden op den buik, vlak onder de bies wordt aangebracht, ofwel wordt de benedenfries onderaan door zulken band afgeboord. Wanneer men nauwkeurig let op de versiering en daarenboven op den vorm en de techniek kan men een kom DR. 29 tot op een tiental jaren na dateeren.

DR. 37 is een halfbolvormige kom die versierd is met een eierlijst waaronder zich een breede band met reliefversiering bevindt. Deze vorm verschijnt eerst rond het jaar 60 ; de reliefversiering bestaat uit rankornamenten, guirlandes, metopen, arcaden, mensch- en dierfiguren. De sierband kan enkelvoudig of meervoudig zijn. In dit laatste geval is hij, zooals op DR. 29, aan den onderkant afgeboord door een smallen krans van takjes, blaadjes of schakels enz. De metopenindeeling en het Andreaskruis komen veel voor. De versiering der oudere kommen sluit nog aan bij die van DR. 29. Zij dateeren uit den tijd der Flaviërs. Op het einde der Ie eeuw verdwijnt DR. 29 uit den omloop en nu wordt de versiering van DR. 37 zelfstandiger. De indeeling in banden verdwijnt. Typisch voor den tijd van Traianus zijn de kommen wier wand ingedeeld is in groote metopen die met goden gevuld zijn of met mensch- en dierfiguren. Dan treedt ook de zgz. vrije stijl op. De figuren zijn zonder metopenverdeeling en zonder eenige scheiding vrij over het veld verdeeld.

Voor den tijd der Antonijnen zijn kenmerkend de groote medaillons hoofdzakelijk met mythologische figuren gevuld, die de openingen van de rankornamenten en de metopen vullen. De wand wordt dan ook vaak gevuld met losse dierfiguurtjes of dieren enz. onder arcaden geplaatst.

De versiering van DR. 30 bestaat uit twee deelen, een eierlijst en een sierband gevuld met reliefs. In het algemeen sluit de versiering der Ie-eeuwsche bekers aan bij DR. 29, en die der IIe eeuw meer bij DR. 37. Van de vroege bekers onderscheiden zich die uit den tijd der Flavii door meerdere detailverschillen. De versiering is bij hen steeds van de eierlijst gescheiden door een zigzaglijn, die later veelal een parelband wordt. Verder is het rankornament in zijn open benedenruimten met grootere dieren, gladiatoren en andere figuren gevuld, de metopen zijn door eenz igzaglijn veelal horizontaal gedeeld, waarbij de snijpunten meestal door een rozet zijn gedekt. Met figuren gevuld, wisselen de metopen veelal af met het Andreaskruis, dat op deze bekers een geliefd ornament is. Dikwijls zijn zij van elkander gescheiden door een opgaand plantornament. Een ander kenmerk voor dezen tijd is een versiering van bogen of arcaden, met figuren of plantornamenten gevuld.

In den Antonijnentijd blijven de metopen meer ongedeeld

en zijn veelal met groote medaillons en figuren gevuld, die vooral aan de mythologie zijn ontleend. Een andere versiering is die van den zgz. vrijen stijl. Zij bestaat uit losse figuren, meerendeels diergevechten of jachtscènes voorstellend. Het is in het algemeen een late versiering, die veel voorkomt op DR. 37 (1).

De technische uitvoering wordt hoe langer hoe minder verzorgd. Het is een gevolg van de massaproductie en wellicht ook van de prijsdaling. De uitvoering is het best verzorgd rond het midden der Ie eeuw tusschen de jaren 40-60. Dan is de klei zeer fijn gemalen en uitstekend gezuiverd. De brand is hard, de wanden zijn dun, het glazuur is meestal blinkend en vast aanklevend. Later worden de wanden der potten dikker, de klei is onvoldoende gezuiverd en te weinig bewerkt, de versiering is minder verzorgd en met minder smaak samengesteld. De rand is te hoog voor den wand zoodat er gebrek aan proportie is. Het glazuur is van minderwaardige hoedanigheid, het is meestal dof en schuurt gemakkelijk af.

Versiering. — Terra sigillata werd op verschillende wijze versierd.

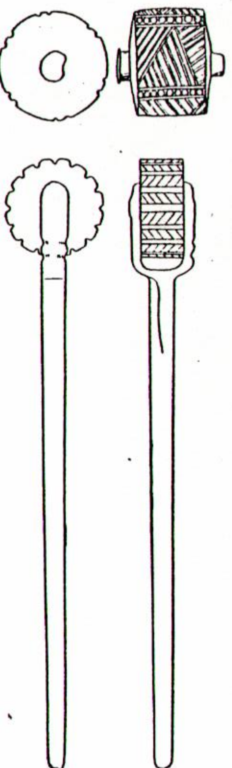
Met uit den vorm gedrukte reliefs. Men vervaardigde een kleien vormschotel die de grootte van den potwand had. Bij middel van een reeks losse stempels, waarop siermotieven in relief afgebeeld stonden, werden deze motieven in den vormschotel gedrukt. Wie over een rijk stel stempels beschikte kon de versiering haast tot in het oneindige afwisselen. Wanneer de vormschotel gereed was, werd hij in den oven gebakken. Dan werden de wanden zonder rand noch voet van de potten vervaardigd en na gedroogd te zijn in den vorm gelegd en stevig tegen den wand aangedrukt, zoodat de versiering van den vormschotel in relief op den wand van de vaas kwam te staan. Daarna liet men den wand drogen, terwijl hij nog in den vorm lag. De klei kromp ineen en de wand kon gemakkelijk uit den vorm genomen worden. De voet en de rand werden afzonderlijk gevormd en achteraf aan den wand bevestigd. De vaas was gereed om met glazuur te worden overdekt en te worden gebakken.

De meeste fabrikanten zullen wel zelf hun voorraad stempels vervaardigd hebben. Sommigen meenen nochtans dat er handel in gedreven werd. Of het mogelijk is met behulp van deze stempels de fabrikanten weer te vinden die er zich van bediend hebben, blijft twijfelachtig. Het is echter zeker dat sommige fabrikanten een bepaalde voorliefde gehad hebben voor zekere siermotieven en schikkingen. De vazen van een Germanus, een Masclus e.a. zijn dadelijk herkenbaar.

(1) M. A. Evelein, *Gids van het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen*, bl. 19-20.

Over de verdeeling van den arbeid in de fabrieken van La Graufesenque vindt men een goed overzicht in FR. HERMET *o.c.* bl. 291 vv.

Barbotineversiering. — Barbotine is een soort pap gemaakt uit potaardedeeg met water opgelengd. De siermotieven, meestal bloemen, vogels, slanke uitgerekte dieren bv. vluchtende herten en jagende honden, verder nog allerhande ranken, werden op den pot gelegd bij middel van een hoornvormig buisje, waarvan het onderste eind doorboord was. De fabrikant ging te werk, meent men, zooals de hedendaagsche pasteibakkers, wanneer ze het gebak met suikerornamenten willen opsmukken. De barbotineversiering komt bij ons voornamelijk voor op DR. 35 en 36 (OSWALD- PRYCE, Pl. LIII). Andere typen, ibid. passim.

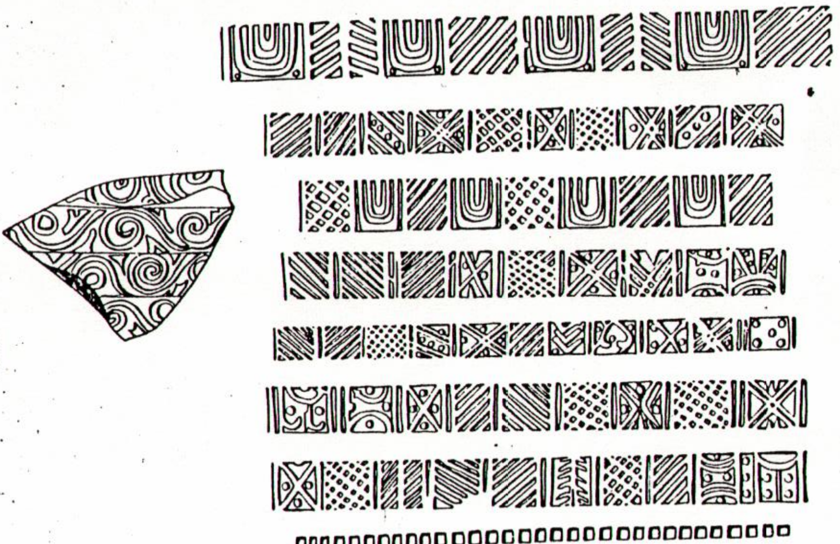
Afb. 35, a. - Bronzen radjes (CHENET, Céram. gallo-rom. d'Argonne, fig. 12).

Ingesneden versiering. — Wij willen hier niet spreken van de arceering, welke reeds vanaf den aanvang van het terra sigillata-bedrijf op de randen van DR. 29, RITTERLING, 5 en 9, DR. 24/25 voorkomt evenals op het Belgisch aardewerk. Wij bedoelen de ingesneden versiering welke op de terra sigillata-potten is aangebracht geworden ter navolging van de geslepen glasversiering. De ingesneden versiering, welke op de terra sigillata aangetroffen wordt, is diep ingesneden met een steekbeitel of een scherp mes. Zij kwam pas in voege in de tweede helft der IIe eeuw. De beste stukken komen voort uit de fabrieken van Lezoux en dateeren uit het einde der IIe eeuw en uit de eerste helft der IIIe. In lateren tijd werd de ingesneden versiering nog gebruikt, maar de vaardigheid der ambachtslieden vermindert voortdurend (OSWALD-PRYCE, Pl. LXXVII-LXXVIII). Gewoonlijk worden groote bloemen of bladeren op hoogen stengel voorgesteld.

Gemarmerde terra sigillata. — De versiering bootst gekleurd marmer na ofwel millefioreglas. De techniek werd door de zuid-Gallische fabrikanten van hun collega's uit Arezzo overgenomen. Zij dateert waarschijnlijk uit den vóór-Flavischen tijd. Zij is zeldzaam in onze streken en in geheel Noord-Gallië.

Opgeplakte versiering (reliefs d'applique). — De vaas en de siermotieven worden afzonderlijk gemodeleerd. Het siermotief wordt achteraf op den vaaswand geplakt bij middel van barbotine. Deze versieringswijze was ook reeds gekend door de Arretijnsche pottenbakkers en werd van hen door de Zuid-Gallische overgenomen. Zij was echter bijzonder in gebruik in centraal Gallië op het einde der IIe eeuw en in de eerste helft der volgende. Bij ons komt ze voornamelijk voor op DR. 45, nl. de melkteilen, waarvan de leeuwenmuilen aldus opgelegd zijn (OSWALD-PRYCE, Pl. LXXIV).

Versiering met het radje (afb. 35, a en b). — De fabrikant vervaardigde één of meer lange dunne rolletjes uit klei, hout of brons, waarvan het midden doorboord was. In deze opening

Afb. 35, b. — Versiering met het radje ingedrukt (CHENET, Céram. gallo-rom. d'Argonne, Pl. XXXV).

werd een houten of metalen asje met een steeltje bevestigd, zoodat het rolletje op en af kon voort bewogen worden. Op den buitenkant van het rolletje werden de siermotieven ingedrukt. Zij zijn gewoonlijk zeer eenvoudig. Wanneer de wand van de vaas gereed was, dan liet de pottenbakker zijn rolletje er over glijden en de siermotieven van het rolletje kwamen op den wand van de vaas te staan. In de IVe eeuw kent deze techniek een buitengewoon grooten bloei in de fabrieken van Oost-Gallië.

Zij is ten slotte niets anders dan een heropbloei van een voor-Romeinsche techniek, die veel door de Belgen gebruikt werd.

De versiering der IVe eeuw bestaat gewoonlijk uit geometrische motieven, waartusschen hier en daar wel eens astrale en christelijke symbolen voorkomen (1).

Fabrikantenstempels. — Het terra sigillata-vaatwerk draagt vaak het merk van den fabrikant onder den vorm van een stempel. Het dient als reklaam en ook als waarborg voor den kooper. De stempel bevindt zich op den bodem van het onversierd vaatwerk en aan den binnenkant. Dit is ook het geval met de versierde kom DR. 29. Bij DR. 30 en 37 bevindt hij zich integendeel op den buitenwand tusschen de versiering en somtijds op een langgerekt reliefstrookje.

De Italische stempels hebben gewoonlijk den vorm van een rechthoekig vierkant waarin de tekst op twee lijnen geschreven staat b.v. CN.ATEI / XANTHI of CRESTIO / TITI. Deze stempels geven den naam van den werkgever in den genitief en die van den slaaf in den zelfden naamval of in den nominatief. De letters bevinden zich dikwijls in een voetzool (planta pedis) of in een klaverblad. Op sommige Italische schotels is de naam viermaal straalsgewijze ingestempeld.

De Gallische fabrikanten gebruikten een langgerekten vierkantigen stempel en de letters staan op één lijn. De pottenbakkers van zuid- en midden-Gallië gebruikten bij voorkeur de formules : LUCI M(anu), LUCI MA(nu) of OF(ficina) LUCI, LUCI OF(ficina), terwijl de oost-Gallische fabrikanten meer hielden van LUCIUS F(ecit) of LUCIUS FE(cit). Dit onderscheid laat ons toe sommige potten te dateeren en ze aan bepaalde centra toe te wijzen.

Men vindt de lijst der stempels in F. Oswald, *Index of Potters' Stamps*, Margidunum, 1931. Hij geeft ook den tijd aan, waarin de pottenbakkers gewerkt hebben en waar hun fabriek heeft gelegen. Uit de verspreiding van het vaatwerk kunnen interessante conclusies getrokken worden over den handel in het algemeen en over die van de belangrijkste fabrieken in het bijzonder.

(1) De astrale symbolen kunnen aan Oosterschen invloed of aan Keltischen te danken zijn. Over deze techniek zie thans het werk van G. Chenet, *La céramique Gallo-rom. d'Argonne au IVe s.*, Mâcon, 1941.

VORMEN
Afbeeld. 36-40

A. VERSIERDE T.S.

Arretijnsche :

1. Kelk op voet, met s-vormigen wand. De versiering is over twee friezen verdeeld, die van elkaar gescheiden zijn door een fijn gestreept biesje. De bovenste fries is aan den bovenkant begrensd door een eierband, welke wij later op DR. 30 en 37 zullen weervinden. Deze kelk is de voorlooper van de zuid-Gallische kom DR. 29, die echter den eierband zal laten wegvallen en den voet veranderen.

2. Kelk met s-vormigen wand en geprofileerde lip. De versiering is over twee friezen verdeeld, gescheiden door een eenvoudig streepje. Deze vorm werd ook in Zuid- en Midden-Gallië vervaardigd tot rond het midden der I^e eeuw.

Gallische :

3-4. DR. 29. Typus 3 draagt de kenmerken der oudste kommen van dit model aangemaakt tusschen 15-40 n.C. Smalle en rechtstaande rand, wand zonder knik ; onderste helft van den buik half bolvormig, middenbies met fijne streepjes versierd ; bovenste fries gevuld met eenvoudigen klaren rank ; onderste fries met staande bloemmotief. Oranjekleurige schijn. Lage voet. Dikke parels.
Typus 4 is uit den Flavischen tijd : breede naar buiten overhellende rand ; wand geknikt. Ingewikkelde versiering : boven metopen en dieren, onder, gecompliceerde rank. De technische uitvoering is in verval.

5. DR. 30. Beker met steilen wand in gebruik tot in het begin der IIIe eeuw. De bekers van het midden der I^e eeuw (Masclus e.a.) zijn breeder dan hoog, hebben een vertikalen wand en zijn cylindrisch van vorm. In de IIe eeuw staat de wand schuin en helt buitenwaarts over. Verder moet men letten, om deze bekers te dateeren, op de versiering, de hoogte van den rand of band, de kleur van de klei, de technische uitvoering.

De hier afgebeelde beker dagteekent uit de II[e] eeuw, zooals blijkt uit de minder verzorgde uitvoering, uit de breedte van den rand, den schuinstaanden wand, die daarenboven tamelijk dik is, en uit de vrije versiering.
Men lette op den vorm van den voet, welke verschilt van dien van DR. 29 en DR. 37.

6. DR. 37. Half bolvormige kom met eierband en een voet, welke van de twee voorgaande typen verschilt. De afgebeelde kom heeft een middelmatig hoogen rand. De versiering is niet over twee friezen, zooals bij DR. 29, maar over één enkel verdeeld. Er is ook geen metopenindeeling meer. De versiering is vrij en los over den wand verspreid. Al deze bijzonderheden verbieden ons deze kom aan de I[e] eeuw toe te schrijven. Volgens de versiering en de techniek moet hij gemaakt zijn geworden in de eerste helft der IIe eeuw en eerder in het eerste vierde dan in het tweede. Wanneer wij nu in F. Oswald, « Potters' Stamps », de werkperiode van Cinnamus opzoeken, dan vinden wij daar dat deze pottenbakker een tijdgenoot van Hadrianus en Antoninus (117-161) geweest is.
De versiering van 1-6 werd uit vormschotels gedrukt.

7-10. DR. 35/36, 43 en Ludowici, Rheinzabern, typus VMd. Barbotine-versiering. 7 en 8 zijn schotels met hartvormige bladeren op den rand, in voege gedurende de twee eerste eeuwen. 9 is een mortarium uit Niederbieber (einde der II[e] - eerste helft der III[e] eeuw). De hooge beker op voet, n. 10, werd te Rheinzabern gevonden en is van Rheinzabernsch fabrikaat (a. 120-260 n.C.).

11. Beker met ingesneden versiering : groot blad enz. in een krans uit Niederbieber. Einde II[e] eeuw.

12. Mortarium eveneens uit Niederbieder. De leeuwenkop werd afzonderlijk gevormd, en dan op den rand geplakt. In voege in de IIe eeuw en de eerste helft der IIIe.

13-14. Beide versierd met het radje. De beker n. 13 dateert uit de IIe of uit de eerste helft der IIIe eeuw.
14 is een typisch model uit de fabrieken van Oost-Gallië der IVe eeuw. De vorm sluit aan bij DR. 37, ons n. 6. De techniek is zeer grof ; de wanden zijn dik ; het glazuur is vervangen door slecht vernis. Kleur : licht rood.

Arretijnsche :

15. Schotel met afhangende lip, geprofileerden binnenwand en stevigen voet. Augustus. Loeschcke, Haltern, IB.

16. Schotel met staanden en sterk geprofileerden buitenwand. Ook de binnenwand is geprofileerd. Sterke voet. Augustus. Loeschcke, Haltern, 2A.

17. Bord welke zich uit n. 15 ontwikkeld heeft. Lip aan den wand aangesloten ; sterk geprofileerde binnenwand. Hooge voet, het onderste deel er van vormt een kleinen driehoek.

Gallische :

18. DR. 16. Is een ontwikkeling van ons n. 17. Schotel of bord met schuine, sterk geprofileerden buiten- en binnenwand. Van de afhangende lip is niets meer overgebleven. De voet van het afgebeelde model is vierkant ; gewoonlijk is hij driehoekig zooals bij de voorgaande. Deze vorm verdwijnt onder de Flaviërs.

19-19bis. DR. 15/17. Ontwikkeling van de Arretijnsche schotel 16. Rechtstaande, sterk geprofileerde buiten- en binnenwand. 19 dagteekent uit het midden der I[e] eeuw, 19bis uit het einde dezer eeuw. In de IIe eeuw komt de vorm niet meer voor.

20. Ritterling, Hofheim, 1. Bord met rond gebogen wand. Klaar geteekende lip. Midden der I[e] eeuw.

21-21bis. DR. 18/31. Schotels of borden met schuinstaanden wand en wel afgeteekende lip. De vorm bleef in voege tot in de I[e] helft der III[e] eeuw. De wand groeit geleidelijk aan. De techniek wordt hoe langer hoe grover. 21 dateert uit den Flavischen tijd. De borden uit het midden der I[e] eeuw zijn de best verzorgde : dunne en lage wand, lager dan de afgebeelde ; fijne klei, goed, dikwijls blinkend glazuur. 21bis stamt uit het midden der II[e] eeuw.

22. Ludowici, typus Ta, TK, enz. Schotel met lagen schuinstaanden wand, hoekig op den bodem aangezet. Geen profileering. Rheinzabernsch fabrikaat.

23. DR. 39. Schoteltje met eigenaardigen uitgesneden rand, nabootsing van zilveren bord. Werd vervaardigd te Lezoux en te Rheinzabern in de II[e] eeuw.

Arretijnsch :

24. Loeschcke, Haltern, tp 7 b : Kom met dunnen schuinstaanden wand en overhangende lip. Augustus.

25. Loeschke, Haltern, 8 Ab. Kom met schuinen en rechten wand. De rand springt een beetje binnenwaarts in. Radjesversiering op de lip, op de uitspringende bies onder den rand en op den buik. Augustus.

Gallische :

Dezelfde vorm, zonder radjesversiering komt voor te Hofheim, in het midden der Ie eeuw. Ritterling, Hofheim, 3 ; zuid-Gallisch fabrikaat.

26. Ritterling, ibid. 9. Kom met vertikalen wand en wel afgeteekende lip. Uitspringende bies op de plaats waar de wand bij den bodem aansluit. Groefje op den buik. Eerste helft van de Ie eeuw.

27. DR. 24/25. Half bolvormige kom. De rechtstaande rand is met het radje gestreept. Bies tusschen buik en rand. Goed geteekende lip. Eerste helft der Ie eeuw.

28. Ritterling, ibid. 8 en DR. 40. Halfbolvormige kom zonder rand. De wand is effen. De oudste typen hebben somtijds een groefje rond den buik. Het profiel van den voet is karakteristiek. De afgebeelde typus stamt uit Hofheim en dagteekent uit het midden der Ie eeuw ; daarom is de lip klein. De latere kommen hebben er geen meer. In gebruik in de Ie en IIe eeuw.

29. DR. 27. Kom met ingeknepen wand. De oudste kommen hebben een scherpe driehoekige lip en een zuiver geteekenden voet met een groefje aan den buitenkant van den voet. In gebruik tot rond het midden der IIe eeuw.

30. DR. 33. Kom met effen schuinloopenden wand, zonder rand noch lip. Gewoonlijk wordt de wand door een horizontaal groefje in tweeën gedeeld. Deze typus was gedurende heel het Keizerrijk in gebruik, tot in de IVe eeuw. De techniek, de fabrikantenstempel en de vindplaats kan tot de dateering bijdragen. Het afgebeeld model stamt uit de fabrieken van Lezoux en dagteekent uit het midden der IIe eeuw.

31. DR. 46. Kom met naar buiten gebogen wand en overhangende lip. In gebruik gedurende de twee eerste eeuwen. Het afgebeelde model dateert van ca. 100 n.C.

32. DR. 32. Kom met rond gebogen wand zonder lip. IIe eeuw.

33. Ludowici, Sh. Groote kom met rond gebogen wand en ronde lip. Rheinzabern, tweede helft der IIe eeuw en eerste helft der IIIe eeuw.

34. DR. 44. Kom met kraag en lip. IIe eeuw.

35. DR. 43. Mortarium of melkteil. De bodem is met fijne steentjes bezaaid. Groote neerhangende kraag. Mondopening om de vloeistof uit te gieten. Geprofileerde buik. De afgebeelde typus stamt uit Rheinzabern. Tweede helft der IIe eeuw. Cfr. hierboven Nr 12 = DR. 45. Mortarium met rechtstaanden rand en met opgeplakten leeuwenkop. Uit denzelfden tijd.

36. Inktpot.

37-51. Vaatwerk uit het kamp van Alzei (a. 330-340) en uit de fabrieken van de Argonnen (1e helft der IVe eeuw tot begin der Ve). Over de versiering met het radje ingedrukt geeft de bijgevoegde afbeelding 35, b, een gedacht. Zij bestaat meestendeelds uit vierkantjes gevuld met streepjes, punten, kringen, vischgraten. Ook de eierband afgevormd van DR. 37 komt betrekkelijk veel voor. Zooals gezegd treft men ook christen en astrale symbolen aan. Een vollediger lijst der radjesversiering vindt men in het aangehaalde werk van G. Chenet op de platen XXIX tot XXXVIII en in het hieronder aangehaalde werk van W. UNVERZAGT. Ingesneden versiering, barbotineversiering, opgeplakte siermotieven en geschilderde versiering komen ook voor.

BIBLIOGRAPHIE

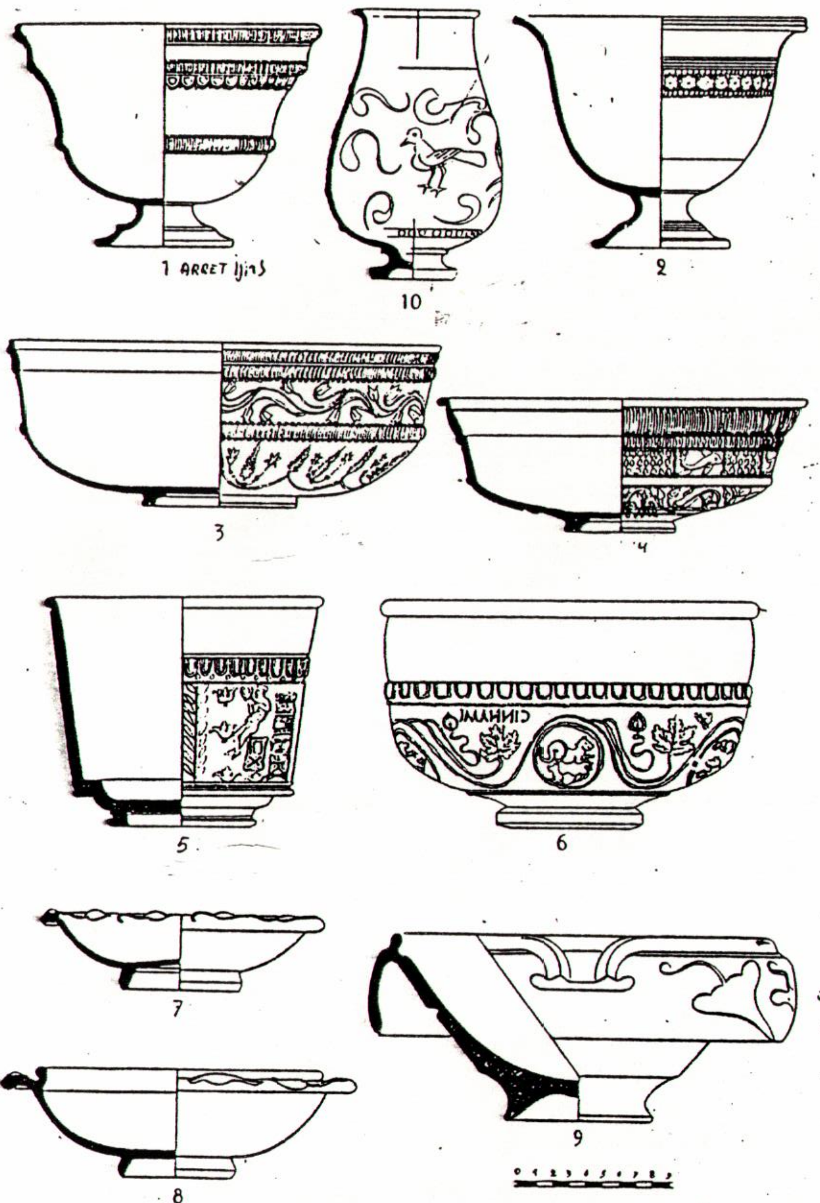
Onmisbaar is het standaardwerk van F. Oswald en D. Pryce, *An Introduction to the Study of Terra sigillata*, Londen, 1920. Verder ook H. Dragendorff, *Terra sigillata, Bonn. Jahrbb.*, 96, 1895, bl. 18 vv.; J. Dechelette, *Les Vases céramiques ornés de la Gaule romaine*, Parijs, 1904 ; F. Hermet, *La Graufesenque*, Parijs, 1934 en H. Comfort, *Terra sigillata*, in *Real-Encycl. Supplbd.* VII, kol. 1295 vv.; Ludowici *Rheinzabern* I-V (1901-1927) ; Geisner, *Mainzer Mus... August. Zeit* (1902) ; *Mainzer Mus... nachaugust. Zeit* (1904) ; *Mainzer Mus... Stempel*, (1907) ; Ward, *Gellygaer* (1903) ; H. Lehner, *Bonn. Jahrbb*, CXI-CXII (1904), 334 vv. (Neuss) ; Smith, *Proc. Soc. Antiq. London*, XXI, (1905-1807), 268-292 ; XXII, 1907-1909, 395-414 (Pan Rock). R. Knorr, *Cannstatt* (1905) ; *Fundber. aus Schwaben*, XIV, 1907, 73-90 (Westerndorf-Heiligenberg) ; *Rottweil* (1907) ; *Rottenburg* (1910) ; *Jahrb. d. historischen*

Vereins Dillingen, XXV, 1912, 316-392 (Aislingen); *Südgallische t. s. v. Rottweil* 1912;
Festschrift d. K. Altertumsslg. Stuttgart, 1912 (Risstissen); *T. s. d. ersten Jahrhs.*,
1919; FORSTER, *Arch. Aeliana*, IV, 1908, 247-258; HAVERFIELD, *Arch. Ael.*, XII,
1915, 273-286 (Corbridge); RITTERLING, O. R. L., XXXI, 1909 (Wiesbaden); *An-*
nalen d. Vereins f. Nassauische Altert., XL, 1913 (Hofheim); S. LOESCHCKE, *Mitt.*
d. Altert. Komm. f. Westf. V, 1909, 103 vv. (Haltern); *Slg Niessen*, 1911; FRITSCH,
Riegel, 1910; *T. s. in Baden-Baden*, 1910; *T. s. i. Grossherzogt. Baden*, (1913); FR.
BEHN, *Röm. Keramik*, 1910; HAGEN, *Bonn. Jahrbb.*, CXIX, 1910, 260 vv.; CXII,
1913, 363 vv. (Xanten); CURLE, *Newstead*, 1911; *Proc. Soc. Ant. Scot.*, III, 1916-,
1917, 130-176 (versierde waar); FORRER, *Töpfereien v. Heiligenberg, u. Ittenweiler*,
Bull. soc. p. la cons. d. mon. de l'Alsace, 1911; STEINER, *Kat. Xanten*, 1911; HENNIG,
Strasbourg, 1912; JACOBS, *Jahrb. f. Altertk.* VI, 1912 (Bregenz); MAY, *York Mus.*,
1912; *Silchester*, 1916; MAY en HOPE, *Tullie House*, Carlisle, 1917; BUSHE-FOX
Wroxeter, I-III, 1912-1914; *Archaeologia*, LXIV, 1913, 295-314 (de waarde van de
T.s. voor de dateering); BARTHEL. *VI. Ber. R. G. K.*, 1913, (Limesonderzoek); FÖL-
ZER, *Ostgall. Sigillatamanufakturen*, 1913; ATKINSON, *Journal of Rom. Studies*, IV,
1914, 27-64 (Pompei); OELMANN, *Niederbieber*, 1914; LAMBERT, *Archaeologia*, LXVI,
1915, 225, (Londen); OXÉ, *Arch. Anz.*, XXIX, 1915, 61 vv. (Montans); UNVERZAGT,
Alzey, T.s. mit Rädchenverzierung, 1919; *Studien z.T.s. mit Rädchenverz.*, *Praeh.*
Zeitschr., XVI, 1925, 123 vv.; J. H. HOLWERDA, *Arentsburg*, 1923; OXÉ, *Bonn. Jahrbb.*,
CXXX, 1925, 38-90 (Pottenbakkersrekeningen van La Graufesenque); KUZSINSKY,
Arch. Ertesitö, XL, 1923-1926, 88-113 (in Pannonië ingevoerde T.s.); DEONNA,
Anzeig. f. Schweiz. Altert, 1925, 205 vv.; 1926, 14 vv.; J. H. HOLWERDA, *Oudheidk.*
Meded., VI, 1925, 12 vv.; VII, 1926, 6 vv. (Lezoux); Cfr. BRAAT, *Ibid.*, XI, 1930,
20, vv. (vormschotels v. Lezoux); KUZSINSKY, *Das Grosse röm. Töpferviertel in*
Aquincum, Budapest Régiségei, XI, 1932; BUSHE-FOX, *Excav.... at Richborough*, I-III,
1926-1932; KNORR-SPRATER, *Die Westfal. Sigillata-Töpfereien v. Blickweiler u. Esch-*
weilerhof, 1927; OSWALD-PRYCE, *Archaeologia*, LXXVIII, 1928, 73-110; CHENET,
Germania, XIV, 1930, 64-73 (Argonnen); MAY, *Catal. of the Rom. Pottery in the*
Colchester and Essex Mus., 1930; MACDONALD, *Proc. Soc. Antiq. Scot.*, LXV, 1930-1931,
432-438; LXXI, 1936-1937, 386 vv. (stempels uit Schotland); J. BREUER, *Oudh.*
Meded., XII, 1931, 27-121 (Ubbergen); F. OSWALD, *Index of Potters' Stamps*, 1931;
Index of Figure Types on T.s. Supplm. Annals of Archaeology and Anthropology,
XXIII, 1936 en vv.; VERMEULEN, *Nijmegen*, 1932; DE MAEYER, *Antiq. class.*, I, 1932,
35-60 (Tongeren); O. E. MAYER, *Zeitschr. d. Aachener Geschichtsvereins*, V, 1933-
1934, 242 vv. en *Germania*, XVIII, 1934, 102 vv. (Aken); A. OXÉ, *Arretinische Relief-*
gefässe vom Rhein, 1933; *Frühgallische Reliefgefässe vom Rhein*, 1934; *Redende T. s.*
Stempel, *Bonn. Jahrbb.*, 139, 1934, 94 vv.; *La Graufesenque*, *ibid.*, 140-141;
V. USLAR-BETTERMANN-RICKEN, *Saalburg-Jahrb.*, VIII, 1934; HULL, *Germania*,
XVIII, 1934, 27 vv. (Colchester); S. LOESCHCKE, *Trier. Zeitschr.*, IX, 1934, 171 vv.
(Trier); FABRE, *Revue Arch.*, 1935, 91-110 (Lezoux); DELORT, *Annuaire soc. d'hist.*
et d'arch. de Lorraine, 1935, 1-52 (Satto-Saturninus); WHEELER en WHEELER, *Veru-*
lamium, 1936; Cfr. J. N. L. MYRES, *Antiquity*, XII, 1938, bijz. p. 23 vv.; JUHASZ,
Die Sigillaten von Brigetio, 1935; FROHINGHAM, *Sigillate Pottery of the Rom. Empire*,
1937. Cfr. H. COMFORT, *Amer. Journ. Arch.*, XLII, 1938, 187-189; BRUNSTING,
Het Grafveld van Hees bij Nijmegen, 1937; STANFIELD, *Journ. of Rom. Stud.*, XXVII,
1937, 168-179 (Sabinus); OSWALD, *Ibid.*, 210-214 (vorm 29 van Lezoux); BLANCHET,
Congrès arch. de Fr., 1937, (Figeac-Rodez, La Graufesenque); KISS, *Laureae Aquinc.*
I (Dissert. Pannon., ser. II, 10) 212-228 (Chronologie van de T. s. van Aquincum);
H. COMFORT, *Journ. of Archaeol.*, 1936, 437; *Mainzer Zeitschr.*, 1936, 16; *Amer.*
Journ. of Arch., 1938, 506 vv.; *Festschr.* OXÉ, 1938, 27 vv.; H. KOETHE, *Trier. Zeit-*
schr., 1937, 234 vv.; R. KNORR, *Festschr. d. Wurtemb. Geschichte u. Altertumsvereins*
(Stuttgart), 1932 (Rottweil); *Germania*, 1937, bl. 240-247; *Festschr.* OXÉ, 1938, 39 vv.
(Frontinus, Germanus, Jucundus, enz.); H. v. PETRIKOVITS, *Sigillata-Bilderschüsseln*,
Trier. Zeitschr., 1937, 234 vv.; H. RICKEN, *Saalburg-Jahrb.*, 1934, 130 vv; 1939, 87 vv.;
Mainzer Zeitschr., 1936, 17 vv.; *Festschr.* OXÉ, bl. 57 vv. VAN HOORN in *Opgravingen*

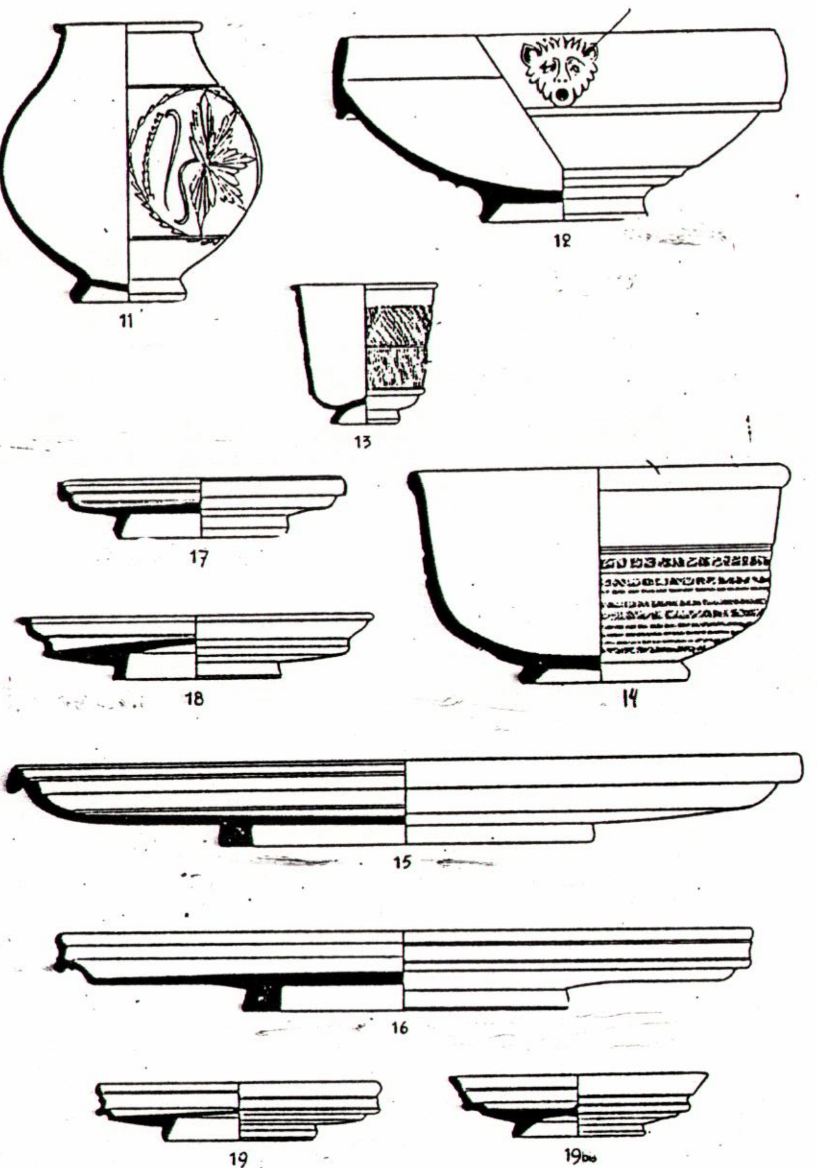
op het Domplein te Utrecht, I-II-III-IV, 1934 vv.; E. VOGT, *Festschr.* OXÉ, bl. 31 vv.
(Zwitserland). DORANLO, *Rev. Etud. anc.*, 1940, 613 vv. (Coll. Plicque); A. GRENIER,
Ibid., 1940, 636 (Herculus, gladiatoren, venationes). Ten slotte het in 1941 verschenen
werk van G. CHENET, *La Céramique Gallo-romaine d'Argonne du IVe siècle et la terre*
sigillée décorée à la molette, Mâcon 1941.

Verder nog A. ALFOELDI, *Folia archæologica*, 1940, pp. 97-99 (Pacatus in Moesia);
G. CHENET, *Rev. arch.*, 1940, p. 81 (verspreiding van de ceramiek der Argonnen);
C. LORING, *Bull. arch. Comité Trav. histor.*, 1934-35, verschenen in 1940 (t. s. van
Vertault); G. GOURY, *Rev. Et. anc.*, 1939, p. 329 vv. (La Madeleine); J. H. ILIFFE,
Sigillata Ware in the Near East, Oxford Univ. Pr. I, 1936, II, 1939, cfr. H. COMFORT,
Journ. of Amer. Orient. Society, 1938, pp. 30-60; R. JAMBA, Przeglad Archeologiczny,
1930-1932, cfr. *Rev. arch.*, LXXXIV-V, 1924, pp. 295-300 (t.s. in Polen); F. KRIZEK,
T. s. in der Slowakei, Brünn, 1939; KUEHN, *Bad. Fundberichte*, 1939, 79-90 (T. s. uit
Herten); A. OXÉ, *Mitt. Deutsch. Arch. Instit.*, 1926, 213 vv. (Kerameikos); R. KNORR,
Germania, 1939, 163-168 (Arcanus); D. SELLING, *Kulturhist. Stud. till N. Aberg*,
Stockholm, 1938, 101-114 (T. s. in het vrije Germanië); E. VOGT, *Revue Suisse d'art*
et d'arch., 1941, 95 vv. (T. s. in Zwitserland); S. DE LAET, *T. S. van Assche-Kalkoven*,
Belg. Tijdschr. v. Oudh. en Kunstg., 1943, 97 vv.; R. KNORR, *Frühe und späte sigillata*
des Calus, *Germania*, 1942, 184 vv.; H. v. PETRIKOVITS, *Sigillatafragen*, *ibid.* bl. 124 v.;
F. VAES, *Bull. Musées roy. Bruxelles*, 1942, bl. 44 vv., 68 vv., 88 vv. en *Ann. Inst. arch.*
Lux., Aarlen, 1943, bl. 159 vv. enz.

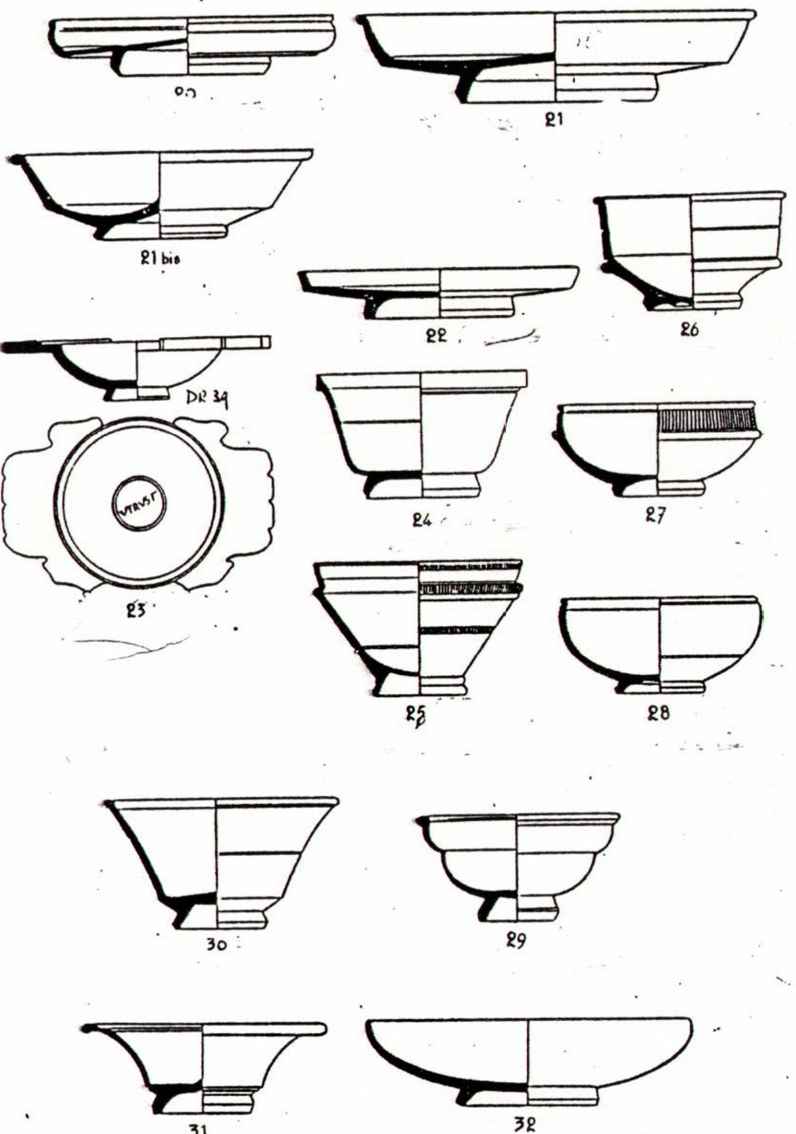
Stempels in CIL. XV (Rome), XIII (Gallië en Germanië) en in F. OSWALD, *Index of*
Potters' Stamps, Margidunum, 1931.

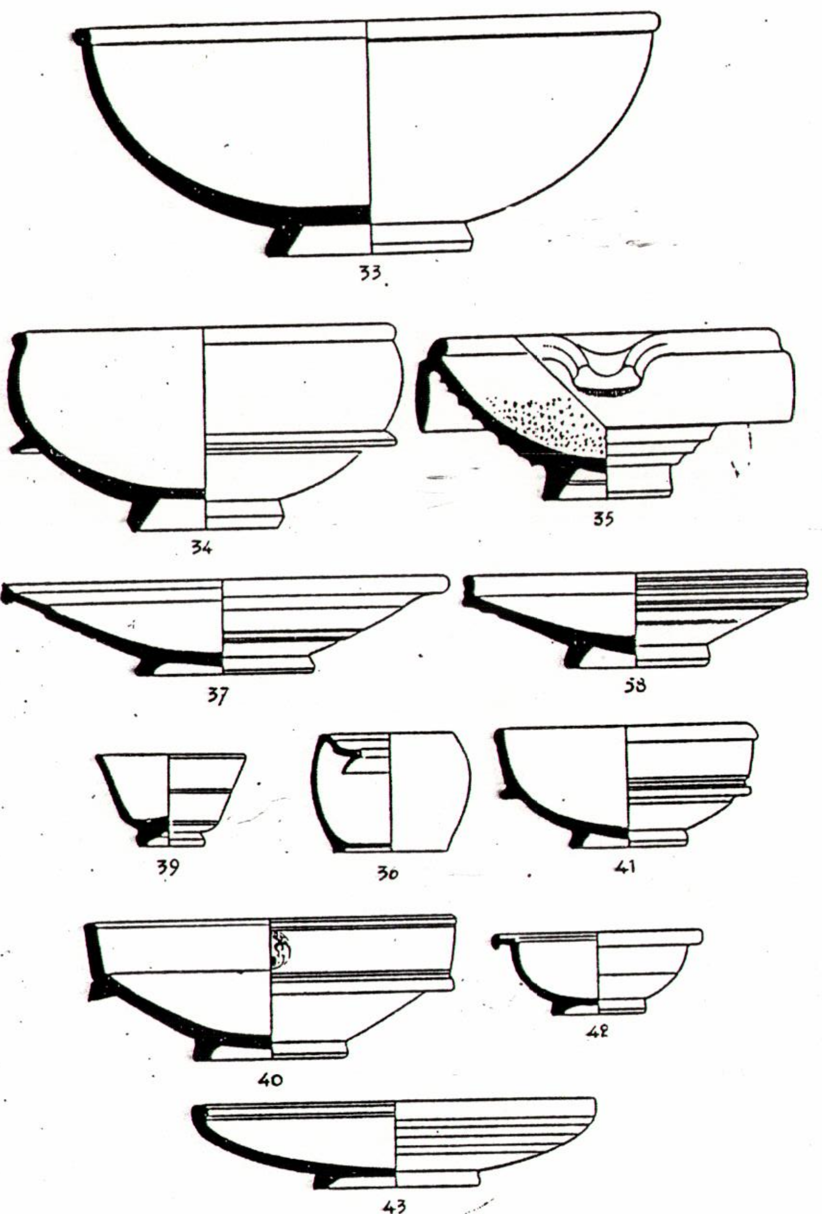
Afb. 36. — Terra sigillata.

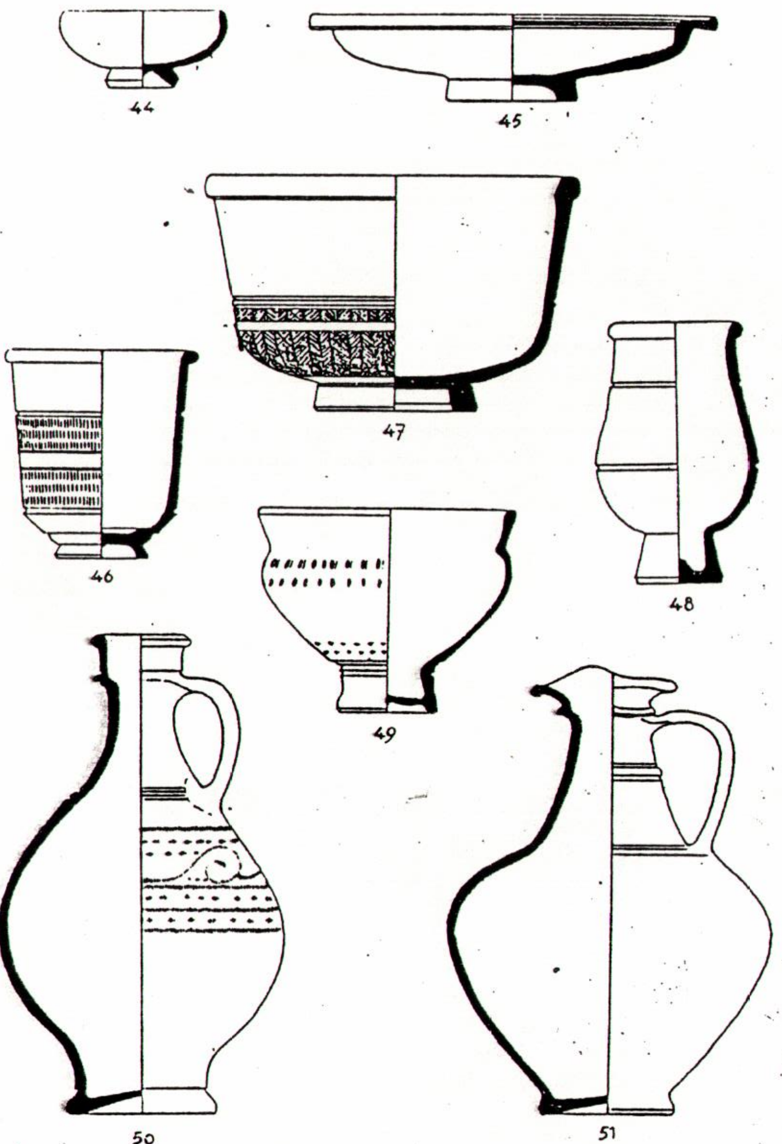
Afb. 37. — Terra sigillata.

Afb. 38. — Terra sigillata.

Afb. 39. — Terra sigillata.

Afb. 40. — Terra sigillata.

§ II. — BELGISCH AARDEWERK

Afbeeld. 41-43

Dit aardewerk dankt zijn naam aan het feit dat het voornamelijk in het Noorden van Gallië gevonden werd en daar ook werd gefabriceerd. Fabrieken van dit aardewerk werden reeds ontgraven in het Noorden van Frankrijk, te Lavoye, Les Allieux, Avocourt, Vertault, Courmelois, Bussy-le-Repos, Thuisy en Bavay. Ook te Trier hebben fabrieken bestaan evenals in het Zuiden van België, in de provincies Luxemburg en Henegouwen, b.v. te Hambresart en Croix-Rouge, bij Virton, en te Peissant (Henegouwen). Ook te Nijmegen en te Keulen kwamen groote hoeveelheden van dit aardewerk aan het licht en men heeft daaruit besloten, waarschijnlijk met recht, dat ook daar werkhuizen moeten gearbeid hebben.

Het Gallo-Belgisch aardewerk onderscheidt zich van het Romeinsche door de techniek, de vormen en de versiering.

Men kan het in twee groote groepen indeelen, te weten nabootsingen van Arretijnsche terra sigillata en inheemsche typen, die vormen uit den La Tène-tijd voortzetten.

De Belgen bezaten reeds voor de aankomst der Romeinen een uitgebreid pottenbakkersbedrijf en zij waren daarenboven ondernemende lieden. Toen zij gewaar werden, dat het ingevoerde aardewerk degelijker was dan het hunne en veel koopers vond, namen zij onmiddellijk de Romeinsche ovens over, omdat daarin een hoogere temperatuur kon verkregen worden en het aardewerk er dus harder in gebakken werd, en zij bootsten op hun manier en in hun eigen techniek de meest gevraagde typen van het Arretijnsch vaatwerk na. Deze imitaties werden in betrekkelijk groote hoeveelheden gefabriceerd tot rond het jaar 70, daarna vermindert de productie geleidelijk om in het begin van de II[e] eeuw geheel te verdwijnen. Er komen nog enkele borden met sterk geprofileerden rand en andere met driehoekige en naar buiten overhangende lip voor te Heddernheim uit den tijd van Domitianus of later, te Wiesbaden, dat bezet was van Domitianus tot Hadrianus, te Keulen in een graf van ca. 100, te Heldenbergen (begin II[e] eeuw ?) en te Hees bij Nijmegen (Brunsting o.c. bl. 114-115, tp. 1 en 2).

Men onderscheidt *terra rubra* en *terra nigra*. De meeste Arretijnsche imitaties zijn in terra rubra. De modellen waren immers

ook rood gekleurd. De kern van de potten is in den vroegen tijd (Augustus) grijswit, omdat de pot niet heelemaal doorbakken was. De jongere soort, die vooral in het aarden kamp van Hofheim aangetroffen werd, is door en door doorbakken en rood in de kern. Het oppervlak is oranjerood of lederbruin en gepolijst zonder eenige toevoeging van vernis of verfstof. Glazuur was de Belgen heelemaal onbekend. De terra rubra raakt buiten gebruik rond het jaar 70 (1). In het grafveld van Hees, dat vanaf het laatste vierde der I[e] eeuw in gebruik was, werd bijna geen terra rubra meer gevonden (2).

De terra nigra is in de breuk vaalgrijs, lichtgrijs of blauwachtig naar gelang het hieronder beschreven procédé meer of minder goed werd toegepast. Deze blauw- of grijsachtige tint werd verkregen door het smooken van het aardewerk d.i. door het toelaten van rook in den oven tijdens het bakken. Na het smooken werd de buitenwand van den pot gepolijst.

Het bloeitijdperk van de terra nigra valt in denzelfden tijd als dat der terra rubra maar zij verdwijnt nooit geheel en gansch. Doorheen heel het keizerrijk gaat men voort met inheemsch vaatwerk in terra nigra te fabriceeren. In de II[e] eeuw komt echter een nieuwe techniek in voege. De potten worden eerst in mat-glanzende verfaarde gedompeld en daarna gesmookt. Deze techniek werd toegepast op potten van Hees (Brunsting bl. 113) en van Niederbieber (Oelmann bl. 56) en zij kent een nieuwe heropleving in de IV[e] eeuw (Unverzagt, Alzei). Deze latere soort is glanzend lei- of potlood-zwart en voelt fluweelig aan, waardoor ze gemakkelijk van die der I[e] eeuw kan onderscheiden worden. De klei is gewoonlijk grauw.

Er is grovere en fijnere terra nigra. De eerste soort zal wel bijzonder voor de keuken bestemd geweest zijn, terwijl de tweede meer in de eetkamer van pas zal zijn gekomen. De klei van deze laatste soort is steeds goed bewerkt, fijn gemalen en hard gebrand. De wand van deze potten is somtijds papierdun.

De potten van den La Tène-tijd hebben gewoonlijk een vlakken of licht gewelfden bodem. De standring was onbekend. Toen de Belgische pottenbakkers met de Italiaansche waar kennis maakten en ze wilden namaken, moesten zij het probleem van den standring oplossen en dat schijnt niet zoo gemakkelijk te zijn gegaan. Bij de Belgische imitaties van terra sigillata is de standring doorgaans rechthoekig in de doorsnede, maar zijn doel wordt niet altijd begrepen. Dikwijls is hij te laag; somtijds is de bodem van den schotel zoo fel omhoog gedreven dat de standring

(1) J. Breuer, *Ubbergen*, bl. 23; Evelein, *Gids-Kam*, bl. 33.
(2) Brunsting, *Hees*, bl. 42. 112

geen grond meer raakt en dat de schotel bijgevolg op den rand van den bodem rust.

W. Vermeulen onderscheidt verschillende stadia in de vormontwikkeling van den bodem (1). «Eerst zien wij even boven den bodemrand rondom een eenvoudige groeve in het wand-profiel, bij een ander type is de bodemrand slechts iets dikker gevormd, terwijl bij een derde type de bodem een schijf vormt, die in het profiel schuin naar buiten afloopt, maar aan den onder-kant zelfs vrij vlak is. Het zijn elementaire pogingen tot vorming van een standring. Hun vollediger vorm krijgen ze pas, als men er toe overgaat op den onderkant van den bodem langs den bodemrand een circulaire groeve aan te brengen, terwijl men de rest van den bodem naar het midden toe omhoog loopen laat. Deze standring is dan in den regel een schuine rand of richel, die soms den vorm van den rechthoekigen ring aanneemt.»

De Belgen stempelden ook hun producten zooals hun Arre-tijnsche collega's. Men treft zulke stempels niet alleen aan op borden en kommen, die Italische vormen nabootsten, maar ook op urnen van inheemsch fabrikaat. Op de borden en kommen bevinden zij zich aan den binnenkant in het midden van den bodem. Gewoonlijk werd de stempel te hard op den dunnen bodem gedrukt, zoodat aan den onderkant een lichte welving zichtbaar en voelbaar is. Bij de urnen wordt hij integendeel aan den onderkant dicht bij den bodemrand geplaatst. Groote schotels dragen somtijds, zooals de Arretijnsche modellen drie stempels straalsgewijze om het midden en daar is somtijds nog een vierde aangebracht.

De meeste stempels zijn naamstempels, maar vele zijn onlees-baar, omdat de fabrikanten ongeletterd waren en op goed geluk eenige letterteekens en (of) streepjes naast malkaar geplaatst hebben om een stempel te vormen. Slechts enkele stempels bestaan uit twee regels.

De versiering kan ingesneden zijn of met het radje ingedrukt. Men treft ook barbotine-versiering aan, die opgespoten of opgelegd kan zijn. Stekelbekers en graatbekers (de versiering gelijkt op vischgraten) komen veel voor. De effen wand van sommige vazen wordt wel eens gebroken door knobbels, die van binnen naar buiten uitgedrukt zijn. Somtijds is hij geheel of gedeeltelijk met goudglimmer overstreken. Gaarne wordt de wand met één of meer horizontale sierbanden opgesmukt. De bodem der borden en schotels is bijna altijd aan den binnenkant versierd met één of twee circulaire groeven, ofwel met een enkelvoudige of dubbele of meervoudige radjeskrans aan weers-

(1) *Een Romeinsch Grafveld op den Hunnerberg*, bl. 28.

zijden ingesloten door een groeve of zonder begrenzing. Nog andere varianten komen voor.

Het Belgisch aardewerk werd uitgevoerd naar de Donau-provincies (1) en sommige stukken zijn tot in Rome geraakt (CIL, XV, 5801 en 4937(?)).

In de volgende bladzijden zal vooral den nadruk gelegd worden op den typenvoorraad van de eerste helft der Ie eeuw, omdat hij een belangrijke rol te vervullen heeft bij het dateeren van nederzettingen, grafvelden, villa's enz. Immers de Italische terra sigillata was maar in gebruik bij ons tot de jaren 20-25 n.C. en wordt niet overal aangetroffen. De Gallische T.S. is maar algemeen verspreid vanaf het midden der Ie eeuw. Het Belgisch aardewerk vult deze leemte aan.

(1) E. v. Bonis, *Die Kaiserzeitl. Keramik von Pannonien*, Budapest, 1942 (Diss. Pannon. II, 20).

VORMEN

Afbeeld. 41-43

Imitaties van Italiaansch aardewerk

1) Bord met sterk geprofileerden binnenwand en naar buiten overhangende lip. Nabootsing van Haltern, tp. 1 (Arezzo). Concentrische groeven in den bodem, die vaak konisch gewelfd is. Lage platte standring. Klei grauw of oranje. Dikwijls gestempeld. Komt voor te Haltern 72 maar niet meer te Hofheim. Talrijk in Sept-Saulx, *Bull. Soc. arch. Champen.*, 1939, pl. VIII, n. 10-48 en bl. 52.

2) Variante van denzelfden typus met driehoekige lip. Komt voor te Hofheim, 98 (Claudius), Ubbergen en op den Hunnerberg (vóór a. 70), te Heldenbergen (begin IIe eeuw) te Keulen in een graf van ca. 100 en te Hees (Brunsting bl. 115) Cfr. Sept-Saulx, Prunay en Thuisy.

3) Vereenvoudigde vorm van den voorgaanden typus. Komt voor te Haltern 72,B, Hofheim, 97, A en B, op den Hunnerberg en te Ubbergen. Ook te Hambresart (Martin pl. II, 2). Roode of zwarte aarde tot het midden der Ie eeuw, daarna zwarte aarde. Ritterling, *Hofheim*, bl. 327, 333.

4A) Nabootsing van Haltern, typus 3 (Arezzo) met sterk geprofileerden rand en 1/4 rondstaf aan den binnenkant bij de aansluiting van den wand bij den bodem. Varianten in grauwe aarde te Hofheim, op den Hunnerberg, te Ubbergen (rood), te Heddernheim uit den tijd van Domitianus en later, te Wiesbaden (Domitianus-Traianus) en te Hees uit het einde der Ie eeuw (Brunsting bl. 114).

4B) Is nauw verwant met den voorgaanden typus. Hij heeft aan de binnenzijde van den wand een groeve waardoor de lip aangegeven wordt. Geen 1/4 rondstaf. Haltern, 74, Hunnerberg, 18, Sept-Saulx pl. VII, n. 29 vv. Komt niet meer voor te Hofheim. Waarschijnlijk dus uit den tijd van Augustus-Tiberius.

5) Platte schotel met schuinen ongeprofileerden wand en verdunde lip. Lage voet. Haltern, 73, A en B, Ubbergen,

50, Sept-Saulx, *Bull. Soc. arch. Champen*, 1939, pl. VII, n. 7-13) en Thuisy, *ibid.* 1938, bl. 85 pl. I n. 40-44 en bl. 91, pl. II, nr 10 en vv.

6) Klokvormige kom met rechtstaanden rand. Imitatie van Haltern, 7 en 8 en pl. XXXVI, 80; Hofheim, 103, A. De wand is somtijds papierdun. De klei is oranjerood of grauw. De kom is bijna altijd gestempeld. Geëvolueerde vormen te Ubbergen, I, Hunnerberg, 21, Hees, 11.

7A) Halfkogelvormige kom met kraag op net midden van den buik, nagebootst van Haltern, 12, Hofheim, 104 (tp. 6). Aan de binnenzijde is de rand gewoonlijk door verdunning aangegeven. De klei is grauw of zwart. De rand der terra sigillata-kommen is steeds met het radje versierd, die der Belgische niet. De stempel is vaak onleesbaar. Deze kom komt ook nog voor te Ubbergen, 57, op den Hunnerberg, 22, A en B. Hij was bijzonder in gebruik vóór a. 40.

7B) Er bestaan ook kommen in terra nigra met halfbolvormigen buik of met geknikten wand, die den kraag vlak onder de lip dragen zooals Hofheim, 127 en 129 en Hees 13, a en b en Hambresart pl. 1, 4, A. Volgens Brunsting hebben wij hier te doen met een imitatie van een terra sigillata-model nl. Hofheim tp. 12. Volgens Ritterling komt deze vorm voor vanaf Claudius tot in den tijd van Hadrianus. Vgl. ORL. 31 (Wiesbaden pl. XIII, 17, Domitianus-Traianus); 66 (Faimingen, bl. 77 en afb. 5, 2 uit de Ie eeuw en de aldaar aangehaalde literatuur. Cfr. ook Hees tp. 13, A en B; Thuisy, *Bull. soc. arch. Champ.*, 1938, bl. 85, pl. I, nr 43.

8) Kom met halfbolvormigen buik zonder kraag. De lip vertoont een lichte neiging binnenwaarts. Geen groeve noch richel op den wand. Afgeleid van Hofheim, 8 = Dragendorff, 40, die op hun beurt van een Arretijnsch prototype afstammen. Cfr. Hunnerberg, 20, Günther, Coblentz-Neuendorf, bl. 94 en fig. 13, 2. De wand van een dergelijk kommetje te Hees gevonden is volledig met het radje versierd. Brunsting tp. 15.

Inheemsche vormen

9) Bord met effen naar binnen gebogen wand zonder lip of door verdikking aangegeven. De bodem is konisch gevormd en dikwijls zoo sterk omhoog gedrukt dat het bord op den rand van den bodem en niet op den standring rust. Deze vorm

komt voort van een La Tène-bord. Het werd aangetroffen te Hofheim 99, B, op den Hunnerberg, pl. V, 19, te Hees, Brunsting, tp. 3, te Hambresart pl. I, A, B, C, in het castellum van Wiesbaden. Brunsting meent dat dit bord in gebruik gebleven is tot in het begin der IIe eeuw.
Bij de late exemplaren is de wand dik, de techniek grof, de standring bijna niet meer merkbaar of geheel verdwenen. Ook ontbreekt zeer dikwijls de stempel.
De bodem van de borden van Wiesbaden (Domitianus-Traianus) is niet meer konisch maar plat en niet gestempeld. Sommige exemplaren van Hambresart hebben ook een vlakken bodem pl. II, 1, D.
De juiste vormontwikkeling van dit bord is nog niet genoeg gekend, zoodat daaruit geen conclusies voor de dateering kunnen getrokken worden.

10) Diepe kom met scherpen knik in den wand en naar buiten overhellenden bovenrand. Kegelvormige bodem. Lage standring. Terra nigra. Bij sommige exemplaren is de knik minder scherp en de lip dikker. Haltern, 77, Hofheim, 109, A. Komt niet voor te Ubbergen noch te Arentsburg en ook niet op den Hunnerberg noch te Hees. Waarschijnlijk in gebruik vóór a. 40.

11) Biconische beker met scherpen knik en concaaf gebogen hals. Geen verdikte lip. De klei is roodbruin of grauw. Hofheim, 113, Hunnerberg, 33, Prunay, *Bull. Soc. arch. Champ.*, 1938, pl. V, nr 6 (variante).

12A, B.) De kom 12, A is de oudste. De wand is dun en glad gepolijst. Komt voor te Hofheim 115 en veel op den Hunnerberg, tp. 34, C. Ook te Ubbergen pl. VI, 2. De latere kommen 12, B hebben den vorm van Hofheim 116 en deze vorm blijft in gebruik in de volgende eeuwen. Te Alzei, 24-26 is de rand verdikt. Cfr. Brunsting tp. 60, Arentsburg, 133 en 134 enz.

13) Kom met breeden bodem die licht gewelfd is. De lip is van den schouder gescheiden door een scherpe insnoering. Dergelijke insnoering komt somtijds ook voor aan den voet of op den wand. Hunnerberg, 23.

14) Urn. De rand is steeds concaaf gevormd en vertikaal op den buik geplaatst met een lichte wending naar binnen. De rand kan 1/3, 1/4, 1/5 of 1/6 van de totale hoogte van den pot bedragen. De schouder is duidelijk aangegeven en de overgang tusschen hals en schouder wordt gevormd door een scherpe lijn of door een kantlijst ofwel door een circulaire

groeve. Hofheim, 114, A en B. Cfr. 115, 117; Hunnerberg 34,A, Arentsburg, 116; Ubbergen pl. VI, 1, 2 en 5. Somtijds opgespoten versiering of radjesversiering. Volgens Vermeulen behoort deze urn tot de eerste helft der I[e] eeuw.

15) Urn met smallen bovenrand en gelijkmatig gebogen buikprofiel. De grootste breedte bevinat zich ongeveer op 2/3 van de totale hoogte. Dunne wand. Standring verkregen door het zijwaarts uitrekken van het wandprofiel. Terra nigra. Hofheim, 114b en 122 cfr. 118; Hunnerberg, 32, Ubbergen, pl. VI, 5 en 7 met grooteren rand, Hees 5, a en b, Hofheim 118, was bijzonder in gebruik onder de Flaviërs, misschien ook nog daarna. Brunsting, bl. 117.

16) Urn met kleinen schuin staanden rand en gelijkmatig gebogen wandprofiel. De grootste breedte bevindt zich ongeveer op de helft van de totale hoogte. De voet is ongeveer dezelfde als bij den voorgaanden typus. De urn kan op velerlei wijzen versierd zijn. Gaarne werden rond den buik één of meer horizontale banden aangebracht die met het radje ingedrukt waren. Deze vorm was vrij algemeen verspreid. Hofheim 126, Hambresart, pl. I, 9 enz.

17) Beker met steil buikprofiel en smallen schuinen rand. Bij het afgeteekende exemplaar is de lip verdikt en door een kantlijst van den buik gescheiden. Sommige exemplaren hebben deze verdikte lip niet en de kantlijst is vervangen door een groeve. De bodem is plat of lichtjes gewelfd en zonder standring. De kleur is gewoonlijk oranjerood. Haltern, 84, 85. Gaarne wordt deze urn ook met het radje versierd Hunnerberg, 38, A, B, C, Ubbergen, pl. V, 25. Eerste helft der I[e] eeuw.

18) Biconische beker of mortier met sterk gebogen wand en zonder lip. Waar de wand bij den bodem aansluit, vertoont de pot een scherpen hoek. De bodem is sterk in de hoogte gedrukt. Groote standring, Haltern, 88, Hofheim, 108, Ubbergen, pl. VI, 24. Eerste helft der I[e] eeuw.

19) Urn met kleinen schuinen rand en wijd uitstekenden schouder. Op den overgang tusschen den schouder en den buik een plastische band of een breede groeve. Streepversiering op den buik aan den onderkant door een groeve begrensd. Standring uit het wandprofiel getrokken. Hunnerberg, 31, Hees, 6, c, Hambresart, 1, 8.

20) Arentsburg, afb. 92 n[r] 140, a-d en 141, 142. Groote kommen

van grof grijs aardewerk, die bijzonder in onze streken schijnen voor te komen. Uit 140 schijnen 141 en 142 te zijn ontstaan. Datum : IIe eeuw volgens Holwerda.

21) Zgz. kurkurn. Deze uit de hand gevormde potten zijn eigenlijk Belgische kookpotten. Het baksel is grauw of bruinrood. De rand is naar binnen gebogen. De lip is door verdikking aangegeven (Haltern, 91,A) ofwel is de lip in tweeën gedeeld door een groeve (Haltern 91, B). De platte bodem van Haltern 91, A is versterkt met ingebakken kiezelsteentjes. Bij de exemplaren van den Hunnerberg, grafveld CC (Vermeulen bl. 116 en tp. 104 A en B) en van Hees tp. 16 komt deze bodemversterking niet voor. J. Breuer, Ubbergen bl. 59, n[r] 33 maakt er ook geen melding van. Deze kurkurnen komen in grooten getale voor te Arentsburg. Versiering is zeldzaam. Somtijds treft men wel eens borstelstrepen op den buitenwand aan. Deze kurkurnen bleven zeker in gebruik tot na het midden der I[e] eeuw.
Zij werden ook in Romeinsche techniek d.i. met de draaischijf gemaakt en reeds vanaf Augustus. Haltern, 91,B, en vooral 58; Hunnerberg, 104,B; Arentsburg, afb. 92, n[r] 119; Hees tp. 16,c. Deze namaaksels bleven in voege tot het midden der IIe eeuw.

22 A,B,C) Deze flesschen zijn afgeleid van een La Tène-type van de laatste eeuw v.C., dat gekenmerkt is door een betrekkelijk wijden hals.
Men kan twee soorten onderscheiden. Typus A heeft een korten hals. Het afgeteekende exemplaar is Hofheim 120,A en sluit aan bij Haltern 89, waarvan de hals opvallend kort is. Het buikprofiel van Hofheim is nog zeer gewelfd zooals bij den typus van Haltern. Met den tijd wordt dit profiel minder buikig. De hals is nooit cylindrisch maar steeds ietwat concaaf. De lip is breed en dik en fel naar buiten omgelegd. De hals is doorgaans met den schouder verbonden door één of meer plastische lijnen. De meeste exemplaren dragen een band met radjesversiering op den schouder. De klei is lichtgrauw, zwart, roodachtig of blauwwit. De wand is gepolijst en de flesch werd gesmookt (1).
Typus B stamt van den Hunnerberg. Typus C, uit Hees, onderscheidt zich door zijn langeren slankeren hals en zijn minder ovaal buikprofiel. Cfr. Hunnerberg, 43; Hees, 9.

23) « Pedestal »-urnen zijn kelkvormige bekers op min of meer hoogen voet. Zij werden alleen in het Noorden van Frankrijk

(1) Enkele uitzonderingen te Hees.

en in het Zuiden van Groot Britannië aangetroffen en dateeren uit den voor-Romeinschen en den vroeg-Romeinschen tijd. Zij worden aan de Belgen toegeschreven, die, zooals men weet, het zuiden van Groot-Britannië veroverd en gekoloniseerd hebben. Benoorden de Ardennen en de wouden van het zuiden van Vlaanderen komen ze niet voor (1).

BIBLIOGRAPHIE

Zie de hooger aangegeven werken over Haltern, Hofheim, Ubbergen, Hunnerberg, Hees, enz. Verder nog :

FR. BEHN, *Römische Keramik*, Mainz, 1910, bl. 205 vv.

O. BOHN, *Belgische gefässe in Vertillum (Vertault, Côte d'or)*, *Germania*, VI, 1923, bl. 123 vv.

G. BOLNAT, *L'Atelier de poteries gallo-romaines de Bussy-le-Repos*, *Bull. Soc. d. Sciences hist. et nation. de l'Yonne*, 1930, bl. 5 vv. *Revue archéolog.*, 1935, bl. 267-269.

J. BREUER, *Bull. musées roy. art et hist.*, Bruxelles, 1935, bl. 19 : *Vases céramiques gallo-romains découverts à Peissant (Hainaut)*.

M. BRY et J. FROMOLS, *La Nécropole gallo-romaine à incinération de Prunay I et II*, *Bull. Soc. arch. Champenoise*, 1938, bl. 6 en 133 vv. ; *L'Atelier céramique de Thuisy (Marne)*, *Ibid.*, bl. 40 vv.

G. CHENET, *Fours à poterie gallo-romaine d'Argonne et de Bavay*, *Pro Nervia*, 1928, bl. 65 vv. ; *La Céramique de l'Argonne*, *Bull. Soc. arch. Champen.*, 1928, bl. 6 vv. ; *Germania*, 1930, bl. 64 vv. ; *L'Industrie céramique gallo-belge et gallo-romaine en Argonne*, *Revue d. Etudes anciennes*, 1938, bl. 251 vv.

F. DORDU, *Un Four de potier gallo-romain à Croix-rouge (Virton)*, *Bull. trim. de l'Instit. arch. du Luxemb.* (Arlon), 1939, bl. 58 vv.

C. HAWKES and G. C. DUNNING, *The Belgae of Gaul and Britain*, *Archaeol. Journal*, 1930, bl. 150 vv.

H. KOETHE, *Zur gestempelten belgischen Keramik aus Trier*, *Festschrift* A. OXÉ, 1938, bl. 89 vv.

L. LACROIX et M. JORSSEN, *Promenades en Champagne : Courmelois. Quelques notes sur la fabrique de poterie gallo-belge (Ie s. de notre ère)*. *Bull.-revue de l'œuvre rurale des voyages scolaires et des colonies de vacances*, Reims, 1933, nr. VIII, 6-8.

R. LANTIER, *Neue Töpfereien im röm. Gallien*, *Germania*, 1935, bl. 317 vv.

S. LOESCHCKE, *Römische Gefässe aus Bronze, Glas und Ton im Provinz. museum Trier*, *Trier. Zeitschrift*, 1928, bl. 69 vv.

J. FROMOLS, *L'Atelier céramique de Sept-Saulx (Marne)* *Bull. Soc. arch. Champen.*, 1939, bl. 31 vv.

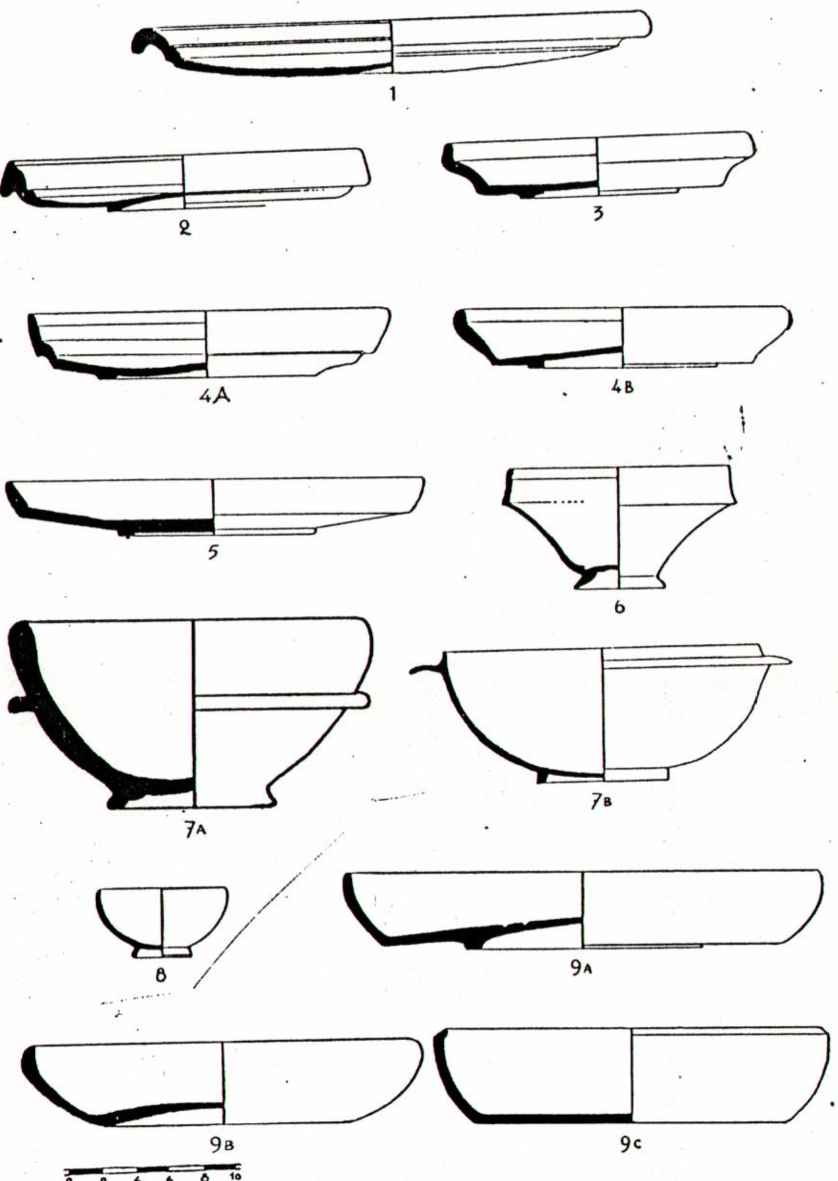
L. HUSSONG, *Frührömisches Brandgrab mit Tierfiguren* (en Belgisch vaatwerk) *aus Kreuznach*, *Germania*, 1939, bl. 238 vv.

G. MARTIN, *Etablissement de potier belgo-romain du Ie siècle à Hambresart (Virton)*, *Instit. arch. Luxemb. (Arlon)*, *Musée Gaumais*, Virton, 1939.

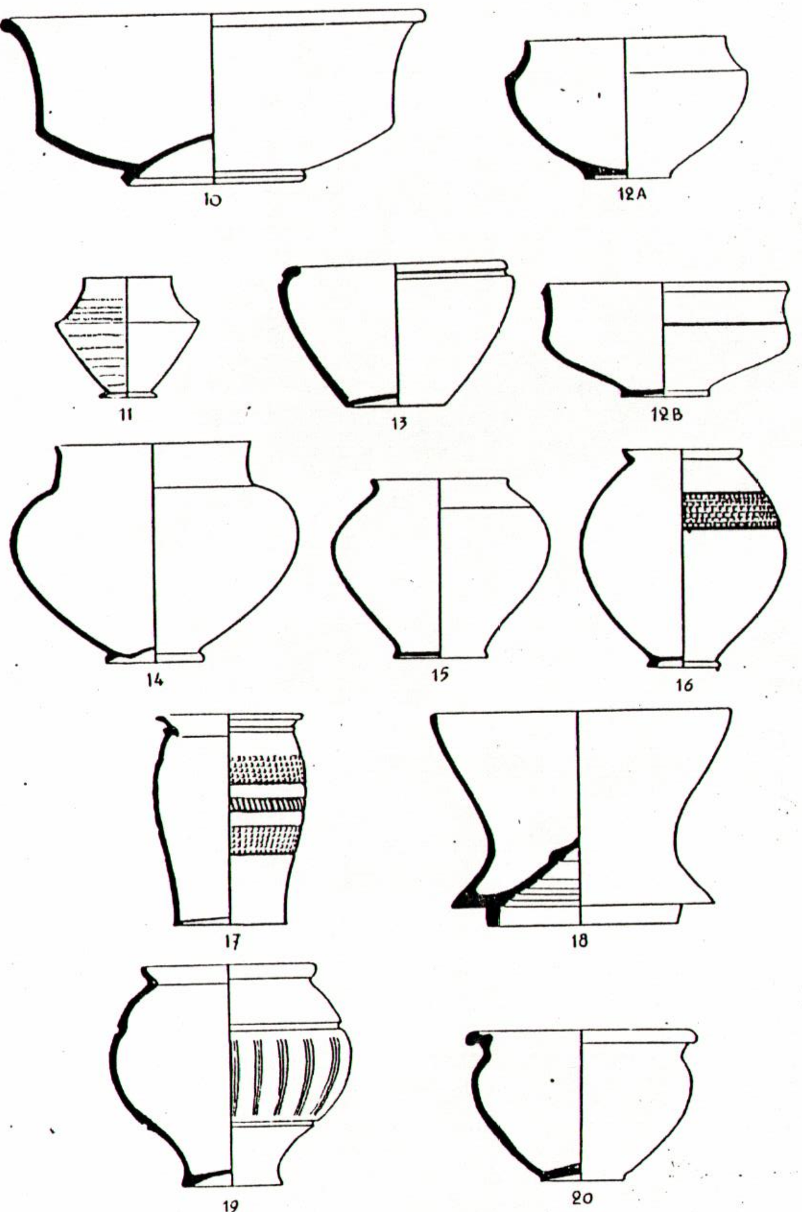
Bij het ter pers leggen bereikte ons het werk van J. H. HOLWERDA, *De Belgische waar in Nijmegen* (Verz. Kam), 1941 (uitg. in opdracht v.h. departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming), en E. v. BONIS, *Die Kaiserzeitl. Keramik von Pannonien*, Budapest, 1942, (Diss. Pannon. II, 20). Tot onze spijt hebben wij er geen gebruik meer van kunnen maken.

Stempels in CIL. XIII, bij H. KOETHE *o.c.* en in de artikels over de opgravingen in Frankrijk.

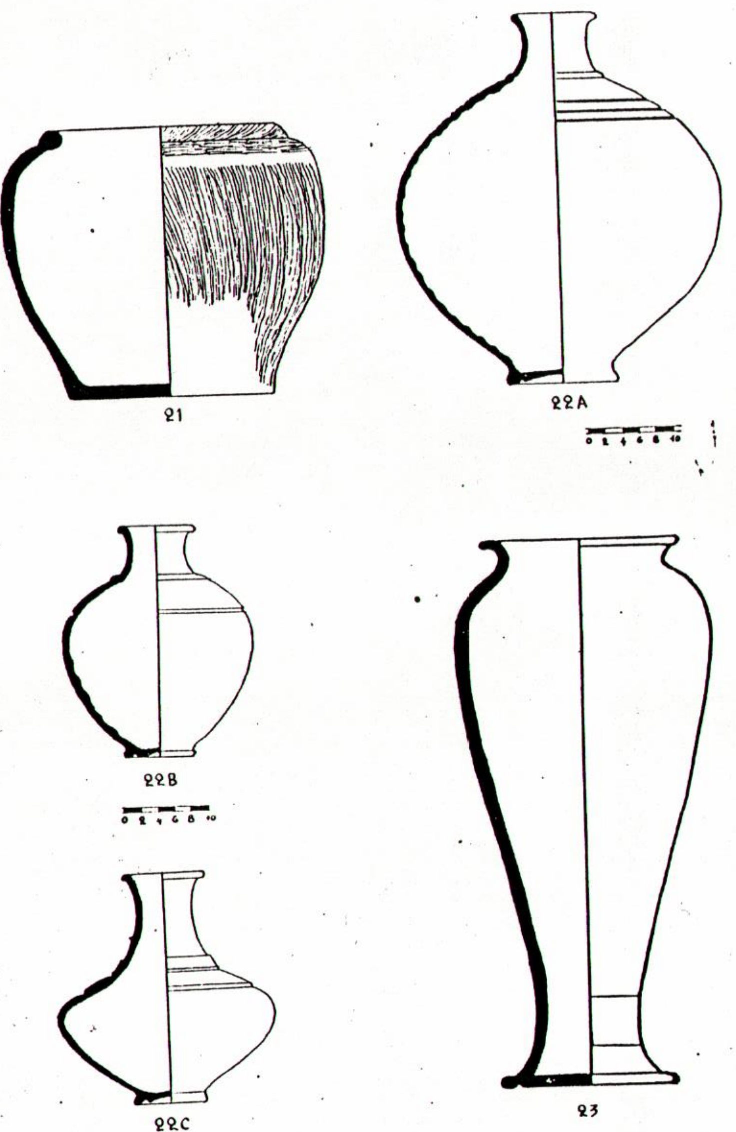
(1) Er zijn vele varianten van dezen typus.

Afb. 41. — Gallo-Belgisch aardewerk.

Afb. 42. — Gallo - Belgisch aardewerk.

Afb. 43. — Gallo-Belgisch aardewerk.

§ III. — GEVERNIST, BESCHILDERD, GEBRONSD, GEGLAZUURD AARDEWERK

Afbeeld. 44-49

Het aarden vaatwerk werd aldus behandeld aanvankelijk om meer waterdichtheid aan den pot te geven of om den wand en den rand zachter te maken voor de hand en de lip. Later werd de behandeling ook toegepast om louter esthetische redenen, om de vaas een mooier voorkomen te geven of om metalen modellen na te bootsen.

Gevernist aardewerk

Het woord « gevernist » is in de archeologische terminologie ingeburgerd, alhoewel deze benaming niet altijd juist is. Door « gevernist » aardewerk immers verstaat men het aarden vaatwerk, dat met een min of meer blinkende verflaag overdekt is of deze verflaag al dan niet uit echt vernis bestaat.

Deze verflaag werd gewoonlijk door indompeling aangebracht. Op vele potten zijn de vingerafdrukken nog zichtbaar op de plaats waar ze bij de behandeling werden vast gehouden.

Van sommige bekers is alleen de rand of de bovenste helft van den wand gevernist.

De klei is wit, geelachtig of witachtig of roodachtig getint. Groenachtige kleur komt ook voor. Het « vernis » is matglanzend zwart-bruin van kleur of matglanzend bruin-rood of diep zwart zonder metaalglans of nog zwart-bruin met blinkenden metaalglans (Oelmann, Niederbieber, bl. 39; Brunsting, Hees, bl. 70).

Verschillende fabrieken van dit aardewerk hebben in het Noorden van Gallië en in Groot-Britannië bestaan o.m. in de Argonnen (streek van Lavoye enz.), te Keulen, te Trier, te Castor (Groot Britannië).

Eet- en drinkgerief werd bijzonder in deze techniek vervaardigd : bekers, kannen, borden. Wij behandelen alleen de bekers, omdat de geschiedenis der kannen en borden met deze der bekers parallel loopt en de bekers veel overvloediger voorkomen dan de andere typen.

Men kan drie groepen onderscheiden : gewone bekers, jachtbekers of Castorvazen en spreukbekers.

Gewone geverniste bekers. — Deze bekers kunnen effen of op eenvoudige wijze versierd zijn bij middel van zandbestrooiing, met motieven door het radje ingedrukt of met barbotine opgelegd b.v. schubben, blaadjes, stekels.

Sommige bekers hebben in den wand een viertal langgerekte of ronde indeukingen, waardoor de beker gemakkelijker in de hand kon gehouden worden.

Het bloeitijdperk van deze bekers valt tusschen 150 en 250 n.C., maar zij komen reeds vroeger voor.

1) *Bolvormige bekers met naar buiten gebogen en geprofileerden rand.*
De afmetingen zijn zeer verschillend. De bekers zijn onversierd of opgesmukt met schubben of blaadjes. Deze vorm evenals de versiering van schubben en bladeren verdwijnen omstreeks 100.

2) *Beker met meer strakken wand en fijn geprofileerden naar buiten gebogen rand.*
Deze vorm verschijnt omstreeks het jaar 100 en verdringt spoedig den voorgaanden. Deze bekertjes zijn ofwel onversierd ofwel met zand bestrooid of belegd met barbotine. In den wand komen ook indeukingen voor.

3) *Bekers met strakken wand zonder rand.*
De algemeene vorm is dezelfde als de voorgaande onder nr 2 besproken. De rand ontbreekt echter. Zij zijn effen, met zand bestrooid of met barbotine versierd. Zij treden ook op vanaf omstreeks 100.

4 A en B) *Bekers met trechtervormigen hals.*
Deze bekers zijn op dezelfde wijze versierd als de voorgaande. Zij dateeren uit de IIe en de eerste helft der IIIe eeuw. Zij komen bijzonder veel voor tusschen 150-250. In de IIIe eeuw wordt de vorm slanker, de hals langer en de voet enger dan bij de vroegere stukken. Daarenboven is de wand dikker en het vernis minder goed.

5 A-B) *Dubbelbekers en bekers met ingesnoerden wand.*
De eigenlijke dubbelbekers zien er uit alsof twee bekers in malkaar gezet waren. Andere hebben twee of meer insnoeringen in den wand.

6-7) *Jachtbekers of Castorvazen.*
De vormen dezer bekers zijn dezelfde als die welke hierboven onder nr 2, 3 en 4 beschreven werden. De barbotineversiering stelt meestendeels twee of drie naar links loopende herten of hazen en achtervolgende honden voor. Boven, onder en tusschen de dieren zijn de openingen aangevuld met paarlen-

rijen, twijgen, hartvormige bladeren en spiralen. Deze voorstellingen herinneren wellicht aan het geliefkoosde jachtvermaak der Kelten.

Men heeft deze bekers Castorvazen genoemd, omdat ze in grooten getale gevonden werden op de plaats Castor (Groot-Britannië) en in de omgeving, waar belangrijke fabrieken van dit vaatwerk moeten gelegen hebben.

Andere fabrieken hebben gewerkt in Noord-Gallië, te Keulen en te Trier (1).

Wij beelden twee jachtbekers af. Nr 7 werd gevonden te Klemskerke (West-Vlaanderen), thans in het oudh. Museum der Universiteit te Gent. Nr 8 bevindt zich in het Museum voor kunst en geschiedenis te Brussel (Jubelpark) en stamt uit Bavay (DE LOË, *Belg. anc.*, III, fig. 66).

Te oordeelen naar de versiering en de techniek, stammen deze potten uit twee verschillende fabrieken. Nr 7 werd misschien in Groot-Britannië gefabriceerd (2).

8-9) *Spreukbekers* (afb. 44-45).
De spreukbekers hebben dezelfde vormen als de voorgaande,

Afb. 44. — Spreukbeker.

Afb. 45. — Spreukbeker.

(1) CHENET, *Revue Etudes anc.*, 1938, pp. 268 vv. en fig. 9. Cfr. G. HEUTEN, *Le Commerce des Vases de Castor*, *Latomus*, I, 1937, pp. 256-268 enz.
(2) G. HEUTEN, *l.c.*

maar ze hebben doorgaans een langen hals, omdat ze uit de IIIe eeuw stammen. Op den hals, den schouder of den buik dragen zij een korte drinkspreuk, vandaar hun naam. Deze spreuk zinspeelt meestal op het wijnverbruik of drukt een korten wensch uit. b.v. *reple, da merum, vinum, misce, vinum vires* ofwel *vivas mi, felix sis, utere, ave*. Deze spreuken zijn in witte of gele kleur opgeschilderd. Somtijds zijn ook op dezelfde wijze rankornamenten opgeschilderd.

In de streek van Trier treft men niet zelden op deze bekers de godheden van de vier jaargetijden aan of die van de week. Deze beelden zijn met bonte kleuren op het vernis aangebracht (1).

Flesschen met dergelijke spreuken komen natuurlijk ook voor.

BESCHILDERD AARDEWERK

Wij heeten beschilderd aardewerk het vaatwerk dat vrij uit de hand (niet ingedompeld) met hoepels, strepen, figuren enz. beschilderd is.

Met gevlamde versiering (10-11). — Deze wordt bijzonder op borden, schaaltjes en kannen aangetroffen.

10) *Borden en schaaltjes.*
Hiertoe behoort het wit aardewerk van Nijmegen, Hees, Ubbergen, enz., dat wit en geel gevlamd kan zijn en aan de binnenzijde met rood- of zwartbruine strepen versierd is. De rood-bruin gestreepte borden van Nijmegen zijn uit het midden en de tweede helft der Ie eeuw, de andere uit de eerste helft der IIe.

11) *Gevlamde kannen van Speicher* (Eifel).
De licht-getinte wand van deze kannen met peervormigen buik is met breede golvende donker-bruine strepen versierd. Datum : IIIe eeuw.

12) *Borden en schaaltjes met gekamde versiering.*
Deze geel- tot oranje-kleurige bordjes en schaaltjes dragen aan den binnenkant een versiering, die men gekamde versiering pleegt te noemen. Ze waren in gebruik op het einde der Ie eeuw en in het begin der volgende.

13-15) *Gemarmerde kannen en kruiken.*
Langsheen den Rijn, tusschen Mainz en Nijmegen en in de aangrenzende streken, vindt men vele kruiken en kannen, die uit licht-roode goed bewerkte aarde vervaardigd zijn en

(1) S. LOESCHCKE, *Röm. Denkmäler vom Weinbau*, *Trier. Zeitschr.*, VII, 1932, bl. 1-60; E. KRUEGER, *Trier. Zeitschr.*, I, 1926, bl. 1 vv.

bruin-rood of zwart gemarmerd zijn. Waar de fabriek van dit aardewerk gelegen heeft, weten wij nog niet. Zij zijn vooral bekend uit Niederbieber (190-260). Zij bleven in gebruik in de IVe eeuw.

16-18) *Hoepelkannen en -kruiken.*
Op den buik dezer kruiken en kannen zijn evenwijdig-loopende strepen of hoepels geschilderd. Zij zijn Neder-Rijnsche fabrikaten in gebruik vanaf het midden der IIe eeuw tot in de IVe.

Men treft ook dergelijke opgeschilderde cirkels en ringen van roode en bruine kleur aan op geelachtige en zwarte urnen.

Van denzelfden tijd als de hoepelkannen zijn de kannen met opgeschilderde rankornamenten op den buik. De kleur dezer kannen is rood. Zij hebben een ingeknepen tuit en één oor. Dergelijke kannen werden o.m. in Keulen gevonden (Bonn. Jahrbb., 114-115, bl. 355).

GEBRONSD AARDEWERK (goudglimmer).

Sommige archeologen rangschikken dit aardewerk bij het Gallo-Belgische en zij hebben goede redenen daarvoor. Vooreerst kent men Belgische bekers in terra nigra, waarvan de rand gebronsd is. Vervolgens wordt het gebronsd aardewerk somtijds gestempeld dicht bij den rand van het bodemvlak, zooals de Belgische pottenbakkers pleegden te doen, en op den Hunnerberg bij Nijmegen werd een gebronsde urn gevonden, die den stempel van een Belgischen fabrikant draagt. (Vermeulen, bl. 41-42, tp. 29). Ten slotte kan men nog laten gelden dat groote hoeveelheden van dit aardewerk in het Noorden van Gallië gevonden werden en hieruit mag men besluiten dat ze ook in dit gedeelte van Gallië gefabriceerd zijn geworden.

Maar van den anderen kant is de techniek van het gebronsd aardewerk niet Belgisch maar Romeinsch en vertoonen de gebronsde potten geen Belgische kenmerken. Weliswaar werd dit aardewerk in het Noorden van Gallië gefabriceerd maar in fabrieken die op Romeinschen leest geschoeid waren. Daar in dit boek het hoofdgewicht gelegd wordt op de techniek en de vormen hebben wij deze potten niet bij de Belgische gerekend maar ze liever in dit hoofdstuk, dat aan de beschilderde vazen gewijd is, ondergebracht.

De fabrikanten van dit aardewerk hebben klaarblijkelijk bronzen modellen nagebootst, zooals men uit de kleur, de fijne wanden, en sommige siermotieven b.v. knobbels, geprofileerde randen, mag besluiten.

De klei is steeds goed bewerkt en licht-geel, geel-rood of licht-bruin van kleur. De wanden zijn zeer dun en de brand is hard. Het oppervlak is geheel of gedeeltelijk met goudglimmer overdekt.

Dit aardewerk was in gebruik vanaf het midden der I^e eeuw tot op het einde der IIe. Men vindt het reeds te Hofheim (26, C) en enkele fragmenten werden nog in het kamp van Niederbieber (190-260) aangetroffen (tp. 54-56). Het was bijzonder in voege in de tweede helft der IIe eeuw (Oelmann, Niederbieber, 1,c. en de literatuur aldaar aangegeven; Vermeulen, Hunnerberg, 29; Brunsting, Hees, bl. 130 vv.).

19) Urn met goudglimmer. De schuin-staande rand komt ook bij het Gallo-Belgisch aardewerk voor. De buik is gelijkmatig gerond. Hij kan effen zijn of met knobbels versierd. Deze zijn van binnen naar buiten uitgedrukt en zijn uit het bronswerk overgenomen. Geen standring maar de bodemrand is verdikt. Het bodemvlak draagt somtijds dicht bij den rand een fabrikantenstempel, zooals de Belgische potten. Datum : tweede helft der I^e eeuw. Hees, 1; Hunnerberg, 29, Ubbergen, pl. VI, 26.

20) Beker in licht-rose aarde met indeukingen gevonden te Ubbergen. De bovenste helft van den wand is geglad, de onderste helft is ruw gelaten. Sporen van goudglimmer op de lip en den schouder. De bodem was verdwenen, zoodat de hier voorgestelde reconstructie onzeker is. Ubbergen, pl. VII, 23.

21 A en B) Gevonden te Ubbergen. A is een fragment van een kom uit roode aarde met geprofileerden rand. Sporen van goudglimmer. Ubbergen pl. VII, 29.
B is een fragment van een kom of pan met geprofileerden rand uit fijne roode aarde overdekt met een laagje witte verfaarde en goudglimmer. Nabootsing van een metalen model. Ubbergen, pl. VII, 30.

22) Kraagkom met half-bolvormigen buik en grooten neerhangenden kraag, waarin zich een mond tusschen twee ribbels bevindt. Geen standring. Datum : eerste helft der IIe eeuw. Men treft denzelfden vorm ook aan bij de wrijfschalen in terra sigillata (supra n^r 35), Hees, tp. 2 bl. 131 en pl. VI, 2.

GEGLAZUURD AARDEWERK

Glazuur was reeds vroeg gekend in Egypte en in Voor-Azië, bijzonder in Tweestroomenland. In Griekenland bloeide de techniek bijzonder in den hellenistischen tijd op. In Italië werden vazen met blauw-groen glazuur en plompe reliefversiering vervaardigd. Volgens de techniek sluiten de vazen van St. Remy, Vichy, Lezoux en Gannat rechtstreeks aan bij die van het Oosten. Het glazuur van deze fabrieken is geelachtig groen of olijf-groen en is loodglazuur. De potten zijn dikwijls versierd met reliefs. Deze worden zooals bij de terra sigillata uit den vorm gedrukt, terwijl de hals, de voet en de handvatten achteraf aan den wand toegevoegd worden. Vormschotels werden in Midden-Gallië gevonden.

Rond 100 n.C. werd de glazuurtechniek in Noord-Gallië en in Romeinsch Germanië ingevoerd. Hier werd koperglazuur gebezigd, dat donkergroen van kleur is. De geglazuurde vormen der Noord-Gallische en Germaansche fabrieken zijn zoo talrijk dat het niet mogelijk is kenmerkende typen uit te kiezen. De meeste vindt men trouwens in andere technieken terug.

De datum van het bronzen model kan natuurlijk bijdragen om den tijd van de geglazuurde nabootsing te bepalen.

De voornaamste fabrieken hebben waarschijnlijk te Keulen gelegen. De klei is fijn en wit van kleur, het glazuur is licht- of donkergroen. Zeer dikwijls is het sterk afgebladerd of bijna geheel verdwenen. Het langst is het bewaard gebleven in de groeven als die er zijn of onder de lip of onder de ooren. Wanneer het heelemaal verdwenen is kan de vergelijking van den vorm met een of anderen bronzen pot ons in de gelegenheid stellen deze of gene vaas bij het geglazuurde te rekenen.

Sommige potten van Noord-Gallisch of Keulsch fabrikaat zijn met barbotine-versiering getooid b.v. met jachten of circus-voorstellingen.

Het bloeitijdperk moet in de IIe en de IIIe eeuw geplaatst worden.

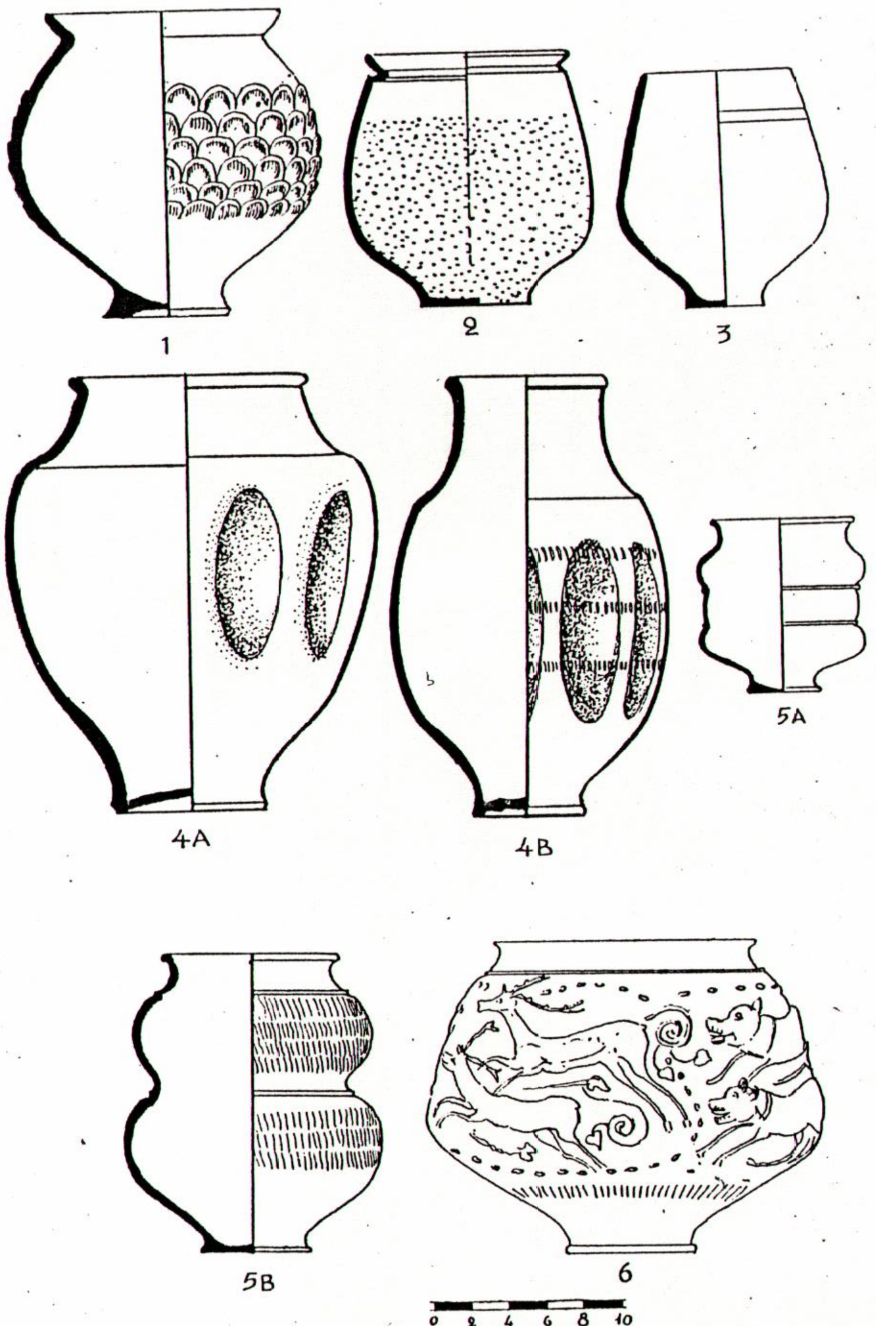
23) Het afgeteekend model is ontleend aan de LOË, *Belgique ancienne*, III, bl. 137 f. 57 en stamt uit het grafveld van Jamoigne (prov. Lux.). Het is de meest verspreide kruikvorm van de I^e^ eeuw. De aarde is wit en voelt zacht aan. Het glazuur is verdwenen. De voet is smal, de buik dik, het handvat is sierlijk. De lip springt sterk uit. Op den schouder en op den buik ziet men uit den vorm gedrukte rosetten en paarlen. De vaas stamt uit de fabrieken van St. Remy-en-Rollat (Midden-Gallië) J. DÉCHELETTE, *Vases céramiques*, I, bl. 41 vv. FR. BEHN, *Röm. Keramik*, n^r^ 1188 en bl. 175.

24) Circusbeker van Keulsch fabrikaat. Witgrauwe klei. Lichtgroen glazuur bijna geheel verdwenen. Circusvoorstellingen in barbotine : gladiator met opgeheven hand en retiarius met palm. Wapenen op den grond (1). Deze vorm komt ook in glaspasta voor.

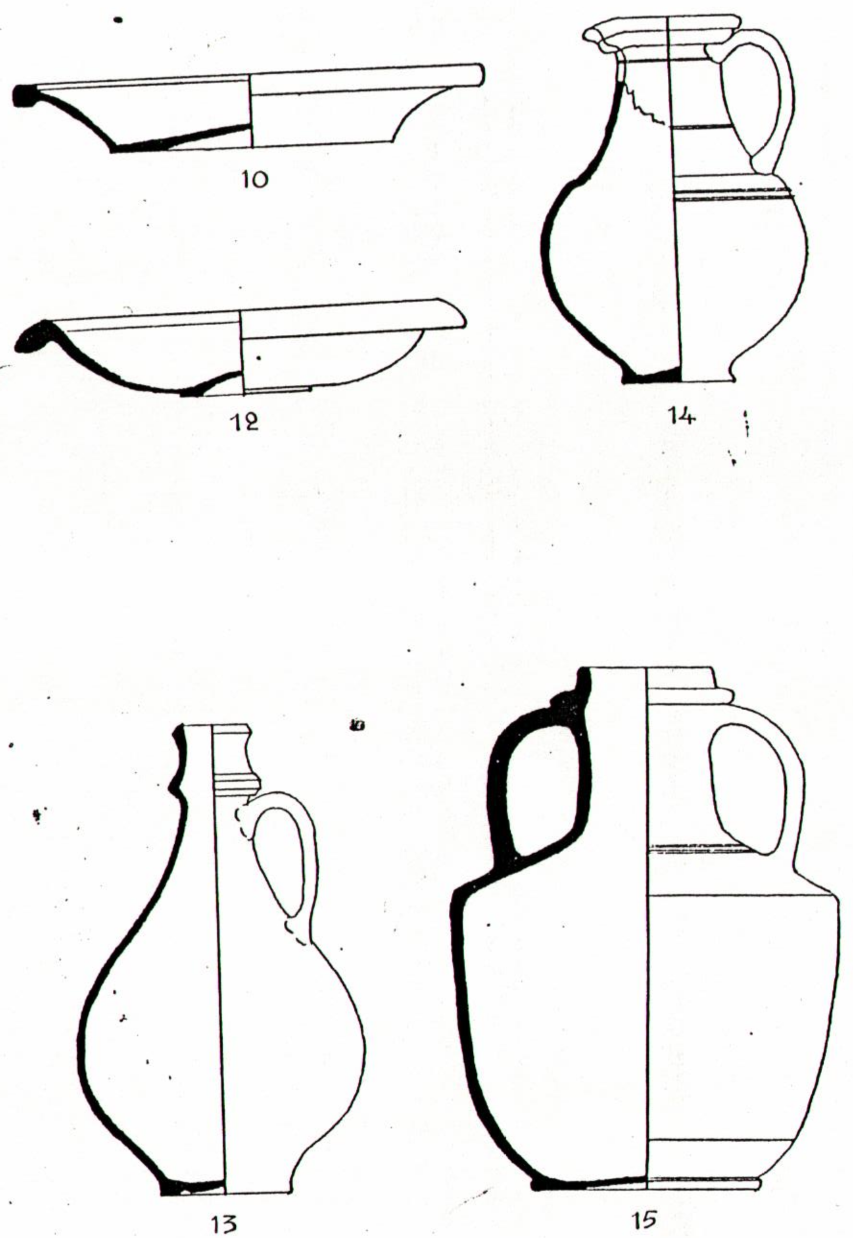
BIBLIOGRAPHIE

Buiten de in de inleiding geciteerde werken kan men raadplegen :
ATKINSON, *Three Castor Pottery Kilns, Journal of roman Studies*, XXII, 1932, bl. 33.
FR. BEHN, *Römische Keramik*, Mainz, 1910 ;
O. BOHN, CIL., XIII, 3, 2.
R. G. COLLINGWOOD, *The Archaeology of Roman Britain*, Londen, 1930, bl. 240 vv. ;
G. HEUTEN, *Le Commerce des Vases de Castor, Latomus*, I, 1937, bl. 206 vv. ;
S. LOESCHCKE, *Römische Denkmäler der Weinbau, Trierer Zeitschr.*, VII, 1932, bl. 1-60 ; *Sammlung Niessen*, Keulen, 1911 ; *Tonindustrie von Speicher und Umgebung, Trierer Heimatblätter*, I, 1922 en II, 1923 ;
R. PAGENSTECHER, *Mainzer Zeitschr.*, VI, bl. 20 vv.

(1) Te Keulen werd ook een jachtbeker gevonden uit witte aarde. Mosgroen glazuur met strepen slechts aan den binnenkant van den mond. Dikke lip. Slangen met gebekten kam kronkelen rond de handvatten. Op den buik jagende honden in barbotinetechniek. Wellicht een cultusbeker. FR. BEHN, *Röm. Keramik*, n. 1218 ; *Bonn. Jahrbb.* 114-115, bl. 358, f. 4, b en 116 bl. 43 vv.

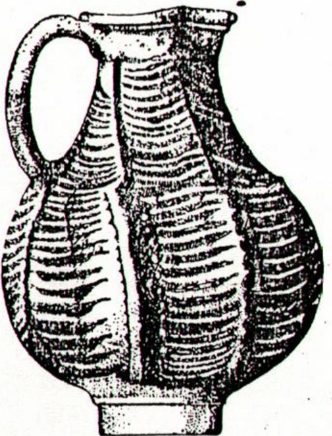

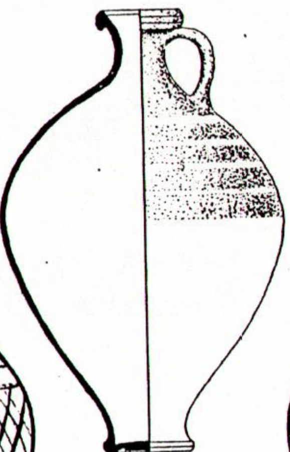
Afb. 46. — Gevernist aardewerk.

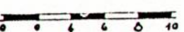
Afb. 47. — Beschilderd aardewerk.

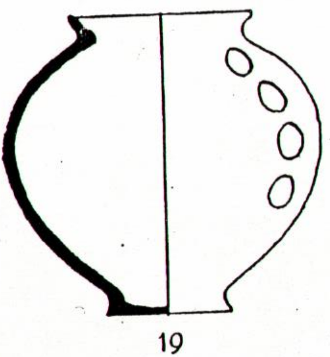

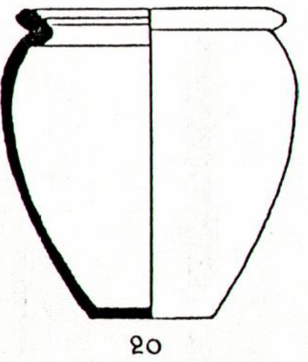

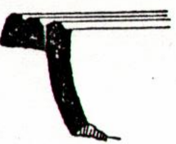

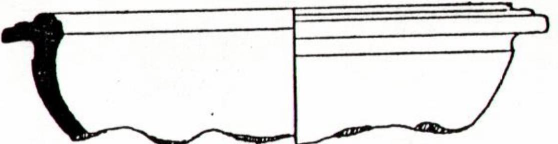

Afb. 48.. — 7 = gevernist ; 11-16-17-18 = beschilderd.

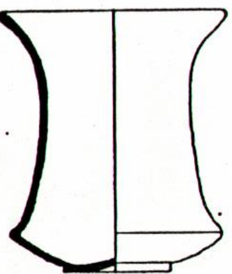

Afb. 49. — 19-22 = met goudglimmer ; 23-24 = geglazuurd aardewerk.

§ IV. — GEWOON AARDEWERK

Afbeeld. 50-53

Wij onderscheiden gladwandig en ruwwandig aardewerk.

Gladwandig aardewerk

1) *Amphoren* (Afb. 50) — zijn groote voorraadspotten, welke voor het vervoer van vloeibare koopwaar of aan bederf onderhevige spijzen als wijn, olie, ingelegde vruchten, visch en groenten gebruikt werden.

De meeste amphoren zijn spitsamphoren, waarvan de bodem op een scherpen punt eindigt. Zij hebben een wel afgeteekenden hals en twee ooren. De buik is langgerekt en smal. De mondopening is klein, omdat ze zorgvuldig moest gesloten kunnen worden. De klei is wit of wit-grijs (Afb. 50, 1-2).

Er hebben ook cylindrische en meer buikige amphoren bestaan. De eerste werden bijzonder gebezigd om wijn te bewaren, de tweede om ingelegde zaken te vervoeren, maar het is vrijwel overbodig er hier verder op in te gaan, vermits ze zelden in gaven toestand tot ons gekomen zijn (Abf. 50, 3 vv.).

Men vindt echter wel brokstukken van halzen en ooren weer, zelfs in grooten getale en schier op alle bewoonde plekken. Daarom kan het nuttig zijn nog even de aandacht te vestigen op de evolutie van het oor.

De ooren der oudste exemplaren hebben een rechthoekig verloop. Zij zijn breeder dan dik en de buitenkant is geribd of geleed. Met den tijd wordt de doorsnede van het oor rond en het verliest ook zijn rechthoekigen vorm. Daarenboven wordt het hoe langer hoe kleiner. De hals, die vroeger wel afgescheiden was van den buik, loopt nu geleidelijk in den buik over.

Tweeërlei inscripties komen op de amphoren voor, de eene zijn ingestempeld, de andere met inkt geschreven.

De stempels bevinden zich ofwel op één oor, ofwel op de beide ooren en kunnen den naam van den grondeigenaar, die de koopwaar geleverd heeft, en den naam van den pottenbakker vermelden. De naam van dezen laatsten is voorafgegaan van de letters EX OF(ficina), O(fficina), FIGL(inæ) of van den naam van den slaaf, die in zijn dienst de amphoor vervaardigd heeft b.v. FORTUNATUS S(ervus) VIRG(inii).

De met inkt geschreven teekens vermelden den inhoud b.v. G(arum) HISPA(num) FRONTONIS V(illici) (1), het gewicht van de ledige en van de gevulde amphoor b.v. CVS (= 105 ½) Romeinsche ponden van 327 gr. en CCXVS (=215 ½) ponden of 70 ½ kilogr. Verder nog den naam van den koopman, van den schipper, van de haven van inscheping en nog zekere controolteekens als R voor recognitum of voor receptum enz. Voor meer uitleg verwijzen wij naar A. Grenier, *Manuel d'Archéologie gallo-romaine*, II, 2, pp. 601 vv. en naar de aldaar aangegeven literatuur. De inscripties vindt men in CIL. XII en XIII (Gallië en Germanië) en XV (Rome).

2) *Dolia* (Afb, 51,2) zijn ook voorraadspotten. Zij werden niet voor het vervoer gebruikt zooals de amphoren, maar dienden om de eetwaar in den kelder of in de kasten te bewaren. Vandaar de dubbele vorm.

De eene zijn buikig en hun bodem loopt op een spitse punt uit. Zij gelijken dus sterk op de buikige spitsamphoren, maar de mondopening is breeder en zij zijn niet van ooren voorzien. Zij werden in den kelder in den grond geplaatst zooals het trouwens ook het geval was met de amphoren, wanneer zij op hun bestemming aangekomen waren.

De tweede soort is uit witte, wit-grijze, grauwe of roode klei vervaardigd en vertoont, wat de vorm betreft, veel gelijkenis met de urnen. Deze werden in de kasten geplaatst en daarom is hun bodem plat en zonder standring. Zij hebben noch hals noch ooren, maar wel een zuiver geteekenden rand.

Het afgebeeld model stamt uit Denderwindeke (O.-Vl.) Een dergelijke pot werd te Stambruges (Henegouwen) gevonden. Locaal fabrikaat. De meeste dolia zijn onversierd.

De vormontwikkeling is nog niet goed gekend. Zij moet echter aansluiten bij die der urnen, waarmee zij verwant zijn.

3-12) *Kruiken* komen in alle nederzettingen en in schier alle grafvelden voor. Enkele kenmerkende bijzonderheden laten ons toe bij benadering den tijd te bepalen waarin ze in gebruik waren. Zij leveren dus in vele gevallen een goed dateeringsmiddel.

De vormontwikkeling werd onlangs nog eens goed beschreven door H. Brunsting, *Het Grafveld van Hees bij Nijmegen* bl. 91-92. Wij laten hem even aan het woord :

(1) Spaansche garum van den villicus van Fronto. Garum is een soort saus, die gemaakt was van gezouten en in de zon gedroogde vischjes. De aldus verkregen saus werd vermengd met sardienen, ansjovis, oesters, garnalen enz. en was zeer gezocht en geprezen.

« Voor de dateering beteekent de buikvorm betrekkelijk « weinig ; wel de « lip », het zorgvuldigst bewerkte, meest typee- « rende deel van een kruik, ontstaan bij het vormen op de draai- « schijf ; door het naar buiten omslaan van den halsrand, wordt « ze in een concaaf profiel tegen den hals gedrukt ; een onder- « snijding is, vooral bij de vroegere exemplaren, daarvan het « gevolg ; soms is ook een inwendige holte overgebleven. In de « tweede helft der I^{e} eeuw wordt de monding eenigszins trechter- « vormig ; de naar buiten gebogen lip krijgt een spits, snavel- « vormig profiel. Door het verder neerdrukken van dit profiel « wordt na ± 100 de « bovenlip » convex verbreed, en buigt zich « soms over de concave « onderlip » heen ; de onderlip wordt « steeds kleiner, vooral sedert 120-130, om ten slotte te ver- « dwijnen. Een eenvoudige ronde, soms overkraagde lip is verder « gebruikelijk in de tweede helft van de IIe en in de eerste helft « van de IIIe eeuw.

» Met deze ontwikkeling gaan andere wijzigingen gepaard : « de hals, nog tegen het einde van de I^{e} eeuw duidelijk van den « schouder gescheiden en bijna cylindervormig, verbreedt zich « dan naar onder, gaat langzamerhand zonder knik in den buik « over, en wordt steeds korter ; het oor, in het eerste gedeelte « der I^{e} eeuw ongeveer rechthoekig omgeknikt, wordt krom, « soms omhooggetrokken ; in plaats van 3 of meer groeven heeft « het nog hoogstens 2, vaak 1, die het in 3 of 2 ribben verdeelen; « de buik wordt in de lengte gerekt, de voet steeds meer inge- « zwenkt en kleiner van standvlak ; de eerst nog zorgvuldig « afgedraaide standring verdwijnt, de voet is bij latere kruiken « alleen vlak conisch uitgedraaid met een concentrische groeve « langs den buitenrand.

« De bolle, breedere typen verdwijnen aan den Beneden-Rijn « niet lang na 100 (bij slechts enkele exemplaren wijzen lipvorm « en andere kenmerken op wat lateren tijd) ; het peervormig « model op slanken voet alleen zet zich voort in de aangeduide « ontwikkeling en wordt het overheerschende kruiktype der IIe « (en IIIe) eeuw. Daarnaast komt sedert het laatste gedeelte der « IIe eeuw een ringvormige lipvorm voor, vooral bij vrij zorg- « vuldig afgewerkte kruiken met bollen (a.h.w. opgeblazen) buik, « korten hals en vlak tegen de lip aangeplakt oortje. »

Wij willen nu deze beschrijving met enkele voorbeelden illustreeren.

3-9) *Kruiken met één oor.*

3 A-B) *Kruiken met peervormigen buik, waarvan de grootste breedte zich in de onderste helft bevindt.*

3 A. — De zuivere vorm komt voor te Haltern tp. 46 (Augustus) en te Hofheim 51 (hier afgebeeld ; Claudius) (vgl. Hunnerberg tp. 79, Ubbergen pl. VIII, 14). Het oor is rechthoekig. De hals is zuiver gescheiden van den buik. De voet met standring is betrekkelijk breed. De vorm wekt den indruk van soliditeit.

3 B. — stamt uit Heddernheim V, pl. IV, 51 (Traianus-Hadrianus). De hals is trechtervormig. De voet is smaller geworden, waardoor de grootste breedte naar boven toe verdrongen is geworden. Het oor is gerond.

De laatste stukken van dezen typus komen voor te Arentsburg afb. 89 n^{r} 12, 20 en p. 119 en dagteekenen uit de eerste helft der IIe eeuw of uit het midden van deze eeuw.

4 A-B) *Kruiken met bolvormigen buik, waarvan de grootste breedte boven het midden ligt.*

4 A. — is Hofheim 50 B met rechthoekig oor en welgeteekenden voet met standring. De hals is duidelijk van den buik gescheiden.

4 B. — is de vorm, welke in den aanvang van de IIe eeuw in gebruik was. Het oor is gerond ; de hals gaat geleidelijk in den buik over. Voet afgeplat zonder standring. Hees 3.

5 A-B-C-D) *Kruiken met slankeren vorm. De grootste breedte ligt vrij ver boven het midden van den buik.*

De grondvorm is Hofheim 50, A, hier 5 A.

5 B. — geeft het slankere type weer, dat gedurende de heele IIe eeuw heerschende was. De scheiding tusschen den vrij langen hals en den buik is gewoonlijk nog door een knik aangegeven. Het oor is meestal tweeledig. De snavelvormige tuit is grooter dan bij de exemplaren van Hofheim. De platte bodem heeft geen standring.

5 C en D zijn voortzettingen van den vorigen vorm. De voet is smal en er boven bemerkt men een nog al scherpe inzwenking van den buik.

5 C heeft nog een sterk ontwikkelde bovenlip. Het oor, alhoewel gerond laat den rechthoekigen vorm nog doorschemeren. Deze kruiken dateeren vooral uit het tweede kwartaal der IIe eeuw (1).

(1) Voor de dateering cfr. H. Brunsting, o.c, pp. 91 vv.

Bij 5 D is de onderlip geheel verdwenen. De bovenlip kan zeer verschillend gevormd zijn b.v. uit een eenvoudig randje bestaan, of uit een overkraagden dikken band. Het oor is dicht onder de lip aangezet, maar raakt deze bijna nooit (in tegenstelling met den volgenden typus). De voet is smal. Datum : tweede helft der IIe eeuw en begin der IIIe.

6) *Kruiken met ringvormige lip, waartegen het oor gedrukt is.* De hals is zeer kort ; de buik is opgeblazen en de voet smal. Datum : einde der IIe eeuw en eerste helft der IIIe.

7) *Kruiken met trapvormig oploopenden trechtervormigen mond.* Bolle buik, gerond oor, meestal drieledig. De hals gaat geleidelijk in den buik over, enz. Datum : vanaf het midden van de Ie eeuw (Hofheim, 52) tot in den tijd van Hadrianus (117-138).

8) *Kruiken met cylindervormige tuit.* De tuit kan onder en boven verbreed zijn of alleen onder. De hoogte van de tuit varieert. Het oor is gerond en tweeledig. De hals is niet scherp van den buik gescheiden. Datum : tweede helft der IIe eeuw en eerste helft der IIIe.

9 A,B) *Tonkruiken.*
De dateering moet uit den vorm van den hals en den mond afgeleid worden.
9 A dateert uit ca. 100.
9 B uit de tweede helft der IIe eeuw of uit de IIIe (zie hierboven nr 8).

10-12) *Kruiken met twee of drie ooren ook kruikamphoren geheeten.* Deze kruiken zijn doorgaans grooter en zwaarder dan de hooger beschreven.

10 A-B) *Kruikamphoor met vrij langen, trechtervormigen hals.*
De vormen herinneren vaak aan metalen voorbeelden.
De oudste groep (A) heeft twee knikken in den wand. De ooren zijn tweeledig. Een plastische ring loopt rondom den hals tusschen de ooraanzetten. De lip is soms horizontaal gedeeld. De standring ontbreekt of is slechts zeer primitief aangeduid. Deze vorm treedt bijzonder op tusschen 50 en 150.
Van lateren datum schijnen de kruiken te zijn, waarvan de buik niet geknikt is, maar die een breede groeve of een insnoering hebben op de grootste breedte van den buik (10 B). Men veronderstelt dat deze groeve of insnoering een vereenvoudiging van den knik is.

11) *Kruikamphoren met trechtervormigen of ringvormigen mond.* De hals is kort. De breede buik is gewoonlijk op twee plaatsen eenigszins geknikt. Maar de knikken kunnen ook ontbreken en dan is de buik eivormig. De standring is onvolkomen gevormd of ontbreekt geheel. De ooren zijn gewoonlijk niet geribd. Soms komen nochtans tweeledige ooren voor. Deze kruiken waren in gebruik vanaf het midden der IIe eeuw tot na het midden der IIIe.

12) *Kruikamphoren met wijden hals.*
De ooren zijn tweeledig. Twee groeven loopen rondom den hals. De standring ontbreekt. De doorsnede van de lip is vierkant of driehoekig. Deze kruiken waren in gebruik vanaf Augustus tot in de IIIe eeuw zonder dat de vorm wezenlijke veranderingen ondergaan heeft.

* * *

De vormen der *drieoorige kruiken* zijn verwant met de voorgaande en behoeven geen beschrijving.

* * *

* 13 A-B-C-D) *Wrijfschalen* (mortaria).
De bodem van deze min of meer groote kommen, die op onze hedendaagsche melkteilen gelijken, is gewoonlijk met kleine stukjes kwarts bezet om hem te verharden en ruwer te maken. Men gelooft dat deze kommen gebruikt werden om sommige spijzen te bereiden.
De klei is wit, wit-grijs of wit-geel, soms grauw in de kern.
Er zijn twee soorten : a) met verticalen rand en b) met horizontalen rand. Onder Augustus was de eerste soort alleen in voege (Haltern, 59, Hofheim 79 = hier 13 A) ; tijdens de regeering van Tiberius wordt deze vorm verdrongen door den tweeden met horizontalen rand (Haltern, 60, Hofheim 80, hier 13 B). Deze vorm blijft in gebruik gedurende de geheele IIe eeuw.
Hij komt nog voor te Niederbieber (13 C) en te Alzei (IVe eeuw). De overhangende lip schijnt hoe langer hoe meer naar beneden te zakken.
In de IIe eeuw echter komen de wrijfschalen met verticalen rand terug op, maar de vorm van den rand is lichtjes ge-

wijzigd. De verticale rand steekt nu ook naar beneden uit en de rand gelijkt in de doorsnede op een hamer. Deze typus komt veel voor in het Zuiden van Limburg zoowel in de ovens van Heerlen als in de graven en de villa's. Hij heeft tot in de IVe eeuw stand gehouden, vermits wij hem nog te Alzei (13 D) aantreffen (typus 31, pl. II).

De wrijfschalen met horizontalen rand hebben den bodem gewoonlijk bezet met stukjes kwarts. Dit is minder het geval bij de wrijfschalen van de andere soort.

Voor de twee soorten is kenmerkend de stompe, ingeknepen uitlooptuit. Bij de tweede soort loopt hij spits toe of is zeer kort en vlak bij den rand afgesneden. Daarnaast komt in beide groepen een uitloop voor, die slechts uit twee ribbels bestaat, welke over den rand heenloopen (1).

De wrijfschalen zijn dikwijls gestempeld. Cfr. CIL. XIII, 10006. BRARIATUS, VARIATUS, VICTOR zijn fabrikanten uit de tweede helft der IIe eeuw, wier producten zeer verspreid zijn in Noord-Gallië. Daar moeten dan ook hun fabrieken gelegen hebben. Sommige van deze fabrieken moeten een groot afzetgebied gehad hebben, zooals uit de verspreiding van de potten der hooger genoemde fabrikanten blijkt. Daarenboven werd te Arentsburg een wrijfschaal met den volgenden stempel gevonden: ATTICUS FEC(it) KANABIS BON(næ) d.w.z. dat de fabriek van Atticus, die in het kampdorp van Bonn gelegen was, haar waar tot in Arentsburg geleverd heeft.

RUWWANDIG AARDEWERK

Het grootste deel van dit aardewerk stamt uit locale pottenbakkerijen, zoodat de klei en de techniek van streek tot streek, ja van plaats tot plaats verschillen kunnen. De kleur is grijs, grauw, bruin, rood, baksteenrood enz. in velerlei tinten. De wand is ruw gelaten. Somtijds zijn deze potten gesmookt of gesausd.

Vooral het keukengerei werd ruwwandig gelaten b.v. kookpotten of urnen, kommen, kannen, borden enz.

14-17) *Urnen of kookpotten.*

14) *Urnen of kookpotten met omgeslagen rand.*
Op den schouder heeft deze pot somtijds één of meer groeven. De randprofielen verschillen sterk op dezelfde vindplaats b.v. reeds te Haltern. De vorm, die min of meer gedrongen kan zijn, ondergaat weinig verandering in den loop van den

(1) EVELEIN, *Gids*, bl. 12.

tijd. Men vindt dezen pot te Haltern, 57, Hofheim, 87 en 88, Wiesbaden, ORL, 31, p. 117, f. I, pl. XIII, 18, 21, 24, Hees bl. 141, 1, a, en te Niederbieber, 87 bl. 70. Hij was dus minstens in gebruik tot het einde der IIe eeuw. Zelfs treft men hem nog aan in den pottenbakkersafval van Trier der jaren 259-260 (Loeschcke, tp. 70).

15) *Urnen met geplatten rand.*
Deze vorm komt van oudsher voor naast den voorgaanden b.v. te Ubbergen (Breuer, pl. X, 6 en bl. 48), in het grafveld CC van Nijmegen (Vermeulen, tp. 97, 98, enz.) vgl. ORL. 33 (Stockstadt) pl. X, B, 22 (Traianus), 31 (Wiesbaden) bl. 117, f. I pl. XV, 28, 29, 31 (Domitianus-Traianus), Hees Brunsting, bl. 141-142, 1, b (IIe eeuw), Niederbieber tp. 87 5, 2 en 3 (IIIe eeuw). Cfr. Arentsburg, afb. 93, 191 vv. en bl. 126.

16) *Urnen met horizontalen rand.*
Gewoonlijk heeft de rand één of twee groeven. Een paar groeven kunnen ook op den wand voorkomen. De urn heeft doorgaans een dubbelconischen vorm, omdat de bovenste helft en somtijds ook de onderste een strak verloop heeft.
De horizontale rand komt bij de kookpotten voor vanaf het begin der IIe eeuw (bij schotels reeds vroeger), en hij verdwijnt weer op het einde dezer eeuw. In Niederbieber werd slechts één fragment gevonden (tp. 88). Hij komt nog voor te Wiesbaden ORL. 31 pl. XIII, 10; XIV, 32-44 en p. 117; te Heldenbergen ORL. 25, pl. III, 1, 3; te Neckarburgen (Westkastell) ORL. 53, pl. IV, 40, 41, 43-45, 46; te Rückingen ORL. 22, pl. V, 31 en te Hees, Brunsting, bl. 142, nr 2, alle bezet in de IIe eeuw.

17) *Urnen met dekselgeul of zgz. hartvormig profiel.*
Deze urnen of kookpotten hebben doorgaans een vrij slanken vorm. De grootste doorsnede ligt gewoonlijk even boven het midden. Wanneer het bovendeel van den buik een strak verloop heeft, is de wand min of meer geknikt.
De rand werd eerst naar buiten gebogen en daarna omhoog, zoodat er een gleuf ontstond, waarin het deksel kon geplaatst worden. Dit profiel treedt op vanaf het midden van de IIe eeuw. In Wiesbaden komt het nog niet voor, maar wel in de pottenbakkerijen van Heldenbergen, die onder Hadrianus in vollen bloei waren (ORL. 25), evenals in de limescastella, die vanaf Domitianus tot het midden der IIIe eeuw bezet waren bv. Munningen (ORL. 68, a, pl. VI, 25, 27 en p. 51);

Strecke 13 pl. X, f. 23, 24; Neckarburgen (ORL. 53 pl. VI, 25-29 = Westkastell ± 100-145; Ostkastell ± 145-200 pl. V, 2-26). In dit laatste castellum en in Niederbieber zijn zeer vele randstukken van deze kookpotten aan het licht gekomen. Cfr. Speicher, Trier. Museumbericht, 1918-1920, pl. III, 7, 8, 15.
Deze urn kwam dus in gebruik omstreeks de regeering van Hadrianus en verdrong de andere vormen vanaf het midden der IIe eeuw. Zij verdween maar op het einde dezer eeuw. Het randprofiel is zeer gevarieerd. Te Niederbieber komen niet minder dan 21 verschillende vormen voor. Voor de chronologische rangschikking dezer urnen bewijzen ze geen dienst.

18-22) *Kommen.*

18) *Kommen met platten rand, gewoonlijk gegroefd.*
De platte horizontale rand is gewoonlijk versierd met één of twee groeven. De rand kan min of meer naar buiten afhellen. De wand heeft gewoonlijk een knik waar hij naar den voet toe buigt. Waar hij de grootste breedte heeft zijn somtijds een paar groeven getrokken.
Materiaal en afmetingen verschillen sterk.
Deze vorm komt reeds voor te Haltern 56. De vlakke rand is hier eenvoudig rechthoekig naar buiten omgeknikt en helt een beetje af. (18 A).
In Hofheim (kamp van Vespasianus) treffen wij naast dezen vorm er een tweeden aan, die sterk op den eersten gelijkt, zoodat het dikwijls moeilijk is de twee typen uit malkaar te houden. (Hofheim, 91). De rand van dezen typus steekt ook een beetje naar binnen uit (18 B). Deze vorm verdringt stilaan den ouderen. Dit is reeds het geval te Wiesbaden en nog meer in de pottenbakkerijen van Heddernheim.
De jongere typus floreert dus bijzonder in de IIe eeuw. Te Niederbieber komt slechts een fragment van dezen typus meer voor (Oelmann, Niederbieber, tp. 102; Brunsting, Hees, tp. 5).

19) *Kommen met dekselgeul.*
De rand is hartvormig zooals bij de urnen. Hij is eerst naar buiten toe dan omhoog gebogen, opdat een dekselgeul ontstaan zou. Datum: midden van de IIe eeuw en later. Komt nog voor te Niederbieber tp. 103.

20) *Kommen met ronden dikwijls aan den binnenkant verdikten rand.*
Deze vorm is uit de La Tène-ceramiek ontsproten. Hij komt reeds voor in het Belgisch vaatwerk (Hofheim 112) en

tusschen het ruwwandig aardewerk van dezelfde plaats (93 A, C). Het is echter bijzonder vanaf het begin der IIe eeuw dat hij algemeen in voege treedt in de ruwwandige techniek. Hij blijft er in gebruik tot het einde der Romeinsche overheersching (Hees, 9; Niederbieber, 104; Alzei, 28).

21) *Groote kommen met dikken van boven ronden en naar buiten omgeslagen rand.*
Deze kommen schijnen speciaal in onze streken voor te komen. Fragmenten werden gevonden te Arentsburg, Hees, Nijmegen en in het zuiden van de Nederlandsche provincie Limburg (Brunsting, Hees, bl. 147, nr 7).

22) *Kommen met naar binnen omgeknikten rand.*
Deze vorm dateert uit de IIIe en IVe eeuw; Brunsting, Hees, 10; Oelmann, Niederbieber, 105; Verg. Alzei 24/25.

23-25) *Oorpotjes.*

23) *Oorpotjes met platten bodem soms ietwat uitgediepten rand.*
komen voor te Hofheim, Ubbergen, op den Hunnerberg en te Wiesbaden. Zij waren dus in gebruik gedurende de Ie eeuw. Welke veranderingen de vorm ondergaan heeft in den loop der IIe eeuw, weten wij vooralsnog niet.
De schouder is gewoonlijk min of meer geknikt en kan met groeven versierd zijn. De bodem is vlak. Het betrekkelijk kleine oor is gewoonlijk in tweeën gedeeld door een breede diepe groeve.

24) *Oorpotjes zonder rand.*
Komen voor te Hees in grof, grijs tot grijs-bruin aardewerk. Te Niederbieber werd een exemplaar gevonden (95) en te Alzei een vijftiental fragmenten. De vorm wordt door de Merovingische keramiek overgenomen.

25) *Oorpotjes met dekselgeul.*
vgl. wat hooger over de urnen met dekselgeul gezegd werd. Deze vorm blijft in gebruik tot in zeer laten tijd. Afg. is Niederbieber 94.

26-31) *Kannen.*

In de Ie eeuw zijn voornamelijk twee soorten kannen in gebruik.
26) *Breed geschouderde kannen met ingeknepen mond.*
De eerste soort heeft een korten, gedrongen hals, die naar

boven toe nauwer wordt. De inknijping van den mond is zoo gevormd, dat de randen van het ingeknepen deel malkander niet raken. De hals is met een scherpen knik van den schouder gescheiden. Onder de lip, die somtijds gegroefd en naar buiten omgebogen is, loopt een plastische band. Het oor is door één of twee vlakke groeven in twee of drie deelen gesplitst. Op het oor bevindt zich somtijds een knop, overblijfsel van de duimplaat van het bronzen model. Ook rondom den buik loopt somtijds een vlakke groeve. De voet is plat, zonder standring. Deze typus komt voor te Haltern, 54, te Hofheim, 86 A, op den Hunnerberg, 103, A, te Ubbergen pl. VIII, 50, te Hees, 13, a. Datum : I^e^ eeuw.

27) *Breed geschouderde kannen met ingeknepen hals.*
Bij dezen typus is niet alleen de mond maar heel de hals ingeknepen en wel zoo dat de ingeknepen deelen malkander raken. Zoo is er een uitgiettuit en een vultuit ontstaan. De lip is gegroefd maar niet naar buiten omgebogen. Het oor is door een groeve in twee deelen gesplitst. De plastische band onder de lip ontbreekt. De voet is plat. Deze typus werd aangetroffen te Hofheim 86, B (in het jongere kamp uit den tijd van Vespasianus), op den Hunnerberg, 103, B ; te Hees, 13, B, en verder in Zugmantel ORL. 8 pl. XVII, 40 (vermoedelijk uit den tijd van Hadrianus), Okarben ORL. 25, a, pl. V, 69, Heldenbergen ORL 25 pl. II, 20 uit den tijd voor Domitianus, Wiesbaden ORL. 31, pl. XV, 69, 70, einde I^e^, begin IIe eeuw, Arentsburg afb. 95, n^r^ 27, 7, p. 128, ongeveer Hadrianus.

28) *Kannen met peervormigen buik en ingeknepen tuit.*
Bij deze kannen bevindt zich de grootste breedte in de onderste helft van den buik. De vorm werd aangetroffen te Hees 14 a, te Niederbieber, 98 en ook nog in den pottenbakkersafval van Trier uit de jaren 259-260 ; S. LOESCHCKE tp. 86. Verder te Arentsburg afb. 95, n^r^ 285, Zugmantel ORL 8 p. 118 afb. 3, 4, enz.

29) *Kannen met breeden mond en ingeknepen tuit.*
Volgens Brunsting Hees tp. 15 zijn deze kannen niet voor de IIIe eeuw in gebruik geweest. De bovenrand vertoont eenige gelijkenis met het hartvormig profiel der hooger beschreven urnen.

30) *Kannen zonder tuit.*
Hees tp. 16.

31) *Kannen met naar buiten omgeknikten rand, gewoonlijk zonder tuit.*
Imitatie van een bronzen model, die in verschillende technieken voorkomt. Ruwwandig in Niederbieber 96 en Hees 17 ; met goudglimmer in de pottenbakkerijen van Heldenbergen (Hadrianus) ; de exemplaren van Zugmantel en Obernburg stammen waarschijnlijk uit dezelfde bakkerijen. Gladwandig in Heddernheim. Ook in de geverniste waar werd deze vorm nagebootst ten laatste reeds in het begin der IIe eeuw. Deze kannen waren dus zeker in gebruik in de IIe en de IIIe eeuw.
Te Niederbieber werden nog een zeker aantal fragmenten van andere kannen gevonden, waarvan de algemeene vorm met die der voorgaande kannen overeenstemt, maar die een anderen rand hebben. Deze staat schuin op den hals, aan den binnenkant loopt een groeve en de mond is ingeknepen : tp. 97.

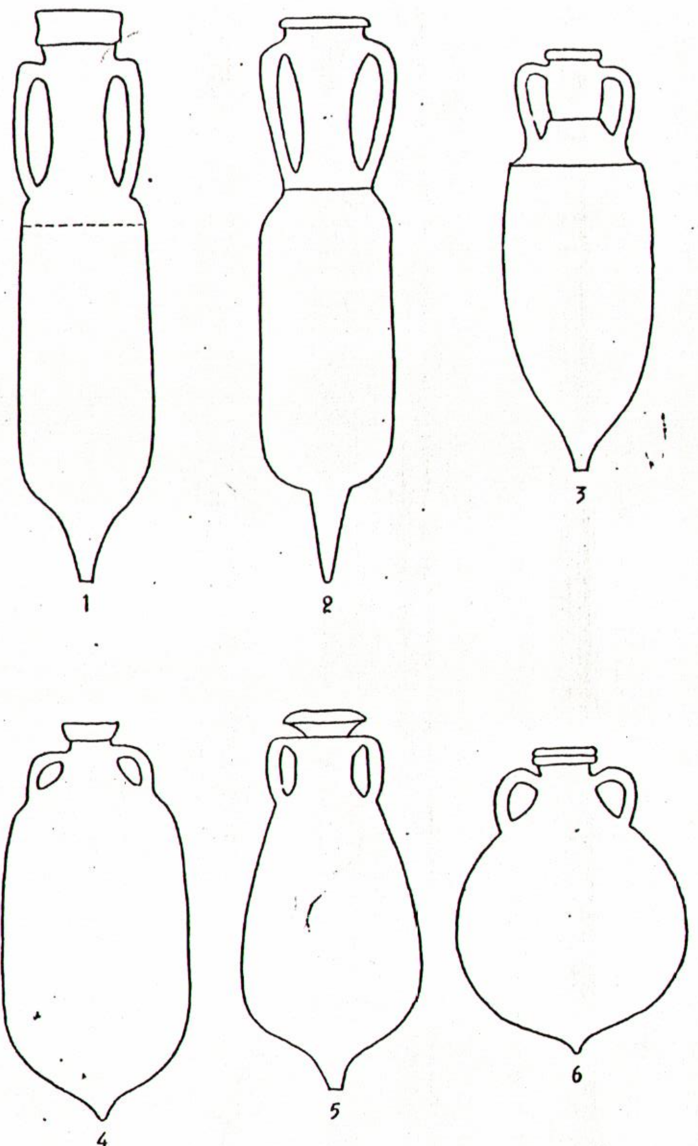
32-34) *Borden.*

32) *Borden met horizontalen rand.*
De randen varieeren sterk. Zij kunnen met één of twee groeven versierd zijn. Deze borden, die wellicht tot de inheemsche keramiek behooren, zijn nog vrij zeldzaam in het aarden kamp van Hofheim (Claudius) tp. 94, maar zij komen in grooten getale voor in het steenen castellum uit den tijd van Vespianus. Verder heeft men ze nog aangetroffen op den Hunnerberg tp. 89, te Ubbergen pl. X, 73-75, te Hees 19, te Wiesbaden pl. XIII, 25 en XIV, 9 en bl. 118. Daarna vindt men ze niet meer zoodat ze in onbruik schijnen te zijn geraakt.

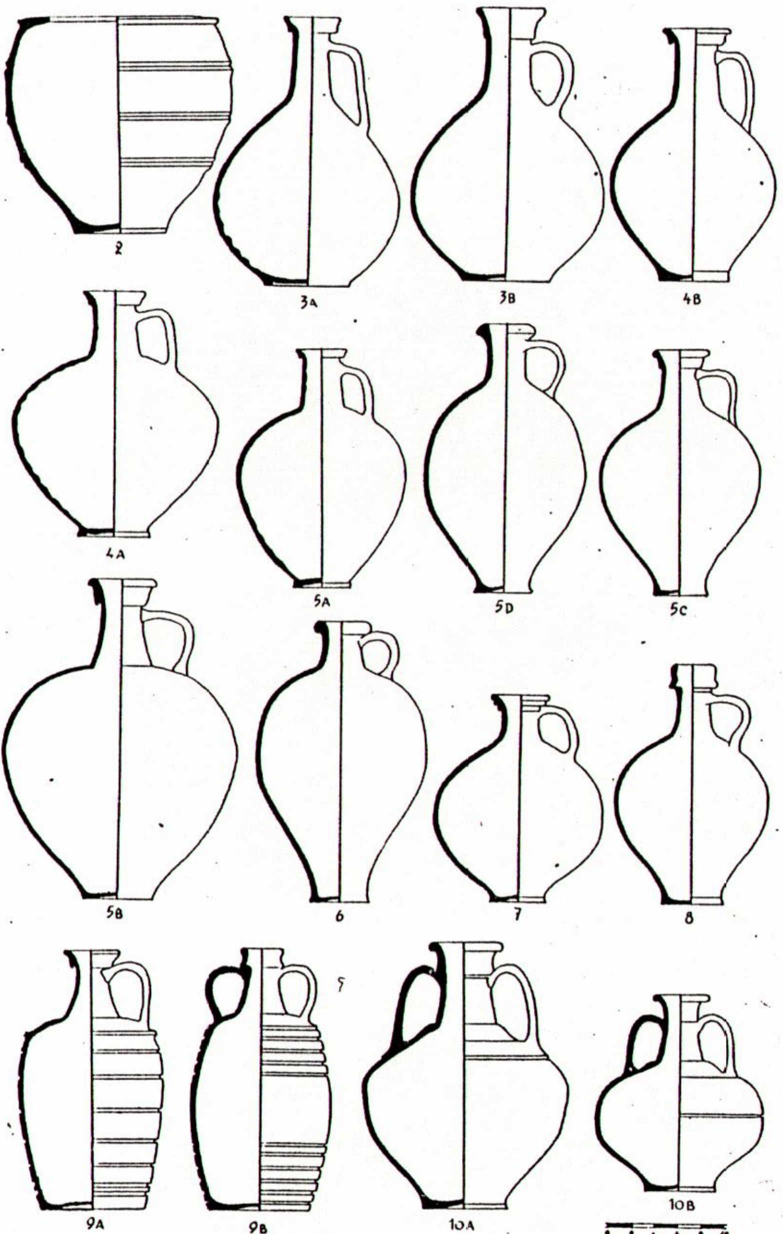
33) *Borden met van binnen geprofileerden rand.*
Niederbieber tp. 112 (vooral afb. 55 n^r^ 19 en 20). Sommige exemplaren dragen concentrische groeven op den bodem. Ook buiten langs den rand loopt een groeve. Behalve te Niederbieber werden ze nog gevonden te Arentsburg, afb. 94, n^r^ 250, 251 (93 ex.) en elders in Nederland, ook nog in den pottenbakkersafval van Trier an. 259-260 (LOESCHCKE, tp. 62). In gebruik vanaf ca. 200 n.C.

34 A-B) *Eenvoudige borden met ongeprofileerden, naar binnen gebogen rand.*
Deze vorm is waarschijnlijk aan de La Tène-ceramiek ontleend. Ruwwandig komt hij te Haltern nog niet voor en te

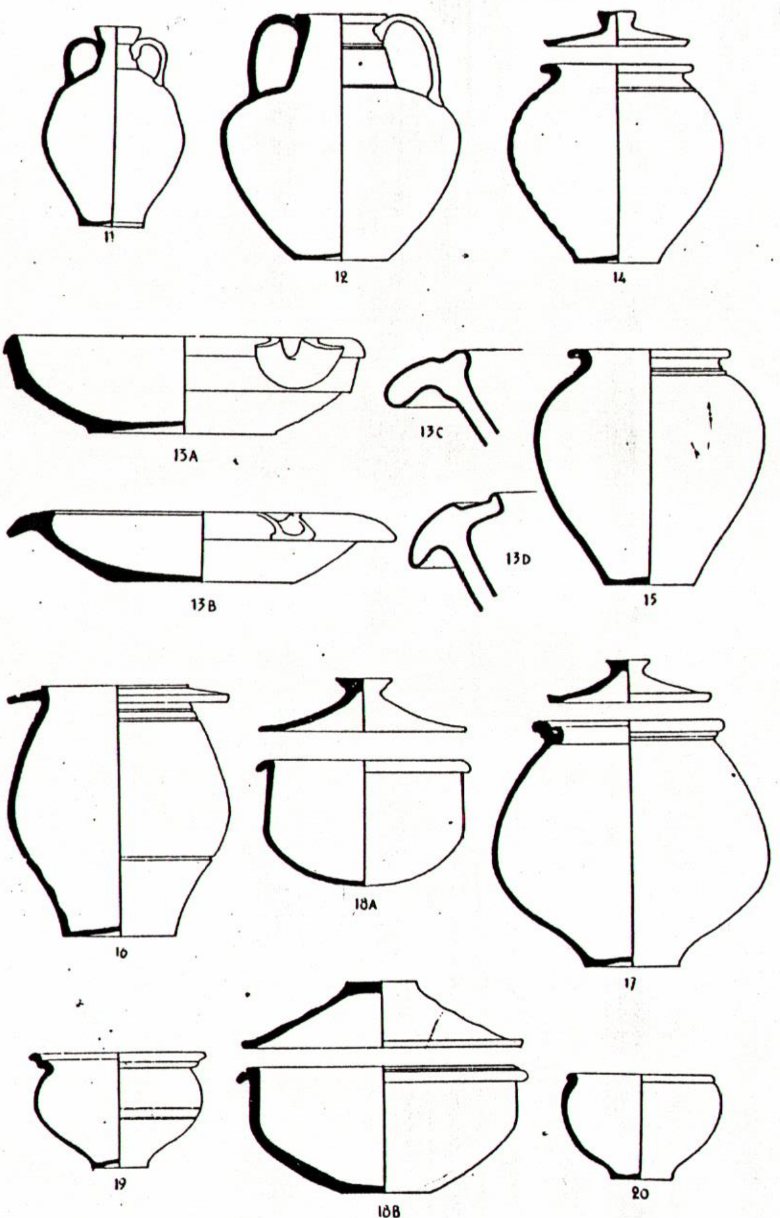
Hofheim weinig (tp. 95). Enkele exemplaren kwamen te Ubbergen pl. X, 59-60 en op den Hunnerberg tp. 88 aan het licht. Daarna worden deze borden zeer veel vervaardigd. Men heeft er vrij talrijke exemplaren van gevonden te Nijmegen, te Hees tp. 22 enz. en ook nog te Niederbieber tp. 111 en te Alzei tp. 29 en 34 (IV[e] eeuw).
Sommige exemplaren hebben een groeve op den buitenwand.
Er hebben nog andere typen van borden bestaan, maar over het algemeen levert de vorm voor de dateering niets op. Men moet oordeelen volgens de techniek.

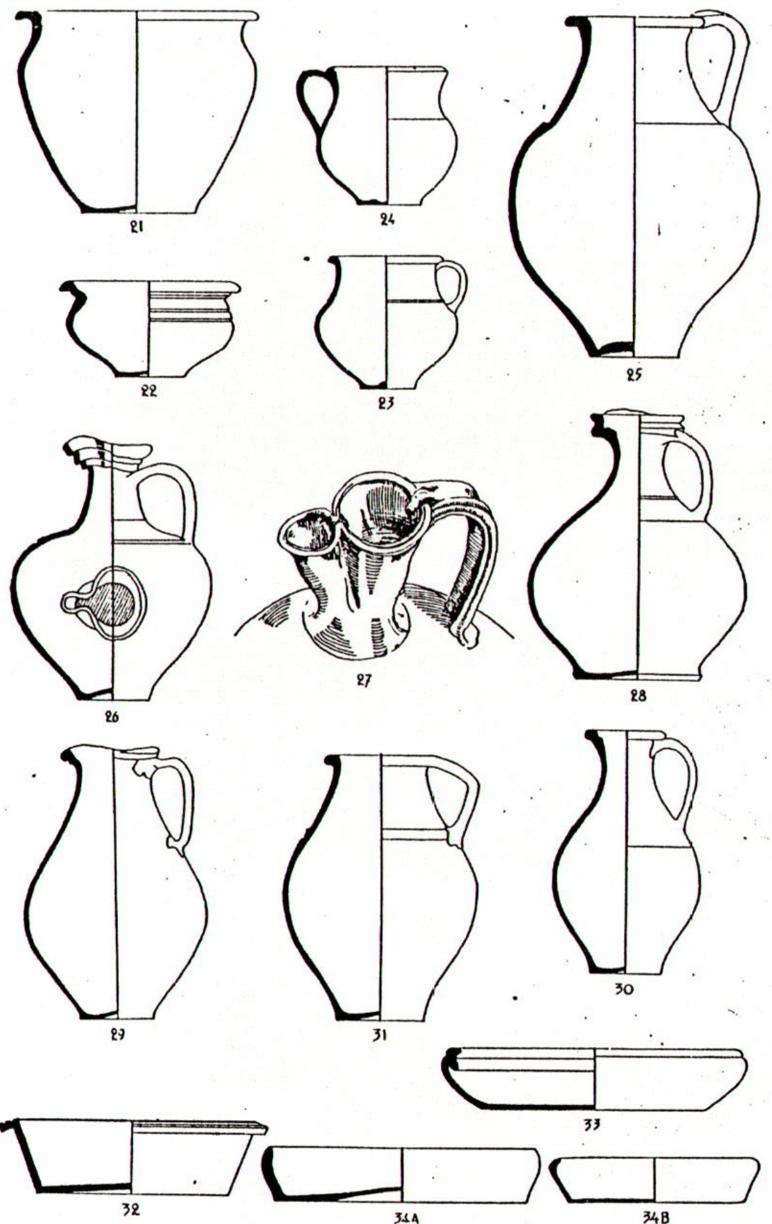
Afb. 50. — Amphoren.

Afb. 51. — Gewoon aardewerk : gladwandig.

Afb. 52. — Gewoon aardewerk : 11-13 = gladwandig ; 14-20 = ruwwandig.

Afb. 53. — Gewoon aardewerk : ruwwandig.

§ V. — BIJZONDERE VORMEN
Afbeeld. 54

1) *Gezichtsurnen.*

Er zijn twee soorten. De eerste soort heeft den gewonen vorm der urnen, de andere heeft op den schouder twee of meer tuiten, die ofwel rondom gesloten zijn en geheel afgescheiden van den pot ofwel met den pot in verband staan door een aantal gaatjes welke zich achter de tuiten in den urnwand bevinden. Deze tuitjes hebben dus als uitgiet gediend.

Beide soorten werden in grooten getale gevonden.

De klei is geelachtig, geelrood, grauw, grauwrood of grauwzwart. De meeste zijn ruwwandig. Zij hebben een buikigen vorm en een vlakken bodem. De rand is gewoonlijk effen en helt vaak naar buiten over. Somtijds is de onderste helft van den rand gegolfd, zooals bij de rookschalen.

Zij zijn versierd met een menschenhoofd, dat bij middel van klei op den wand is gelegd of van binnen naar buiten uitgedrukt. Dit hoofd is altijd op primitieve wijze geteekend. Op sommige potten komen twee hoofden voor. Wellicht hebben ze een apotropaïsch karakter gehad en dienden ze om de booze geesten uit het graf te weren. Deze meening wordt versterkt door het feit dat op sommige van deze urnen ook phalli voorkomen, die symbolen geweest zijn van voortplanting en vruchtbaarheid en ook een apotropaïsch karakter hadden. Het is mogelijk dat deze urnen ook bij sommige eerediensten gebruikt werden, vermits dergelijke gezichtsurnen met phallische voorstellingen dikwijls zijn gevonden in en bij Mithraea en tempeltjes van Dolichenus, den Oosterschen Jupiter (Evelein, Gids, p. 37).

Op andere gezichtsurnen wordt het hoofd van Pan afgebeeld b.v. op die van Haulchin (prov. Lux.), die uit een grafveld stamt. Pan behoort tot het gevolg van Dionysos, zoodat deze urn wellicht met het geloof aan het toekomend leven in verband kan gebracht worden.

Deze urnen komen gedurende geheel het keizerrijk voor. Men heeft er gevonden te Hofheim tp. 83, te Niederbieber tp. 90-91 en in een aantal castella van den Limes b.v. Ober-Florstadt, Okarben, Heidenheim, Pfunz, Zugmantel en ten

slotte te Masterhausen (Hünsrück : Altert. uns. heidn. Vorzeit V, Taf. 59, nr 1083) uit de IVe eeuw volgens Oelmann, Niederbieber p. 73. Bij ons werden er gevonden te Arentsburg, Nijmegen, Haulchin en elders.

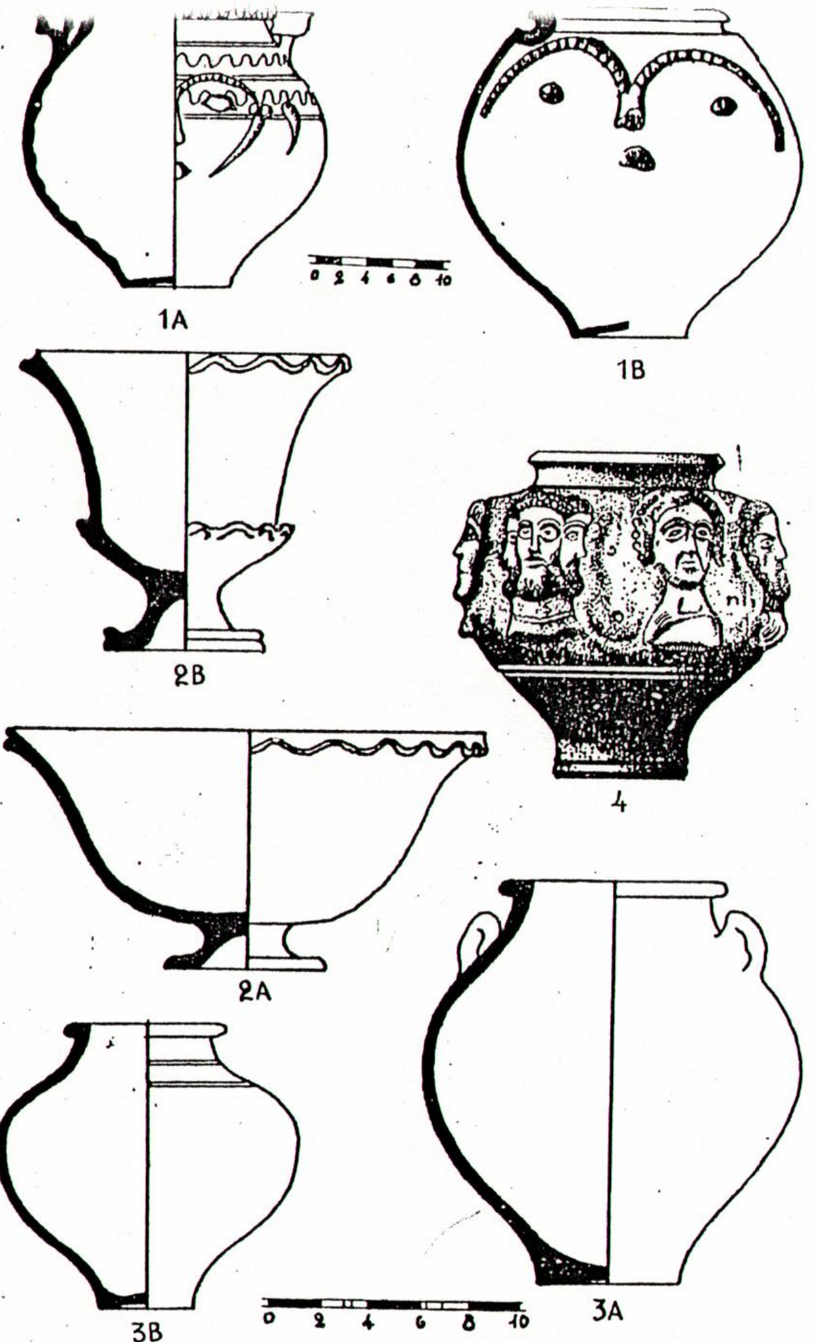
2) *Kelkbakjes of rookkelken.*
Deze zijn witte of terra-cotta-kleurige kelkvormige vaasjes op voet, die gekenmerkt zijn door een golvenden rand, die meestal tegen den platten bovenrand aanligt. Men heet ze gewoonlijk rookschaaltjes of rookkelken, omdat sommige — niet alle echter — aan den binnenkant sporen van brand vertoonen. Daaruit heeft men wellicht wat al te haastig besloten, dat deze vaasjes met vetstof werden gevuld, waarin een pit zou gebrand hebben, of dat er welriekende kruiden in zouden zijn gebrand geweest. Maar deze conclusie is niet heelemaal zeker, vermits kelkbakjes bekend zijn, die geen sporen van brand dragen of brandvlekken op den buitenwand vertoonen, terwijl er nog andere zijn, die van een deksel voorzien waren. M. A. Evelein, *Gids Mus. Kam*, bl. 39, beschrijft ze als volgt :
« Hun typen loopen, hoewel alle kelkvormig, onderling toch » zeer uiteen. Wij onderscheiden : 1°) Scherpgeknikte kelk- » vormen op min of meer hoogen voet. Zij hebben soms op » den knik een tweeden golfrand. 2°) Kelkvormige bakjes, » die meer breed dan diep zijn ; zij staan op een lagen, » veelal breeden voet. 3°) Komvormen op min of meer hoo- » gen voet. 4°) Bekertypen, breed of smal en diep, met twee » ooren, en andere diep en kegelvormig, zonder ooren. De » bekertypen met twee ooren komen alleen in terra-cotta- » kleurige aarde voor. De voet van al deze typen is hol. » Opmerkelijk is onder type 2 een wit beschilderd exemplaar » van terra-cotta-kleurige aarde zonder voet, doch staande » op een dikke standschijf. »
Voor de dateering der Nijmeegsche stukken verwijzen wij naar M. A. Evelein l.c. Deze potjes zijn van locaal fabricaat. Bij gevolg kan de techniek elders anders zijn en andere varianten optreden wat de vorm betreft.
Deze kelkbakjes waren in gebruik gedurende het heele keizerrijk.

3) *Honingpotten.*
Deze vazen worden aldus genoemd omdat op een exemplaar te Trier gevonden de volgende inscriptie te lezen staat : *urceus et mel p(ondo) XXVII* d.w.z. de pot (urceus) en de honing (wegen te zamen) vijf en twintig pond. Het spreekt

vanzelf dat in deze potten ook wel andere spijzen zullen zijn bewaard geworden. Kenmerkend zijn bijzonder de kleine oortjes die hoog onder den meestal vlakken rand geplaatst zijn. Men gelooft dat deze oortjes gediend hebben om een koord door te trekken, waarmee het deksel op den pot bevestigd werd. Er komen echter ook dergelijke potten zonder ooren voor en er zijn er andere waarvan de ooren dicht gelaten zijn. Deze potten moeten wel op een andere manier dan de hooger beschrevene dicht gemaakt zijn geworden.
De meeste honingpotten zijn van wit aardewerk, maar er zijn er ook, waarvan de aarde rood of bruin is.
De honingpotten dateeren van de Ie tot de IIIe eeuw. De vroege typen zijn fijn van baksel en de vorm is scherp geteekend. De latere zijn plomp van vorm.

4) *Planetenvazen.*
Deze zijn buikige potten op hoogen voet, met korten hals en naar buiten gebogen rand. De vorm is overal dezelfde. De klei is licht bruin en de wand is geglad. De techniek is inheemsch d.w.z. Belgisch.
Zij werden bijzonder gevonden in de valleien van de Maas en de Samber, te Valenciennes, Aiseau, Charleroi, Elouges bij Bergen, Schalkhoven bij Tongeren, Tongeren, Ombret, Vodecée, Jupille bij Luik, Troïsdorf bij Keulen, enz. Het museum te Bavay bezit rond de tachtig scherven van planetenvazen en hieruit mag men met recht en reden besluiten dat er in deze stad een fabriek moet bestaan hebben die deze vazen vervaardigd heeft.
Op de wanden van deze planetenvazen zijn de borstbeelden van de zeven weekgoden afgebeeld. Zij werden vooraf uit den vorm gedrukt en daarna bij middel van barbotine op den wand gelegd. Deze godheden zijn : Saturnus, Sol, Luna, Mars, Mercurius, Jupiter, en Venus. Mars wordt somtijds vervangen door den Gallischen driekop of tricephaal, zooals o.m. op de hier afgebeelde vaas van het Cabinet de France, welke uit Bavay stamt, en op de vaas van Elouges bij Bergen, die ook wel uit de fabriek van Bavay afkomstig zal zijn. Op de vaas van Troïsdorf staat de driekop op de plaats van Mercurius, een bewijs dat de tricephaal overeenkomst moet gehad hebben zoowel met Mars als met Mercurius.
Over het gebruik en den datum dezer eigenaardige vazen is men het nog niet eens. Sommigen schuiven de fabricatie der planetenvazen op tot het einde der IIe eeuw of tot het begin der IIIe, omdat zij de kennis der zeven weekgoden aan

Oosterschen invloed toeschrijven. Anderen meenen dat de Kelto-Germanen van Noord-Gallië de indeeling van de maand in weken en de weekgoden reeds lang voor dezen datum hebben gekend, omdat zij reeds vroeg betrekkingen zouden gehad hebben met het Oosten en zij schrijven de planetenvazen aan de Ie eeuw toe.

Afb. 54. — Bijzondere vormen.

§ VI. — NIJMEEGSCH EN BATAAFSCH AARDEWERK (1)

Afbeeld. 55-56

A. — Nijmeegsch aardewerk

Dit aarden vaatwerk werd tot hiertoe alleen te Nijmegen gevonden en dateert uit de jaren ± 70-105, dat is uit den tijd van het verblijf van het Xe legioen aldaar. Men mag dus veronderstellen dat het in de canabæ van dit legioen vervaardigd is geworden.

Het Nijmeegsch aardewerk is uit goed gezuiverde en fijn gemalen aarde gebakken. Zijn wanden zijn dun. De potten hebben de natuurkleur van de gebakken klei zonder deklaag. De kleur is lichtbruin tot oranjerood, zalmkleurig of geel-oranje. Bij harder gebakken stukken loopt de kleur naar het grijs.

De vormenschat is ontleend aan de terra sigillata, aan de glasindustrie en aan de bronsnijverheid. Ook bespeurt men invloed van de La Tène-ceramiek. Sommige typen zijn verwant met vormen uit de rood geverfde ceramiek van de Wetterau. Waarschijnlijk zijn deze met het Xe legioen naar Nijmegen overgekomen.

Wegens de locale verspreiding van dit aardewerk mogen wij ons bij een korte beschrijving van de voornaamste typen beperken.

1) Hees, 1 ; Hunnerberg, 50. Eenvoudig bord met rond gebogen wand en wat naar binnen neigende lip. Deze typus treft men ook aan in het gevernist, bij het ruwwandig aardewerk en bij de terra nigra. De vorm stamt af van de La Tène-ceramiek.

2) Hees, 2 ; Hunnerberg, 56. Bord met naar buiten gebogen rand. Deze vorm komt voor in het beschilderd aardewerk en werd ontleend aan een metalen model, zooals duidelijk blijkt uit sommige borden, die van handgrepen voorzien zijn. Er hebben ook kommen van dezen typus bestaan. De rand is dezelfde maar ze zijn dieper.

(1) Er hebben nog vele andere pottenbakkerijen bestaan, die gewoon aardewerk voor het plaatselijk verbruik vervaardigden b.v. te Heerlen (Cfr. de aanteekeningen bij hoofdstuk I), te Tongeren en te Doornik (locaal aardewerk in de musea aldaar. Cfr. ook J. Breuer, *Archéologie*, 1940, bl. 6=*Antiquité class.*, 1940, bl. 120 : pot van Elewijt), en elders nog waar ovens ontdekt werden of waar behoorlijke potaarde en voldoende klienteel voorhanden waren. Dit vaatwerk is echter niet voldoende gepubliceerd om hier in extenso behandeld te kunnen worden.

3) Hees, 5 ; Hunnerberg, 58 ; vgl. Ubbergen, pl. V, 28. Halfbolvormige kom met horizontalen naar buiten gebogen rand. De scherpe vorm van den rand wijst op een metalen model. De voet heeft geen standring maar wel een dunne standschijf, waarvan de rand aan de buitenzijde van een richeltje voorzien is.

4) Hees, 6 ; Ubbergen pl. V, 20. Halfbolvormig schaaltje met gelijkmatig gebogen wand. De lip wordt door een groeve van den buik gescheiden. De vorm gaat op een La Tènemodel terug ofwel is aan den invloed van het glas te wijten. Geen standring.

5) Hees, 7. Mantelkom met breeden kraagrand, die als een mantel om den buitenwand neerhangt.

6) Hees, 8 ; Hunnerberg, 51. Imitatie van het t.s. kommetje DR. 27 met ingesnoerden wand.

7) Hees, 9. Beker met trechtervormigen rand. De vorm komt ook bij de t.s. voor. De buik draagt barbotine-versiering tusschen twee banden met radjesversiering.

8) Hees, 10. Tonbeker. Reeds in de Ie eeuw komt deze vorm in de glasnijverheid voor, daarna ook in het oranje-rood gevernist aardewerk, dat op het einde der Ie eeuw en het begin der IIe te Keulen gefabriceerd werd. Later komt hij ook voor in andere technieken.

9) Hees, 11. Slank bolvormig bekertje met steilen schuin-staanden rand van zeer dun baksel. De vorm komt ook voor in gebronsd aardewerk.

10) Hees 12. Kruik met bolvormigen buik, engen voet en breeden naar buiten uitloopenden trechtermond. Er onder kantlijsten.

11) Hees, 13. Fleschvormige kruik. De vorm is aan het glas ontleend.

12) Hunnerberg, 53. Schotel met platten rand en barbotineversiering op den rand. De vorm is overgenomen uit de t.s.

13) Hunnerberg, 59. Ribschaal prachtig geïmiteerd naar een glazen model.

14) Hunnerberg, 52. Beker met schuin staanden rand. De bodem heeft niet altijd een standring. Boven onder de lip bevindt zich gewoonlijk een onversierde band. De buik draagt radjesversiering ofwel circulaire groeven of ranken met klimopbladeren.

15) Hees, 14 ; Hunnerberg, 55 en afb. 12. Schaal met steel en de bijbehoorende schenkkan. Navolgingen van bronzen pronkstukken. De profielen zijn zorgvuldig afgewerkt. De steel van de schaal en de handvat van de kan zijn met drie vrouwenkopjes versierd. Een unicum.

B. — Bataafsch aardewerk

Dit aardewerk is grof en plomp en niet hard gebrand. Het werd uit de hand zonder pottenbakkerswiel vervaardigd. De vormen en de techniek zijn inheemsch, dat is vóór-Romeinsch. Het werd op vele plaatsen van het voormalig Batavenland gevonden o.a. te Arentsburg, Ubbergen, Hunnerberg, Maurik, enz. en het stamt uit locale pottenbakkerijen, die het ten behoeve der inlandsche bevolking vervaardigd hebben. Beïnvloeding door de Romeinsche ceramiek is hier en daar te bespeuren.

Te Arentsburg is de klei lichtbruin van kleur. De stukken zijn onversierd, maar sommige hebben gekartelde randen, door vingerafdrukken verkregen, of ingedrukte versiering. Sommige potjes hebben de typische Friesch-Bataafsche uit den wand geknepen oortjes (Holwerda, Arentsburg, bl. 137 en afb. 100).

Te Ubbergen is de klei bruin of zwart-grijs. De bruine kleur helt somtijds naar het baksteenrood over. Sommige exemplaren hebben ook een gekartelden rand, maar de hooger beschreven Friesch-Bataafsche oortjes komen er niet voor (J. Breuer, Ubbergen, bl. 65 en pl. XII, 1-24).

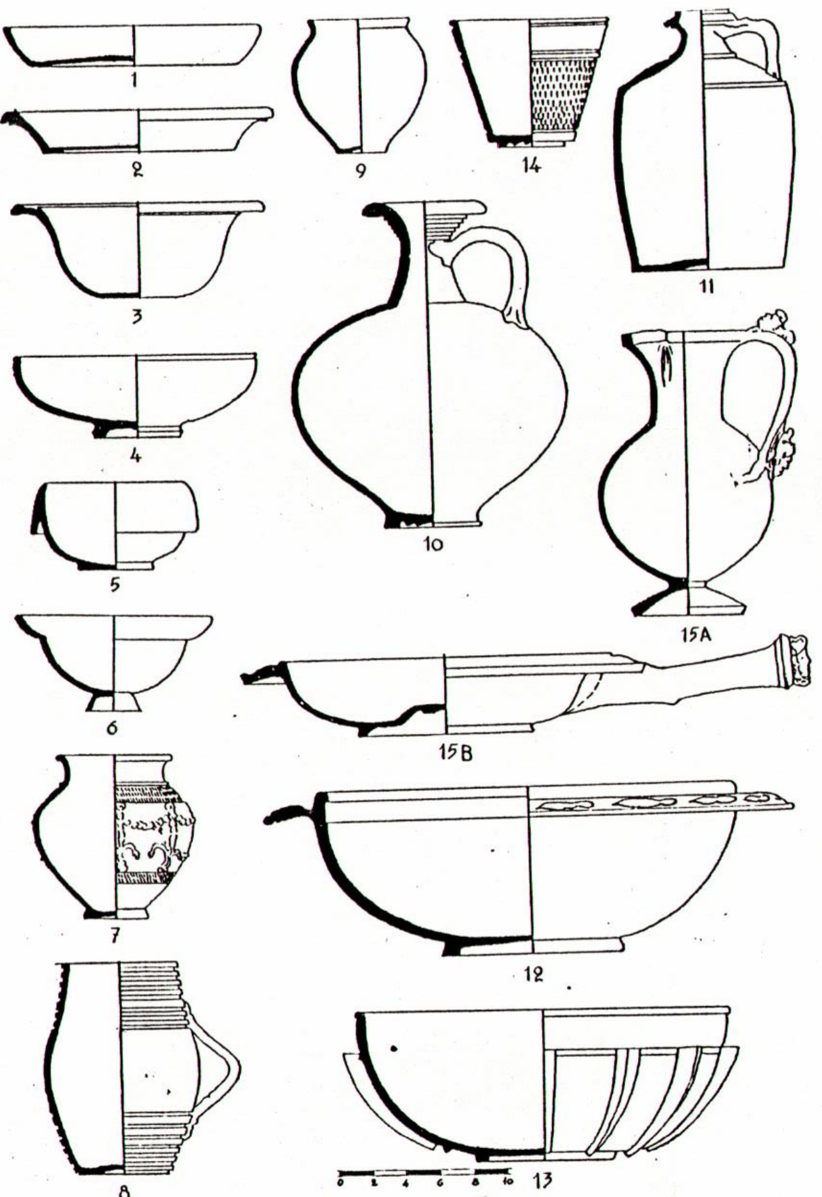
De potten van het grafveld van den Hunnerberg zijn uit zwarte of zwartachtige aarde, die min of meer mica bevat en soms met kiezel vermengd is. Het oppervlak is op vele plekken bruinachtig getint. De buitenwand is vaak op onhandige wijze geglad en is steeds dik. (Vermeulen, bl. 121 en afb. 109 vv.).

Er hebben dus vele kleine pottenbakkerijen bestaan, die dit aardewerk vervaardigd hebben.

Het is zeker in gebruik geweest tot het einde der Iᵉ eeuw en wellicht nog later.

De afgebeelde typen zijn :

16-20 : Ubbergen, pl. XII, 1, 9, 10, 15, 17.
21-24 : Hunnerberg : 109, 111A, 111B, 113.

Afb. 55. — Nijmeegsch aardewerk.

Afb. 56. — Bataafsch aardewerk.

HOOFDSTUK XI

AARDEN LAMPEN

Afbeeld. 57-58

Er zijn gesloten lampen en open lampen. De eerste groep is de belangrijkste. Zij wordt op haar beurt ingedeeld in versierde lampen, firmalampen en lampen van bijzonderen vorm.

De Romeinsche lampen bestaan uit een oliehouder, op wiens bodem de lamp rust, den spiegel d.i. het ronde bovendeel, dat omgeven is door den schouder. Schouder en spiegel vormen te zamen het deksel van den oliehouder. Verder bezit de lamp nog een tuit en kan ze een oor hebben, dat zich desgevallend tegenover de tuit bevindt. In den spiegel is een kleine opening, die als vulgat dienst deed. De wiek lag in de opening, welke zich in de tuit bevindt. Men zegt dat de lamp op een standring rust, wanneer rondom den bodem een cirkel in relief loopt, waarop de lamp staat. Is deze standring afwezig, dan rust de lamp op de standschijf.

De meeste lampen zijn maar voorzien van ééne tuit. Meertuitige komen echter ook voor, maar zijn eerder zeldzaam.

Het oor is gewoonlijk rond en door een groeve in twee deelen of banden gedeeld. Sommige lampen hebben een vierkantig oor of een oor in den vorm van de maansikkel, enz. Maar dergelijke ooren zijn uitzonderingen.

De lamp werd vervaardigd bij middel van twee vormhelften. De eene gaf den oliehouder, de andere het deksel (spiegel en schouder) en de tuit. Het oor werd gewoonlijk afzonderlijk aangezet.

De lampen kunnen nog al nauwkeurig gedateerd worden.

VERSIERDE LAMPEN

De lampen werden in de huiskamers voor de verlichting gebruikt, ofwel in de graven bij de asch der overledenen bijgezet of aan de godheden in de tempels geofferd. Het kan dus niet verwonderen dat de meeste lampen opgesmukt zijn met godsdienstige voorstellingen en tooneelen uit het dagelijksch leven (menschen en dieren).

De versiering in relief uit den vorm gedrukt bevindt zich op den spiegel en is steeds zoo geplaatst dat de bovenkant van het beeld naar de zijde van het oor gericht is en de onderkant naar den kant van de tuit.

De versierde lampen dragen geen fabrikantenmerken.

De eerste versierde lampen werden in Italië en voornamelijk te Rome gefabriceerd en vandaar naar Gallië uitgevoerd. Weldra werden ze in Gallië afgevormd en nagemaakt, eerst in het Zuiden van de provincie, waar immers ook de eerste terra sigillata-fabrieken opgericht werden, later ook in centraal en Noord-Gallië en in de Germaansche provincies. De kleisoort, het vernis en sommige bijzonderheden van den vorm hebben reeds toegelaten sommige van deze fabrieken te situeeren te Keulen, Xanten, Nijmegen, enz.

De versierde lampen dateeren uit de Ie eeuw. Op het einde van deze eeuw kwam de firmalamp in voege en deze verdrong op korten tijd de versierde lamp.

Italiaansche lampen zijn zeldzaam in onze streken. Wanneer men er in musea of private verzamelingen aantreft, is voorzichtigheid geboden. Vele lampen werden vroeger door reizigers en toeristen uit Italië medegebracht als aandenken of om ze aan vrienden en kennissen ten geschenke te geven.

Er bestaan ook valsche Romeinsche lampen "ten gerieve" der verzamelaars nagemaakt.

Typen

Het meest kenmerkende onderdeel van de versierde lamp is de tuit. Volgens den vorm der tuit kan men verschillende typen onderscheiden.

Kenschetsend voor den tijd van Augustus zijn de zoogenaamde wrattenlampen en de vogelkoplampen.

1) De *wrattenlampen* worden alzoo geheeten omdat het oliereservoir en het deksel met kleine knobbels, die op wratten gelijken, bedekt zijn. De tuit is aan den voorkant horizontaal afgesneden en de hals gaat geleidelijk zonder knik in den schouder over. Het oor is in meerdere banden verdeeld en ter zijde aan den schouder zijn tweemaal twee kleine handvatten bevestigd. Het vulgat bevindt zich juist in het midden van den spiegel, die gewoonlijk ietwat dieper dan de schouder ligt. De lamp rust op de standschijf. Aan den voorkant, onder de tuit, heeft de bodem een kleine aanwas, die voor doel heeft het vooroververvallen te beletten. Deze bijzonderheid is aan de meertuitige Hellenistische lampen ontleend.

2) De *vogelkoplampen* danken hun naam aan de versiering welke op de tuit is aangebracht en vogelkoppen voorstelt. De vorm dezer lampen is dezelfde als die van den voorgaanden typus, maar de wratten en de kleine handvatten ontbreken bij de vogelkoplampen. De spiegel en de schouder zijn gewoonlijk onversierd en door een cirkel van malkaar gescheiden.

3A) De lamp welke het meest voorkomt vanaf Haltern tot in het begin der IIe eeuw is gekenmerkt door een driehoekige tuit, waarvan de hals tusschen twee voluten gevat is. Men kan drie varianten van dezen typus onderscheiden, die malkaar waarschijnlijk in chronologische orde opgevolgd hebben. De algemeene vorm ziet men op afb. 3 A.

3B) Deze schijnt de oudste vorm te zijn, vermits hij reeds te Haltern aangetroffen werd. De neus van de tuit is niet zoo breed als de afstand welke de twee schoudervoluten scheidt. Wanneer men de buitenzijde van de schoudervoluten met de neushoeken der tuit verbindt door twee lijnen, dan loopen deze op een scherpen hoek uit.

3C) is een overgangsvorm tusschen 3 A en 3 B en behoort tot de eerste helft der Ie eeuw. Hij komt voor te Haltern en in het kamp uit den tijd van Claudius te Hofheim.

3D) De neus van de tuit van 3D is veel breeder dan die van 3A. Wanneer men de buitenzijde van de voluten met de neushoeken van de tuit door twee lijnen verbindt, dan loopen deze lijnen parallel. Deze vorm bleef in gebruik tot in het begin der IIe eeuw, maar wordt dan zeldzaam.

Deze lampen zoowel als de volgende hebben gewoonlijk een standring. De klei is wit, geelachtig, roodachtig of grauw volgens de fabriek waaruit ze stammen. Het vernis heeft ook verschillende tinten. Het vernis is blinkend, wanneer de lamp hard gebakken is.

Er waren nog andere lampen in voege gedurende de Ie eeuw :

4) lampen met *ronde tuit en schuin liggende voluten*, die tegen den schouderrand aanleunen. De voluten zijn bij dit type doorgaans minder scherp geteekend dan bij het voorgaande.

5) *Lampen met kleine ronde tuit zonder voluten* behooren tot het midden der Ie eeuw.

6) Van denzelfden tijd zijn de *lampen met ronde slanke tuit en voluten op den schouder*. De schouder is meestal met een stafmotief versierd.

FIRMALAMPEN

Men heet alzoo de lampen, die een fabrieksmerk op den bodem dragen aan den buitenkant. De meeste zijn onversierd. Wanneer

versiering voorkomt, dan bestaat deze uit een hoofd of een masker, die op den spiegel geplaatst zijn.

De kenmerkende onderdeelen van de firmalamp zijn : een diepliggende spiegel, gevat tusschen een hoogen rand of cirkel, die den spiegel van den schouder scheidt. Op den schouder bevinden zich dikwijls een drietal knopjes, die oorspronkelijk doorboord waren. Men kon er een koord of een draad doortrekken om de lamp op te hangen. Deze bijzonderheid werd aan de bronzen lampen ontleend. Maar deze oogjes waren broos en braken gemakkelijk af. Ze geraakten spoedig buiten gebruik en ontaardden tot eenvoudige sierknopjes, waarvan men den oorsprong en het doel niet meer begreep. Zoo komt het dat sommige lampen slechts twee knopjes hebben of heelemaal geen.

De eerste firmalampen werden in Italië gefabriceerd op het einde der I^{e} eeuw. De meeste hebben geen oor. Wanneer een oor voorhanden is, dan is het afzonderlijk aangezet. Italiaansche firmalampen zijn zeldzaam benoorden de Alpen.

De Italiaansche firmalampen werden spoedig door de Gallische pottenbakkers afgevormd en nagemaakt. Een dezer fabrikanten kwam op het gedacht twee vormhelften te vervaardigen, waarmee ook het oor uit den vorm kon gedrukt worden. Zijn uitvinding was practisch en oogstte dan ook veel bijval. Dientengevolge stammen alle firmalampen waarvan het oor te zamen met den spiegel en den schouder uit den vorm gedrukt is uit provinciale officinæ.

Men heeft verder opgemerkt dat eenzelfde fabrikantennaam somtijds voorkomt op lampen van verschillende techniek d.w.z. op lampen, die uit verschillende fabrieken stammen. Dat is niet normaal en hoe is dit verschijnsel te verklaren ? De Gallische fabrikanten hebben te zamen met de onderste helft van het model ook den stempel van dit model afgevormd en bijgevolg komt de naam van den bedoelden fabrikant niet alleen voor op het origineele stuk maar ok op de afgevormde. En zooiets kan met eenzelfden fabrikant en stempel in verschillende provinciale fabrieken gebeurd zijn. Dientengevolge mogen deze stempels niet gebruikt worden om gevolgtrekkingen te maken over den uitvoer of den handelskring van deze fabrieken.

Van de volgende Italiaansche fabrikanten werden o.m. de lampen afgevormd : FORTIS, STROBILIS, EUCARPUS, COMMUNIS.

Fabrikanten uit Noord-Gallië zijn : ATILLUS, ATTUSA, CAPITO, SATTO, SOLLUS, VEGETUS, enz.

Atillus, Capito en Satto vervaardigden ook terra sigillata.

Afkortingen komen ook voor b.v. M, MP, PPS, SER. De laatste stempel is misschien de afkorting van den naam SERVAN-

DUS van Keulen, die ook terracotta-beeldjes fabriceerde en in de tweede helft der IIe eeuw leefde.

Typen

7 A-B) De goed afgewerkte firmalampen, zooals de onder n^{r} 7 afgebeelde, waarvan de onderdeelen duidelijk geteekend zijn, d.w.z. de lampen, die uit verzorgde en niet vermoeide vormen afgedrukt zijn en wier nog al lange tuit klaar van den spiegel gescheiden is, behooren tot de IIe eeuw. Nauwkeuriger kunnen ze vooralsnog niet gedateerd worden.
Het kanaaltje, dat de wiekopening met den spiegel verbindt en over de tuit loopt, kan open of gesloten zijn. Het kan tweemaal of éénmaal gesloten zijn.

7C) Vanaf het einde der IIe eeuw wordt de tuit der firmalampen korter en gaat de hals geleidelijk in den schouder over zooals op afb: 7c te zien is. De onderdeelen komen ook minder goed uit dan vroeger, omdat vermoeide vormen gebruikt werden. Het vernis is dikwijls vuil. De lampen worden hoe langer hoe kleiner. Deze brengen ons in de IIIe eeuw.

OPEN LAMPEN

Deze lampen zonder deksel werden gebruikt om een of andere vetstof in te branden. Er zijn verschillende vormen.

8) De bovenkant van deze lamp heeft den vorm van het cijfer 8. De buik, de mond en het dikke oor zijn uit den vorm gedrukt. Sommige hebben een standring, andere niet. Deze laatste zijn de oudste. Zij werden opgevolgd door de lampen met standring en met rond oor, waarna de lampen met standring en met firma-oor verschijnen. De oudste treft men reeds vroeg in de I^{e} eeuw aan. De lampen met firma-oor zijn natuurlijk tijdgenooten van de gesloten firmalampen (IIe en IIIe eeuw).

9) Deze kom of schotelvormige lampen zijn van denzelfden tijd als de voorgaande.

10) De bolvormige lampen als n^{r} 10 behooren tot de I^{e} en de IIe eeuw.

11) Achtvormige lamp met kaarshouder.

BIJZONDERE VORMEN

Wij hebben reeds de gelegenheid gehad de twee- en meertuitige lampen te vermelden.

Een andere groep wordt gevormd door de hang- en wandlampen, die van een bijzonder apparaat voorzien waren, waarmee ze konden opgehangen worden.

De hanglampen hebben op den spiegel een kegelvormig middenstuk, waarop een rond of schijfvormig oor bevestigd is. Er zijn er met één en met twee tuiten. Gewoonlijk is de tuit van het type der firmalampen met kanaal.

De wandlampjes hebben een recht afgesneden rug, waaraan een boogvormig oor is aangebracht om de lamp aan een knop of een spijker op te hangen.

Verder zijn er nog statuette-lampen en christelijke lampen. Door statuette-lampen verstaat men dezulke welke een mensch (slaaf, sater, hoofd, enz) of een dier of een voorwerp b.v. helm, masker, voet, druiventros e.z.m. voorstellen. Deze lampen worden gewoonlijk aan de I[e] en de II[e] eeuw toegeschreven.

De christelijke lampen zijn natuurlijk veel jonger. Zij komen slechts voor vanaf de IV[e] eeuw. Men herkent ze aan het kruis of aan een ander christen symbool dat op den spiegel geplaatst is.

* * *

Men zal toegeven dat de verlichtingsapparaten der Romeinen niet erg practisch zijn geweest. De kleine oliepitjes gaven maar weinig licht en wasemden daarenboven een onaangenamen geur uit. Van gezellige avondpartijtjes of schitterende avondfeesten met dans en muziek was hij de Romeinen geen spraak. Zij gingen met de kippen naar bed, maar waren er met de kippen ook weer uit. Zij hadden minder comfort dan wij, maar hun levenswijze was wellicht gezonder dan de onze.

BIBLIOGRAPHIE

J. Brants, *Antieke terracottalampen uit het Rijksmuseum van oudheden te Leiden*, Den Haag, 1913.

W. Deonna, *L'Ornementation des lampes romaines*, Parijs, 1928 ; *Rev. arch.*, 1927, bl. 233 vv. ; *En regardant fumer les lampes*, *Rev. Et. anc.*, 1926, bl. 15 vv.

M. A. Evelein, *Beschrijving van de Verzameling van het Museum G. M. Kam te Nijmegen. De Romeinsche lampen*, Den Haag, 1928.

Hug, *Real-Enc.*, *s.v. lucerna.*

D. Ivanyi, *Die Pannonische Lampen. Ein typologisch-chronologisch Uebersicht.* Dissertationes Pannonicae II, 2, Budapest, 1935.

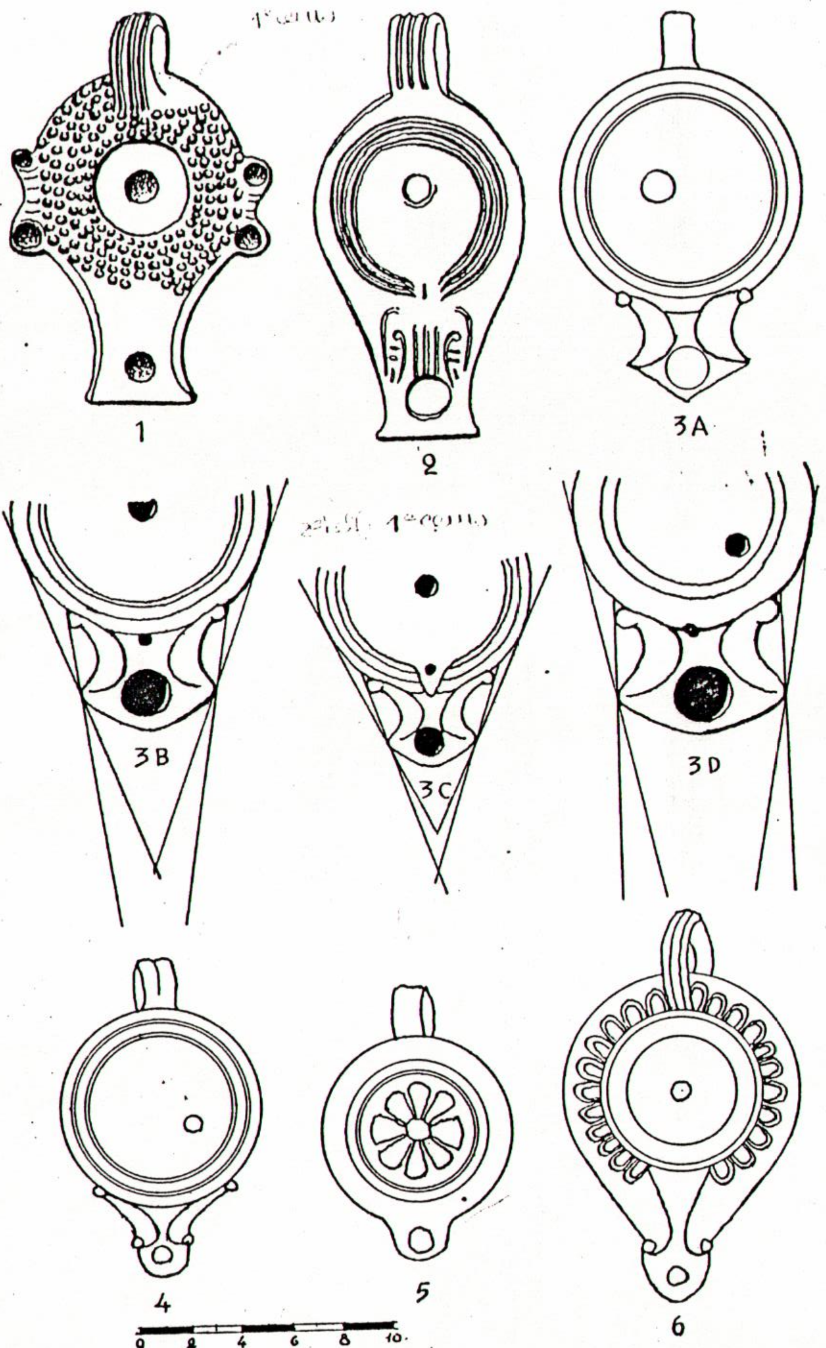
Fr. Fremersdorf, *Römische Bildlampen*, Bonn, 1922 ; *Sammlung Niessen*, Keulen, 1911 ; *Haltern : Mitt. Westfalen*, V, 1909, bl. 101 vv. ; Ritterling, *Hofheim l. c.*

S. Loeschcke, *Lampen von Vindonissa*, Zurich, 1919.

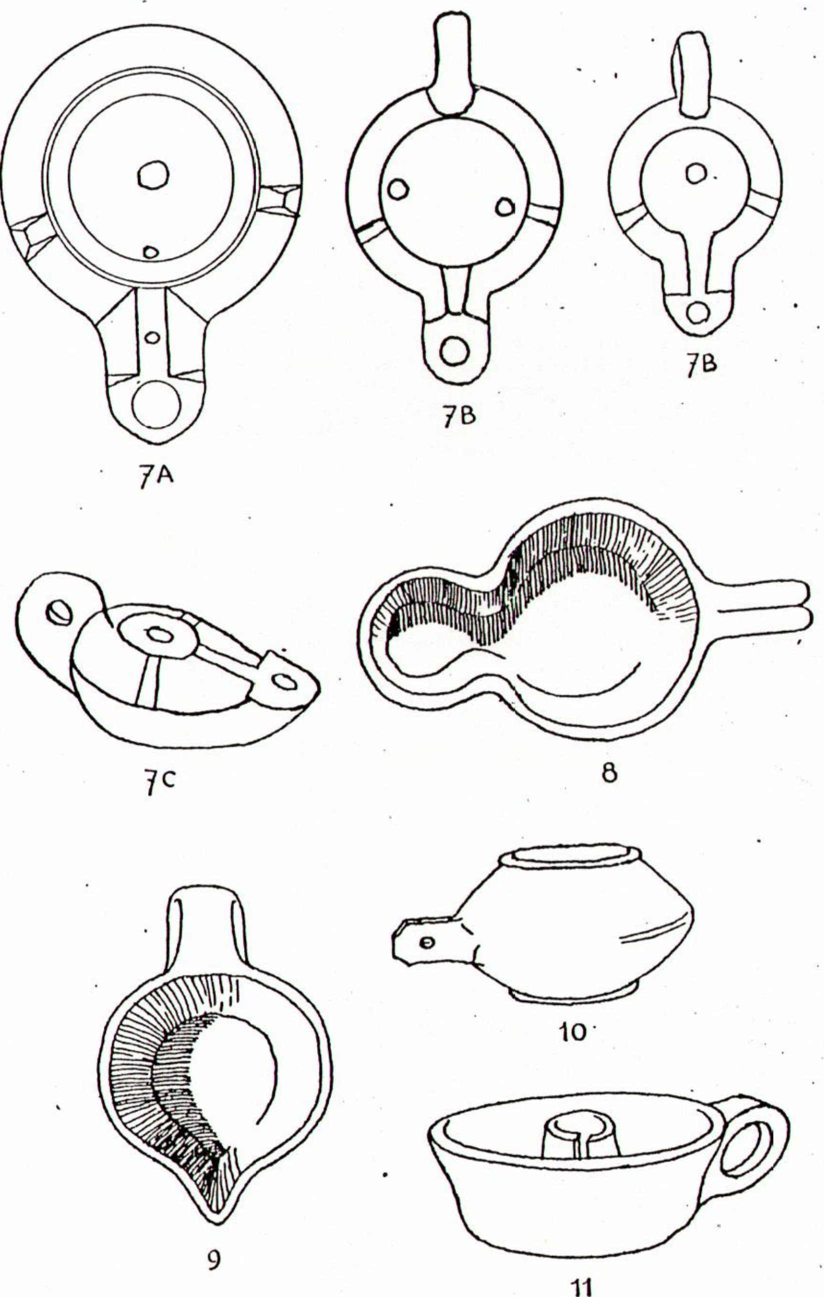
Toutain, in Daremberg-Saglio-Pottier, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines, s.v. lucernae.*

A. B. Walters, *Cat. of Greek a. Roman Lamps in the Brit. Mus.*, Londen, 1914.

De stempels zijn uitgegeven in CIL., XIII en XV, 2, I.

Afb. 57. — Aarden Lampen.

Afb. 58. — Aarden Lampen.

HOOFDSTUK XII

GLAZEN VAATWERK

Afbeeld. 59-61

Uit dezen titel blijkt dat wij ons in dit hoofdstuk niet zullen bezig houden met vensterruiten, glazen armbanden, glazen koralen en andere sieraden in glaspasta, maar alleen met het vaatwerk dat gebruikt werd om een of andere vloeistof als wijn, olie, enz. te bewaren of om spijzen aan tafel op te dienen.

Onder den vorm van glaspasta en glazuur was het glas reeds vroeg bekend zoowel in Egypte als op de kust van Phenicië. De glasblazerskunst is echter een uitvinding van het einde der Romeinsche Republiek (Cæsar). Het is een der grootste industrieele uitvindingen van den Romeinschen tijd geweest. Zij geschiedde ergens in het Oosten, ofwel te Alexandrië (Egypte), ofwel in een der steden van Phenicië, Tyrus of Sidon, die sedert lang beroemd waren wegens hun glasnijverheid. Van hieruit zijn dan op het einde der Republiek eenige fabrikanten zich gaan vestigen in Campanië, tusschen Cumæ en Liternum, waar volgens Plinius, Nat. Hist., XXXVI, 66, 194 uitstekend zand voorhanden was. De fabrieken van het Oosten en van Campanië hebben heel het imperium romanum van glazen vaatwerk voorzien tot op het einde der Ie eeuw n.C.

Het oudste glaswerk dat in Gallië gevonden werd, komt voort uit de Campanische blazerijen. In de tweede helft der Ie eeuw n.C. en gedurende de IIe eeuw zijn sommige glasblazers zich gaan vestigen in het Zuiden van Gallië, nl. te Lyon en te Vienne, in de Rhônevallei. Zij fabriceerden meestal de gebruikelijke vormen, zoodat het moeilijk is de Gallische producten van de Italiaansche en Oostersche te onderscheiden.

Van Zuid-Gallië trokken de glasblazers, zooals hun collega's uit de terra sigillata- en de bronsnijverheid, hooger op naar het Noorden om hun werkhuizen dichter bij het afzetgebied in te richten.

Afval van blauw-groen glas, d.i. van vroeg-Romeinsch glas, werd gevonden te St. Ménehould, Bavay, op den Titelberg (Luxemburg) en op twee plaatsen te Keulen (1). Hier hebben dus reeds

(1) Fr. Fremersdorf, *Römische Gläser aus Cöln*, Keulen, 1939, bl. 6, n. 5.

vroeg glasblazerijen gewerkt. Meerdere andere fabrieken van ontkleurd glas moeten in de IIe eeuw en de volgende gearbeid hebben in het Noorden van Gallië b.v. in de omstreken van Boulogne, Amiens, Reims, Straatsburg, St. Vermand, Trier.

Het belangrijkste fabricatiecentrum van ontkleurd glas is zonder twijfel Keulen geweest. Zijn bloeitijdperk moet tusschen 150 en 350 geplaatst worden. Het heeft zijn waar niet alleen over geheel Gallië geleverd maar voerde ook uit naar de limescastella van Opper-Germanië, naar de Donauprovincies en naar verschillende streken van het vrije Germanië.

Vele fabrieken gingen ten onder in den Frankischen storm der jaren 275-276 n.C. Sommige nochtans hebben zich weten te handhaven en hebben hun bedrijvigheid tot in den Merovingischen tijd voortgezet.

De studie van de typologie is nog niet ver genoeg gevorderd om een bepaald stuk nauwkeurig te dateeren, omdat we tot hiertoe niet in voldoende mate beschikken over juist gedateerde graven met gaaf gebleven glaswerk. Voor de archeologen van Keulen is hier wellicht nog een belangrijke taak weggelegd. Vooralsnog moet men zich vergenoegen met het glaswerk in twee groote groepen in te deelen, zooals Morin-Jean het gedaan heeft, t.w. het vroeg-Romeinsch glas der twee eerste eeuwen en het laat-Romeinsch glas der IIIe en IVe eeuwen.

Wij laten eenige bijzonderheden volgen over kleur, techniek, vorm en versiering, welke ons toelaten een bepaald stuk in een dezer twee groepen te rangschikken.

Kleur.

Het geïmporteerd glaswerk en ook het vroege-glas dat in Gallië gefabriceerd is geworden, is blauw-groen van kleur en ondoorzichtig, maar doorschijnend. De kleur komt voort van het gebruikte zand, dat een zekere hoeveelheid metaaloxyde bevatte. Het blauw-groen glas verdwijnt niet heelemaal in de laat-Romeinsche periode maar wordt dan toch zeldzaam.

In den loop der IIe eeuw, wanneer weten wij niet juist, begon men het glas te ontkleuren bij middel van bruinsteen (oxyde de manganèse). Nu is het glas helder en doorzichtig. Het helderste glas dagteekent uit het einde der IIe en uit de eerste helft der IIIe eeuw.

Het glaswerk dat uit de graven en de nederzettingen te voorschijn komt, heeft gedurende eeuwen bloot gestaan aan de inwerking der grondzuren. Het helder glas, met bruinsteen vermengd, was er bijzonder gevoelig aan. Vandaar dat sommige stukken de kleuren van den regenboog vertoonen. Laat-Romeinsch

glaswerk is somtijds heelemaal ondoorzichtig geworden en heeft het uitzicht gekregen van witgrijs papier of van ongepolijst glas.

Techniek

Zooals wij het hooger reeds zegden, bereikt de techniek haar hoogste punt in de tweede helft der IIe eeuw en de eerste helft der IIIe. Dan wordt het zuiverste en het kunstigste glas vervaardigd.

Luchtblaasjes en strepen of draden zijn zeldzaam tot rond het midden der IIIe eeuw en men treft deze gebreken dan maar aan bij minderwaardige stukken. Vanaf het midden der IIIe eeuw echter komen deze fouten veel voor, omdat de techniek in verval is geraakt en de werklieden niet meer dezelfde vaardigheid als vroeger bezitten.

In de IVe eeuw en bijzonder vanaf den tijd van Constantinus den Groote wordt het glas onzuiver en krijgt het een vuil gele tint.

Glazen flesschen en kannen, die in den vorm geblazen zijn, zijn van den laat-Romeinschen tijd (IIIe en IVe eeuw) : dus het vaatwerk dat den vorm van een menschenhoofd, van een dier, van een druiventros enz. vertoont evenals de schaaltjes, wier bodem aldus in een vorm geblazen is geworden.

In den vorm gemaakt zijn eveneens de zgz. Mercurius- en Frontinusflesschen. De eerste worden alzoo geheeten, omdat sommige stukken van dit soort op het midden van den bodem een Mercuriusbeeld in relief dragen tusschen den fabrieksstempel, die over de vier hoeken verdeeld is. Het zijn smalle, vierkantige fleschjes met langen hals en zonder oor. De schouders kunnen recht zijn of afgerond. De meeste dezer flesschen stammen uit de IIIe eeuw.

Frontinusflesschen zijn ronde flesschen met één of twee ooren, die van boven en beneden gehoepeld zijn en op een tonnetje gelijken. Zij zijn over geheel Noord-Gallië tot aan den Rijn verspreid en schijnen hoofdzakelijk in de streek van Boulogne vervaardigd te zijn geworden. Op den bodem dragen zij dikwijls den stempel FRON(tinus). De kleur is blauw-groen of lichtgroenig of wit en zij dateeren uit de IIIe en IVe eeuw.

Vorm

Flesschen met prisma-, cylinder- en kegelvormigen buik waren veel in gebruik in de vroeg-Romeinsche periode. De hals der cylinderflesschen is gedrongen in dezen tijd. Hij wordt slanker in den lateren tijd. De prismavorm verdwijnt in de IIIe eeuw,

omdat de fabrikanten dan de voorkeur geven aan de bol- en peervormige flesschen, die zich gemakkelijker lieten blazen.

De zeskantige flesschen schijnen slechts in de IIe eeuw op te komen.

De bolvormige flesschen met trechtervormigen hals waren bijzonder in gebruik rond het midden der IIIe eeuw.

Bolvormige flesschen met hoogen rechten hals zonder lip, te halver hoogte omgeven door een kraag, waaraan twee breede ooren bevestigd zijn, dateeren van het midden der IIIe eeuw tot en met de IVe.

Ongeveer van denzelfden tijd zijn de zgz. dolfijnflesschen, die aldus geheeten worden omdat ze dolfijnvormige oortjes hebben, welke tegen den rand aanliggen. Het zijn meestal cylinderflesschen. Zeskantige komen echter ook voor.

Flesschen en kannen, waarvan de mond Hellenistische modellen nabootst, dateeren uit de IIIe en de IVe eeuw.

Imitaties van terra sigillata-vormen en van bronzen modellen stammen uit den tijd waarin deze in de mode waren.

Peer-, bol- en knolvormige flesschen en fleschjes met rechtstaanden hals, die bij den buik min of meer ingesnoerd is of ook wel geleidelijk in den buik overgaat, en die bekroond is met een smalle horizontale lip of randje, komen in talrijke varianten voor gedurende den geheelen keizerstijd. Hun bodem is lichtjes ingedrukt.

In den vroeg-Romeinschen tijd werd nog al veel glaswerk zonder voet gemaakt; het moet wel onderscheiden worden van de voetlooze Frankische bekers. Wanneer in den bodem een kegelvormige depressie voorkomt, dan is deze klein in den vroeg-Romeinschen tijd, daarentegen groot in de laat-Romeinsche periode en zij was bijzonder geliefd in de IVe eeuw.

Het vaatwerk, waarvan de voet van het vat gescheiden is door een gladden of een geprofileerden reliefstaf dateert uit de IIIe eeuw.

Meervoetige bekers behooren tot den laat-Romeinschen tijd. De voet kan uit den wand geknepen zijn of achteraf aangezet.

Wat de vorm van het oor betreft moeten wij onthouden dat de eenvoudigste ooren de oudste zijn, terwijl de meer ingewikkelde vormen naar den laat-Romeinschen tijd verwijzen. Wij hebben enkele voorbeelden afgebeeld op Afb. 59 :

1 en 2 = ooren van flesschen uit de Ie en de IIe eeuw.
3-5 = meer ontwikkelde vormen van dezelfde typen uit de IIIe en de IVe eeuw.
6 = oor uit de Ie en IIe eeuw.
7-8 = zijn de vormen van de IIIe en IVe eeuw.
9 = oor uit de Ie en IIe eeuw.

10-11 = hetzelfde oor uit de IIIe en IVe eeuw.
12 = oor uit de Ie en IIe eeuw.
13-14 = uit de IIIe en IVe eeuw.
15-16 = kettingooren uit den laat-Romeinschen tijd.

STEMPELS.

De vierkantige prismaflesschen dragen somtijds een stempel ofwel meerdere concentrische ringen, die met den bodem in den vorm geblazen zijn. Men herinnere zich de Mercurius- en de Frontinusflesschen der IIIe en IVe eeuw. Andere zijn gemerkt FELIX, PATRIMONIUS, enz. of dragen afgekorte merken b.v. $\frac{CC}{PC}$ en A.F. op het midden van den bodem binnen een ring met steel; of △, gestipt, eveneens op het midden van den bodem binnen een ring of $\frac{CC}{PC}$ in de vier hoeken en op het midden het teeken △ binnen een ring ofwel nog vier stippen in de vier hoeken, enz.

VERSIERING.

Ovale en ronde indeukingen in den wand komen zoowel in den vroeg- als in den laat-Romeinschen tijd voor. In deze laatste periode wordt deze versiering bijzonder gaarne aangewend (Cfr. de geverniste aarden bekers).

Versiering met lipjes en tipjes en puntige uitsteeksels, welke met de tang uit den glaswand gehaald zijn, ontmoet men vooral op kegelvormige bekertjes in helder glas, waarvan sommige tot in de IVe eeuw reiken.

In den vroeg-Romeinschen tijd werd het glas soms opzettelijk scherp blauw, groen of rood gekleurd.

Groene en blauwe schalen werden in denzelfden tijd gaarne belegd met dikke verticale ribben. Dergelijke schalen komen reeds voor te Hofheim.

Onder den naam van « millefiore » verstaat men glazen vaatwerk, meestal bekers en schalen of borden, die vervaardigd zijn geworden bij middel van veelkleurige aaneengesmolten stukjes glaspasta, die van staven afgesneden werden. Dit vaatwerk heeft het uitzicht van bonte mozaiek. Het werd in de Ie eeuw uit Italië ingevoerd en werd rond 300 n.C. ook te Keulen gefabriceerd (1) (Cfr. DE LOË, *Belg. anc.*, III, f. 42 van Hollogne-aux-Pierres en f. 49 van Corroy-le-Grand).

(1) F. FREMERSDORF, *Alt-Schlesien*, VIII, 1939, bl. 85.

Somtijds werd in den donkeren wand van een beker of kan golvende glasdraden van ondoorzichtig wit glas gesmolten. De wand van zulke vazen is als gemarmerd (DE LOË, *ibid.*, f. 41). Deze techniek werd reeds in den vroeg-Romeinschen tijd toegepast, maar bloeit bijzonder in de tweede periode op.

In den vroeg-Romeinschen tijd wordt de hals van de flesschen en de kannen wel eens omgeven van glasdraden, die dan dezelfde kleur hebben als het vat of van ondoorzichtig wit glas zijn. Deze versieringswijze viert hoogtij in de tweede helft der II[e] eeuw en in de eerste helft der III[e], en wel bijzonder in de fabrieken van Keulen waar in dien tijd echte kunststukken vervaardigd werden. Niet alleen de hals wordt met ondoorzichtige glasdraden belegd, maar ook het vat. Allerhande motieven worden geteekend : ruiten, spiralen, parallelloopende lijnen, zigzaglijnen, ranken, palmetten, bladeren, enz. enz. De wijnkan van Cortil-Noirmont (België) is een smaakvol kunstwerk, waarover de hedendaagsche glasblazers zich niet zouden hoeven te schamen (Pl. XXVI) (1).

In de laat-Romeinsche periode gebruikt men soms zwarte of donkerbruine ondoorzichtige glaspasta om metalen vaatwerk, bijzonder bekers, na te bootsen. Men heet dit glas *carchesium* (Cfr. DE LOË, *ibid.*, f. 109 uit Lavacherie en de bekende circusbeker van Couvin, mus. Namen, die uit den vorm gedrukt is) (2).

Tot de IIIe en de IVe eeuw behoort het glaswerk dat met gekleurde nopjes of met grootere ronde of ovale vlekken bekleed is (verres à cabochon, Muppengläser). Deze versiering treft men bijzonder aan op bekers en kleine kommen.

Uit denzelfden tijd zijn de glazen waarin de versiering geslepen of gegraveerd is. De figuren zijn ofwel uitgehold, ofwel staan ze in relief op den wand. Deze techniek van graveering en glasslijp werd gewoonlijk op flesschen, bekers en schalen van kristalhelder glas toegepast. Tusschen de motieven treft men ook vroegchristelijke aan.

Van laten tijd (IVe eeuw) zijn eveneens de zgz. « Rüsselbecher ». De glasblazer heeft het glas, terwijl het nog warm en vloeibaar was, in dikke droppels of tranen laten afdruppelen. Deze bekers zijn somtijds echte pronkstukken, die groote virtuositeit verraden en wellicht duur betaald werden.

Nog kunstiger zijn de diatreta. Deze bekers kwamen als volgt tot stand. De werkman vervaardigde een beker of kan met

(1) F. FREMERSDORF, *Antiq. class.*, 1938, pp. 201 vv. en pl. XII en XIII. Aldaar ook ander vaatwerk uit de Keulsche fabrieken.

(2) Drie fragmenten van een identieken beker met overblijfselen van een eensluidende inscriptie werden in 1935 in de Gallo-Romeinsche thermen van Fontaines Salées (Frankrijk) gevonden. *Rev. Arch.*, 1938, bl. 287. Beide bekers stammen uit dezelfde fabriek.

Pl. XXVI. — Wijnkan van Cortil-Noirmont. (Keulsch fabrikaat).

dubbelen wand zoodat tusschen beide wanden een kleine ruimte bleef. Dan werd de buitenwand voorzichtig uitgesneden tot een soort net- of kantwerk, dat bijgevolg den effen binnenwand omsloot. Dat zulk delicaat werk alleen door zeer bedreven handen kon uitgevoerd worden, hoeft wel geen betoog.

Ten slotte willen wij nog melding maken van het laat-Romeinsche glaswerk dat beschilderd of met goud belegd was. Op dit glaswerk komen ook somtijds christelijke motieven voor.

Wij gaan nu over tot de beschrijving van de voornaamste typen.

Typen.

1-2) Urnen in blauw-groen glas, welke in de rijke graven van de Ie en de IIe eeuw b.v. in de tumuli aangetroffen worden. Zij bevatten de lijkasch van de overledenen.

3) Prismaflesch met schuin oploopenden schouder en breede mondopening met dikke lip in blauw-groen glas. Meerdere varianten komen voor. Datum : Ie en IIe eeuw.

4) Prismaflesch met engen hals en rechthoekig sterk geprofileerd oor. Zij draagt somtijds een stempel. Er zijn twee typen. Bij 4 A is de buik niet veel hooger dan breed. Bij 4 B is dit wel het geval. Waren in gebruik gedurende de twee eerste eeuwen van onze tijdrekening.

5) Prismafleschje met langen engen hals zonder ooren. Sommige exemplaren dragen een stempel. Deze opschikfleschjes verschijnen op het einde der IIe eeuw en leven voort tot in de IVe.

6) Cylinderflesch met twee ooren en vlakke lip of rand. Er zijn er ook van dit model die geen ooren hebben. In gebruik gedurende heel het keizerrijk. In lateren tijd wordt de hals slanker.

7) Cylinderflesch waarvan de hals geleidelijk in den buik overgaat. Geen verdikking van den rand, die eenvoudig omgebogen is. Late vorm der IVe en Ve eeuw.

8) Dolfijnflesch met cylindervormigen buik. Deze flesschen worden alzoo genoemd wegens den vorm der ooren die op dolfijnen gelijken. In gebruik vanaf het midden der IIIe eeuw tot in de IVe.

9) Bolvormige flesch met trechterhals in helder doorzichtig glas. Uit het bloeitijdperk : eerste helft der IIIe eeuw.

10) Peer-, bol- en knolvormige flesschen met rechtstaanden hals, die bij den buik ingesnoerd is. De hals kan ook geleidelijk in den buik overgaan. Zij hebben geen lip of slechts een

kleinen platten rand. In gebruik gedurende geheel het Principaat (drie eerste eeuwen onzer tijdrekening).

11) Bolvormige flesch met langen hals zonder lip. Te halver hoogte is de hals door een kraag omsloten, waaraan twee breede ooren bevestigd zijn. In gebruik vanaf het midden der III[e] eeuw tot in de IV[e].

12) Tonvormige flesschen of hoepelflesschen, welke dikwijls den stempel van FRONTINUS dragen (Frontinusflesschen). In gebruik gedurende de III[e] en de IV[e] eeuw.

13) Schaal in blauw-groen ondoorzichtig glas met zware verticale ribben belegd. Komt reeds voor te Hofheim (Claudius). Vroeg-Romeinsch.

14) Balsamarium. M. A. Evelein, die zich steunt op het materiaal van het museum Kam te Nijmegen, beschrijft de balsamaria als volgt :
« Tot de vroege behooren de slanke soorten, zonder voet en » van onder afgerond, zoodat ze niet of nauwelijks kunnen » staan. Zij hebben een fijn uitstaand halsrandje, dat bij de » latere exemplaren dikker wordt. Op het midden zijn zij » ingesnoerd, andere zijn geheel glad. Zij zijn het gewone » type der I[e] eeuw. De vroegste zijn van zeer dun glas in » tegenstelling tot de latere. Behalve in blauw-groen glas » komen ook ontkleurde exemplaren voor. Tot het einde der » I[e] eeuw behooren die met vlakken bodem, hoog opgaand, » kegelvormig onderdeel en meer of minder langen hals, » die zich scherp van het onderdeel afteekent of ter plaatse » meer is ingesnoerd. Tot de latere soorten (Morin p. 79), » vanaf het einde der II[e] eeuw, behooren die met langen » hals en laag onderstuk, dat kegel-, knol- of klokvormig is » (w.o. ook meerdere in ontkleurd glas) en overwegend klein » van vorm. Bij sommige is de lage kegelvorm vrijwel vlak » geworden. Zij zijn breed van lijn, met opvallend langen » hals (cfr. onze afb.). Op den bodem staat veelal een zwak » ingedrukte stempel met een goden- of een menschen- » figuurtje. »

15) Aryballos. Bolvormige fleschjes in groen of blauw glas met oortjes in dolfijnvorm. Onder de oortjes bevindt zich vaak een trapvormig ornament. Zij werden met reukwerk gevuld en met een bronzen stopsel gesloten. Men droeg ze aan een bronzen kettingje of aan een beugel, wanneer men zich naar het bad begaf. Zij waren vooral in gebruik in de IIe eeuw. Zij verdwijnen in den laat-Romeinschen tijd.

16) Flesch of kan met slanken, ovalen buik, die bij den voet smaller is dan bij den schouder. De ronde mond is door een dubbele lip omgeven. Oor met plooi bij den rand. Standring.

Komt veel voor in Noord-Gallië in de IIIe en de IVe eeuw.

17) Oinochoë of wijnkan met kegelvormigen buik. Het onderste deel van het handvat is gewoonlijk met dikke ribben versierd. Dergelijke ribben of tanden kunnen ook op den buik voorkomen. Slanke enge hals bij den buik ingesnoerd. Datum : tweede helft der IIe eeuw en eerste helft der IIIe.

18) Oinochoë vaak met gekleurden glasdraad omspannen, zooals b.v. de kan uit den tumulus van Cortil-Noirmont (Pl. XXVI). De vorm is sierlijk. De mond is snavelvormig toegeknepen (of klaverbladvormig). Op het sierlijk gebogen handvat bevindt zich een duimknop, waaruit blijkt dat de vorm uit de metaaltechniek is overgenomen. De mooie kan van Cortil-Noirmont uit volledig ontkleurd glas en belegd met ranken en bladeren in blauwen, witten en ontkleurden glasdraad, dagteekent uit de tweede helft der II[e] eeuw, of uit het begin der volgende. Het is een meesterstuk der Keulsche fabrieken.

19) Schaal die den vorm heeft van de terra sigillata-kom DR. 37. Deze was bijzonder in gebruik in de II[e] eeuw n.C.

20) Schaaltje met in den vorm geblazen bodem. Komt veel voor aan den Rijn. IV[e] eeuw.

21) Voetlooze schotel in gebruik gedurende heel het keizerrijk.

22) Schotel op voet.

23) Kantharos met naar binnen gebogen rand zonder lip. Deze beker kan een voet hebben in den trant van den hier afgebeelden, of op de standschijf rusten. Laat-Romeinsch.

24) Laat-Romeinsch is ook deze typus die uit zwarte of donkerbruine glaspasta gemaakt is.

25) Pan met horizontalen steel, nabootsing van een bronzen model. Dergelijke pannen waren gedurende heel het keizerrijk in gebruik. Vanaf omstreeks 150 n.C. worden ze vaak met veelkleurige glasdraden opgesmukt. Het museum van Namen bezit een prachtexemplaar van deze soort.

26-27-28-29) Bekers uit vuil groenig of geelachtig glas zonder voet uit de IVe en volgende eeuwen.

BIBLIOGRAPHIE

G. Faider-Feytmans, *Les Verreries des époques romaine et mérovingienne au musée de Mariemont*, *Revue belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, X, 1940, n. 4.

Fr. Fremersdorf, *Römische Gläser aus Köln (Museum und Offentlichkeit, Studien aus den Kölner Kunstsammlungen*, VII, 1928, Keulen).

Fr. Fremersdorf, *Römische Gläser aus Cöln*, Keulen, 1939.

Donald B. Harden, *Roman Glass from Karanis found by the Univ. of Michigan Archaeological Expedition in Egypt*, 1924-1929, Univ. of Michigan Press, 1936.

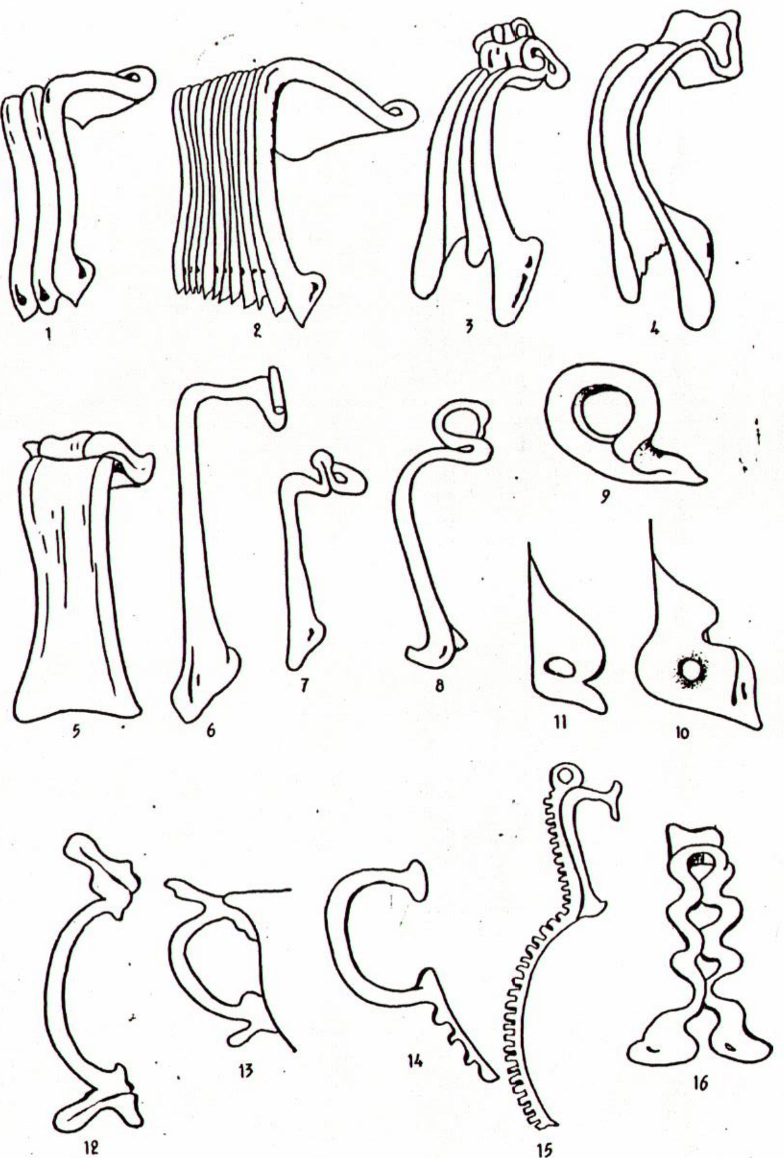
A. Kisa, *Das Glas im Altertum*, 3 dl., Leipzig, 1908.

R. Lantier, *La Verrerie. Musée des Antiquités nationales*, Château de St. Germain-en- Laye, Parijs, z.d.

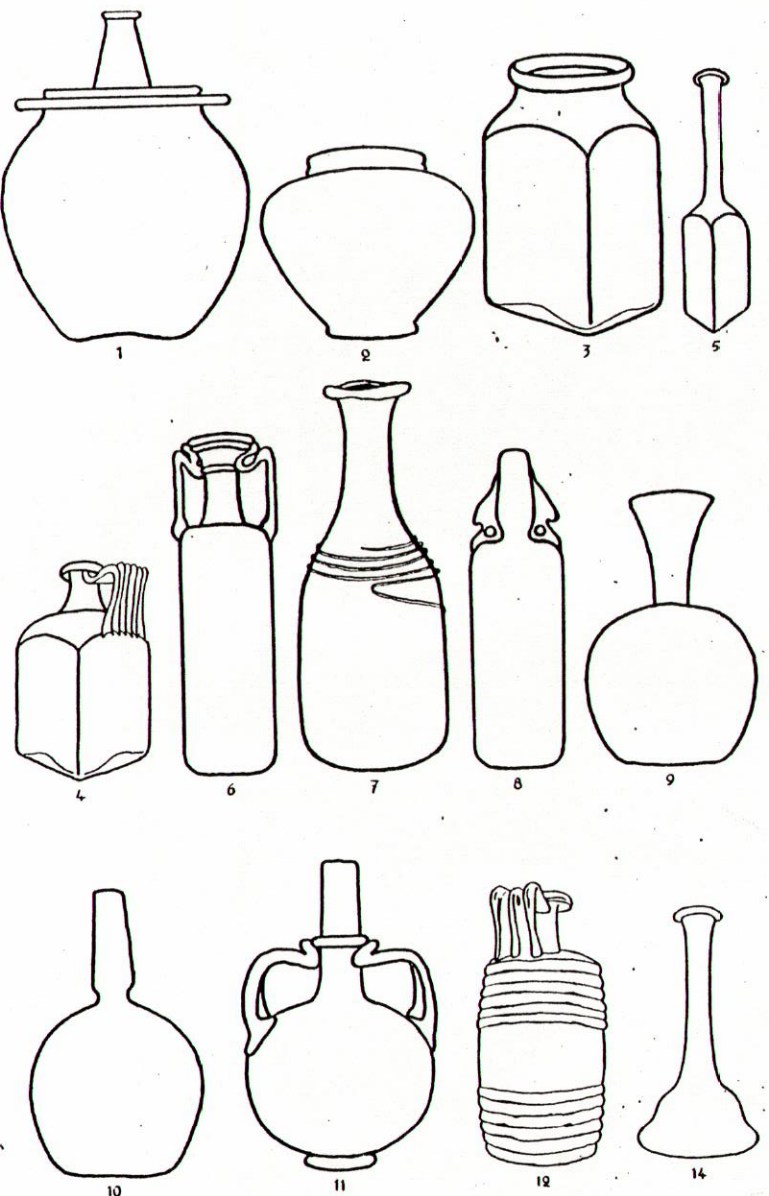
S. Loeschcke, *Beschreibung römischer Altertümer gesammelt van C. Anton Niessen*, Cöln, 1911.

Morin-Jean, *La Verrerie en Gaule sous l'Empire romain*, Parijs, 1913.

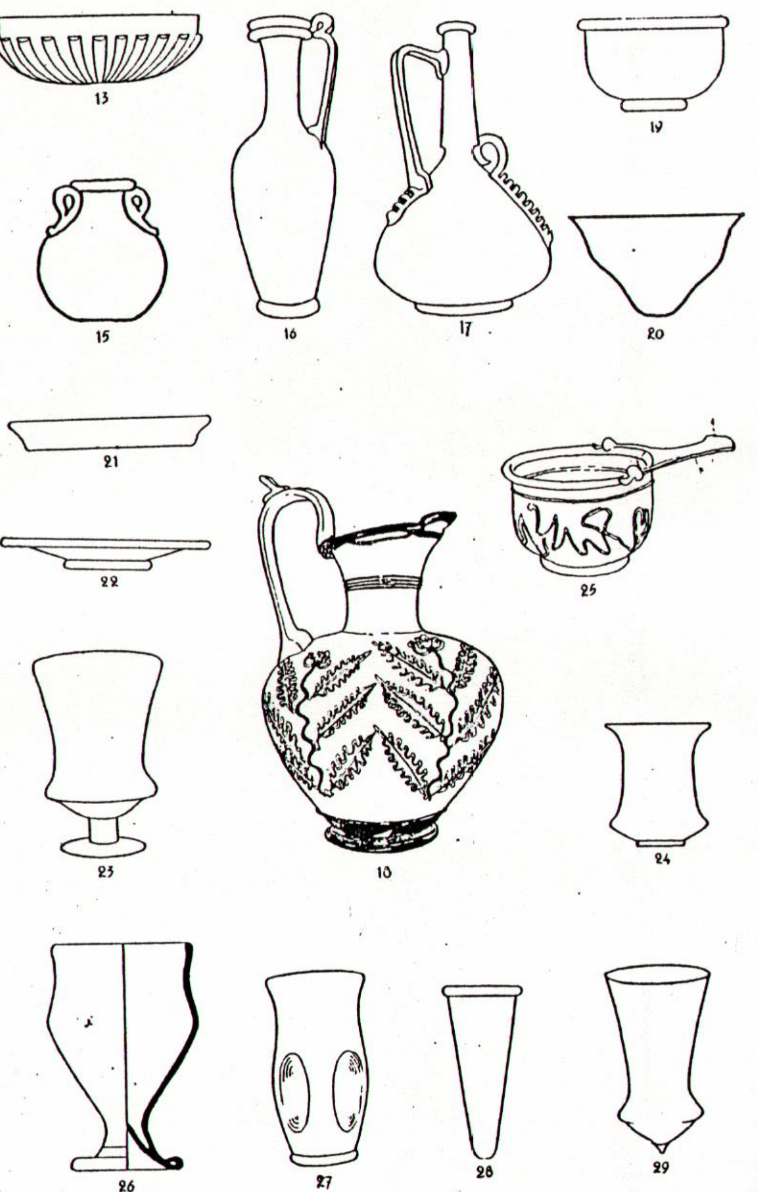
Mary L. Trowbridge, *Philological Studies in Ancient Glass*, *Univ. of Illinois Studies in Language and Literature*, dl. XIII, Urbana, Illinois, 1930.

Afb. 59. — Ooren van glazen vaatwerk.

Afb. 60. — Glazen vaatwerk.

Afb. 61. — Glazen vaatwerk.

HOOFDSTUK XIII

BRONZEN VAATWERK

Afbeeld. 62-65

Met het bronzen vaatwerk is men zich in den laatsten tijd weer opnieuw gaan bezig houden. Na de publicatie van de twee werken van H. Willers, verschenen in 1901 en 1907, is er een lange stilte ingetreden, die maar voor korten tijd verbroken is geworden door G. Ekholm en J. Werner (1).

De groote lijnen van de geschiedenis der bronsnijverheid beginnen zich nu af te teekenen. In den Hellenistischen tijd was Alexandrië het grootste centrum waar bronzen voorwerpen van allerlei soort gefabriceerd werden en in alle deelen van het Romeinsche rijk op de markt gebracht werden. In de laatste eeuw van de Romeinsche Republiek zijn van daaruit verschillende bronskunstenaars zich gaan vestigen in Campanië en wel voornamelijk te Capua en in de omgeving van deze stad. Deze Capuaansche fabrieken hebben de markten van Gallië en van de Donauprovincies gedurende twee eeuwen om zoo te zeggen beheerscht, tot omstreeks het midden der IIe eeuw n.C.

Ondertusschen waren eenige Italiaansche fabrikanten uit Campanië meer naar het Noorden getrokken en hadden werkhuizen geopend in de Rhônevallei, waar reeds in den loop der I^{e} eeuw n.C. belangrijke fabrieken bestaan hebben o.m. te Lyon en in de omgeving. Sommige van deze fabrieken zijn blijven voortwerken tot in de IIe en de IIIe eeuw.

Daarenboven waren de Galliërs zelf ook bekwame bronskunstenaars reeds vanaf den La Tène-tijd. Door de mededinging en de grootere vraag aangewakkerd, breidden zijn hun werkhuizen uit en stichtten er nieuwe.

Zooals de fabrikanten van terra sigillata en van glazen vaatwerk klimmen de bronsbewerkers om dezelfde redenen van het Zuiden naar het Noorden op en richten fabrieken op in Belgica en in de beide Germaansche provincies. De meeste moeten wel ergens aan den Rijn gelegen hebben, waar de officieren en soldaten en de bevolking der steeds aangroeiende burgerlijke nederzettingen de beste afnemers van bronzen artikelen geweest

(1) Zie hun publicaties in de bibliogr.

zijn. Van daaruit was de uitvoer op min of meer groote schaal naar het vrije Germanië en naar de Scandinaafsche landen gemakkelijk.

Tot hiertoe heeft men slechts één enkel van deze fabrieken met eenige zekerheid kunnen localiseeren, en wel in de buurt van Aken of Keulen. Misschien heeft deze fabriek wel te Gressenich bij Aken gelegen, zooals H. Willers het vermoed heeft. Dit werkhuis leverde bijzonder vaatwerk in geelkoper of messing (1).

In de IIe eeuw n.C. begint de Italiaansche grootnijverheid om nog niet genoeg bekende redenen te kwijnen en stort rond het midden dezer eeuw ineen, de winstgevende markten van het Noorden en van het Noord-Oosten van het Romeinsche rijk voor hun Gallische concurrenten vrij latende. Deze nemen onmiddellijk de plaats der versagende Italianen in en verkrijgen nu het monopolium niet alleen van de Gallische markt maar ook van den uitvoer naar de Donaulanden en naar het vrije Germanië. Zeer waarschijnlijk hebben zij ook naar Groot-Britannië geleverd, zooals de pottenbakkers. Het bloeitijdperk der Gallische bronsnijverheid moet alzoo geplaatst worden tusschen de jaren 150 en de groote Frankische invallen van 275-276 n.C.

De Gallische bronskunstenaars gebruikten twee soorten van grondstof nl. brons, dat een mengsel van koper en tin is, en geelkoper of messing dat uit koper en zink is samengesteld. De fabrieken van Gressenich verwerkten geelkoper.

Het vaatwerk werd gegoten of gesmeed. Een pot kan uit één stuk uit den vorm gegoten zijn ofwel werden twee of meer onderdeelen ervan gegoten en dan achteraf aan malkaar vastgelood of door nagels aan malkaar bevestigd. De stukken uit gesmeed metaal bestaan altijd uit verschillende deelen, die achteraf aan malkaar zijn bevestigd. Er komen ook stukken voor waarvan een deel gegoten en een ander deel gesmeed is. Sporen van herstellingen zijn niet zeldzaam.

VORMEN

1) *Steelpan* met rechten en horizontalen steel. De buik kan min of meer diep en min of meer geprofileerd zijn. De steel is met het vat uit den vorm gegoten ofwel is hij afzonderlijk gegoten geweest en achteraf aangelood. Deze bijzonderheden hebben geen belang noch voor de dateering noch voor den oorsprong.

(1) Om de plaats der fabrieken weer te vinden beschikken wij niet, zooals voor de pottenbakkerijen, over hun afval en de puinen der ovens. Men kan zich alleen steunen op de verspreiding van bepaalde typen en misschien in de toekomst op de chemische ontleding van de ertsen der verschillende groeven en anderzijds van het bronzen vaatwerk. De fabrieken hebben immers in de buurt van de ertsgroeven gelegen.

De meest voorkomende vorm werd hier afgebeeld. De pan is diep en heeft cirkelvormige ribben op den bodem. Het handvat is met de pan uit denzelfden vorm gegoten en is voorzien van een ronde opening, waarmee de pan kon opgehangen worden. Deze typus bleef in gebruik gedurende de drie eerste eeuwen van onze tijdrekening. Tot omstreeks het midden der IIe eeuw werden ze hoofdzakelijk door de fabrieken van Capua geleverd. Twee groote fabrikantenfamilies zijn bijzonder bekend nl. die der *Ansii* en die der *Cipii* (1).
Gallische fabrikanten waren Carugenus, Caratus en anderen, waarvan de naam den Keltischen oorsprong verraadt. Hun vaatwerk is minder verzorgd dan dat van hun Italiaansche collega's. De wand is dikker, de vorm minder sierlijk, de steel te kort in verhouding tot de pan, de schijf van den steel te groot en het gat dat er zich in bevindt te klein. Gebrek aan proportie en smaak is merkbaar.
Vanaf het midden der IIe eeuw worden deze Gallische pannen ook naar de Donauprovincies, naar Scandinavië en naar het vrije Germanië uitgevoerd.
Dit is ook het geval geweest met de pannen die in den steel een gat hebben dat den vorm van een klaverblad vertoont. Zeldzamer zijn de pannen, waarvan het steelgat den vorm van een halve maan heeft of waarvan de steel eindigt op een zwanenkop. Deze beide typen stammen uit Italiaansche fabrieken. De eerste soort dateert uit de I^e^ eeuw, de tweede zou volgens Radnóti tot den tijd van Augustus behooren. De steelpannen met ronde en klavervormige opening in den steel komen bij ons veel voor b.v. in de bekende vondst van Doornwerth, *Oudh. Meded.*, 1931, bl. 19 vv. en afb. 12, e; 14. Cfr. Evelein, *Gids v. h. museum Kam*, bl. 71-72.

2) *Scheplepels met de bijbehoorende zeven.*
Zij werden bij het bereiden en gebruiken van wijn gebezigd. De zeef past in den scheplepel en beide stukken dragen dezelfde versiering. Zij hebben dus tot eenzelfde servies behoord. Deze scheplepels zijn in veel lichter materiaal vervaardigd dan de vorige pannen. Gewoonlijk zijn zij uit een dunne plaat bronsblik gemaakt en op de draaibank afgewerkt.
Twee typen komen voor. De eerste groep is gekenmerkt door een breeden steel, die versierd is met een brilachtig

(1) b.v. L. Ansius Epaphroditus uit den flavischen tijd, L. Ansius Diodorus, die wat jonger is; P. Cipius Polybius, tijdgenoot van den eersten.

ingestempeld motief. De oogen zijn door een eierband verbonden (fig. 2A). Deze typus is zeldzaam bij ons. Hij dagteekent uit den tijd van Augustus en werd uit Capua ingevoerd.
De tweede typus (fig. 2B) heeft een ronden steel, die afzonderlijk gegoten is en achteraf aangelood. De steel is tusschen den overhangenden rand vastgehecht. Hij is geprofileerd en eindigt op een knop. Deze typus komt veel voor aan den Neder-Rijn, ook te Nijmegen en een analoge vorm treft men aan in de reeds genoemde vondst van Doornwerth. Sommige exemplaren dragen den naam van Gallische fabrikanten. Hij werd omstreeks het midden van de I^e^ eeuw n.C. ergens in Zuid-Italië, maar niet in Campanië, uitgevonden en later door de Gallische bronsfabrikanten overgenomen. Hij was zeer verspreid in de IIe eeuw.
De meeste Pannonische exemplaren stammen ook uit Gallische fabrieken.

3 A-B-C) *Scheplepels.*
3 A) Scheplepel met rond vat en langen platten steel, die gelijkenis met een roeispaan vertoont. Deze vorm ontstond eveneens in Italië en werd ook door de Gallische fabrikanten overgenomen. Een paar weergevonden exemplaren dragen Keltische namen. De vorm is kenschetsend voor de IIe eeuw.
3 B) is een scheplepel met hoekig vat en platten bodem. De steel is gelijk aan den voorgaanden. Deze vorm was zeer verspreid in de Rijnstreek, in de castella van den limes, in het vrije Germanië en in Scandinavië. De fabrieken lagen in Gallië of (en) in de Rijnstreek. De fabrikant die Catausius teekende was zeker een Kelt. Deze typus is een ontwikkeling van den voorgaanden. Hij was in voege in de IIe en in de IIIe eeuw, vermits hij nog veel in de limescastella aangetroffen werd. Men vindt hem veel in gezelschap van de Hemmoorer emmers, waarover hieronder zal gehandeld worden en die ook voornamelijk in gebruik waren tusschen de jaren 150 en 250 n.C.
3 C) onderscheidt zich van 3 B slechts door den vorm van den steel, die eenvoudiger geworden is. Deze typus was in voege in de tweede helft der IIIe eeuw en komt nog voor in de IVe. De fabrieken moeten in Gallië, waarschijnlijk in de Rijnstreek, gelegen hebben (1).

(1) J. Werner, *Marburger Studien*, 1938, bl. 259 vv.
Over de schepkannetjes en de bijbehoorende zeven van het museum Kam te Nijmegen, zie Evelein, *Gids*, bl. 72 v.

4) Pannen of schalen (*pateræ*) met korten gekanneleerden steel die op een ramskop, een hondskop, een menschenhoofd, enz. eindigt. De breede ondiepe schaal is gewoonlijk met een umbo versierd (1.) De steel is altijd afzonderlijk gegoten en achteraf aan de schaal vastgelood.
Daar deze schalen meermalen afgebeeld zijn op de wijsteenen, mag men aannemen dat ze bij de offers gebruikt werden.
In de graven treft men ze vaak aan in gezelschap van de buikige kannen, welke onder nr 16 beschreven zullen worden. Zij hebben met deze kannen eén servies gevormd.
Zij verschijnen in Italië in den loop der Ie eeuw n.C. Zij werden aan Alexandrijnsche fabrieken ontleend. Vanuit Italië werden ze over de provincies verspreid en in Gallië in de IIe eeuw nagemaakt.
Men meent dat de schalen wier steel op een menschenhoofd eindigt uit Gallische fabrieken stammen evenals de kannen waarmee ze gevonden werden en die zich van de Italiaansche kannen onderscheiden door een meer gedrongen vorm of door een of ander kenmerk b.v. gebrek aan proporties.
Het afgeteekend model (4 A-B) stamt uit den eersten tumulus van Tienen. Dergelijke schalen werden ook aangetroffen in de grafheuvels van Walsbetz, Penteville enz. en in den schat van Doornwerth, (*Oudh. Meded.*, 1931, bl. 21, 11 en afb. 12, 29).
De patera van Borsu is op den bodem met prachtige reliefs versierd : men ziet er een stier binnen een kring van spiralen, welke door paarlenrijen ingesloten is (Afb. 4 C; *Bull. Inst. arch. liég.*, XXXVII, 1907, bl. 327 en pl. X, 2 en 2bis).

Emmers.

5) De grootste breedte bevindt zich dicht bij den schouder. De wand loopt bijgevolg schuin naar omhoog. De bodem is plat. De rand staat schuin op den schouder. Italiaansch fabrikaat in gebruik gedurende de twee eerste eeuwen.
6) Buikige emmers met scherp schuinstaanden rand. De bodem wordt hoe langer hoe smaller en bijgevolg wordt de buik geleidelijk ronder. Italiaansch fabrikaat volgens Radnóti bl. 115. In gebruik tot in de IIIe eeuw.
7) Hemmoorer-emmer op voet en met steilen rand. Onder den rand is somtijds een sierband met voorstellingen uit de dierenwereld aangebracht. Zij zijn uit geelkoper vervaardigd en de

(1) Andere dragen concentrische kringen op den bodem ofwel hebben ze een effen bodem. Er werd reeds een exemplaar gevonden in het kamp van Haltern (Mitt. Westf., V, pl. XXXV, 1).

fabriek moet in de streek van Aken of Keulen gelegen hebben. Willers heeft ze te Gressenich gesitueerd. Het bloeitijdperk van deze fabriek valt tusschen 150 en 250 n.C.

8) *Emmer met golvende ribben op den wand.*
Willers aanziet ze voor Campanisch (1) en G. Ekholm voor Italiaansch (2). Sprockhoff meent integendeel dat ze in het vrije Germanië zouden vervaardigd zijn geworden (3), terwijl J. Eggers hun oorsprong in Zuid-Oost-Europa of in Zuid-Rusland zoekt (4). Ebert (5) en J. Werner (6) gelooven dat we hier te doen hebben met de producten van Gallische (Ebert) of van Neder-Rijnsche of Belgische fabrieken (Werner), die tusschen 150 en 250 n.C. zouden gewerkt hebben.
9) Emmer of ketel met geknikten wand en naar buiten overhellenden rand. Deze vorm sluit aan bij de jongste vormen van typus 5. Hij komt reeds voor te Pompeï, maar hij was bijzonder verspreid in de IIe en de IIIe eeuw. In dezen tijd werden deze emmers of ketels in Gallië of beter in Neder-Germanië gefabriceerd, vermits deze vorm invloed uitgeoefend heeft op den gelijktijdigen emmertypus van 5 C die door de Rijnlandsche pottenbakkers der IIIe eeuw overgenomen werd. Deze emmertypus is de gewone emmer van de Rijnprovincies in de IIIe eeuw.
10) Bronzen ketel met geronden buik en verticaal staanden hals aan den bovenkant afgesloten door een stafvormige lip of door een naar buiten gebogen rand. De beweeglijke ooren kunnen op verschillende wijzen aan den rand of den hals bevestigd zijn. Datum : IIIe eeuw (J. Werner, *Marb. Stud.*, pl. 107, 7 ; 108, 7 en 8 ; 109, 7 en 8 ; 119, 22 ; H. Willers, *Neue Untersuch*, bl. 13, p. 9-10.) Sommigen hebben ijzeren ooren.
11) Eenvoudig bekken met steilen wand en min of meer vlakken bodem. Het kan voorzien zijn van een beweeglijk handvat of van dito ooren. Wegens zijn eenvoudigen vorm bleef het zeer lang in gebruik en werd het ook op vele plaatsen vervaardigd. Dergelijke bekkens uit geelkoper worden vaak aangetroffen te zamen met emmers van den Hemmoorer typus. Deze bekkens stammen uit Neder-Germaansche

(1) *Neue Untersuch.*, bl. 61.
(2) *Acta archaeologica*, VI, 1935, bl. 82 vv.
(3) *Mainzer Zeitschr.*, XXIII, 1928, bl. 38 vv.
(4) *Germania*, XX, 1936, bl. 148.
(5) *Elbinger Jahrbb.*, III, 1923, bl. 144 vv.
(6) *Bonn. Jahrbb.*, 140-141, 1936, bl. 395 vv. (*Zur Herkunft u. Zeitstellung der Hemmoorer Eimer u.d. Eimer mit Gewellten Kanneluren*).

fabrieken waarvan de hoofdactiviteit rond het midden der IIIe eeuw te plaatsen is (1).
In den lateren tijd krijgt dit bekken een voet.

12) Ondiep bekken met aangelooden voet en afgeplatten rand. Het bekken kan geen ooren hebben ofwel beweeglijke en aangeloode handvatten die omega-vormig zijn en op een dierkop eindigen. De handvatten hebben in het midden vaak drie knoppen of ringen in relief. Dergelijke bekkens werden o.m. aangetroffen in de tumuli van Cortil-Noirmont en Borsu. Deze stammen uit Italiaansche fabrieken van de IIe eeuw. De vondst van Doornwerth bevat eveneens een prachtexemplaar met umbo op den bodem (2).

13) Bekken met steilen wand en schuin naar buiten uit staande lip. Het midden van den bodem is gewelfd. Een of meer ringen kunnen aan den wand bevestigd zijn bij middel van aangeloode platen, die gewoonlijk bladvormig zijn. Andere motieven b.v. vogels komen ook voor. Volgens H. Willers zouden deze bekkens uit Neder-Germaansche fabrieken stammen. (3)

14) Bekkens of kommen met omegavormig en beweeglijk handvat. De kom is laag van wand, min of meer gerond en van boven afgezet met een dikke lip. Sommige hebben een effen wand. Andere hebben den wand met golvende ribben versierd. Dergelijke schotels werden o.m. gevonden ni de tumuli van Cortil-Noirmont en van Wals-Betz, die uit de tweede helft der IIe eeuw of uit het begin der IIIe dagteekenen (4). Volgens J. Werner zouden ze in Gallische en Nederrijnsche fabrieken vervaardigd zijn geworden, zooals de hierboven besproken emmers (5).
De omega-handvatten, die op zwanenkoppen eindigen zouden van Campanische modellen zijn overgenomen.

15) Dubbel bronzen bekken gevonden in de « Bortombe » te Walsbetz. Het grootste heeft een platten rand, schuine wanden en de bodem is aan den buitenkant versterkt met een bronzen beslag, dat den vorm heeft van een dubbel hoefijzer. Een tweede ondiep bekken met half eivormigen bodem en platten rand past juist in het eerste. Waartoe deze bekkens gediend hebben, weten wij niet. Drie exemplaren

(1) A. Radnóti, bl. 134; H. Willers, *Neue Untersuch.*, bl. 65.
(2) Cortil-Noirmont cfr. *l.c.*; Borsu, *Bull. Inst. arch. liégeois*, 37, 1907, bl. 324 vv. en pl. X, 1; Doornwerth, *Oudh. Meded.*, 1931, bl. 21, 8 en afb. 12, 1 en 35.
(3) H. Willers, *Neue Untersuch.*, bl. 65 en f. 41, 3. A. Radnóti, *o.c.*, bl. 134 en typus 56. Cfr. J. Werner, *Marburger Studien*, 1938, bl. 259 vv. en Taf. 110,1.
(4) *Bull. Comm. roy. art et arch.*, XIII, 1874, bl. 448 f. 2 en III, 1864, pl. 294 f. 3.
(5) *Bonn. Jahrbb.*, 1936, bl. 403 vv.

zijn ons bekend : dat van de Bortombe van Walsbetz, hier afgebeeld, dat van den tumulus van Fresin en een derde exemplaar van Keulen. Datum : IIe eeuw n.C. (1).

16) Kan met dikken buik en breeden klaverbladmond. De hals is duidelijk van den buik gescheiden. Het hoog en sierlijk gebogen handvat is op den buik vastgemaakt bij middel van een bronzen plaat (attache), waarop de eene of andere figuur in relief voorkomt.
Dergelijke kannen werden vaak in de graven aangetroffen in gezelschap van pateræ met gekanneleerden steel, die op een ramskop enz. eindigt. Zij hebben te zamen een servies gevormd.
De oudste van deze serviezen werden uit Campanië ingevoerd. In de IIe eeuw werden ze in de Gallische fabrieken nagemaakt. Zij onderscheiden zich van de geïmporteerde door hun meer gedrongen vorm en gebrek aan proporties b.v. dikken buik, korten hals, breede klaverbladmond. Andere b.v. de kan uit den tumulus van Penteville, hebben daarentegen een dunnen hals en een enge mondopening.
Men heeft deze kannen en de hooger beschreven pateræ in verschillende tumuli van België aangetroffen b.v. in die van Borsu, Cortil-Noirmont, Tienen, Herstal, Penteville, enz.
Het handvat van de kan van Borsu draagt op het onderste uiteinde d.i. op den buik een moeilijk te identificeeren hoofd. Op het tegenovergestelde uiteinde, bij den mond van de kan, ziet men een luipaard die gereed is om in de kan te springen. Het handvat is aan den pot bevestigd met twee armen, die rond den hals liggen. De boord en de mond zijn met een sierband opgesmukt.
Het handvat van de kan van Cortil-Noirmont draagt op het medaillon op den buik een leeuwenkop ; de kannen van Tienen en Herstal, een dansenden amor.
De kannen van Borsu en Herstal zijn verguld.
In de vondst van Doornwerth komen twee dergelijke kannen voor *(Oudh. Meded.*, 1931, afb. 12, 7) (2).

17) Kan uit bronsblik. De hals en het handvat zijn gegoten en achteraf aangezet. De peervormige buik rust op een breeden voet. De mond is snavelvormig maar zonder inkneping en kan met een beweeglijken deksel gesloten worden. Op het handvat bevindt zich een duimknop. In België werden soortgelijke kannen gevonden in de tumuli van Cortil-

(1) De Loë, *Belgique anc.*, III, bl. 100 en f. 33; bl. 144-145 en f. 59 ; *Germania*, XII, 1928, bl. 174 en f. 1.
(2) Cfr. ook Evelein, *Gids Kam*, bl. 70 en pl. IX, 1.

Noirmont en van Walsbetz. Zij komen ook voor in de castella van den limes. Zij stammen uit Rijnlandsche fabrieken, die vanaf Hadrianus tot in de IIIe eeuw gearbeid hebben.

Een dergelijke kan is ook afgebeeld op den sarcophaag van Simpelveld (1).

18) Kan met peervormigen buik, wel afgeteekenden voet, engen hals zonder lip en eenvoudig handvat. Een exemplaar werd gevonden in den tumulus van Cortil-Noirmont en een ander staat afgebeeld op den sarcophaag van Simpelveld. Waarschijnlijk Rijnlandsch of Gallisch fabrikaat.

19) Kan met bolvormigen buik, breeden hals en ronden mond zonder snavel. De hals en de buik werden afzonderlijk gegoten en aan malkaar gelood. Daardoor is een kleine rand ontstaan, daar waar de twee deelen aan malkaar gezet zijn. De voet is duidelijk geteekend. De arm van het handvat kan versiering dragen evenals het medaillon op den buik. Op het handvat bevindt zich een duimknop.

Dergelijke kannen werden gevonden in den tumulus van Fresin evenals te Omal en te Poulseur (België) (2).

Deze kannen werden aanvankelijk in Italië gemaakt en daarna ook in Gallië, zooals uit de verspreiding blijkt. Zij dagteekenen zooals de twee voorgaande uit de IIe eeuw of uit de eerste helft der IIIe (3).

De kan van Fresin is verguld en draagt mooie versiering. Op het handvat ligt een dolfijn, wiens staart rond een drietand gekronkeld is. Het medaillon draagt het borstbeeld van een ouden man met kalen schedel en baard, die een tooneelmasker in de hand houdt. De oogen van het masker en van den man zijn met zilver ingelegd. Wij hebben hier waarschijnlijk met een Italiaansche kan te doen.

20) Biconische kan zonder hals met breeden mond, waarrond een platte rand ligt. Het handvat is klein en draagt een duimknop. In gebruik gedurende geheel het Principaat.

21) Hooge, slanke biconische kan met ronden mond en breeden, platten rand. De hals gaat geleidelijk in den buik over. Het handvat kan versiering dragen en is voorzien van een duimknop. Dergelijke kannen werden gevonden in de « Bortombe » van Walsbetz en te Millingen (Nederland) met Belgisch aardewerk en andere vroeg-eerste-eeuwsche zaken. Dus in gebruik

(1) *Oudh. Meded.*, 1931, bl. 27 vv. en f. 18, b. Cfr. J. Werner, *Marb. Studien*, 1938, bl. 259 vv. en Taf. 110, 2; 116, 9; 118, 6; 119, 8 en 15. ORL 8=Zugmantel bl. 92.

(2) De Loë, *Belgique anc.*, III, bl. 143 f. 61 en *Bull. Comm. roy. art et arch.*, 1863, f. 24 en 24bis.

(3) J. Werner, *o.c.*, bl. 259 vv. Taf. III, 5 a, b; 113, 3, a, b; 119, 10.

gedurende de twee eerste eeuwen en misschien nog later (1)

22) Kruik met bolvormigen buik en engen hals. De mondopening is afgesloten met een ronde lip. Het oor is rechthoekig. De buik gaat geleidelijk in den bodem over. De afgebeelde kruik stamt uit den tumulus van Fresin. Het handvat is uit ijzer. De kan werd waarschijnlijk ter plaatse hersteld (2).

23) Amphoor met twee ooren. De vorm is sierlijk; de bodem is van onder met ringen afgedraaid. De oortjes zijn met bladversiering getooid. Zij eindigen beneden in een dierenklauw, waaronder de skeletkop van een bok. Het beschreven model stamt uit den schat van Doornwerth. Een dergelijke vaas komt ook voor te Boscoreale. Het is Capuaansch werk uit de I^e eeuw.

24-25) Twee soorten van scheplepels (simpula), welke zoowel in het huishouden als in de cultusceremoniën gebruikt werden om een of andere vloeistof, water, wijn, enz. uit de amphoren of mengvaten in de schalen of bekers te gieten. Kenmerkend voor de scheplepels is dat de steel verticaal aan den lepel vastgehecht is. De vormontwikkeling van de beide afgebeelde groepen, die de voornaamste zijn, is nog niet duidelijk. Er zijn er te weinig overgebleven.

Bronzen vaatwerk in bustevorm werd gebruikt om reukwerk of zalf te bewaren. Het zijn kostbare stukken, die niet in ieders bezit waren. Goden en menschen werden voorgesteld en gaarne volkstypen b.v. negers. Het blijkt hoe langer hoe meer dat deze vaasjes in Gallië zijn gefabriceerd geworden in de IIe eeuw. Vele van hen zullen ook wel met den inhoud uit het Zuiden zijn ingevoerd geworden.

De aarden lampen zijn nabootsingen van den bronzen. In beide groepen treft men dus dezelfde vormen aan. De bronzen lampen bestaan dus uit een rond of ovaal olievat, een versierden of onversierden spiegel met vulgat, een min of meer lange tuit met de opening voor de wiek en een oor of handvat. Het oor kan allerhande vormen aannemen b.v. den vorm van een ring, van een maansikkel, van een zwanenhals, enz. Meertuitige lampen zijn niet zeldzaam. Op den schouder bevinden zich somtijds een drietal doorboorde oortjes, die dienen om de lampjes bij middel van kettingjes op te hangen (Afb. 74, 27-29).

A. Steeger heeft onlangs enkele bijzondere toestellen beschreven, die gebruikt werden om de lampen en kandelaars

(1) De Loë, *Belg. anc.*, III, bl. 99 en f. 34, Evelein, *Gids*, bl. 70 en pl. IX, 4.

(2) De Loë, *Ibid.*, bl. 144 en f. 59.

op verschillende wijze op te hangen ten einde de vertrekken beter te verlichten (*Rheinische Vorzeit in Wort und Bild*. 1941, bl. 80 met 7 afb.).

BIBLIOGRAPHIE

H. Willers, *Die Bronzeeimer von Hemmoor*, Hannover-Leipzig, 1901; *Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und Niedergermanien, ibid.*, 1907.

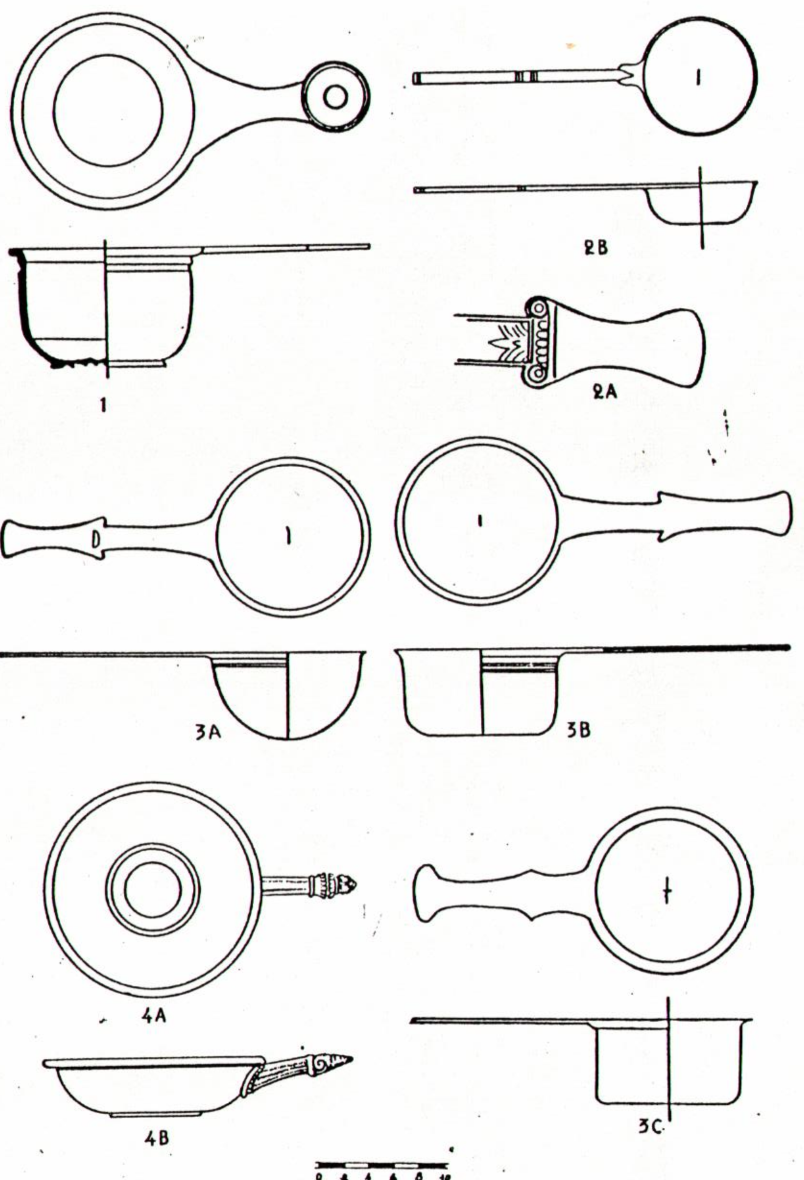
G. Ekholm, *Bronskärlen av Ostlands- och Vestlandstyp*, in *Det KGL Norske Vindenskabers Selskabs Skrifter* 5, 1933; *Romerska vinskopor och kärl av Hemmoor typ i Skandinaviska fynd* in *Upplands Fornminnesförenings Tidskrift* 45, 1934; *Om romarnas handel pa Nordeuropa*, in *Fornvännen* 6, 1934, pp. 349 vv.; *Die Einfuhr von Bronzeschüsseln der römischen und frühmerowingischen Zeit nach Skandinavien, Festschrift zum 70 Geburtstag von H. Seger, Altschlesien*, 5, 1934, pp. 247 vv.; *Införnseln av romerska och provinsialromerska bronskärl till Skandinavien* in *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja*, Helsinki, 40, 1935, pp. 49 vv.; *Gallisk-Skandinaviska förbindelser under äldre Kejsertid*, in *Fornvännen* 7, 1935, pp. 193 vv. Slechts de artikelen verschenen in Fornvännen en het *Festschrift H. Seger* waren ons toegankelijk. Ruim 500 stuks bronzen vaatwerk werden in Scandinavië ontdekt.

J. Werner, *Die Herkunft und Zeitstellung der Hemmoorer Eimer und der Eimer mit gewelten Kanneluren, Bonn. Jahrbb.*, 140-141, 1936, pp. 395 ss.; *Die römischen Bronzegeschirrdepots des 3. Jahrh. und die Mitteldeutsche Skelettgräbergruppe, Marburger Studien*, 1938, pp. 259 ss.

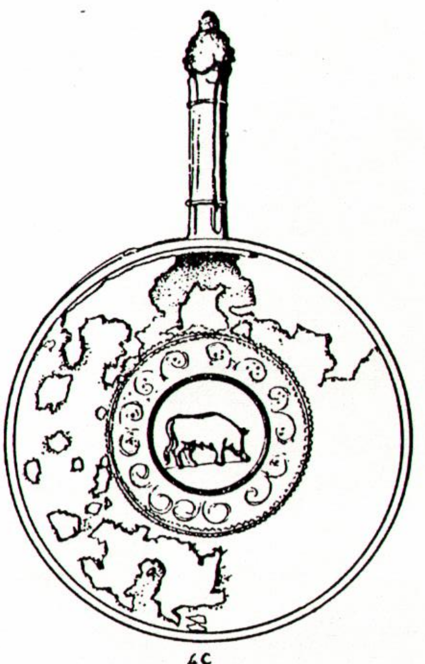
A. Radnóti, *Die römischen Bronzegefässe von Pannonien*, Budapest, 1938 (*Dissertationes Pannonicae*, II, 6).

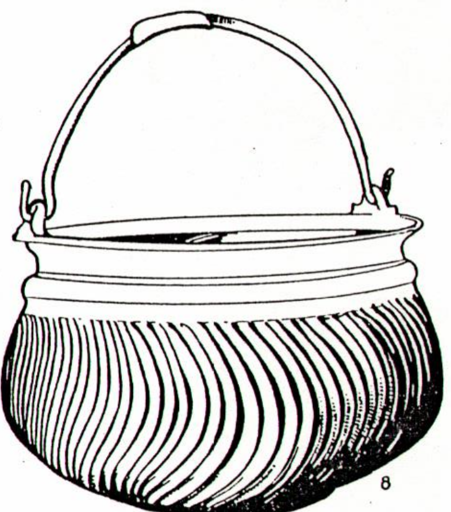
Trierer Zeitschrift, Mainzer Zeitschrift, Bonner Jahrbb., Germania, enz. passim.

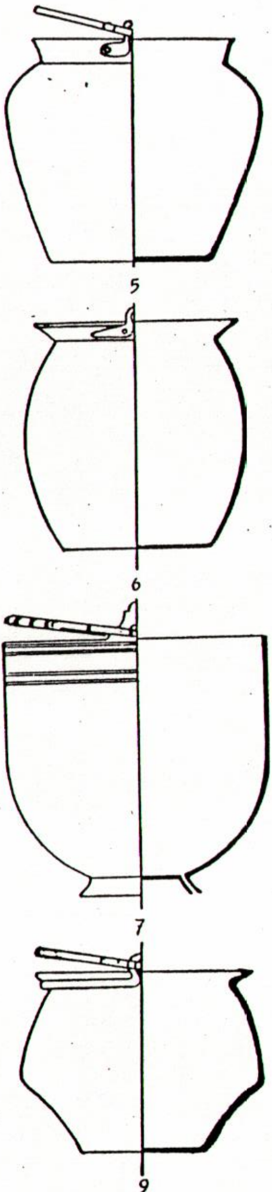
Over den handel van Noord-Gallië in den Romeinschen tijd zie onze lezing in de Kon. Vl. Acad. 1940 (*Meded. Kl. d. lett.* 1940, n. 4): *Het economisch Bloeitijdperk van Noord-Gallië in den Romeinschen tijd*).

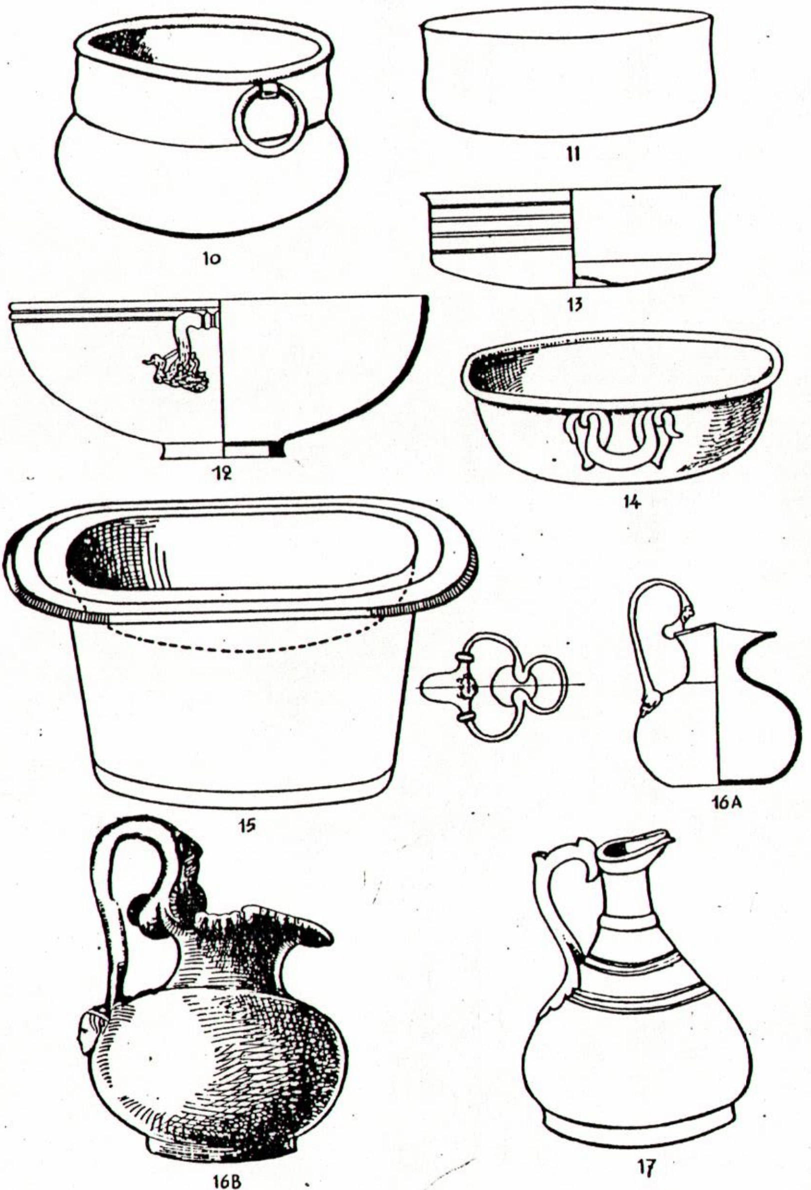
Afb. 62. — Bronzen vaatwerk.

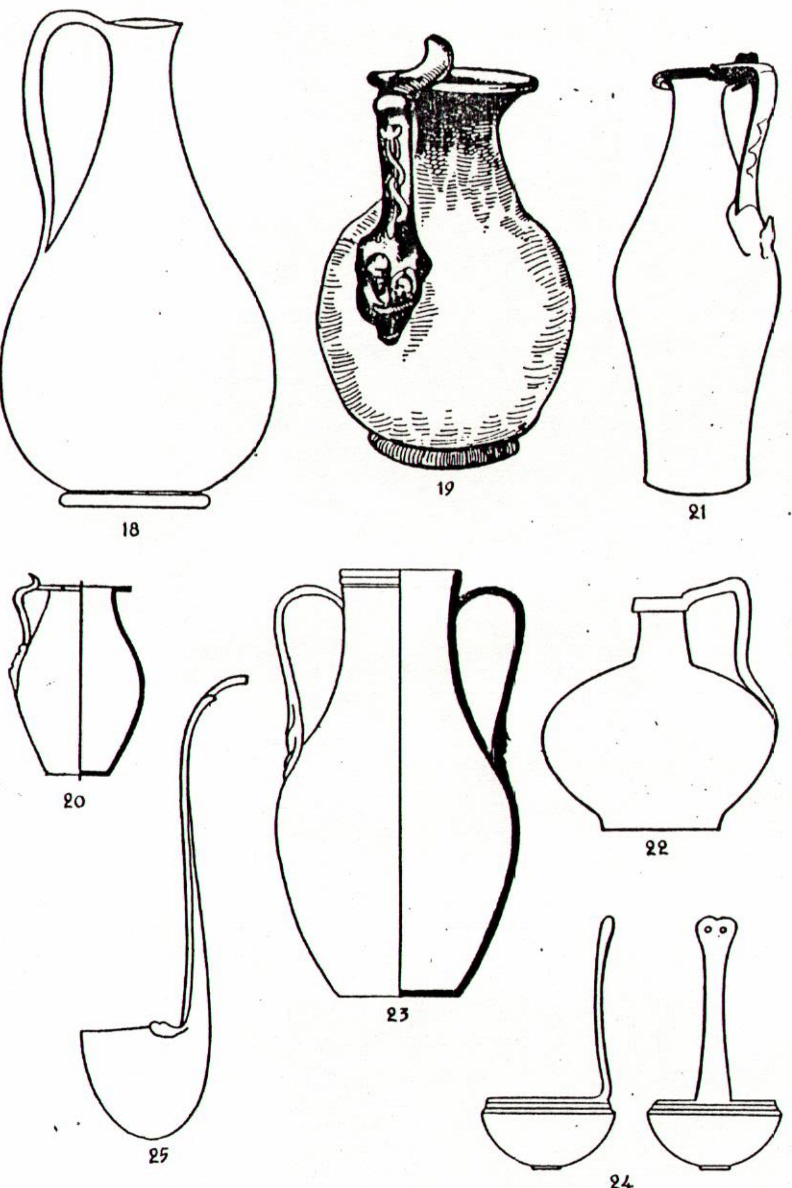

Afb. 63. — Bronzen vaatwerk.

Afb. 64. — Bronzen vaatwerk.

Afb. 65. — Bronzen vaatwerk.

HOOFDSTUK XIV

MANTELSPELDEN = FIBULÆ

Afbeeld. 66-70

Het is de groote verdienste van O. Almgren geweest de aandacht van de archeologische wereld op de fibulæ te hebben getrokken. Reeds in 1897 heeft hij de typologie en de chronologie der Noord-Europeesche Fibulævormen bestudeerd, d.w.z. hoofdzakelijk de mantelspelden van het vrije Germanië en van de Skandinaafsche landen (1). Bij gelegenheid worden ook de provinciaal-Romeinsche fibulæ bij zijn werk betrokken, maar deze worden niet systematisch behandeld. Zijn boek is het uitgangspunt geweest van een heele reeks publicaties, waarvan men de titels in de bibliographie zal vinden.

Een Gallo-Romeinsche mantelspeld bestaat uit een beugel, een hals, een kop, een naaldhouder met scheede en uit het apparaat dat toelaat de naald te bewegen.

Volgens de constructie van dit apparaat verdeelt men de fibulæ in twee groepen : de *spiraalfibulæ* met veerknop en de *scharnierfibulæ*.

De draad, welke de spiralen van de veer verbindt en deze spant, kan onder den kop van de speld doorloopen ; dan heet men ze *onderdraads*.

Wanneer integendeel deze draad op den kop van de fibula ligt en daar door een krammetje vastgehouden wordt ten einde de veer te spannen, dan noemt men ze *bovendraads*.

Gedurende de I^e eeuw overheerschen de spiraalfibulæ. Te Hofheim werden 210 spiraalspelden en slechts 84 scharnierspelden gevonden. Of de bovendraadsche vroeger in omloop zijn gebracht dan de onderdraadsche is nog niet kunnen uitgemaakt worden.

Vanaf de IIe eeuw moeten de spiraalfibulæ langzamerhand het veld ruimen voor de scharnierspelden. De eerste verdwijnen nochtans niet heelemaal. Ze komen nog voor in graven en nederzettingen van de IVe eeuw en van den Frankischen tijd.

De mantelspelden kunnen op velerlei wijzen versierd zijn. De beugel kan uit een stuk zijn of uit twee deelen bestaan, ge-

(1) Tweede ongewijzigde uitgave in Mannusbibliotheek, n. 32 (1923).

scheiden door een effen of een geprofileerden knop ofwel door een uitspringende lijst. De voet kan horizontaal afgesneden zijn of driehoekig zijn ofwel eindigen op een knop. De naaldhouder kan vol of doorbroken zijn. Bij middel van ingestempelde punten en lijnen kunnen allerhande siermotieven op den beugel aangebracht worden. Sommige fibulæ zijn versierd met oogen of met kringen die op oogen gelijken. Men heet ze daarom oogenfibulæ. De beugel en de kop kunnen met lijstwerk opgesmukt zijn en dit lijstwerk kan zoowel in de lengte als in de breedte van de beide onderdeelen geplaatst zijn, enz.

Vele fibulæ van Noord-Gallië werden overtint om ze op de zilveren te doen gelijken. Plinius, de natuurkundige († 79 n.C.), zegt in zijn Nat. Hist., XXXIV, 160-162, dat de Galliërs in zijn tijd reeds bedreven waren in het overtinnen en overzilveren van brons en hij schrijft hun ook de uitvinding ervan toe. De fabrieken lagen toen te Alesia en in het land der Bituriges (Bourges). Zelfs het paardengetuig en de wagens werden met overtinde sierplaten opgesmukt (1).

Vanaf de I[e] eeuw werd deze techniek ook reeds op de mantelspelden toegepast, maar ze nam een bijzondere hooge vlucht in de IIe eeuw.

Een laatste middel om de fibulæ te versieren is het gebruik van veelkleurig email of gesmolten glaspoeder. Deze techniek is eveneens een Keltische uitvinding, die in Noord-Gallië en in de Rijnprovinciën een buitengewonen bloei gekend heeft in de jaren 125-225 n.C.

Bij de Romeinsche kleedij, de tunica en de toga, kwamen geen fibulæ van pas. Zij werden bijzonder gebruikt om de inheemsche kleedingstukken vast te maken en wel voornamelijk den Gallischen mantel (sagum), die als een shawl over de beide schouders geslagen werd. Men droeg ze echter ook als sieraad en dit zal wel inzonderheid het geval geweest zijn met de bonte emailfibulæ. Zij werden doorgaans op één der schouders geplaatst ofwel op de borst onder de kin. Zij werden vast gehecht nu eens horizontaal dan verticaal met den kop naar boven of naar beneden. Er schijnt dus geen mode in de draagwijze te hebben bestaan. Iedereen handelde volgens goeddunken. In de graven komen vaak twee dezelfde fibulæ voor. Zij schijnen veel paarsgewijze te zijn gedragen.

Er werden ook fibulæ gevonden, waaraan nog een kettingje

(1) *Nunc adulteratur stagnum addita aeris candidi tertia portione in plumbum album... album incoquitur aereis operibus Galliarum invento ita, ut vix discerni possit ab argento, eaque incoctilia appellant, deinde et argentum incoquere simili modo coepere equorum maxime ornamentis iumentorum ac iugorum in Alesia oppido; reliqua gloria Biturigum fuit, coepere deinde et esseda sua colisataque ac petorita exornare simili modo...*

bevestigd was. Wij moeten bijgevolg aannemen dat men de fibulæ soms met zoo'n kettingje aan een andere speld of een ander sieraad verbond om ze niet te verliezen. Wellicht waren sommige fibulæ daarom voorzien van een kleine lus, die gewoonlijk op den kop aangebracht is b.v. bij de T-fibulæ en de trompet-fibulæ. Het kettingje kon ook vastgemaakt worden aan de naald, den beugel, den kop, den voet of in de opening van den naaldhouder

De fibulæ van onze streken zijn alle van provinciaal-Romeinsch fabrikaat. Zij zijn producten van de Keltische bronsnijverheid (1). Er moeten zeer vele fabrieken van fibulæ bestaan hebben, daar het verbruik zeer groot moet geweest zijn; maar zij zijn moeilijk te localiseeren. Zij hebben geen sporen nagelaten, hun producten werden door den handel wijd en zijd verspreid en de typen zijn dikwijls zoo weinig kenmerkend dat ze in verschillende ver van elkaar verwijderde werkhuizen kunnen voortgebracht zijn geworden.

Wat de emailfibulæ betreft kunnen we echter aannemen dat de streek tusschen Maas en Samber een groot fabricatiecentrum van deze waar moet zijn geweest, zooals wij het hieronder zullen aantoonen.

SPIRAALFIBULÆ

1 A-B) *Distelfibulæ.* — Korte sterk gebogen beugel fel geprofileerd in de lengte. De veer is door een huls beschermd. De beugel steekt door een ronde of vierkantige schijf, die met een distelbladkrans versierd is. Schijf en voet kunnen gescheiden zijn ofwel samengegroeid en deze laatste variante komt het meest voor. In den naaldhouder bevinden zich twee of drie openingen. Deze typus is over geheel Gallië verspreid en werd bijzonder in de kampen en nederzettingen uit den tijd van Augustus en uit de eerste helft der I[e] eeuw aangetroffen. Zij dagteekenen dus ook uit dezen tijd (2).

(1) Verschillende vroeg-Romeinsche typen hebben zich uit La Tène-vormen ontwikkeld. Een werkplaats van fibulae werd op den Mont Beuvray (bewoond tot 5 v.C.) weergevonden en volgens Pic en Déchelette werden ook op de Hradischt van Stradonitz (bezet tot 10 v.c.) fibulae vervaardigd.

(2) Almgren, n. 240; Morin-Jean, f. 9, 10, 12; *Prunay*, I, pl. II en II, pl. III, 1 en 3 (*Bull. Soc. champ.*, 1937 en 1938); Collingwood, *Archaeology*, f. 89, 90, 91; De Loë, *Belg. anc.*, III, f. 102, 6, gev. te Mesvin (Henegouwen); *Ann. Soc. arch. Namur*, VII, 1861-1862, pl. II, 7 (La Motte-le-Comte); *Bull. arch. liégeois*, IX, 1868, pl. IX, 1 (Juslenville); Evelein, *Gids-Kam*, bl. 64, VIII; *Trier. Zeitschr.*, XII, 1937, bl. 54 vv.; *Germania*, XXIII, 1939, bl. 250; I. Kovrig, pl. XXIX, 10-11 (Pannonië), enz.

2) *Rozetfibulæ.* — Veerrol in huls. De beugel is sterk geprofileerd in de lengte zooals bij den voorgaanden typus, maar hij is maar weinig of niet gebogen. Op den beugel is een groote rozet vastgehecht, die op verschillende wijze kan versierd zijn b.v. met straalsgewijze ingesneden openingen of met ingeponste groefjes in den bovensten rozetring. Rozetten zonder insnijdingen of profileering komen ook voor. Enkele varianten met scharnier zijn ook bekend. Datum : vóór-Flavisch (1).

3) Fibula met bandvormigen beugel, die boven en onder breeder wordt en sterk geprofileerd is in de lengte, zooals bij de voorgaande typen maar geen rozet draagt. De veer is in een huls geborgen. De naaldhouder is doorbroken. Komt voor op den Mont Beuvray (Bibracte), in een graf van Keulen-Neuendorf uit den tijd van Augustus, in de vroege laag van het tempelgebied bij Möhn en in een graf van Kreuznach. Zij ontbreekt in het kamp van Hofheim. (L. HUSSONG, *Germania*, 23, 1939, bl. 247). Komt ook voor in Groot-Britannië (COLLINGWOOD, nr 22). Datum : vóór-Flavisch.

4) *Kraagfibula.* — De veerrol heeft gewoonlijk zes windingen. Deze typus komt o.m. voor in Prunay II uit den tijd van Tiberius (*Bull. Soc. arch. Champ.* 1938, pl. III, 4), in België te Juslenville (*Bull. Inst. arch. liég.*, IX, 1868, pl. V, 3) en te Nijmegen (VAN BUCHEM, pl. II, 14). Vgl. MORIN-JEAN, bl. 812, f. 13. Vóór-Flavisch.

5) *Vleugelfibula.* — Volgens VAN BUCHEM, pl. II, 15-16 en bl. 30, 6 uit den vóór-Flavischen tijd.

6) *Schildvleugelfibula* met veerhuls. — De ontwikkeling van den vorm werd door H. Koethe geschilderd in *Trierer Zeitschrift* 12, 1937, bl. 54 vv. Deze typus verdween onder Claudius (L. HUSSONG, *Germania*, 23, 1939, bl. 245 vv.).

7) *Haakfibula* met scherpen knik in den beugel dicht bij den kop en zonder verdikking. De veer is vaak door een huls beschut. De naaldhouder is groot en doorbroken.
Een verwante vorm komt reeds voor op den Mont Beuvray. Te Hofheim werd hij ook aangetroffen (81-90), en uitloopers ervan kwamen aan het licht in het kamp van Zugmantel (fig. 21 en 23). Voor Nijmegen, zie EVELEIN, *Gids*, bl. 62, II, 3 en VAN BUCHEM pl. V. Deze situeert deze spelden in den vóór-Flavischen tijd (bl. 30, 12). De typus is over heel Gallië verspreid.

(1) VAN BUCHEM, *o.c.*, bl. 76.

8) *Knikfibula* met scherp geknikten beugel. Op den knik of vlak er achter bevindt zich een knop of een verdikking. De beugel verdunt naar den voet toe en eindigt in een dunnen voet zonder knop. De veer heeft zes of acht windingen.
Deze typus is eveneens over geheel Gallië verspreid. Hij is afgeleid van een La Tène-fibula (ALMGREN, 19), komt voor te Haltern (*Mitteil. Westf.* II, afb. 2, 5 en V, pl. XXXVI, 4) en te Hofheim (1-13) Vgl. Novæsium (pl. XXIV, 7-8). Voor Nijmegen, zie EVELEIN, *Gids*, bl. 62, 11, 1 en VAN BUCHEM, pl. VII, 1-11, die ze aan den vóór-Flavischen tijd toeschrijft.

9) *Boogfibula.* — Speld met dikken kop en rond gebogen beugel, die over zijn lengte vaak versierd is met een streep, die door kleine inkervingen of instempelingen gevormd is. De beugelknop ligt vlak bij den voet en achter dezen knop is de beugel scherp omgebogen om den voet te vormen. De naaldhouder is doorbroken. Deze vorm is zeer verspreid in de Rijnstreek. Vgl. ALMGREN, 22 ; Hofheim, 91, VAN BUCHEM, pl. VI. Vóór-Flavisch.

10) *Kapfibula.* — Met breede, kapvormigen hals en knop of verdikking op het midden van den beugel. De voet kan op een knop eindigen. De naaldhouder is doorbroken. De vorm komt voor te Hofheim, 145 vv. en te Nijmegen (VAN BUCHEM, pl. II, 6-13) die hem aan den vóór-Flavischen tijd toeschrijft. Vijf exemplaren onderdraads en met vollen naaldkoker werden in den tumulus van Champion (*An. Soc. arch. Namur*, II, 1851, bl. 57 vv. en pl. I en II) gevonden. De grafstede van dezen tumulus moet uit de tweede helft der IIe eeuw of uit het begin der IIIe stammen.

11 A-B) *Oogenfibula* met platten, breeden beugel waarin een knop. In den breeden kop bevinden zich twee oogen of gaatjes. De oogen zijn somtijds vervangen door ingestempelde kringen. Er zijn zelfs exemplaren, die heelemaal geen oogen noch kringen meer hebben. De breede veer telt een achttal windingen. De vorm stamt af van een La Tène-typus, ALMGREN, 45 vv. Oogenfibulæ komen voor te Haltern (*Mitteil. Westf.* V, bl. 336, 5), te Hofheim, 93-109 en 111-114 ; Novæsium pl. XXIV, 4-6 ; Nijmegen (EVELEIN, *Gids*, bl. 63, 111, VAN BUCHEM, pl. VIII). Vóór-Flavisch.

De volgende fibulæ zijn alle onderdraadsch.

12) Speld met ronden sterk gebogen beugel zonder knop en met scherpen knik bij den voet, die op een geprofileerden knop eindigt. De naaldkoker is dikwijls niet doorbroken, Vgl. ALMGREN, 16 ; MORIN-JEAN, bl. 806 en f. 4, 11.

Exemplaren van dezen typus treft men aan in alle musea van Noord-Gallië en van de Germaansche provincies.
Datum : I^{e} en IIe eeuw.
De vorm gaat terug op een La Tène-typus.

13 A-B) *Draadfibulæ* of militaire fibulæ. Er zijn twee hoofdgroepen : 1°) spelden wier beugel uit een min of meer dikken draad gevormd is. Deze kan rond of driehoekig zijn in de doorsnede ; en 2°) die wier beugel meer bandvormig is.
De eerste typus is de oudere. De tweede typus zou maar op het einde der I^{e} eeuw zijn opgekomen. Beide leven voort tot in de IIe en IIIe eeuw. Zij komen nog veel voor in de limes-castella Zij schijnen derhalve tot de krijgskleedij te hebben behoord. Vandaar de naam militaire fibula.
Voor België en Nederland zie DE LOË, *Belg. anc.*, III, f. 102 ; EVELEIN, *Gids*, bl. 64, IX ; VAN BUCHEM, pl. XII en XIII.

14 A-B) Fibulæ met dikken ronden hals en met knop in den beugel. Onmiddellijk onder den knop begint de voet die naar het uiteinde toe breeder wordt en horizontaal is afgesneden.
Vlg. ALMGREN, II, Hofheim, 164 vv.
Deze vorm komt ook voor bij de oogenfibulæ.

15) Speld met groote spiraalveer, door een dekplaatje beschermd. De versierde beugel eindigt op een min of meer klokvormigen voet. Een paar exemplaren van dezen typus werden te Tongeren gevonden (DE LOË, *Belg. anc.*, III, bl. 251 en f. 100, 2 en museum Tongeren). Deze typus werd nogal aangetroffen in de castella van den limes, bv. in den Saalburg. Hij wordt aan Noord-Germaanschen invloed toegeschreven. Datum : einde der IIIe en IVe eeuw. Vlg. ALMGREN, 193 vv. ; MORIN-JEAN, f. 14.

SCHARNIERFIBULÆ

De naald beweegt zich rondom een spil, die onder den kop tusschen twee plaatjes bevestigd is.

16) *Aucissafibula.* — Zij wordt aldus geheeten, omdat sommige exemplaren den naam van dezen fabrikant dragen. De beugel is plat, bandachtig en beschrijft een grooten ronden boog. In de lengte is deze band versierd met instempelingen. De kop is ook plat en met lijstwerk getooid. De voet eindigt op een knop.
Deze vorm komt reeds voor te Haltern (*Mitt. Westf.* II, bl. 116 afb. 1), verder te Hofheim, 191, 202, 206-222 ; te Novæsium pl. XXIV, 19-22 en ook nog te Wiesbaden (Domitianus-Trajanus). Het bloeitijdperk valt in den vóór-

Flavischen tijd. Deze typus komt ook voor in Pannonië (KOVRIG, Gruppe, VII). Vlg. ALMGREN, 242 ; EVELEIN, *Gids*, bl. 63, IV ; VAN BUCHEM, pl. IX.

17) *Traliefibula.* — Zij vertoont dezelfde kenmerken als de Aucissafibula : ronden hoog gebogen beugel, voetknop, geprofileerde kopplaat met knoppen aan de zijkanten van het scharnierapparaat. De beugel is doorbroken en heeft het uitzicht van traliewerk. Er zijn vele varianten. Dergelijke fibulæ werden aangetroffen te Haltern, pl. XXXVI, 2, te Novæsium, bl. 391, 10 (vóór a. 100), te Wiesbaden, afb. 5, 6 en in het castellum van den Zugmantel (a. 120-260) Taf. IX, 49 vv.

18 A-B-C-D) Spelden met sterk geprofileerden beugel. De bovenste helft van den beugel is sterk geprofileerd, terwijl de onderste helft glad gelaten is maar met steekwerk kan getooid zijn. Er zijn ook exemplaren, waarvan de onderste helft aldus geprofileerd is en de bovenste helft glad is gebleven (b.v. Juslenville, *Bull. Inst. arch. liég.*, IX, 1868, pl. VIII, 9). De voet kan naar het einde toe verdunnen of verbreeden. Hij kan horizontaal afgesneden zijn of op een knop eindigen. Er zijn er, tenslotte, die uitsteeksels aan den beugel hebben. Er komen dus vele varianten voor. Vele van deze fibulæ waren overtind. De hier afgebeelde stammen uit de begraafplaatsen van Entre-Sambre-et-Meuse. Zij onderscheiden zich door hun sterke profileering en stammen waarschijnlijk uit lokale fabrieken.
Deze typus komt reeds voor te Hofheim, 240 vv. ; verder te Novæsium, afb. XXIV, 29 vv., te Wiesbaden, f. 5, 8-9 en in de begraafplaatsen van de Entre-Sambre-et-Meuse, die in de tweede helft der IIe eeuw en in de eerste helft der IIIe eeuw in gebruik waren. Vlg. *Ann. Soc. arch. Namur*, 1902, pl. III.

19) Getande fibula met breeden en platten beugel, waarvan de boorden met uitstekende knoppen versierd zijn. Er kunnen zich ook knoppen boven op den beugel bevinden. De dunne voet eindigt ook op een knop.
Deze typus komt te Hofheim nog niet voor, maar wel te Novæsium, bl. 392, 15, cfr. MORIN-JEAN, 19 ; DE LOË, *Belg. anc.*, III, f. 103, 10 ; *Ann. Soc. arch. Namur*, III, 1855-1856, bl. 85 vv. en pl. II, a ; *Bull. Inst. arch. Liég.*, IX, 1868, pl. VIII, 2 en 8 enz. ; EVELEIN, *Gids*, bl. 63, VII ; VAN BUCHEM, pl. XI, 24-25. IIe eeuw.

20-21) *T-fibula en trompetfibula.* — Zij hebben gewoonlijk een lus op den kop. Zij werden uit Engeland ingevoerd of in Gallië naar Engelsche modellen nagemaakt. Datum : IIe en

IIIe eeuw. Cfr. Van Buchem, pl. XIV, 1-15 en Collingwood nr 28-31 en 46-60. Een werkplaats waarin trompetfibulæ gefabriceerd werden, werd in Engeland ontdekt.

22) *Tangfibula* met scharnier. Morin-Jean kent vier exemplaren uit de musea van Annecy, Milaan, Weenen en het British Museum. Wij hebben er in Noord-Gallië slechts twee aangetroffen, één in het museum van Luik, afkomstig uit Tongeren, en een tweede in het museum te Bonn. Cfr. Almgren, 244 ; Morin-Jean, bl. 833, 10. Deze typus komt ook in Pannonië voor (Kovrig, 25). Datum : einde der IIIe en IVe eeuw.

23) *Handboogfibula*. — Deze is de voornaamste typus van den laat-Romeinschen tijd. De kop van den boog en de twee armen kunnen op een knop eindigen. De beugel is sterk gebogen. De staart is massief en de naaldkoker is in den voet zelf uitgesneden. Evelein onderscheidt te Nijmegen twee hoofdtypen (bl. 64, XI) : a) « een eenvoudige, lichtere soort, welke de oudere is, met een klein knopje op het snijpunt van beugel en dwarsstaaf » ; en b) « een later, zwaarder type, met forsche knoppen, zoowel op het midden als aan beide uiteinden van den dwarsstaaf... » De lichtere soort is van de eerste helft der IIIe eeuw. Het zwaardere type is van het midden der IIIe eeuw en van de IVe. De hier afgebeelde speld stamt uit Tongeren (*Bull. Soc. scient. et litt. Limbourg*, 1901, bl. 58).

EMAILFIBULÆ (afb. 69, 24 en 70)

Email is glaspoeder, dat bij het verwarmen van het te emailleeren metaal vloeibaar wordt en zonder bijzonder bindmiddel vanzelf aan dit metaal vastkleeft.

Het gebruikte metaal is, wat de spelden betreft, steeds brons. Maar niet alleen mantelspelden werden met email opgesmukt ook vele andere voorwerpen als sierplaten en sierknoppen voor gordels, paardengetuig, aanhangsels, enz. Schalen, kannen, flesschen, kandelaars, lampen, enz. werden veel minder geëmailleerd. Deze waren kostbare pronkstukken.

In de emailtechniek onderscheidt men cellensmeltwerk (émail cloisonné) en groefsmeltwerk (émail au champ levé).

Men spreekt van cellensmeltwerk, wanneer op het te emailleeren oppervlak fijne metalen schutplaatjes vastgesoldeerd worden, waarin het glaspoeder gelegd wordt en gesmolten. Deze techniek werd door de fibulæfabrikanten niet aangewend.

Zij gebruikten bij voorkeur de groefsmelttechniek, die van de voorgaande hierin verschilt, dat de te vullen vakjes in het brons

zelf worden uitgediept, zoodat de schutplaatjes deel uitmaken van het te versieren stuk en het email in het te versieren oppervlak komt te liggen.

De Gallische speldenfabrikanten wisten echter ook het email zonder metaalscheiding op het brons vast te kleven.

Om het glaspoeder in email te veranderen werd als volgt te werk gegaan :

a) fijn gemalen glaspoeder van de gewenschte kleur werd met water opgelengd en als een dikke brei in de cellen gelegd en daarna door verwarming gesmolten.

b) het glas werd vooraf gereed gemaakt onder vorm van lange, dunne, éénkleurige of meerkleurige staven. Van deze staven werden dunne schijfjes afgesneden en met een tangetje in de cellen gelegd, die vooraf met een zekere hoeveelheid glasbrei waren gevuld. Deze vulbrei is gewoonlijk rood van kleur. Bij het verwarmen smolten de glasbrei en de glasschijfjes aan malkaar vast.

c) Om een oppervlak zonder de hulp van metalen scheidingen te emailleeren ging men ongeveer op dezelfde wijze te werk. Men legde dan gewoonlijk een glasschijfje naast een vak met glasbrei. Bij het smelten werden de glasschijfjes aldus in de brei gevat en kleefden met de brei aan het brons vast.

Na het smeltproces werd het email met fijnen zandsteen en overvloedig water geslepen.

Het email is steeds ondoorzichtig. De volgende kleuren komen meest voor : donkerrood, baksteenrood, oranje, lichtblauw, groen, geel, wit en zwart.

De emailfibulæ zijn gegoten. De meeste zijn scharnierspelden, overeenkomstig den smaak van den tijd. Spiraalfibulæ zijn uitzonderingen.

De spil, waaraan de naald bevestigd is, kan in een huls liggen. Deze heeft dan in het midden een spleet, waardoor de naald steekt en waarin ze zich kan bewegen.

Bij andere fibulæ werden op den rug van de speld twee parallele, verticaal staande plaatjes vastgelood. In deze plaatjes zijn twee gaatjes geboord, waarin de spil ligt en waarin ze draaien kan (Cfr. de hedendaagsche borstspelden).

Wat de vorm betreft kan men de emailfibulæ in twee groote groepen indeelen te weten de beugelspelden en de schijfspelden. De beugelspelden gelijken op de hooger behandelde. De schijfspelden vertoonen gelijkenis met onze moderne borstspelden of « broches ». Van deze laatste groep kan de sierschijf vier-, zes- of achtkantig zijn of den ruit- of schildvorm aannemen of nog rond of ovaal wezen of den vorm hebben van een rad, een ster, enz. Zij kan vol zijn of doorbroken. De boorden kunnen effen zijn

of versierd met uitsteeksels. Zeer in den smaak vielen ook de voorstellingen van dieren, fabelwezens, vazen en andere voorwerpen, waaraan misschien een magische beteekenis werd gehecht.

De emailtechniek is een uitvinding van de Kelten van het Westen. Waar ze precies heeft plaats gevonden weten wij niet. In de IIe en de IIIe eeuw n.C. kende ze een zeer hoogen bloei in Belgica, de Rijnprovincies en Groot-Britannië. In de Entre-Sambre-et-Meuse moeten fabrieken van emailfibulæ bestaan hebben, zooals uit hun groote verspreiding aldaar blijkt. Men meent in de villa van Anthée overblijfselen van emailsmelterijen ontdekt te hebben (1).

De verspreiding der emailfibulæ in de Rijnstreek schijnt er op te wijzen dat de fabrieken van deze waar in en bij de steden Keulen, Trier, en Mainz moeten gezocht worden.

Emailfibulæ komen reeds voor op het einde der Ie eeuw. Het bloeitijdperk der nijverheid valt echter tusschen de jaren 125 en 225 n.C. Uit deze periode stammen niet alleen de meeste fibulæ van Noord-Gallië en van de Rijnstreken, maar ook die welke door de fabrikanten van deze streken in grooten getale naar de Donaulanden werden uitgevoerd.

BIBLIOGRAPHIE

O. Almgren, *Studien über Nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte, mit Berücksichtigung der provincial-römischen und südrüssischen Formen.* Stockholm, 1897, tweede uitgave 1923, Mannusbibliotheek, n. 32.

Aus'm Weerth, *Römische Gewandnadeln, Bonn. Jahrbb.*, 46, 1869, bl. 45-49.

W. Barthel, In Jacobi, *Das Kastell Zugmantel*, ORL II, 8, bl. 69-86.

G. Behrens, *Kataloog Bingen*, I, 1918, II, 1920, Frankfurt a-M.

G. Behrens, *Fibeldarstellungen auf röm. Grabsteinen, Mainz. Zeitschr.*, 1927, bl. 51 vv.

A. Bequet, *La bijouterie chez les Belges sous l'Empire romain, Ann. Soc. arch. Namur*, 1902, pp. 137 vv.

J. Bulliot, *L'Art de l'Emaillerie chez les Eduens, Mémoire de la Société Eduenne*, 1876.

Cabrol-Leclerq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, dl. 4, 2 s.v. émaillerie.

R. C. Collingwood, *The Archeology of Roman Britain*, Londen, 1930, pp. 243 vv.

J. Déchelette, *Fouilles du Mont Beuvray de 1897 à 1901*, Parijs, 1904.

A. De Mortillet, *Evolution et classification des fibules, Assoc. franç. Congrès de Nimes*, 1912.

M. A. Evelein, *Gids van het Rijksmuseum G. M. Kam. te Nijmegen*, 's Gravenhage, 1930.

(1) A. Bequet, *La Bijouterie chez les Belges sous l'Empire romain, Ann. Soc. arch. Namur*, XXIV, 1902, bl. 237 vv. en F. Henry, *Les Emailleurs d'Occident, Préhistoire*, II, bl. 123; Cfr. A. Grenier, *Manuel*, II, 2, bl. 843 vv. Ondertusschen is het opvallend, dat in de villa zelf slechts een viertal fibulae gevonden werden.

K. Exner, *Die provincialrömischen Emailfibeln der Rheinlande, XIX. Ber. R. G. K.*, 1939, (Berlijn 1941), pp. 31-121 en pl. 5-17.

Haltern, *Mitteil. Alt. Westfalen*, II, 1901, bl. 115-119 (Ritterling), III, 1903, bl. 59-60 (Dragendorff); IV, 1905, bl. 88-89 (Krueger); V, 1909, bl. 335-337 (Kropatschek); VI, 1912, bl. 102, (Perey).

F. Henry, *Les Emailleurs d'Occident, Préhistoire*, II, pp. 65 vv.

L. Hussong, *Frühröm. Brandgrab mit Tierfiguren aus Kreuznach, Germania*, 23, 1939, bl. 238 vv.

A. Kiekebusch, *Der Einfluss der röm. Kultur auf die Germanische nebst einem Anhang: Die absolute Chronologie der Augenfibeln*, Stuttgart, 1908.

I. Kovrig, *Die Haupttypen der Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, Budapest, 1937. *(Dissert. Pannonicae*, II, 4).

E. Krueger, *Einige frühröm. Fibelformen, Röm. Germ. Korrespondenzbl.*, 6, 1913, bl. 17-22.

H. Lehner, *Novaesium Bonn. Jahrbb.*, 111-112, 1904.

Morin-Jean, *Les Fibules de la Gaule romaine. Essai de typologie et de chronologie. Congrès préhistorique de France*, c-r VIe session, Tours, 1910, pp. 803 vv.

V. Netoliczka, Pauly-Wissowa-Kroll, *Real.-Encycl. s.v. Fibula.*

J. Pilloy, *L'Emaillerie au IIe et IIIe siècles, Bull. archéol. du Ministère de l'Instruction publique*, 1898.

H. Preidel, *Die absolute Chronologie der Germ. Fibeln der Frühröm. Kaiserzeit, Mannus*, 20, 1928.

A. Riese, *Römische Fibeln aus Heddernheim, Mitteil. röm. Funde aus Heddernheim*, II, 1898, bl. 31 vv. en III, 1900, bl. 90 vv.

S. Reinach, in Daremberg-Saglio-Pottier, *Diction. des Antiquités, s.v., Fibula.*

E. Ritterling, *Das Frühröm. Lager bei Hofheim i.T., Annalen des Vereins für Nass. Altert. und Geschichtsforschung*, 40, 1913, Wiesbaden.

H. Schuermans, *De l'Emaillerie chez les Romains, Annales Acad. arch. de Belgique*, 2e série, deel 2.

W. Schulz, *Zur Entstehung der Augenfibeln, Germania*, 10, 1926, bl. 110 vv.

Schwantes, *Zur Typologie der Augenfibeln, Arch. für Anthropologie N. F.*, 21, 1928, bl. 31 vv. cfr. *Praeh. Zeitschr.*, 15, 1924, pp. 138.

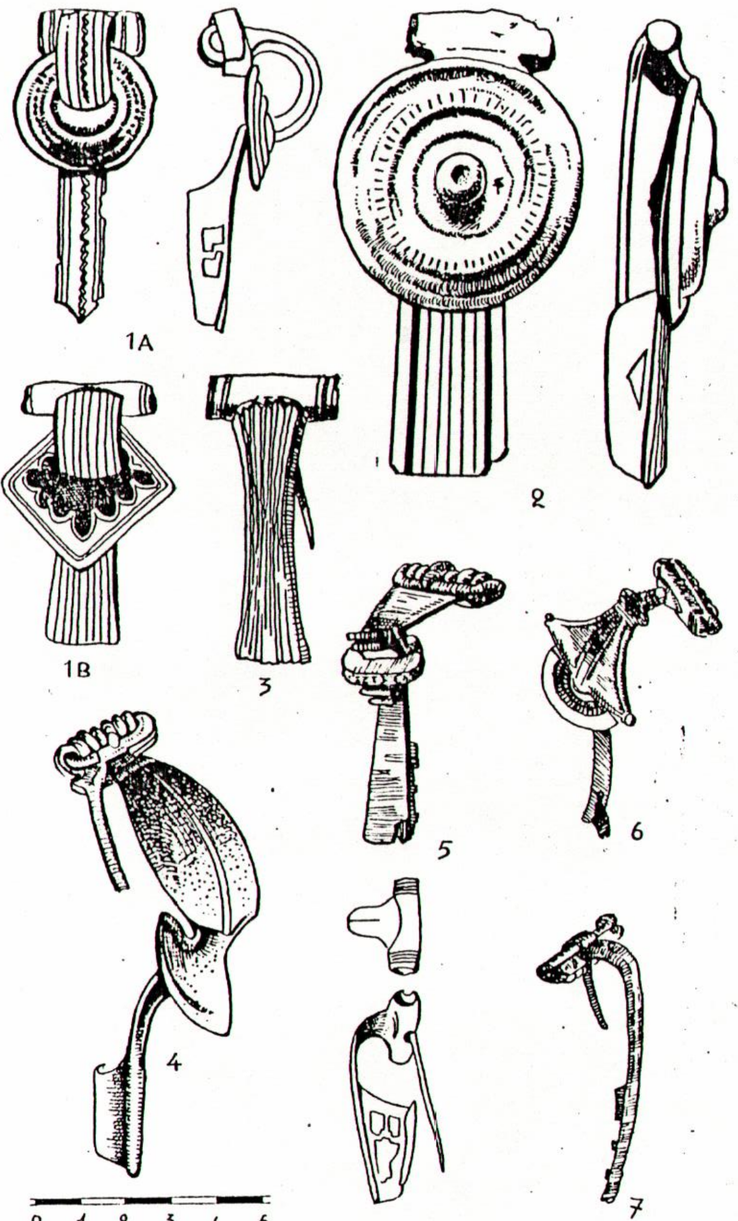
I. Sellye, *Les Bronzes émaillés de la Pannonie romaine*, Budapest, 1938, *(Dissert. Pannon.* II, 8).

O. Tischler, *Ueber die Formen der Gewandnadeln, Beiträge z. Anthropologie u. Urgeschichte Bayerns*, IV, 1881.

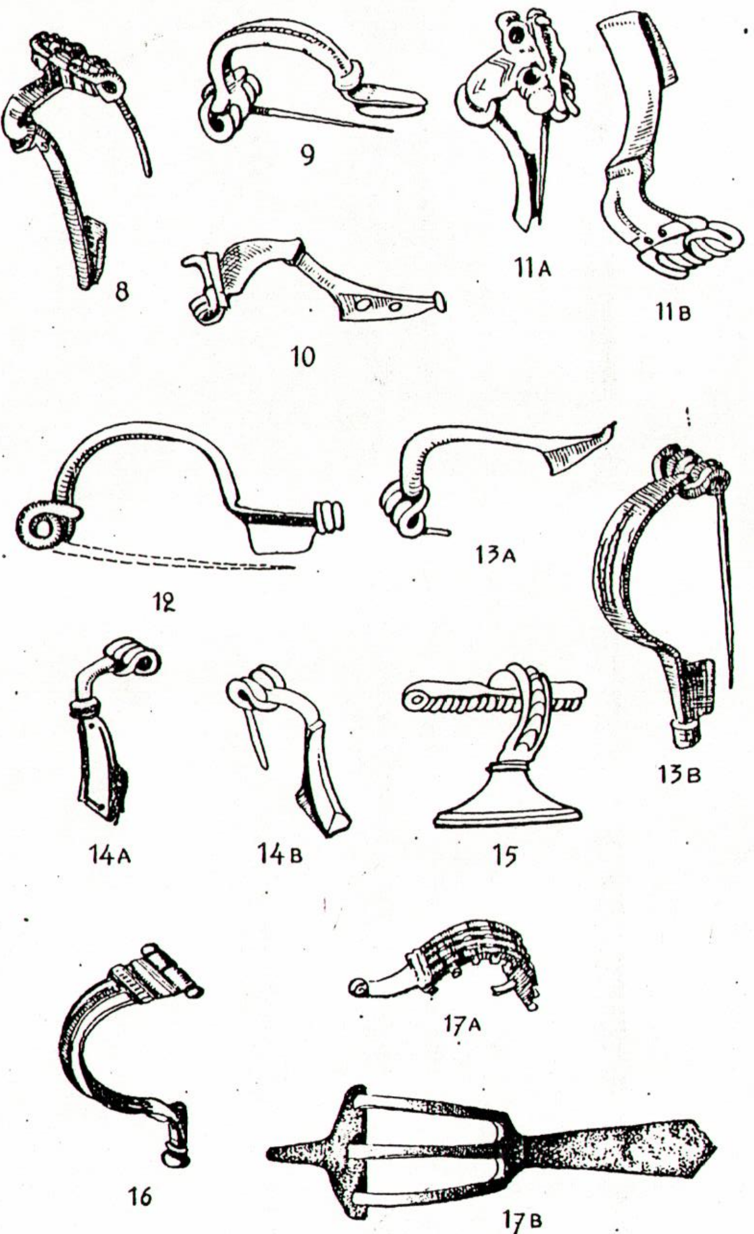
H. J. H. Van Buchem, *De Fibulae van Nijmegen, Inleiding en Kataloog*, Nijmegen, 1941.

Willers, in *Beschreibung Röm. Altertümer ges. von C.A. Niessen*, Keulen, 1911.

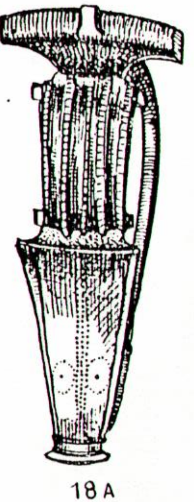
E. v. Patek, *Verbreitung und Herkunft der Röm. Fibeltypen von Pannonien*, Budapest, 1943, *(Dissert Pann.*, II, 19).

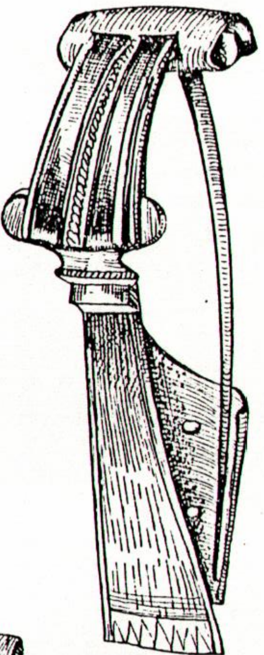

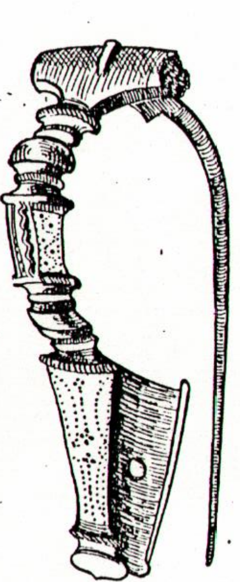
Afb. 66. — Mantelspelden.

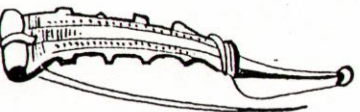
Afb. 67. — Mantelspelden.

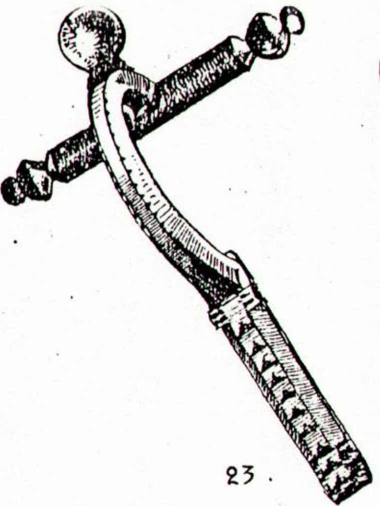

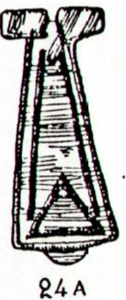

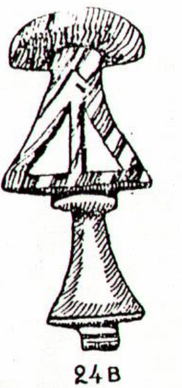

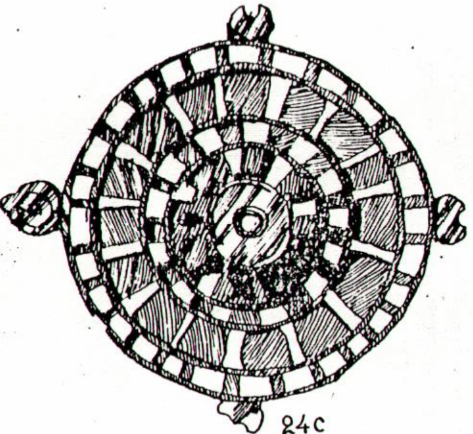

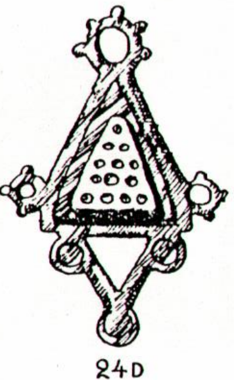
Afb. 68. — Mantelspelden.

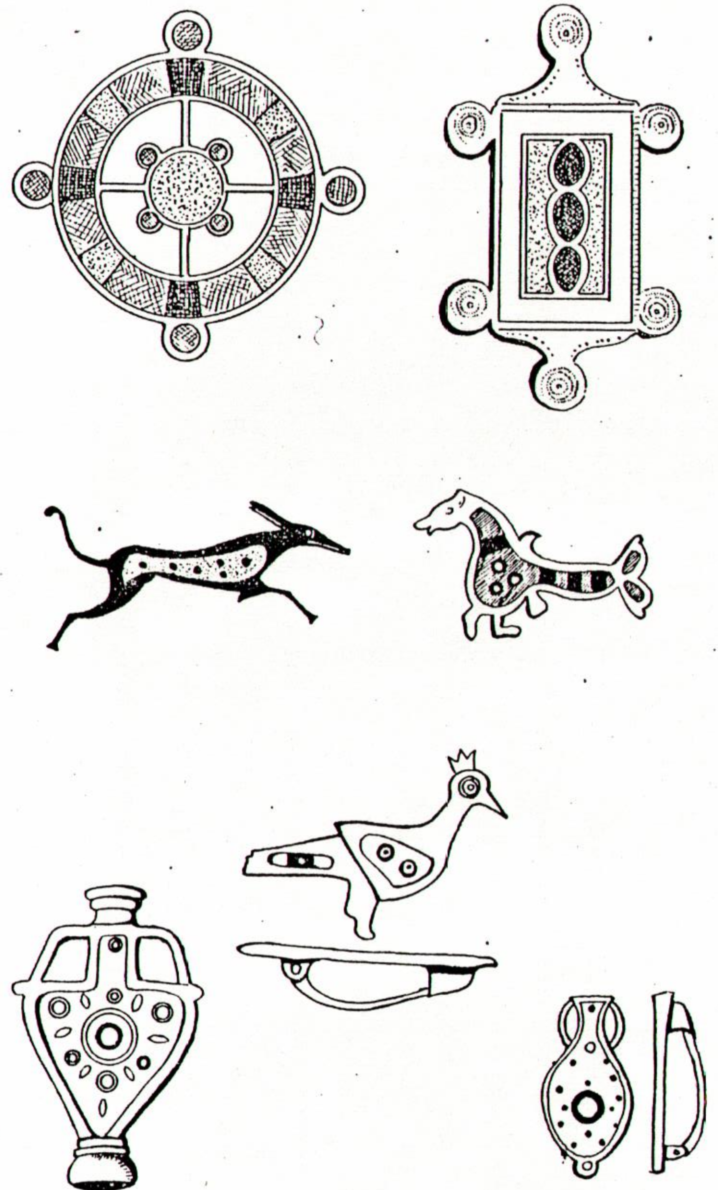

Afb. 69, 24. — Emailfibulae.

Afb. 70. — Emailfibulæ.

HOOFDSTUK XV

ALLERLEI

Afbeeld. 71-75

In de vorige hoofdstukken werden de belangrijkste Gallo-Romeinsche antiquiteiten met de noodige breedvoerigheid besproken. De stof is echter op verre na niet uitgeput. Naast de voorgaande immers worden in de musea ncg vele andere voorwerpen bewaard, die weliswaar minder nauwkeurige conclusies verschaffen, maar niettemin niet over het hoofd mogen gezien worden, vermits zij bijdragen om het beeld der Gallo-Romeinsche beschaving te volledigen en zekere aspecten ervan scherper te omlijnen. Wij bedoelen de juweelen en andere opschikartikelen, de amuletten, het huishoudelijk gerief dat nog niet ter sprake kwam, de medische instrumenten en de oogartsenstempels, de wapenen, het handwerkersgereedschap en zoo meer. Wij zullen uit de massa enkele interessante dingen uitkiezen en er een bondigen commentaar aan toevoegen.

JUWEELEN EN SIERADEN (1).

Zij werden uit allerhande materiaal vervaardigd b.v. uit goud, zilver, brons, koper, tin, lood, ijzer, bergkristal, barnsteen, agaat, glas, ivoor, hoorn, been. Er waren er dus voor allen smaak en voor alle beurzen.

Wat de juweelen uit edelmetaal betreft, kan men twee groote groepen onderscheiden, een vroeg-Romeinsche (I^e^ en IIe eeuw) en een laat-Romeinsche (IIIe en IVe eeuw). In den vroeg-Romeinschen tijd zijn de juweelen nog Hellenistisch van vorm d.w.z. klassiek en zij getuigen nog over het algemeen van goeden smaak. Stilaan echter laat zich gedurende deze periode reeds den invloed van het Oosten en wel bijzonder van Syrië en Palmyra gevoelen. Hij is gekenmerkt door overdreven versiering en door overdadig gebruik van edelgesteenten of imitaties daarvan. De provincialen geven de voorkeur aan zware en kostbare dingen, die in het oog

(1) F. H. MARSHALL, *Catalogue of the Jewellery in the Brit. Museum*, Londen, 1911, DAREMBERG-SAGLIO-POTTIER, *Dict. d. Antiq. grecq. et rom., s.v., anulus, inaures, armilla; enz.*, FURTWAENGLER, *Antike Gemmen*, Leipzig-Berlijn, 1900.

springen en van gebrek aan eenvoud en goeden smaak getuigen. Deze strekking viert hoogtij in de tweede periode.

De *vingerringen* welke in onze streken gedragen werden, waren gewoonlijk uit metaal. Ringen uit rotskristal, barnsteen, amber, agaat enz. zijn uitzonderingen.

Zij werden zoowel door de mannen als door de vrouwen gedragen.

Gewone ringen bestaan uit een gebogen draad, die rond of kantig of plat kan zijn (Afb. 73, 1). Meerdere draden kunnen over elkaar gewonden of door elkaar gevlochten zijn (afb. 73, 2). Spiraalvormige en polygonale ringen (afb. 74, 3) komen ook veel voor evenals ringen en armbanden met één of meer windingen die slangen nabootsen (afb. 73, 2 en 4). Dergelijke armbanden komen reeds in den Hallstatttijd voor, zoodat wij hier met een Keltisch gebruik te doen hebben. Zij hadden wellicht magische beteekenis.

De vingerringen zijn somtijds met een sierplaatje getooid. Het kan effen gelaten zijn of een ingesneden motief (figuur of letters) of een plastische versiering dragen. In dit sierplaatje is somtijds een steen of een stuk glas ingelegd, die op hun beurt met een ingesneden (intaille) of een plastische versiering (camée) kunnen opgesmukt zijn. Vaak is van den ring alleen deze steen of dit stuk glas overgebleven. De rest is in den grond vergaan. De voorstellingen zijn meestendeels ontleend aan den godsdienst en de mythologie. Voor de dateering en voor meer bijzondere inlichtingen verwijzen wij naar het werk van Fr. Henkel, *Die Römische Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete*, 2 dln. Berlijn, 1913.

De vingerring werd veel als stempel gebezigd. Vele Gallo-Romeinsche vingerringen zijn dan ook zegelringen (afb. 73, 5). Men kan zich afvragen of sommige wel aan den vinger gedragen werden, want er zijn er waarvan de opening niet rond maar ovaal is en zoo klein dat hij zeker niet verder dan over het tweede lid van den wijsvinger kon geschoven worden.

Vingerringsleuteltjes (afb. 73, 6) zijn miniatuur-sleuteltjes, welke aan een vingerring bevestigd zijn. Men droeg ze aan den vinger om ze niet te verliezen en om misbruik en diefstal vanwege de bedienden te voorkomen. Zij dienden om juweelenkistjes te sluiten.

Van Rijnlandsch en waarschijnlijk van Keulsch fabrikaat zijn de gouden ringen met à jour-versiering en inscripties, welke in Noord-Gallië en bijzonder in de Rijnprovincies aangetroffen worden. Binnen het gebied dat door deze studie bestreken wordt, werden er een drietal gevonden nl. te Simpelveld, te Herstal en in den eersten tumulus van Tienen. Zij dateeren uit de tweede helft der IIe eeuw of uit de eerste helft der IIIe eeuw.

De ring uit den sarcophaag van Simpelveld werd door Dr Holwerda aldus beschreven (1) :

« Twaalfhoekige gouden ring, 1 cm. breed. De twaalf vakken
» zijn telkens door een gladde ribbel van elkaar gescheiden. Ze
» zijn alle op dezelfde wijze geheel à jour bewerkt en over de
» breedte van den ring in drie gelijke deelen verdeeld. De uiterste
» deelen vertoonen een uitgesneden pelta-vorm, de middelste
» een uitgesneden letter. Met elkaar vormen deze letters het
» opschrift IUNONI MEÆ. We hebben hier een zeldzaam stuk,
» dat blijkens zijn opschrift zeker wel als geschenk van een man
» aan zijn vrouw gediend heeft. »

De ring van Tienen (afb. 71) is eveneens polygonaal van vorm, de ring van Herstal is rond. Beide verschillen van den ring van Simpelveld door deze bijzonderheid, dat boven op den ring zich nog een sierplaatje bevindt dat naar voor toe over den vinger wegsteekt. Dit sierplaatje is zooals de ring zelf met à jour-versiering getooid. In het plaatje van den ring van Herstal leest men de woorden : UTERE FELIX, wat beteekent : « gebruik dezen ring en wees gelukkig » of « wees gelukkig, terwijl gij dezen ring draagt ». In den ring zelf staan nog de woorden GELASI VIVAS ET AMERIS : « leef lustig en wees bemind ». Wellicht hebben wij hier te doen met een geschenk van ouders aan hun geliefde dochter.

Afb. 71 - Gouden ring van Tienen.

De ring van Tienen is waarschijnlijk een verlovingsring of *anulus pronubus*, want de inscriptie luidt : CONCORDI(æ) COMMUN(i) = ter herinnering aan onze verstandhouding of overeenkomst (2).

De oorbellen (3) (afb. 73, 7 en 8), de armbanden en de halssnoeren waren soms echte meesterwerken van de juwelierskunst. Wij citeeren gouden oorbelletjes die lange bloemenkelkjes verbeelden, waaruit een stampertje te voorschijn schiet (Mus. Kam, Nijmegen) De oorbelletjes, die in den sarcophaag van Simpelveld aangetroffen werden, bestonden uit een haak van gouddraad, waaraan een vierkant gouden kastje bevestigd was. « In deze kast is een
» vierkant groen stuk email gevat... onderaan de vierkante kast
» hangt aan een oogje een druppelvormige hanger van groen
» email, gevat in een randje van goud... » (4)

(1) *Oudh. Meded.*, 1931, bl. 36, g.
(2) Over deze ringen zie thans J. Werner, *Die beiden Zierscheiben des Thorsberger Moorfundes*, Berlijn, 1941, bl. 27 vv.
(3) Daremb.-Saglio-Pottier, *o.c.*, *s.v.*, *inaures*.
(4) *Oudheidk. Meded.*, *l.c.*, bl. 36, i.

Baron de Loë beschrijft als volgt twee oorbellen, die te Wanquetin (Pas-de-Calais) gevonden werden en zich thans in het museum te Brussel bevinden : « La tige dont le cercle ne mesure » pas moins de 70 millimètres de diamètre, est en bronze. Elle » supporte, à l'une de ses extrémités, un énorme polyèdre en or, » à pans coupés, orné de pierres de couleur bleue et tablettes » de verre rouge ou jaune serties dans des bâtes et entourées » d'une foule de petits annelets en filigrane... » (1). Een echt voorbeeld van den parvenu-smaak der IIIe of IVe eeuw.

De halskettingen (2) zijn vaak gevormd uit een reeks van aaneengeregen gelijkvormige buisjes, die op verschillende wijzen kunnen versierd zijn. De buisjes zijn somtijds van elkaar gescheiden door kleinere schakels van goud of steen. Een dergelijke halsketting werd alweer in den sarcophaag van Simpelveld gevonden. Zij bestaat « uit 16 buisvormige 2½ cm. lange gouden » schakels, over hun lengte geribd en met ingesnoerde uiteinden» » afgewisseld door kleine diabclovormige kraaltjes (4 mm. lang), (3). Aan deze schakels kunnen medaillons en allerhande amuletten bevestigd worden.

Vanaf de IVe eeuw worden aan de halskettingen vaak gouden munten gehangen. Deze zijn dan in een sierlijk bewerkten gouden rand gevat (4).

Halskettingen uit agaat komen betrekkelijk veel voor. W. Hagen heeft een studie aan de sieraden uit agaat gewijd in de *Bonner Jahrbücher* 142, 1937, bl. 77 vv. (5). Zij bespreekt daarin al de agaatstukken van de Rijnstreken en handelt ook over het mooie halssnoer van Coninxheim bij Tongeren (thans in het museum aldaar).

De gewone lieden droegen veel den torques als arm- en als halsband. De torques is een open bronzen ring, waarvan de twee uiteinden op een knop of bol eindigen. Aan den torques bengelt vaak de lunula of maansikkel. Torques en lunula hebben bij de Galliërs zonder twijfel magische beteekenis gehad. Vele inlandsche godheden zijn derhalve met den torques en de lunula getooid (6).

Wij hebben reeds gezegd dat de slangvormige armbanden veel voorkomen en dat hun eveneens magische beteekenis moet toegekend worden.

(1) *Belg. anc.*, III, bl. 130.
(2) Daremb-Saglio-Pottier, *o.c.*, *s.v.*, *monile*, *armilla*.
(3) *Oudh. Meded.*, *l.c.*, bl. 36, d.
(4) De Loë, *Belg. anc.*, III, bl. 123=schat van Arras.
(5) *Kaiserzeitliche Gagatarbeiten aus den Rhein. Germanien.*
(6) P. Lambrechts, *Contribution à l'étude des Divinités celtiques*, Brugge, 1942, bl. 21 vv., 30 vv. enz. passim.

Merkwaardig zijn ook de beursarmbanden (afb. 73, 9). Zij bestaan uit een bootvormig vat, dat door een beweegbaar deksel afgesloten is, en uit een armband of beugel, waarvan sommige uitrekbaar zijn om gemakkelijker over de hand te schuiven. Naar ons weten werden drie zulke armbanden in Nederland gevonden en wel één in de Peel (Limburg) en twee te Nijmegen. Zij komen daarenboven voor in de Rijn- en Limesstreken, aan den Donau en in Groot-Britannië. Door vorm en versiering sluiten zij bij inheemsche voorbeelden aan en uit de verspreiding blijkt daarenboven dat zij van inheemsch en waarschijnlijk Rijnlandsch fabrikaat zijn. Zij waren in gebruik gedurende de drie eerste eeuwen van onze tijdrekening, maar bijzonder in de IIe eeuw (1).

Afb. 72. — Camée van Tienen

Wij willen om te sluiten nog de prachtige camée vermelden, die deel uitmaakte van den grafinhoud van den eersten tumulus van Tienen (afb. 72). Het is een ovale sardonyxsteen, die uit drie lagen van verschillende kleur bestaat en die gevat is in een kunstig bewerkte gouden omlijsting. Op den donkerrooden ondergrond ziet men in melk-wit relief het fijn gesneden portret van een jongen man, waarin men de trekken van den jeugdigen Octavius-Augustus heeft meenen te herkennen (de Loë, *Belg. anc.*, III, bl. 94).

ANDERE OPSCHIKBENOODIGDHEDEN

De vrouwen uit den begoeden stand besteedden veel zorg aan hun opschik. Op de grafmonumenten zien we ze meermalen voorgesteld, terwijl zij met hun opschik bezig zijn, bijgestaan door meerdere dienaressen.

Als haarnaalden gebruikten zij lange dunne naalden uit brons of been, somtijds wel eens uit zilver, waarvan één der uiteinden met een knop, een pijnappel, een granaatappel, een hand, een vrouwenkop of iets dergelijks bekroond was (2) (afb. 73, 10).

Zij bezigden ook haarkammen, die enkel of dubbel waren,

(1) M. A. Evelein, *Germania*, XX, 1936, bl. 104 vv.; *Bull. d. Vereen. v. ant. Besch.*, 1933, bl. 7 vv. Cfr. Forrer, *Anzeig. f. Elsäss. Altert.*, 1933, bl. 119 vv.
(2) Daremb.-Saglio-Pottier, *o.c.*, *s.v.*, *acus*.

d.w.z. dat ze aan een enkelen kant of aan twee kanten van tanden voorzien waren (1).

Toonaangevend voor den haartooi waren het hof en de hoogere kringen. Het is een bekend feit dat munten en portretten bij middel van de haardracht kunnen gedateerd worden (2).

Tot keizer Hadrianus (117-138) was het geschoren gelaat in de mode. Vanaf dezen keizer liet men den baard groeien, althans te Rome en aan het hof. In hoeverre deze mode door de Galliërs nageleefd werd is ons onbekend. Scheermessen zijn in alle geval in Gallië zeldzaam. Zij hebben den vorm van een maansikkel, waarvan één der punten op een knop eindigt. Deze knop diende als handvat (3). Op de reliefs zijn de voorgestelde mannen doorgaans baardloos. Het grijze en het overtollige haar werd door middel van allerhande pharmaceutische producten verwijderd of men trok het met den wortel uit. Daarvoor gebruikte men kleine fijne tangetjes. Zij zijn vrijwel overal verspreid (4).

Kleine mesjes, die soms kunnen dicht klappen, dienden om de nagels te verzorgen (5).

Men kende ook scharen (afb. 73, 11), maar deze waren niet vervaardigd zooals de hedendaagsche uit twee beenen die rondom een spil draaien en ze hadden ook geen ooren om ze gemakkelijk te bewegen. Zij bestonden uit een stuk geplooid metaal, waarvan de kanten geslepen waren en die met de hand over malkaar gedrukt werden (6). Zij gelijken sterk op de scharen die heden ten dage nog voor het scheren der schapen gebruikt worden.

Bij den opschik van man en vrouw was ook de spiegel een onmisbaar gerief. Er zijn ronde, vierkante en rechthoekige spiegels en daarenboven etui- en zakspiegeltjes (7).

Het materiaal is wit metaal of brons.

De ronde vorm is de meest verspreide (afb. 73, 12). Hij is lichtjes gewelfd. De spiegel kan voorzien zijn van een steel. De voorzijde is natuurlijk onversierd. Hoogstens vindt men soms een cirkelvormige groeve dicht bij den rand. De achterkant daarentegen kan opgesmukt zijn met concentrische kringen, met puntcirkeltjes of met figuren enz. De boord is effen of uitgetand ofwel getooid met ingestempelde of doorbroken versiering.

Vierkantige en rechthoekige spiegels komen niet zoo heel veel voor. De achterkant van deze spiegels is gewoonlijk ruw gelaten.

(1) *Ibid.*, *s.v.*, *pecten* ; *Germania romana*, V, Taf., XVII.
(2) Steininger, *Real.-Encycl.*, *s.v.* *Haartracht*, VII, bl. 2109-2150 ; M. Stephan, *Ibid.*, *Supplbd.*, *s.v.*, ; M. Wegner, *Arch. Anzeig.* 53, 1936, bl. 276 vv.
(3) Daremb. enz *s.v.*, *novacula* ; Cagnat-Chapot, *Manuel*, II, bl. 398.
(4) *Ibid.*, *s.v.* *volsella*.
(5) Cagnat-Chapot, *Manuel*, II, bl. 397.
(6) *Ibid.*, *s.v.* *forfex*.
(7) *Ibid.*, *s.v.* *speculum*.

Waarschijnlijk waren zij in een omlijsting gevat en werden zij aan den wand der vertrekken opgehangen.

Etui-spiegeltjes worden aldus geheeten, omdat zij in een bronzen omhulsel of doosje geborgen werden. Zak-spiegeltjes bestaan uit een spiegel en een dekplaatje dat er over geschoven kan worden (afb. 73, 13).

De rijke Gallo-Romeinen zoowel als de inwoners der hoofdstad besteedden veel zorg aan het onderhoud van het lichaam. Zooveel mogelijk werd alle dagen een bad genomen, dat gevolgd werd door passende lichaamsoefeningen. Vooraleer echter daartoe over te gaan werd het lichaam flink met olie ingestreken om de ledematen lenig te maken. Na de oefening moest deze natuurlijk verwijderd worden te zamen met de opgevangen onreinheden. Daartoe gebruikte men *strigiles*, schavers of krabbers (afb. 73, 14). Deze zijn lange smalle instrumenten uit brons, waarvan het onderste uiteinde lepelvormig omgebogen is. Met deze *strigiles* werd de huid afgeschuurd, terwijl de vetstof en de onreinheden in den lepel opgevangen werden (1).

In alle nederzettingen werden zgz. zalfsteentjes gevonden, welke, naar men meent, voor het bereiden van zalven en meer nog van schmink gebruikt werden. Het zijn dunne, langwerpig vierkante marmeren plaatjes, gewoonlijk zwart-groen gespikkeld, waarvan de boorden schuin afgesneden zijn.

Het museum van Namen bezit een merkwaardig schminkdoosje, dat in het grafveld van Flavion gevonden werd (2) en dat er als volgt moet hebben uitgezien. Twee dunne bronzen plaatjes waren aan malkaar bevestigd bij middel van kleine scharnieren, zoodat ze op en af bewogen konden worden. Deze plaatjes vormen een scheede met beweegbaar deksel. Wanneer men dit wegneemt, d.w.z. wanneer men het dekseltje opendraait, vindt men in de scheede een dun marmeren plaatje dat op en af schuiven kan tusschen de omgebogen randen van het bodemplaatje. Schuift men het marmeren plaatje omhoog dan ontdekt men er onder de ronde opening van een halfbolvormig potje, waarin schmink of zalf kon bewaard worden. Te zamen met dit doosje werd ook een bronzen kokertje gevonden en een drietal stiften of spatulæ, die van pas kwamen om de zalf of den schmink te bereiden. Het kokertje moet aan het schminkdoosje vast gelood zijn geweest. Als smuk draagt het doosje een looden plaatje met de volgende ingestempelde versiering : in een tempeltje, dat rust op zuilen met gedraaide schachten en bladerkapiteel, ziet men een tropaion dat door de Victorie bekroond wordt, terwijl in het driehoekig

(1) *Ibid.*, *s.v.* *strigilis*.
(2) *Ann. Soc. arch. Namur*, VII, 1861-62, bl. 18 v. en pl. 6, 1.

gevelveld zich de wolvin met Romulus bevindt. Deze versiering is nauw verwant met die welke kenmerkend is voor de producten van de werkhuizen die in den kring van een zekeren fabrikant Saciro ontstaan zijn. Deze Saciro en zijn filialen moeten in Belgica of Neder-Germanië gearbeid hebben (1), zoodat wij hier te doen hebben met een interessant fabrikaat van de locale bronsnijverheid (2).

Een geliefd motief van den werkkring van Saciro was Mars met de gans, de Thingsus der Germanen.

Van de kleedingstukken is niets overgebleven dan enkele schamele brokstukken van schoeisels. Het blijkt dat de rijke dames schoenen van zeer fijn leder droegen en dat dit leder niet zelden met kunstige puntteekeningen opgesmukt was. De mannen daarentegen droegen zware werkersschoenen met dikke nagels beslagen.

AMULETTEN

De Gallo-Romeinsche bevolking was zeer bijgeloovig. Niet alleen aanbad en vereerde zij in huis en tempel een aanzienlijk aantal godheden van velerlei aard, inheemsche, Romeinsche, Oostersche, zij was ook overtuigd dat de aarde bevolkt was met ontelbare goede en kwade geesten van onbepaalde gedaante en macht, die grooten invloed konden uitoefenen zoowel gedurende dit aardsche leven als daarna. Men trachtte zich de bescherming van de goede geesten te verzekeren door gebeden, offers, geloften en andere godsdienstige practijken en men zocht den invloed van de booze af te weren door allerhande magische middelen en o.m. door het aanwenden van amuletten die niets anders zijn dan afweermiddelen. Wij willen even met enkele kennis maken.

De *bulla* is een rond of hartvormig doosje uit brons of edelmetaal, dat de jongens aan den hals droegen tot zij den mannelijken leeftijd (17 jaar) bereikt hadden of totdat zij in het huwelijk traden. In dit doosje werden voorwerpen met prophylactisch karakter en magische formules gesloten. Het was bestemd om alle onheil van den drager af te weren (3).

De *lunula* is een sieraad, dat den vorm van een maansikkel heeft en aan den hals gedragen werd. Welke kracht er aan toegeschreven werd, weten wij niet. Vele inheemsche godheden

(1) J. Werner, *Die beiden Zierscheiben des Thorsberger Moorfundes, Röm. Germ. Forschungen*, Bd. 16, Berlijn, 1941, bl. 14.

(2) Misschien wel te of in de buurt van Keulen, de groote industriestad van het Noorden.

(3) Daremb. enz. *o.c.*, *s.v. bulla*; Cagnat-Chapot, *Manuel*, II, bl. 192 vv.

zijn er mee getooid. Gewoonlijk wordt ze te zamen met den torques gedragen (1).

Afbeeldingen van goden werden ook als amuletten gebruikt. Hun borstbeelden werden aan den hals gedragen of voorgesteld op de vingerringen en op andere juweelen.

Aan den *phallus* werd niet alleen prophylactisch vermogen toegeschreven, men geloofde ook dat hij in staat was de kwade gevolgen van den boozen blik af te wenden. Dientengevolge werd hij veel als amulette gedragen (2). In den Romeinschen tijd had hij niets aanstootelijks, zelfs niet voor de vrouwen. Het museum van Tongeren bezit een merkwaardig bronzen Mercuriusbeeldje dat voorzien is van drie phalli. Cfr. Pl. XXIV, a en bl. 200 (3).

De *phaleræ* zijn bronzen platen welke op het getuig der rij- en trekdieren vastgehecht werden niet alleen om ze te versieren, maar ook om de dieren tegen onheil te behoeden. Phaleræ werden ook opgehangen aan de standaarden der legioenen en hulptroepen en werden aan de soldaten als decoraties voor heldenmoed of goeden dienst geschonken. Uit den Rijn te Doornwerth (Ned.), werd een aanzienlijk getal phaleræ en andere voorwerpen bij baggerwerken naar boven gehaald (4). De sierstukken van een paradegetuig werden in het graf van den tumulus van Celles-bij- Borgworm bijgezet (5).

Men hing bellen aan den hals van paarden en vee om onheil van hen af te wenden en om te beletten dat de dieren onheilspellende geruchten zouden hooren (afb. 73, 15 en 16).

De vrouwen droegen ook kleine belletjes aan den hals of bevestigd aan den armband en somtijds werden godenbeeldjes er mee versierd. Algemeen bekend is het Mercuriusbeeldje van het Cabinet des Médailles te Parijs (Biblioth. nat.), waaraan zeven belletjes met kettingjes opgehangen zijn. Een tweede exemplaar bevindt zich in het museum van Bergen (Mons) (6).

Magische nagels werden in de graven gelegd om den overledene tegen de booze geesten in het ander leven te beveiligen (7).

Abraxas of gnostische steenen zijn een soort talisman door

(1) *Ibid.*, *s.v. lunula*. Cfr. R. Verneau, *Croissants-amulettes, Revue des Etudes anciennes*, 1911, bl. 94 vv.; S. H. Craw, *Proceedings of the Soc. of Antiquaries of Scotland*, 63, 1928-1929, bl. 154 vv.

(2) In alle musea zijn exemplaren voorhanden. Sommige phalli zijn gevleugeld.

(3) P. Lambrechts, *Antiquité class.*, 1941, bl. 71 vv.; *Real.-Enc.*, *s.v.*

(4) *Oudh. Meded.*, 1931, bl. 1 vv. en afb. I-II.

(5) De Loë, *Belg. anc.*, III, bl. 175 en fig. 84.

(6) Daremb. enz. *s.v. tintinnabulum*.

(7) Cagnat-Chapot, *Manuel*, II, bl. 195. Een exemplaar uit Tongeren is in het museum v.h. Jubelpark te Brussel. F. Cumont, *Comment la Belgique* etc., p. 102, f. 67.

Oostersche sekten (gnostici) ingevoerd. Door het vreemde woord Abraxas werd de opperste god aangeduid (1).

Tabellæ defixionum (2) zijn dunne looden blaadjes, waarop de naam geschreven werd van den persoon of van de personen, welke men verwenschen wilde te zamen met magische formules die hetzelfde doel hadden. Men meende op deze wijze den verwenschten persoon aan de straffende goden van de onderwereld over te leveren. Naastenliefde was velen onbekend.

HUISHOUDELIJK GERIEF

De Gallo-Romeinen zoomin als de Romeinen gebruikten vorken aan tafel. De weergevonden vorken zijn te groot en behooren tot het keukengerei. Zij bezigden echter wel lepels en deze zijn van tweeërlei vorm. De *ligula* heeft een ovalen lepel en een scherpen knik in den steel (afb. 73, 17). De lepel van de *cochlear* is rond en de steel recht (afb. 73, 18). Men meent dat deze lepel gebruikt werd om schelpen te openen ; want cochlear beteekent schelp, slakkenhuisje. Het is echter ook mogelijk dat de naam in verband staat met den vorm van den lepel.

Van de messen is doorgaans niet meer dan de steel overgebleven.

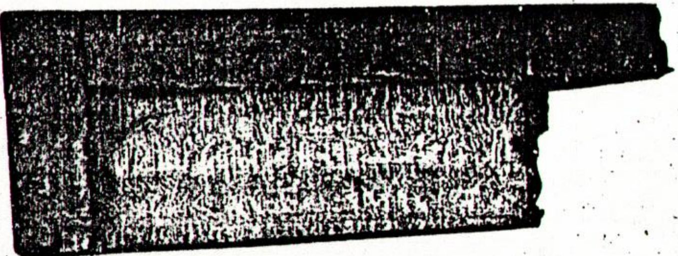
Men gebruikte tweeërlei weegschalen t.w. a) balansen met twee gelijke armen, aan wier uiteinden twee schalen bevestigd waren bij middel van kleine kettingjes. Op één dezer schalen werd het te wegen voorwerp geplaatst, op het andere de gewichten ; b) balansen met ongelijke armen en een schuifgewicht. Aan den kop van den kortsten arm werd het te wegen voorwerp gehangen of in een schaal geplaatst. Over den langen arm kon een gewicht op en af geschoven worden, totdat de twee armen in evenwicht waren. Op den arm was het gewicht door streepjes of puntjes aangeduid. Beide soorten van balansen zijn heden ten dage nog in gebruik (afb. 74, 19 en 20).

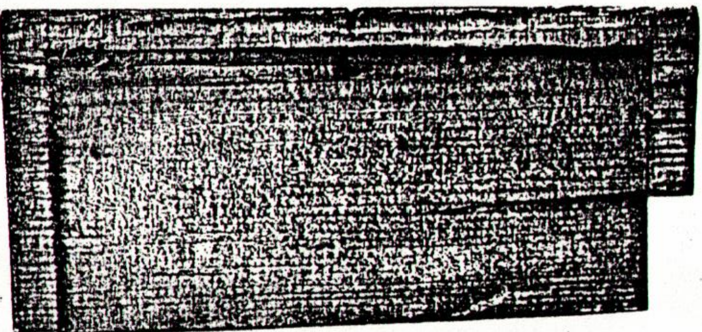
De schuifgewichten zijn uit brons en hebben geometrische vormen. Zij kunnen ook olijven nabootsen of een dier (kop) of het borstbeeld van een god of een mensch voorstellen. De schaalgewichten zijn gewoonlijk uit marmer of steen. Hun gewone vorm is die van een bol, waarvan twee zijden afgeknot (afb. 74, 21) zijn. Men kende ook schaalgewichten, die uit in malkaar passende schijven bestonden (3).

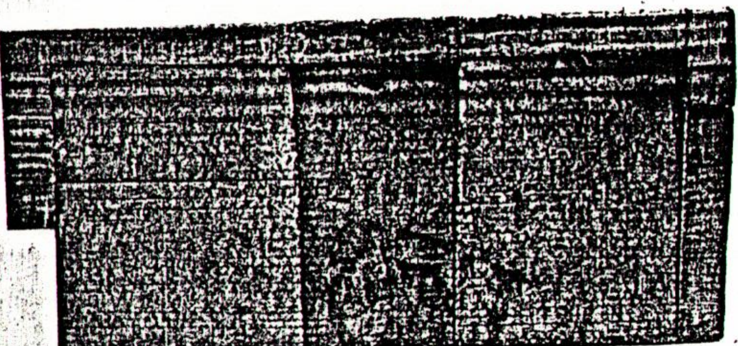
(1) De letters, waaruit dit woord samengesteld is, hebben in de Grieksche wereld de waarde van cijfers. Bijeengeteld is de som 365 d.w.z. het totaal van de dagen van het jaar en van de 365 scheppende Aionen, die te zamen de opperste godheid vormen

(2) Cagnat-Chapot, *Manuel*, II, bl. 202 ; Daremb. enz., *s.v.*

(3) Cagnat-Chapot, *Manuel*, II, bl. 225 vv. ; *Germania romana*, V, Taf. VIII.

Pl. XXVII. — Schrijftafeltjes van Tongeren.

Men schreef met inkt en pen op een papyrusrol *(volumen)* of op losse aan elkaar gehechte bladen *(codices)* ofwel drukte men de letters met een *stilus* in een laagje was, dat op een houten plaatje uitgestreken was.

De pennen waren uit brons en te oordeelen naar een vondst van Tongeren waren steel en pen uit een stuk (mus. Luik, afb. 73, 22).

De inktpotten waren uit brons of uit gebakken aarde (b.v. uit terra sigillata). De bronzen inktpotten waren vaak voorzien van een beweegbaar deksel (afb. 73, 23).

De stilus was uit ijzer, brons of been. Het is een lange naald, waarvan de bovenkant op een spateltje (spatula) of plat schijfje eindigt. Met den puntigen onderkant werden de letters in het was getrokken. Met het spateltje werden desgevallend de fouten weer glad gestreken.

Het was werd op houten plaatjes *(pugillares)* gelegd. Deze konden twee, drie of meerbladig zijn (diptychon, triptychon, polyptychon). De bladen waren met ringetjes of scharniertjes aan malkaar gehouden en hadden, zooals de schoollei van vandaag, een verhoogden rand (afb. 74, 20 en Pl. XXVII).

Wanneer een schrijfplankje door een drager ter bestemming moest gebracht worden, dan werd het eerst door een kruisband omgeven, waarvan de uiteinden door de gaatjes van een zegeldoosje gestoken werden. Daarna werd dit doosje met was opgevuld en met den zegelring gestempeld. Een dekseltje sloot het zegeldoosje en te gelijkertijd den stempel af, opdat deze gedurende de reis niet zou geschonden worden.

De Gallo-Romeinen hielden niet alleen veel van de jacht (cfr. de jachtbekers, de voorstellingen op terra sigillata en op gebeeldhouwde steenen), zij waren ook verzot op dobbel- en ander kansspel. Getuigen daarvan zijn de talrijke dobbelsteenen en andere speelsteenen, welke in schier alle vindplaatsen te voorschijn komen. De speelsteenen waren van steen of glaspasta en zwart, wit, groen en blauw van kleur (*Newstead*, bl. 399).

Van de meubeleering is niets overgebleven dan de metalen onderdeelen : pooten, hengsels, scharnieren, sloten en sleutels. Over deze laatste moet een woord gezegd worden.

Men kende draai- en schuifsleutels.

De draaisleutels, die gewoonlijk uit brons vervaardigd zijn, verschillen in wezen niet van de onze. Zij werkten op dezelfde wijze (afb. 74, 25).

De schuifsleutels zijn « haaksche sleutels met meerdere tanden.
» In het slot gestoken, correspondeerden zij op evenveel gaatjes
» in een bronzen schoot of grendel, waarin van boven stiften
» vielen, die de schoot of grendel vasthielden. Met de tanden

» van den sleutel konden zij worden omhoog geduwd, waardoor » de schoot vrij kwam om te kunnen worden weggeschoven. » Behalve in brons komen deze sleutels ook in ijzer voor » (1) (afb. 74, 26).

De bronzen lampen hebben denzelfden vorm als de aarden, die er nabootsingen van zijn. Alleen de ooren vertoonen meer verscheidenheid (maansikkel, zwanenhals enz.) (afb. 73, 27, 28, 29).

In rijke grafsteden b.v. tumuli treft men wel eens een bronzen kandelaar (afb. 74, 30) of een bronzen drievoetig tafeltje (afb. 74, 31) aan. Deze tafeltjes hebben dikwijls plooibare beenen. De kandelaars werden in de huiskamers gebruikt om er lampen op te plaatsen. De afgebeelde voorwerpen stammen uit een graf van Borsu bij Luik (museum Luik) en stemmen overeen, wat vorm en versiering betreft, met sommige exemplaren van Pompeï.

Olielampen en kaarshouders (afb. 74, 32) konden bij middel van een toestel voorzien van haken op velerlei wijzen opgehangen worden (2).

Over de lantaarnen raadplege men S. LOESCHCKE, *Antike Laternen und Lichthäuschen*, *Bonn. Jahrbb.*, 118, 1909. Zie ook CAGNAT-CHAPOT, *Manuel*, II, bl. 474 vv.

MEDISCHE INSTRUMENTEN

vindt men in alle musea. De geneeskunst moet dus zoo wat overal beoefend zijn geworden, niet zelden door charlatans. In elke stad van belang waren één of meer geneesheeren gevestigd, die van een vast klienteel leefden. Anderen reisden rond van plaats tot plaats om hun kunst uit te oefenen en de zieken bij te staan. De meeste waren Grieken of Grieksch sprekende Oosterlingen, zooals uit hun namen blijkt.

In de groote centra trof men allehande specialisten aan zooals internisten, chirurgen, vrouwenartsen, tandartsen, oogmeesters, enz. (3).

(1) M. A. EVELEIN, *Gids-Kam*, bl. 88. Afb. van een slot in DE LOË, *Belg. anc.*, III, bl. 233, fig. 91 (Basse-Wavre).

(2) A. STEEGER, *Rhein. Vorzeit*, 1941, bl. 80 en afb. 1-7.

(3) J. STEWART MILNE, *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, Oxford, 1907 (het beste werk over dit onderwerp); H. SCHOENE, *Aus der antiken Kriegschirurgie*, Bonn. Jahrbb., 1909, bl. 1 vv.; V. DENEFFE, *Une Trousse de Chirurgien gallo-romain du IIIe s.*, Antwerpen, 1893 ; J. MAERTENS, *Instruments de Chirurgie antique*, (coll. V. DENEFFE) Gent, 1927 ; DAREMBERG-SAGLIO-POTTIER, *Dict. des Antiq.*, *s.v. Chirurgie* ; CAGNAT-CHAPOT, *Manuel*, II, bl. 513 vv.; V. DENEFFE, *La Prothèse dentaire dans l'Antiquité*, Antwerpen, 1896 ; H. GUMMERUS, *Der Artzestand im Röm Reiche nach den Inschriften*, Helsinki, 1932 ; E. ESPÉRANDIEU, *Signacula medicorum ocularriorum*, CIL. XIII, 3, 2 ; *Nouveaux cachets d'Oculistes*, *Revue arch*, 1927, bl. 158-169 ; V. DENEFFE, *Les Oculistes gallo-romains au IIIe s.*, Antwerpen, 1896; R. DEL CASTILLO Y QUARTIELLERS, *Die Augenheilkunde in der Römerzeit*, vert. door M. NEUBERGER, Leipzig, 1907 (met voll. bibliogr.) ; P. GOESSLER, *Germania*, 22, 1938, bl. 24 vv.

De weergevonden instrumenten zijn overal dezelfde. De vormen waren gestandardiseerd. Alleen het uitzicht kan een beetje verschillen. Zoo b.v. zijn de instrumenten van Gallië, welke meestendeels tot de IIe en de IIIe eeuw behooren, lichter, dunner en daardoor sierlijker dan die welke te Pompeï ontdekt zijn geworden en welke ouder zijn dan a. 79 n.C. Over de fabrieken weten wij niets.

De Universiteit te Gent ezit een interessante en te weinig bekende verzameling van dergelijke instrumenten (ruim 700 stuks), welke destijds bijeengebracht is geworden door Prof. V. Deneffe. Zij bestaat uit origineele stukken en uit bronzen reproducties van instrumenten uit Egypte, Griekenland, Italië (Pompeï en Herculanum) en Gallië (1). Op afb. 75 vindt men het gereedschap van een Gallo-Romeinsch geneesheer, die te Parijs gevestigd was rond het jaar 270 n.C. (2).

1) Wit marmeren plaatje met schuine randen, 13×8 cm. Diende om zalf te bereiden.
2) Doosje uit verzilverd brons 83×35 mm., waarschijnlijk een zalfdoosje.
3) Rond buisje met dekseltje uit verzilverd en verguld brons, 14 cm. × 12 mm. Zalfdoosje. Vijf exemplaren.
4) Lepeltje met hollen steel om poeder in de wonde, de keel, enz. te blazen. Lengte : 15,5 cm.
5) Groote lepel met tuit. Lengte : 16,5 cm.
6) Spatula. Drie exemplaren van 11,5 en 12,5 cm.
7) Id. met olijfvormigen knop. 13,5 cm.
8) Stylus of specillum voor het onderzoek van wonden.
9-12) Verschillende soorten van tangetjes. Van sommigen zijn de uiteinden van inkervingen voorzien (rugine)
13) Laatkop of ventouse. Hoogte: 12 cm. Grootste omtrek: 34 cm.
14) Vork met drie tanden, 15 cm. Gebruik onbekend.

De oogartsen hadden de gewoonte op hun zalven een stempel te drukken, die hun naam en de zalf vermeldde. Sommigen meenen dat de persoonsnaam niet de naam van den practiseerenden oogmeester is, maar de naam van den uitvinder van de zalf. Honderden oogartsenstempels werden in Gallië en bijna uitsluitend in deze provincie gevonden, alsof men met een locaal gebruik te doen had. Deze stempels zijn kleine vierkante en dunne

(1) De collectie bestond oorspronkelijk uit ruim 700 stuks. Gedurende den oorlog 1914-1918 zijn een vijftigtal stukken verdwenen.

(2) De voorwerpen bevonden zich in een bronzen pot te zamen met munten uit de jaren 268-270. Zij werden blijkbaar door den eigenaar in den grond geborgen tijdens den eersten grooten Frankischen inval.

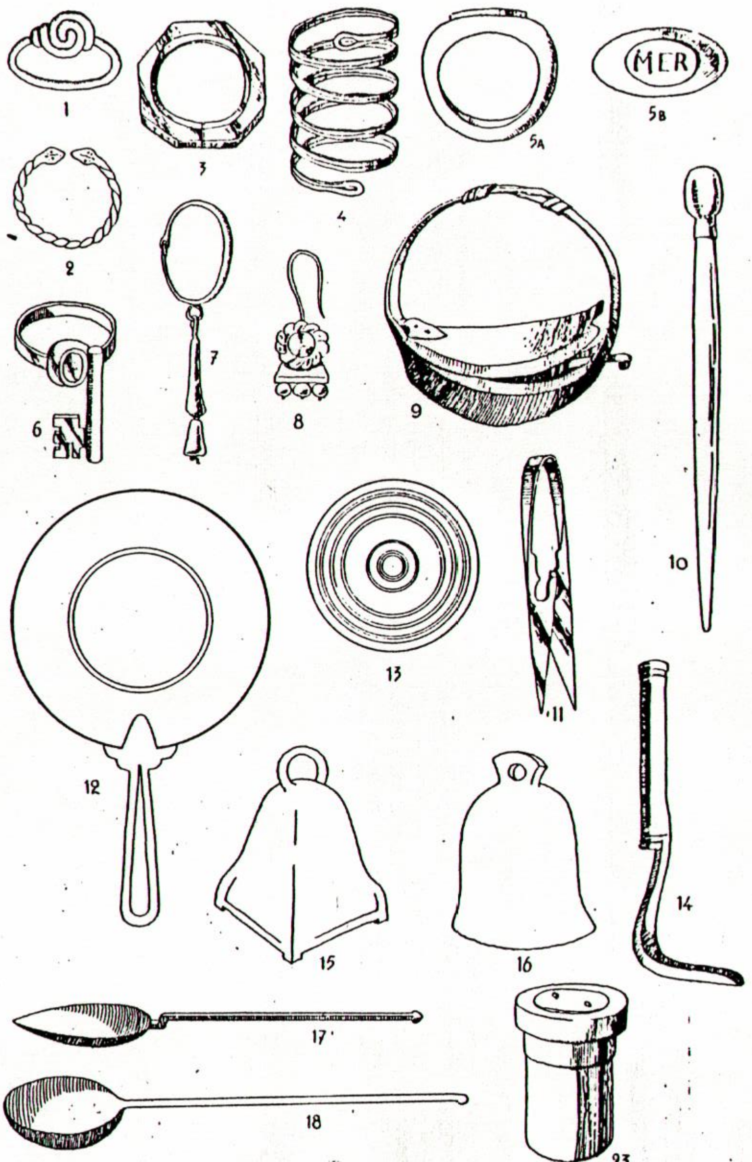
steenen plaatjes in wier boorden de letters gegrift zijn. Ziehier een voorbeeld, dat gevonden werd te Heerlen (Dodelager, Ned. Limb.) en zich thans in de Kon. musea van het Jubelpark te Brussel bevindt (DE LOË, *Belg. anc.*, III, bl. 167).

Het werd gevonden in de puinen van een Romeinsche villa. Leisteenen plaatje van 0,045 × 0,045 doorsnede in beide richtingen en 0,009 dikte. Gewicht : 42 gr. In den bovenkant bevindt zich een kleine ronde holte, die als mortier gediend heeft om de zalven te bereiden. De inscripties luiden als volgt :

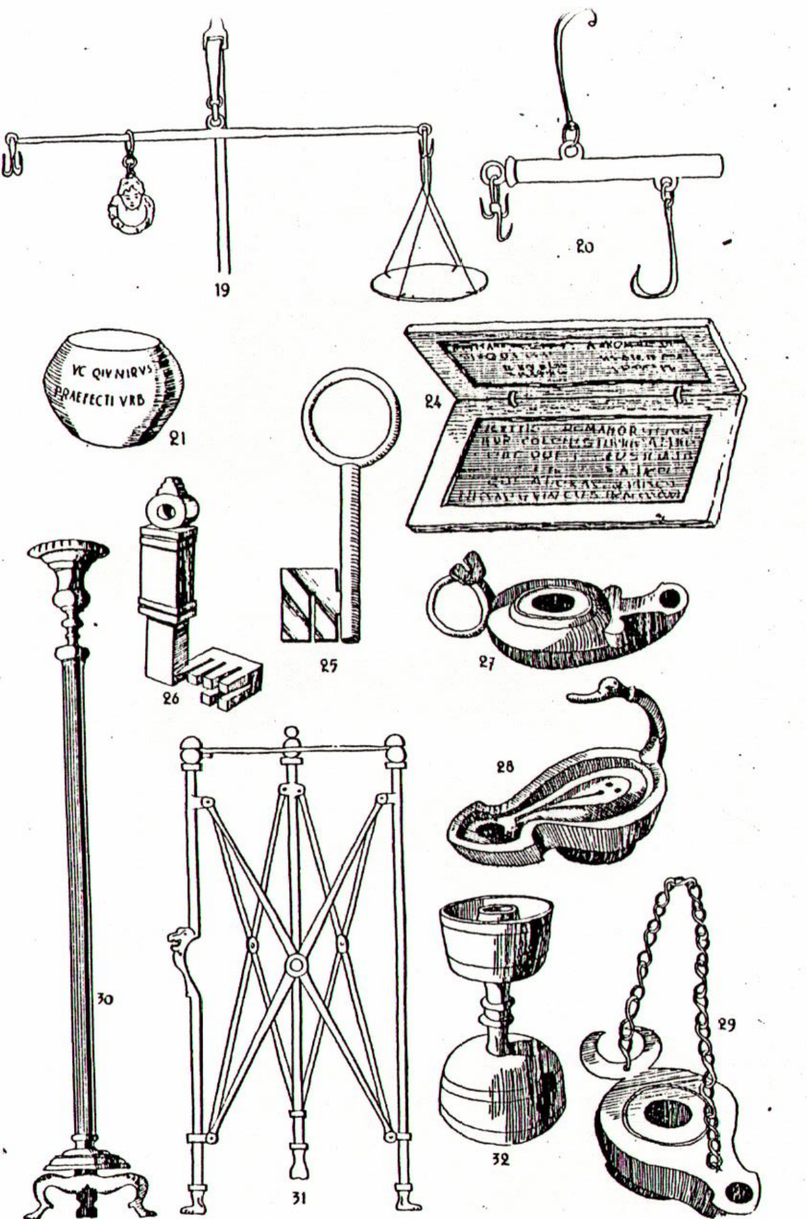
L.IUN. MACRIN LENE	*L(ucii) Iun(ii) Macrin(i) (collyrium) lene* zachte zalf van L.I.M.
L.IUN. MACRIN DELACRIMATOR	*delacrimator(ium)* tranenverwekkende zalf van L.I.M.
L.IUN. MACRIN DIAZMYRES	*myrrhe-bevattende zalf van L.I.M.*
L.IUN. MACRIN CROC DIALEPIDO	*croc(odes) dialepido(s)* zalf bereid met safraan en koperschilfer van L.I.M.

Over de militaire uitrusting is thans het beste werk dat van P. COUISSIN, *Les Armes romaines*, Parijs, 1926 ; Cfr. CAGNAT-CHAPOT, *Manuel*, II, bl. 309 vv. en DAREMBERG-SAGLIO-POTTIER, *Dict. des Antiq.*, *s.v. galea, cassis, lorica, cingulum, ocres, scutum, gladius, pilum*, enz.

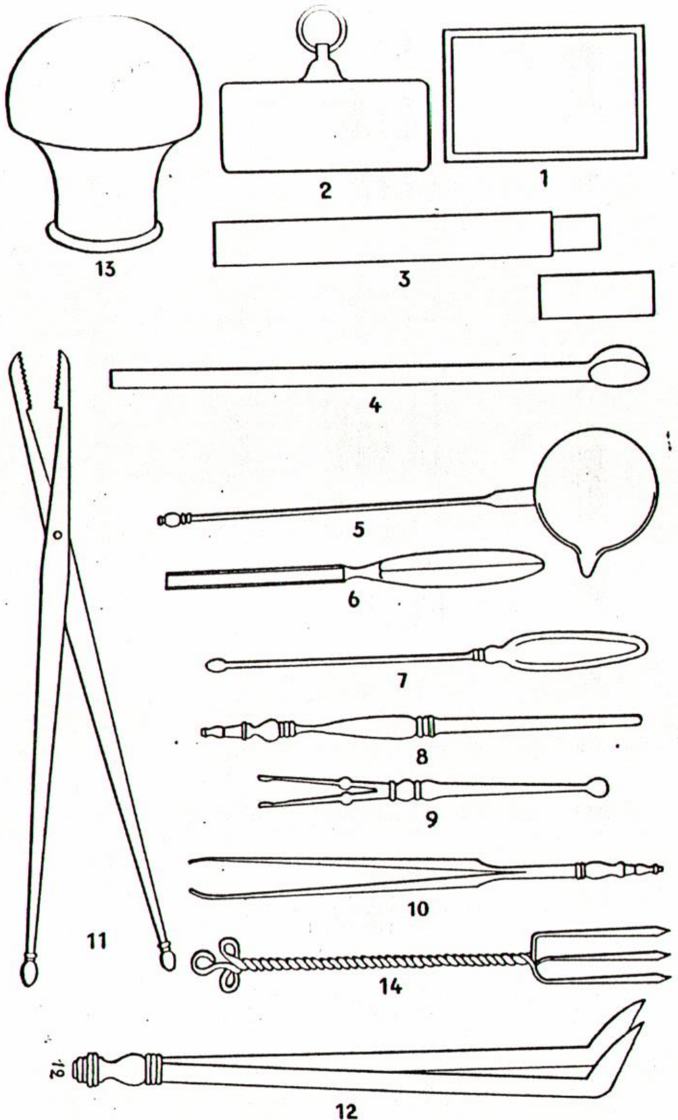
Het landbouwgereedschap en het ambachtsgetuig worden goed afgebeeld in S. REINACH *Catalogue illustré du Musée des Antiq. nation. de Saint-Germain-en-Laye*, Parijs, 1926, dl. I, bl. 257 vv. Cfr. *Germania romana*, V en ORL passim.

Afb. 73. — 1-5 = ringen ; 6 = vingerringsleutel ; 7-8 = oorbellen ; 9 = beurs-armband ; 10 = haarnaald ; 11 = schaar ; 12-13 = spiegels ; 14 = strigilis ; 15-16 = bellen ; 17-18 = lepels ; 22-23 = bronzen pen en bronzen inktpot met verschuifbaar deksel.

Afb. 74. — 19-20 = balansen ; 21 = gewicht ; 24 = schrijfplaatjes ; 25-26 = sleutels ; 27-29 = bronzen lampen ; 30 = kandelaar ; 31 = drievoetig tafeltje ; 32 = kaarshouder.

Afb. 75. — Medische instrumenten (Verz. DENEFFE, Univ. Gent).

LIJST DER AFBEELDINGEN

LIJST DER PLATEN BUITEN DEN TEKST

KAARTEN

INHOUD

ALFABETISCH REGISTER

W

Z

PLAATSNAMEN

A

B

Gedrukt op de persen van
V. VAN DIEREN & Co
Venusstraat, 27, Antwerpen
MCMXLIV